

10 I 11 DE NOVEMBRE DE 2023
CLAUSTRE DE SANT BONAVENTURA

Actes de les VII Jornades d'Estudis Locals de Lluçmajor

Arquitectura i territori

Ajuntament
de **Llucmajor**

ACTES DE LES VII JORNADES D'ESTUDIS LOCALS DE LLUCMAJOR

© de l'edició: Ajuntament de Llucmajor, 2024

© dels textos: els autors, 2024

Aquest llibre ha estat publicat amb l'ajuda de

**Govern de les
Illes Balears**
Conselleria de Turisme,
Cultura i Esports

**institut d'estudis
balearics**

Producció i fotomposició: Edicions MIC

Fotografia de la coberta: © Emilio Puga

ISBN: 978-84-129219-2-2

DL: PM 00803-2024

JORNADES D'ESTUDIS LOCALS
DE LLUCMAJOR

SUMARI

Obertura

Katina Rayó Oliver, regidora de Cultura de l'Ajuntament de Lluçmajor	11

Homenatge a Joan Clar Monserrat

Joan Clar Monserrat. Recordança i homenatge.....	15
Cels Calviño Andreu	

Joan Clar Monserrat. In memoriam.....	21
Miquel Sbert Garau	

Presentació de les VII Jornades d'Estudis Locals de Lluçmajor

Maria Magdalena Nieto Cerdà, arxivera municipal.....	27

Ponència inaugural

Una nova topografia per al lleure: el projecte de la ciutat de vacances	31
María Sebastián Sebastián	

Arquitectura i territori

El Colón, un edifici singular.....	57
Francina Capellà Roig	

El desenvolupament urbanístic en el litoral de Lluçmajor a través dels instruments de l'ordenació del territori.....	85
Francesc Casañas Vilamala	

Les barraques de s'Estelella. Arquitectura rural i popular.....	109
Joan Clar Monserrat i Cels Calviño Andreu	

Visió integral del territori de Lluçmajor als anys vuitanta	145
Rafael Coll Pujol	

Lluçmajor a l'Arxiu del Col·legi Oficial d'Arquitectes de les Illes Balears	167
Catalina de Juan Oliver	

Nous Entorns Urbans Segurs: estudi dels entorns escolars de Lluçmajor per a la seva pacificació.....	183
Bartomeu Duran i Gelabert	

Capocorb Nou, entre el projecte d'urbanització i la lluita ecologista	199
Maties Garcias Salvà	

Fonts documentals per a l'estudi arquitectònic. Expedients d'obres particulars de 1852 a 1959 a l'Arxiu Municipal de Lluçmajor.....	213
Maria Magdalena Nieto Cerdà	

Estudi sobre els escars mallorquins.....	243
Xavier Pizà Reynés	

Un plànol de l'hort i recinte conventual de l'arquitecte Antoni Sureda (1842) i algunes intervencions coetànies.....	271
Miquel Pou Amengual	

L'evolució contemporània dels noms dels carrers de Lluçmajor.....	287
Jaume Quevedo Crespí	

El marès: origen del patrimoni arquitectònic i paisatgístic de Lluçmajor.....	311
Catalina Salvà Matas	

Sòl artificialitzat a Lluçmajor 2015-2021.....	331
Mateu Vic Coll	

Miscel·lània

Industrials i obrers lluçmajorers durant la Guerra Civil. Militarització i contribució a l'esforç de guerra dels revoltats.....	343
Guillem Joan Barceló Barceló	

Perfil del bisbe Mateu Jaume Garau: formació, trajectòria professional i oposicions a canonge (1811-1857)	365
Ramón García Palacios	

És més dolent que en Justo i en Tello: els assassinats del 17 de gener de 1879.....	387
Laura Jurado Medina	
Els trencadors de marès de s'Arenal, ses Cadenes i es Pil·larí als anys trenta, quaranta i cinquanta. Una anàlisi poblacional.....	409
Dídac Martorell Paquier	
La iconografia funerària del cementeri municipal de Lluçmajor.....	437
Esteve Nicolau Perelló i Franc Jaume Martín	
Rafel Barceló Rigo (1906-1936), un llucmajorer mort al desembarcament del capità Bayo i enterrat a la platja de sa Coma.....	453
Pau Tomàs Ramis	
El conflicte dels taxis a s'Arenal.....	479
David Servera Costello i Julián Alberto Tomàs Forteza	
El fons documental d'Antoni Puigserver i les seves possibilitats historiogràfiques.....	503
Gabriel Vich Vidal	
La constitució de la Joventut Socialista de Lluçmajor el 1909 i el dinamisme de les entitats socialistes de la localitat.....	535
Antoni Vidal Nicolau	

Obertura

OBERTURA DE LES VII JORNADES D'ESTUDIS LOCALS DE LLUCMAJOR

Bon dia a tothom,

Benvinguts al Claustre de Sant Bonaventura en aquesta setena edició de les Jornades d'Estudis Locals de Lluçmajor.

En primer lloc, us vull dir que aquestes són les meves primeres jornades d'estudis locals com a regidora de Cultura d'aquest Ajuntament. Organitzar-les ha estat una feina nova i d'envergadura, i per això vull donar les gràcies a la Comissió Científica i sobretot a Maria Nieto, la nostra arxivera, que està al capdavant de tot l'esdeveniment. Entre tots han fet possible que siguem avui aquí per escoltar una informació interessantíssima sobre el nostre terme, alhora que valuosa per als investigadors que continuaran aquesta tasca. També vull donar les gràcies a la Universitat de les Illes Balears pel seu suport, així com al Col·legi Oficial d'Arquitectes de les Illes Balears.

Tenim unes jornades ja consolidades, que creixen i s'especialitzen any rere any. Per això és una satisfacció constatar com, després de set edicions, el nombre de comunicacions es manté i com en sorgeix una publicació que ja és un referent per a qui vol investigar temes relatius al nostre municipi.

Enguany s'exposaran 24 comunicacions durant dos dies, a més de la ponència inaugural, a càrrec de la doctora María Sebastián, la qual ens parlarà d'un projecte arquitectònic destinat al lleure com és la ciutat de vacances.

Les jornades estan classificades en blocs, el primer dels quals es presentarà avui divendres i els tres restants s'oferiran demà dissabte. Així, tindrem 7 comunicacions més la ponència inaugural en el Bloc I d'avui horabaixa; 9 comunicacions en els blocs II i III de demà al matí, i 9 comunicacions per finalitzar les Jornades, en el bloc IV de demà horabaixa.

I abans de començar aquestes Jornades dedicades a l'arquitectura i el territori, però també a temes diversos que van des de llucmajorers singulars, trencadors de marès i conflictes laborals a s'Arenal, i algun episodi fosc amb investigació policial que va afectar el nostre poble, fins a més aportacions sobre el socialisme llucmajorer i la Guerra Civil, vull agrair tant als comunicants que hi participen regularment com als que ho fan per primera vegada la seva dedicació a una recerca i uns estudis que amplien els coneixements sobre la nostra història, la nostra societat i la nostra manera de viure i de veure el món.

Katina Rayó Oliver

Regidora de Cultura de l'Ajuntament de Lluçmajor

***Homenatge a
Joan Clar Monserrat***

JOAN CLAR MONSERRAT. RECORDANÇA I HOMENATGE

Cels Calviño Andreu

Sra. Batlessa, Carme, Joan, familiars, amics i amigues d'en Joan, senyores i senyors, bon dia a tothom.

En Joan Clar, en Joan *Boлено*, com tothom el coneixia, era una gran persona, un bon amic i un gran company de feina. Era un home incansable en l'estudi dels temes de Lluçmajor.

Era un enamorat de la història llucmajorera i de la nostra terra, i també del ric patrimoni que tenim. L'estudiava amb un objectiu molt clar: donar-lo a conèixer perquè la gent el valoràs, l'estimàs, el respectàs i el conservàs.

Durant molts d'anys vàrem dur a terme un treball de camp per tot el terme llucmajorer i també passàrem moltes hores processant tota la informació que havíem recollit.

No podem anomenar tots els treballs que va realitzar en Joan, ja que el temps d'exposició de què disposam no ho permet. Per això faré l'explicació del que va publicar sintetitzant els temes que ell va investigar.

Va participar en un treball en l'obra *Historia de Lluçmajor*, del doctor Bartomeu Font Obrador, més concretament en el tom VII.

Gabriel Llopart, en el pròleg del llibre, anomena les persones que hi varen participar, i diu: «Joan Clar Monserrat, fidel escorcollador dels arxius locals sobre la documentació dels quals ha estudiat, juntament amb altres, les possessions, els molins, les torres defensives costaneres i ara, darrerament, les barraques, els forns de calç i les sitges».

I el doctor Bartomeu Font, en aquest mateix tom, també el cita dient: «L'historiador Joan Clar Monserrat, després de fer l'estudi de la documentació que ens ha fet

arribar La Caixa des de Barcelona, especialment referida a l'immoble, també ha escorcollat les dades i els balanços d'alguns exercicis del nostre ja històric banc llucmajorer, i ens ho resumeix en aquest treball». El títol era *Fomento Agrícola, Industrial y Comercial de Lluchmajor*.¹

Del que he exposat vull remarcar dues idees: una, la de *treball de camp*, i l'altra, *escorcollador dels arxius*, perquè ens evidencien que en Joan era un investigador que anava a les fonts primàries, a les arrels dels temes que estudiava, trepitjava la terra que ell tant estimava i feia recerca en els documents que li podien donar llum sobre el que investigava.

En Joan tenia una gran documentació i informació sobre les torres, tant les de primera línia o marítimes com les de segona línia, les de defensa, que hi ha a les cases de les possessions; era un gran entès en aquesta temàtica.

En Joan també fou anomenat a l'obra *Les torres marítimes de Llucmajor*, de Josep Segura Salado.² Hi va participar proporcionant molta informació. En el pròleg aquest autor diu: «El 1982 vaig pronunciar i repetir el mateix dia una conferència sobre la urgent necessitat de reconstruir la primera [es refereix a la torre de s'Estelella] i un mes després vaig entregar a l'Ajuntament la memòria històrica d'ambdues [Cala Pi], acompanyada dels plànols que, seguint el *criteri historicista* i *la legislació* en matèria de restauració de monuments, feu el senyor Joan Clar Monserrat».³ Ens hem de fixar en les expressions *criteri historicista* i *la legislació*, que ens indiquen que en Joan no solament estudiava les torres com estaven en el moment donat, sinó que ho feia mirant els canvis que havien sofert al llarg del temps, així com les reformes que s'haurien de dur a terme per conservar-les.

En un altre apartat diu: «El senyor Joan Clar Monserrat trobà un contracte d'escarada que modificà de forma definitiva la Torre»,⁴ que remarca el que he exposat abans: la ingent tasca investigadora que va dur a terme sobre aquestes construccions.

1 FONT, B. (1999). *Fomento Agrícola, Industrial y Comercial de Lluchmajor*. Tom VII. Ajuntament de Llucmajor, p. 499.

2 SEGURA, J. (1991). *Les torres marítimes de Llucmajor*. Institut d'Estudis Baleàrics.

3 Op. cit. p. 5.

4 Op. cit. p. 20.

Ja fa molts anys, preocupat per la conservació de les torres, va escriure en el *Diario de Mallorca* del dia 14 d'octubre de 1974 un article sobre les que hi havia en el terme municipal de Lluçmajor. I l'any 1982 en va tornar a escriure un altre titulat «Què feim amb les torres de defensa?»⁵, publicat a la revista *Lluçmajor de Pinte en Ample*. Tenia clar que la revista era un mitjà per conscienciar i fer arribar a la gent de Lluçmajor la importància de conservar-les.

L'interès per la restauració de les torres i per la seva conservació queda ben explícit en l'article de l'any 1982, quan afirma: «És de gran urgència la restauració d'aquests dos notables edificis, sense demorar-ho per més temps, ja que, per manca d'interès o per negligència absoluta, estam a punt de veure'ns privats d'una d'elles, la de s'Estelella, que tant va suposar per a la defensa de la costa del nostre terme. La restauració és urgentíssima, ja que dia a dia segueix el procés de deteriorament i ningú no la tornarà aixecar, i així haurem perdut per sempre aquesta torre. Quant a la de Cala Pi, quasi cent anys més nova que l'anterior, sembla que està més conservada, i no n'és tan urgent la restauració, encara que això no vulgui dir que no ho necessiti». Demanava a les institucions públiques que s'implicassin de forma ferma en la seva restauració.

L'any 2018 va presentar a les Jornades d'Estudis Locals de Lluçmajor una comunicació sobre les torres de defensa de les cases de possessió.⁶ Record que la darrera que va estudiar fou la de sa Llapasseta, on anàrem per investigar els béns etnològics que hi havia a la possessió, acompanyats d'en Tomeu Vicens Clar de s'Oli.

Un altre tema d'investigació foren els molins fariners de Lluçmajor. N'era un gran coneixedor, i a la revista *Lluçmajor de Pinte en Ample* hi va publicar sis articles, el primer el setembre de 1981 i el darrer l'abril de 1982. Tan sols era una primera pinzellada sobre ells. Un dels molins de la nostra marina estudiat detalladament per en Joan va ser el de sa Torre.⁷

⁵ CLAR, J. «Què feim amb les torres de defensa?». *Lluçmajor de Pinte en Ample* n. 9, maig de 1982, p. 9.

⁶ CLAR, J. «Torres de defensa interiors de Lluçmajor». *Actes de les 1 Jornades d'Estudis Locals de Lluçmajor*, p. 384-412.

⁷ CALVIÑO, Cels (coord.). *Sa Torre, possessió de sa Marina de Lluçmajor. Croquis i notes*. Palma: Fundació Miquel Llabrés Feliu, 2010.

També va aportar moltíssima informació sobre els molins fariners de Lluçmajor, que va ser molt útil a l'Associació d'Amics dels Molins de Mallorca.

A la revista de *Lluçmajor de Pinte en Ample* de l'octubre de 1988 va publicar un escrit molt detallat sobre la capella de la possessió de sa Torre.⁸ Era una temàtica que en Joan també va estudiar en profunditat.

La toponímia va ser un altre camp d'estudi. Així, va participar en la recollida toponímica de Lluçmajor per al *Nomenclàtor Toponímic de les Illes Balears* (NOTIB), que va coordinar el doctor Joan Miralles i Monserrat. Va participar en les Jornades d'Antroponímia i Toponímia de la Universitat de les Illes Balears, amb treballs sobre les eres que hi havia antigament pels voltants del nucli urbà de Lluçmajor i la toponímia relacionada amb rotes i roters. Cal mencionar també la seva col·laboració en recerques sobre la toponímia de sa Torre i sa Llapassa.

Es va interessar per la pedra en sec, sobretot de les barraques, per això va ser coautor del llibre *Les barraques de Lluçmajor, una arquitectura popular*, publicat el 1999 per FODESMA (Consell Insular de Mallorca). Va participar en congressos internacionals, nacionals i de països de la conca nord mediterrània.

Un altre estudi d'habitaclles i altres construccions de pedra en sec en el terme de Lluçmajor va ser publicat a *La pedra en sec. Obra, paisatge i patrimoni*. I cal destacar els seus articles a la revista *Lluçmajor de Pinte en Ample* sobre les construccions que convenia conservar quan es va fer l'autopista de Palma-Lluçmajor.⁹

Certes institucions públiques i ARCA li demanaren consell sobre els béns etnològics que s'havien de conservar i que podien ser afectats per l'autopista Palma-Lluçmajor i l'allargament que se'n va fer amb posterioritat fins a Campos.

Les construccions hidràuliques, com altres béns etnològics, foren objectiu del seu estudi: els antics pous paredats; els aljubs; les basses, tant tapades com

⁸ CLAR, J. «L'oratori panteó de sa Torre». *Lluçmajor de Pinte en Ample*, n. 83, octubre de 1988, p. 30-31.

⁹ CALVIÑO, Catalina; CALVIÑO, Cels; CLAR, Joan (2004). «Les barraques, un patrimoni a conservar (I a IV)». *Lluçmajor de Pinte en Ample*, n. 258 a 261.

destapades; els cocons... Tot era important per a ell. La coneixença de tots aquests béns va donar com a resultat un pregó de Fires que férem conjuntament amb el títol *El bé de l'aigua*.

Va ser la primera persona que va estudiar els senyals de bestiar, que també va publicar a la revista *Llucmajor de Pinte en Ample*.

Una altra faceta va ser la d'investigador dels malnoms de Llucmajor. Creia que aquests eren una senya d'identitat que anava lligada moltes vegades a les arrels familiars i que la majoria provenien de temps passats.

I de fora el terme llucmajorer va estudiar les barraques de dos indrets del llevant-sud de Mallorca: les de Mondragó (Santanyi) i les de Campos.

Per acabar, voldria recordar que va participar en la majoria de miscel·lànies publicades per *Llucmajor de Pinte en Ample*.

JOAN CLAR MONSERRAT. IN MEMORIAM

Miquel Sbert Garau

L'any 2008, a la presentació d'un pregó de fires memorable amb el títol «mariaantonià» *El bé de l'aigua*, obra de Joan Clar i de Cels Calviño, vaig escriure sobre els dos autors i amics. Us repetiré el que deia d'en Joan: «company d'escola i de jocs des que érem infants pucers; amics, per tant, des dels orígens». I així era, llavors i ara. Podria contar moltes anècdotes de quan érem infants i adolescents; només us diré que, quan al batxillerat ens deixaven triar el seient (5è i 6è), en Joan i jo sempre vàrem seure plegats. Són molts anys d'amistat i de moltes complicitats que en Cels, només exposant part de l'obra d'en Joan, ja ha posat de manifest.

Hi ha uns versos de Salvador Espriu que, tot d'una que vaig saber la trista notícia, em vingueren al cap. Pertanyen a *Assaig de càntic en el temple*, i semblen escrits per a en Joan. Són aquells que diuen:

i estimo a més amb un
desesperat dolor
aquesta meva pobra,
bruta, trista, dissortada pàtria.

Amb en Joan, com amb en Cels i com amb tants i tants d'altres que avui som aquí, a banda de les relacions personals, compartim avinences envers la llengua nostra, el català de Mallorca, sempre tan al punt de mira de les escopetes de tants escopeters guillats, de tants *cabos de vares* malacarosos, i de tants *monosabios* de plaça de bous curts de gambals, però ambiciosos tots ells. En Joan Clar Monserrat, en aliatge indissoluble amb la llengua nostra, sentia la passió per la història, per l'etnografia del seu poble, i a aquesta passió dedicà hores i hores del seu temps valuós. El seu entusiasme no era exaltat, ben al contrari, la seva era una força serena i sòlida que naixia de la intel·ligència i de la sensibilitat, i es manifestava en l'afany de coneixement.

Quan pens en la seva carrera, no en l'acadèmica, sinó en la més rellevant: el seu currículum tan dens i profitós d'investigador incansable i minuciós, em ve al cap un

adagi que Sebastià Cardell, el nostre senyor Cardell, ens repetia sovint: «C'est en forgeant qu'on devient forgeron», és a dir, «La pràctica fa el mestre», o més ben dit encara: «La pràctica fa la perfecció». En Clar Monserrat era d'una mena de savis no gaire habitual en aquest país nostre, on pul·lulen tants espectres. Ell era dels que piquen pedra, dels que trepitgen la terra amb pluja i vent, dels que escruten els documents arnats, dels que comproven les dades, dels que ajuden els col·legues i els amics i els brinden, amb el somriure a la boca, el seu ajut inestimable. Ell era dels de la llum que il·lumina les foscors, sovint habituals, dels que investiguen.

Però, una malaltia implacable ens l'ha robat i en Joan ha partit, com diríem estraferent la rondalla, cap al castell ignot d'*iràs i no tornaràs*. Per quin caminó s'ha espitxat en Boleno? On ha anat? On es troba? Ens ha deixat a tots glaçats, mal a pler. Per on ha pres en Joanet? No em demaneu com, però jo sé quina va ser la sendera cap on va adreçar-se aquell 17 de setembre, de mala memòria. Ara us en faré cinc cèntims:

En Boleno, aquell dia, quan el seu esperit s'acomia del cos plantós i ens deixà orfes del seu somriure tan ple de bonhomia, li va estrènyer cap a sa Marina llucmajorera, pel camí de sa Torre, cap als sementers, cap a la garriga rasa i els pinars que li eren tan familiars. Caminava pensatiu en Joan, sempre cap a migjorn. Anava sol, lleuger d'equipatge, com volia anar Machado al seu últim viatge. Camina caminarà cap al «cor de la planura», concentrat en els seus pensaments, en les imatges de l'esposa, del fill, dels nets, de les persones estimades que el ploraven... Els ulls li espirejaven per tot allò que inevitablement es veia forçat a deixar massa prest i, naturalment, avançava corprès per la inquietud davant la incertesa de la seva destinació.

Mirava adesiara cap a l'horitzó que li marcava el paratge que Maria Antònia Salvà va descriure amb tanta exactitud com sensibilitat, i la vista d'en Joan només colombrava una llum brillant i enlluernadora. Continuava el seu pas vacil·lant per aquell camí que tant i tan bé coneixia. De sobte, una remor estranya el sorprené. Va parpellejar un instant, i davant seu veié una cosa inesperada i sentí un renou impressionant: arrencats a cada vorera del camí tots els molins fariners de Llucmajor i de les possessions del terme feien mamballetes amb les veles desplegades al pas del caminant. En Joan badà uns ulls com a salers, i amb un mig somriure els saludava sense deturar el pas. «Bon dia, molí d'en Seguí; bon dia, molí d'en Pou, i d'en Gaspar, i des pou Negre, i d'en Sala, i d'en Trapasser...». Un rere l'altre rebien la salutació, els molins llucmajorers. Ells responien amb calidesa: «Gràcies, Joan».

En un altre revolt del camí que semblava no tenir fi, i a cada banda de la calçada fins on la vista arribava, en Joan va veure, arreglerades, dotzenes de barraques. N'hi havia de totes les castes: de roter (que belles les d'un cucurull, i més encara les de dos!); de calciner, de carboner, de trencador (tan fràgils, sense la paret mestra de la pedrera), d'alguer, de garriguer (ai els garriguers! gent no gaire amiga dels roters ni dels trencadors), de pescador, de guardacosta... i encara els recers de pedra del bestiar (dels porcs, de les ovelles), els sestadors, les boals, les estables, els tancats d'aviram (amb les gallines sempre escainant), les barraques de carro, els establidors... Els ulls d'en Joan espirejaren davant aquella multitud que cantava a cor «Gràcies, Joan». El nostre amic no podia retenir l'emoció, i la imatge del seu company de fatigues barraqueres i etnològiques li apareixia davant cadascuna de les edificacions. Les mil i una anècdotes viscudes junts amb en Cels i la gent de sa Marina feien tremolar el coret d'en Bolenó.

Ell no se'n podia avenir, d'aquella feta. Però no havia acabat de recórrer la gran avinguda de l'arquitectura marinenca en pedra quan, a la dreta, una rere l'altra, s'hi havien congregat les capelles de les possessions del terme, i les que en tenien feien repicar les campanetes i les que no, entonaven un «Gràcies, Joan». Mirava en Joan a la dreta, però no podia descuidar-se ni entretenir-se gaire, perquè a la vorera esquerra hi havien comparegut, altives i marcial, les torres de defensa de la costa nostra i de l'interior. Les costaneres presidien: la de s'Estelella, la de Cala Pi, la del cap Blanc, la d'Enderrocat... ben acompanyades per les de les «cases fortes»: So n'Albertí, la d'en Febrer, les de les dues Vallgorneres, la de s'Àguila, la de Capocorb Nou, la de Son Dalabau, entre moltes altres. I us asseguro que també hi eren les ja desaparegudes, com les de Biniferri o Cugulutx, entre les més senyorívols. I totes a l'uníson, amb veu castrense, cridaven no «moros venen» o «moros a la costa», sinó «Gràcies, Joan». En Bolenó recordava amb un cert rictus seriós quan a la pobra torre de Cala Pi li aferraren quatre pedaços vergonyants de ciment blanquinós en comptes de restaurar-la dignament. Quantes històries viscudes!

No se'n podia avenir el nostre amic, del cas que li feien aquells béns etnològics que ell tant havia estimat, i s'emocionava de manera patent. Més encara quan, de cop i volta, començà a veure basses, cocons, séquies i cap-recs i aljubs i safareigs i cisternes i tota mena de construccions hidràuliques que, per un moment, havien deixat els seus assentaments i li sortien a camí amb un remoreig de fontanelles en aquella terra àrida de sa Marina, on és sabut que «qui no hi du, no hi dina»:

«Gràcies, Joan», deien gota a gota aquelles amigues de l'investigador que deixava ca seva inexorablement i continuava camí de qui sap on.

Però hi havia encara més sorpreses. Assegut a la vorera del camí que ja començava a fer-se llarg, sobre uns abeuradors que semblaven els de sa Torre, un homenet ancià recitava amb veu potent i solemne els noms de les possessions de Llucmajor, dels sementers, dels quartons minúsculs, de les tanques, dels establits, dels turons i de les cales. Cada deu o dotze noms, aquell vellet de veu vigorosa canviava de to, i amb una inflexió d'afecte, deia dolçament: «Gràcies, Joan».

I en Clar Monserrat, amb una llagrimeta als ulls, després d'escoltar una bona estona aquella simfonia de noms familiars, seguia la sendera. De cop, una llum potentíssima l'encegà. Va tancar els ulls, i en obrir-los, tot havia desaparegut. Davant ell, una boira brillant emetia raigs lluminosos i suaus. En Joan mirava expectant, però estranyament serè. Gradualment, una mena de forat o finestral s'obrí entre els vapors refulgents i un home cepat en sortia. «Benvingut, Joan, passa cap a dins, que t'esperam». En Bolenó seguí aquell home gruixat i de gest amable que, just en haver traspassat el llindar del núvol, li digué: «Joan, jo només els he dit que avui venies...». En Joan aixecà la mirada i davant seu una multitud de persones de totes les edats el miraven, i totes a l'una cridaven: «Gràcies, Joan».

Ell, passat el primer ensurt, mirava de fit a fit la gent congregada, i tot d'un plegat ho va entendre. Avançà cap a la primera fila d'homes i dones i començà a abraçar-los mentre deia: «Madò Gal·leta, mestre Lleó, madò Capbaixa, mestre Tres Coques, madò Rafal, mestre Batlet, madò Grina, mestre Dragó, madò Barreta, l'amo en Batlet, madò Molí Nou, mestre Colau Bunyola, madò Balaguera, mestre Nyoc...». Per a tots i cadascun tengué una paraula amable en Joan, i totes i tots li agraïen la recordança del seu malnom amb un «Gràcies, Joan Bolenó».

Emocionat, en Joan no sabia com reaccionar davant tanta amabilitat, però, per sort, aquell portalà que l'havia rebut el rescatà de l'exèrcit de llucmajorers afables, mentre li deia: «Joan, tenim una cosa per a tu». Se l'emportà costa amunt, i rere una volta del caminó eteri, li assenyala un embalum. «Això és per a tu. Fes-ne un bon ús, com tu saps fer, que per aquí ens fa molta falta, està tot per fer.» En Joan, ulls esbatanats, va veure l'obsequi: un Citroën dos cavalls nou de trinca, amb una carpeta, un bolígraf i tot d'instruments de mesura posats sobre la coberta del vehicle.

***Presentació de
les VII Jornades
d'Estudis Locals
de Lluçmajor***

PRESENTACIÓ DE LES VII JORNADES D'ESTUDIS LOCALS DE LLUCMAJOR

Maria Magdalena Nieto Cerdà

Benvinguts tots en aquesta nova edició de les Jornades d'Estudis Locals de Lluçmajor, que, si heu tengut l'oportunitat de fullejar la programació, haureu comprovat que és molt extensa. Per tant, en nom de la Comissió Científica, agraesc a tots els comunicants la seva participació, però també us deman que vigileu molt bé el torn de les vostres intervencions, per tal d'aconseguir complir el programa. També us record que tenim nombroses pauses per gaudir d'un cafè o del que vulgueu de tot el que us hem preparat.

Així mateix, aprofit per recordar-vos que l'exposició «Lluçmajor era sabatera» es clausurarà el proper mes de gener de 2024, per la qual cosa hi ha programats una sèrie d'actes de cloenda, com l'itinerari urbà pels que foren importants centres de fabricació, que tindrà lloc a principis de desembre. Estau ben atents a la programació.

Una vegada dit això, recordau que el tema d'enguany, escollit en les passades jornades per votació popular, és el d'arquitectura i territori, i per això comptam amb la col·laboració del Col·legi Oficial d'Arquitectes de les Illes Balears i també, una altra vegada, del Departament de Ciències Històriques i Teoria de les Arts de la Universitat de les Illes Balears. Aquests darrers ens han proposat la ponent inaugural d'enguany, i aquesta elecció no podia ser més encertada.

María Sebastián és llicenciada en arquitectura per la Universitat Politècnica de Catalunya i doctora en Història de l'Art per la Universitat de les Illes Balears. La seva tesi doctoral es titula «La construcció turística a les Illes Balears (1939-2005). Arquitectura, urbanisme i fotografia», un estudi en què analitza en profunditat els projectes arquitectònics i urbanístics lligats al sector turístic i desenvolupats a les Illes entre 1939 i 2005.

Actualment és membre del grup de recerca Patrimoni Audiovisual, Mass Media i Il·lustració, i professora ajudant doctora al Departament de Ciències Històriques

i Teoria de les Arts de la Universitat de les Illes Balears. Els seus treballs se centren en l'arquitectura contemporània, especialment lligada al turisme i a la història de la fotografia.

Avui, i per encetar les VII Jornades d'Estudis Locals de Lluçmajor, ens ve a parlar de les ciutats de vacances des d'una perspectiva historicoartística. A través de diversos casos d'estudi i posant especial atenció en el projecte de construcció de l'anomenat Club El Dorado, que està situat a la urbanització de Tolleric, ens destriarà l'evolució tipològica, la composició constructiva i la seva relació amb el territori. Això evidencia com aquesta tipologia de complexos vacacionals va possibilitar l'experimentació en el camp de l'arquitectura i el desenvolupament del sector turístic a les Illes.

Així que, sense més preàmbuls, cedesc la paraula a María Sebastián. Moltes gràcies.

***Ponència
inaugural***

UNA NOVA TOPOGRAFIA PER AL LLEURE: EL PROJECTE DE LA CIUTAT DE VACANCES

María Sebastián Sebastián

1. Introducció

La imatge prototípica del turisme de masses és la d'un seguit d'edificis de gran alçada en primeríssima línia de mar. Blocs massius de formigó, pràcticament idèntics entre si, que generen zones d'alta densitat i provoquen un fort impacte en el medi. No obstant això, des de la dècada de 1950, s'estenen altres tipologies que plantegen un model de baixa densitat que combina construccions i àrees verdes.

És el cas de les ciutats de vacances, de les quals es proposa l'anàlisi històrica i arquitectònica. Partint del context internacional, es farà un viatge per diverses geografies i exemples representatius, fins a arribar als casos mallorquins que es concretaran en el Club El Dorado, a Tolleric. A través de l'anàlisi historicoartística de la documentació del projecte, es veuran quins són els mecanismes organitzatius i compositius més habituals de les ciutats de vacances, com s'estructuren internament, quins materials i sistemes constructius s'utilitzen, quina és la relació amb les tendències arquitectòniques del moment i amb l'entorn, per qüestionar finalment si la baixa densitat és la solució a les problemàtiques turístiques.

Cal ressaltar la necessitat de dur a terme estudis historicoartístics i constructius de les edificacions turístiques, distanciat de la vessant econòmica a la qual sovint es vinculen. L'arquitectura de l'oci requereix un enfocament humanístic i social que expliqui els motius de la seva configuració en un moment històric concret, que ens pugui ajudar a entendre el perquè de les seves formes i, alhora, l'enquadri en el debat actual sobre la sostenibilitat del model.

2. Més enllà de l'hotel compacte: les tipologies disperses

Els models desenvolupats en horitzontal, amb gran importància de la superfície lliure enfront de la construïda, tenen un origen molt allunyat de l'ús lúdic. El precursor és el campament militar, que, al període d'entreguerres, es reconverteix en espai per allotjar colònies juvenils, turisme econòmic o d'alta muntanya (Pié i Ninot 2013, 20). D'aquesta manera es genera el que Tost defineix com *nomadisme*

lúdic (Tost 2020, 24), el qual també s'associa al fenomen de l'excursionisme, que inicialment només practica una elit i que a països com Estats Units s'estendrà per parcs nacionals o amb les agrupacions de boy-scouts fins a donar lloc a la fundació de clubs de campistes (Tost 2020, 66).

L'estructura d'aquests càmpings oscil·la entre l'assentament espontani i la planificació. Mentre els serveis fonamentals —recepció, edifici social, banys— ocupen un espai concret i sovint determinat per un tècnic, els hostes tenen certa llibertat per col·locar les seves tendes o caravanes dins els solars delimitats per la propietat. Però, a mesura que augmenta la seva popularitat amb la recuperació de l'economia europea després de la Segona Guerra Mundial, se'n fan paleses les mancances. En aquest sentit, Borseau, al *Traité pratique d'industrie hôtelière*, identifica el càmping amb l'opció adient per als qui no es poden permetre un hotel, i fa una crida per millorar-ne les instal·lacions. Critica el desordre provocat per la lliure ubicació de les tendes i reclama l'increment dels equipaments bàsics per part dels propietaris dels establiments (1955, 474).

Altres tipologies disperses són les ciutats de vacances o clubs de vacances. Sovint es fan servir com a sinònims i es detecta certa ambigüitat terminològica als documents relacionats amb la seva construcció. A vegades fins i tot es fan servir per conjunts de segona residència, en lloc d'allotjaments per a un turista puntual. En aquest text es parlarà de les ciutats de vacances enteses com a nuclis per a un visitant ocasional, que paga per passar un seguit de vespres però que en cap cas és propietari de les unitats d'habitatge.

Pel que fa a la seva definició arquitectònica, es poden entendre com una derivació del càmping, perquè també estan estructurats a partir d'uns serveis centrals al voltant dels quals es disposen les unitats d'allotjament. La diferència és que aquestes ja no són estructures temporals sinó petits bungalows. Les ciutats de vacances són recintes tancats amb un urbanisme intern zonificat que distingeix clarament les zones públiques, d'ús comú per a tots els hostes, de les privades, allà on dormirà cada client. Les primeres solen situar-se en un punt destacat de l'establiment, de manera que funcionen com a lloc de trobada, alhora que inciten al consum més enllà del que s'ha pagat per la reserva. En la majoria de casos es compta com a mínim amb recepció, bar-restaurant i piscina; de vegades, s'hi afegeixen altres serveis com supermercat i sala de

festes.¹ Les segones es dispersen al voltant de les primeres o ocupen un costat de la superfície total disponible. En tots els casos localitzats a Mallorca, els edificis públics i privats són de petita o mitjana escala i no superen les quatre plantes.

3. La ciutat de vacances i l'oci de les masses

3.1. El període d'entreguerres: una nova necessitat

La dècada de 1930 suposa un punt d'inflexió en l'evolució turística europea. La progressiva disminució de les jornades laborals i la regulació a països com França de les vacances pagades provoca l'aparició del temps lliure entre les classes obreres. És el punt de partida del que dècades més tard serà el turisme de masses.

Tot i que el viatge per plaer és quelcom encara molt limitat, el tema planteja un repte arquitectònic. Apareix una nova capa de població flotant, que es desplaça a un lloc diferent del de residència durant un període de temps molt concret, on haurà de satisfer les seves necessitats. Es comença a albirar que s'hauran d'habilitar espais per cobrir les demandes d'allotjament i esbarjo dels futurs turistes obrers. Com a resposta, als anys trenta se succeeixen projectes que dissenyen el territori de l'oci i l'àrea mediterrània en serà pionera. Dins aquesta, el GATEPAC (Grup d'Arquitectes i Tècnics Espanyols per al Progrés de l'Arquitectura Contemporània) dedicarà el número 7 de la revista al turisme. L'editorial resumeix la qüestió com «un problema de nuestro tiempo que impone una solución nueva, divorciada de toda clase de tradiciones históricas y de experiencias anacrónicas. Las grandes aglomeraciones de las masas y sus desplazamientos simultáneos, en días determinados —festivos—, crean un problema que ha de ser resuelto con el plan moderno, expresión del espíritu de nuestra época» (GATEPAC, 1932, 17).

Al mateix número, es presenta la Ciutat de Repòs i Vacances (1931-1938) del GATCPAC (Grup d'Arquitectes i Tècnics Catalans per al Progrés de l'Arquitectura Contemporània). És un dels primers intents d'ordenar el temps lliure de les masses.² Mai construïda, es planificà en uns terrenys al sud de Barcelona, en direcció a les

¹ En funció de la cronologia, aquesta zona es denominarà boïte, sala de festes o discoteca.

² Malgrat que l'arquitectura turística sol ocupar un paper secundari en la historiografia, aquest projecte és un dels més ressenyats per la bibliografia. El mateix GATCPAC el dona a conèixer a través del número 7 de la revista. Ha estat present en l'anàlisi del Pla Macià o Pla d'Ordenació de Barcelona, dels mateixos autors (Di Biagi, 2006) i en monografies sobre el GATCPAC (Pizza, 2006). Més recentment, Roger Sauquet li ha dedicat una tesi doctoral (2012).

costes del Garraf, i havia d'agrupar hotels, restaurants i equipaments esportius, en consonància amb el nou ideal de vida moderna, on la salut i el benestar començaven a obrir-se camí. L'operació supera amb escreix les instal·lacions d'una ciutat de vacances. És més aviat una urbanització *ex novo* d'un nucli turístic de grans mides. Tot i això, cal destacar els projectes de casetes desmuntables que havien de complementar el conjunt i que en certa manera es poden comparar amb bungalows. Es tractava d'unitats de superfície mínima —entre 24 i 33 m²— que s'aixecaven del terra mitjançant uns peus drets i es tancaven amb uns panells lleugers prefabricats de fusta i suro (foto 1). Els interiors eren espais diàfans amb una cuina i banys mínims, i la zona de nit i la de dia se separaven per una simple cortina. Es posa de manifest que l'espai de l'oci ha de defugir la tradició i ha d'oferir uns espais completament nous perquè l'ús no té res a veure amb el del temps laboral. A la revista ja esmentada, els autors afirmen:

«La casa para el “fin de semana” ha de ser una vivienda reducida a su mínima expresión, con un plano simplificado; ha de causarnos la impresión de contacto con el sol, la tierra y el aire: una construcción libre de los prejuicios sociales de las formas académicas empleadas hasta ahora. No ha de ser una residencia urbana transportada al campo ni un chalet de reducidas dimensiones.» (GATCPAC, 1932a, 18)

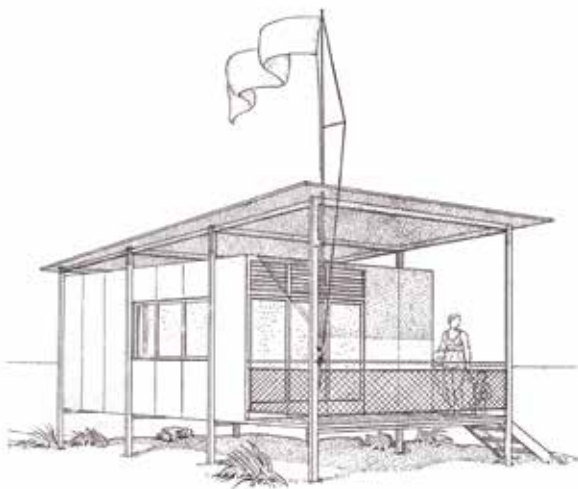

Foto 1. GATCPAC. Caseta desmuntable per a la Ciutat de Repòs i Vacances, 1932.
 Procedència: GATCPAC (1932a). «La casa para el fin de semana (week-end)».
 A. C. Documentos de Actividad Contemporánea, núm. 7, p. 22.

A banda d'altres projectes que també faran servir el terme *ciutat de vacances* per referir-se a grans nuclis urbans, l'any 1936 la revista francesa *L'architecture d'aujourd'hui* convoca un concurs per a una cité de week-end, que, ara sí, s'apropa a la idea d'un establiment tancat. Els projectes guardonats es publiquen al número 1 de 1936, acompanyats d'un text en què novament es posa de manifest la novetat del fet turístic i la seva conversió en una problemàtica arquitectònica, ja que es tracta d'un «problème entièrement nouveau en France (car à l'étranger, de telles cités existent déjà nombreuses et connaissent un succès exceptionnel)» (V., 1936, 9).

Aquesta *cité de week-end* s'havia d'ubicar en una gran extensió de terra a prop de Sanary, a l'oest de Marsella. El programa era molt obert. Els únics condicionants eren ubicar entre 150 i 200 unitats d'allotjament, un edifici d'administració i serveis diversos —botigues, cafès, infermeria, aparcament, un petit port, etc. L'existència de l'edifici d'administració l'apropa a l'establiment turístic privat, que havia de ser utilitzat preferentment els caps de setmana pels habitants de les veïnes ciutats de Marsella i Toló. El projecte guanyador, de Grandjean i Guenec, proposa unes edificacions austeres en la línia del Moviment Modern, d'una sola planta, superfície mínima i coberta plana que es distribueixen a través d'unes vies d'accés de traçat orgànic (foto 2).

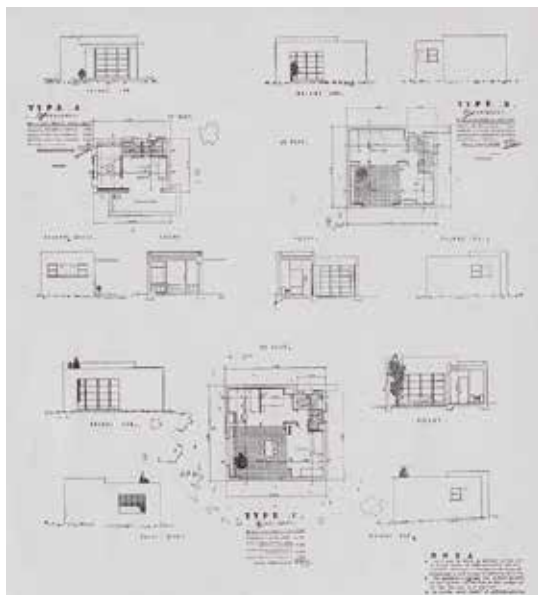

Foto 2. Grandjean i Guenec, Cité de week-end, 1936. Procedència: V., P. (1936). «Une cité de week-end sur la Côte d'Azur». *L'architecture d'aujourd'hui*, any vi, núm. 1, p. 8.

3.2. Espanya, dècada de 1950: la ciutat de vacances com a espai de control

Als anys cinquanta del segle passat es consolida el turisme obrer anunciat a la dècada de 1930, malgrat que normalment el turisme de masses s'associa als seixanta. La recuperació econòmica europea després dels estralls de la Segona Guerra Mundial, la millora de les condicions laborals i la promoció dels vols xàrter amplien la possibilitat del viatge per plaer a capes cada vegada més amples de població.

A Espanya, la dictadura franquista dibuixa un panorama diferent. Després de la fallida de l'autarquia, l'empenta del desenvolupisme comporta un creixement turístic exponencial que s'acompanya d'un procés constructiu desmesurat i desordenat. Encara que el turisme acabarà constituint una via d'obertura cap a l'exterior, el règim promou iniciatives per combinar el temps de descans amb el control polític. L'Obra Sindical de Educación y Descanso crea una xarxa d'establiments pròpia, bàsicament albergs i residències, la majoria dels quals es concentren al litoral.³ La culminació del projecte és la construcció de tres ciutats de vacances d'Educació i Descans⁴ a Tarragona (1955) per José María Monravà i Antonio Pujol, Marbella (1956), a càrrec de Manuel Aymerich i Ángel Cadarso i Perlora (1956), a partir d'una primera edificació de Federico Somolinos (Loren-Méndez i Pinzón-Ayala, 2018, 102). Carcelén apunta a una quarta projectada als anys seixanta a Punta Umbría (Huelva), que hauria quedat damunt del paper (2019). En tots els casos, es trien emplaçaments d'una qualitat paisatgística excepcional que poc després seria destruïda per la construcció descontrolada, especialment en els dos primers casos.⁵

La configuració arquitectònica d'aquestes s'aproxima al model dispers de les ciutats de vacances tradicionals. Els conjunts comprenen un seguit de petites edificacions, la majoria petits allotjaments, que es complementen amb equipaments comunitaris com recepció o restaurant, a més d'una església. L'organització és orgànica, amb vials que ressegueixen la topografia als costats dels quals es col·loquen els edificis. L'estil de cada una és diferent. Tarragona

³ Vegeu el plànol d'ubicació de les ciutats de vacances vinculades a l'Obra Sindical de Educación y Descanso, publicat en un fulletó publicitari de 1950 i recollit per Carcelén González (2019, 91).

⁴ La idea de la iniciativa s'atribueix a José Solís Ruiz, delegat nacional de Sindicats entre 1951 i 1957 (Carcelén González, 2019a, 1054-1055).

⁵ Aquestes ciutats de vacances suposarien «una sutil avanzadilla de la posterior depredación que acusaría el litoral español en la década posterior» (Carcelén González, 2021, 4).

és la que s'alinea més clarament amb la contemporaneïtat abstracta. A Perlora les formes modernes es combinen amb materials com la pedra en referència al context asturià. Marbella és la que proposa una solució més lliure, amb unes formes dinàmiques, gairebé futuristes però emblanquinades, que Ramírez identificarà com «estil del relax» (1987) i que confereixen un caràcter escenogràfic que intentava normalitzar l'Espanya franquista dels seixanta (Méndez Baiges & Hurtado Suárez, 2014, 254).

De manera paral·lela, la promoció privada continua amb la construcció de ciutats de vacances. Com altres equipaments turístics, la legislació urbanística i constructiva és pràcticament inexistent en els primers anys fins a l'«Orden del 28 de octubre de 1968 por la que se aprueba la Ordenación Turística de las Ciudades de Vacaciones». A l'article primer, les ciutats de vacances es defineixen com:

«Aquellos establecimientos cuya situación, instalaciones y servicios, de acuerdo con lo dispuesto en la presente Ordenación, permiten a los clientes, bajo fórmulas previamente determinadas, el disfrute de sus vacaciones en contacto directo con la naturaleza, facilitándoles por un precio alzado hospedaje en régimen de pensión completa, junto con la posibilidad de practicar deportes y participar en diversiones colectivas.» (BOE, 1968, 15502)

Es tractava, per tant, d'un model allunyat dels centres turístics, ja molt desenvolupats en el moment d'aprovació de la norma, i on privava el sentit de col·lectivitat. L'ordre serà d'aplicació a tots els nous establiments i a les reformes dels existents, a excepció dels de titularitat pública.⁶

El capítol II de la norma estableix com a condicions generals la seva ubicació a paratges naturals, el tancament del recinte amb un límit natural o artificial, la restricció circulatòria pel seu interior a manteniment i proveïdors, una superfície edificada de fins a un terç de la disponible, un màxim de dues alçades per als edificis d'allotjament i de tres per als de serveis comuns, i una reserva del quinze per cent de la superfície per a zones verdes. Les condicions particulars, entre

⁶ «Art. 3. Quedan, sin embargo, excluidas del ámbito de aplicación de la presente Ordenación las Ciudades de vacaciones instaladas con fines de asistencia social y sin ánimo de lucro por Corporaciones u Organismos públicos» (BOE, 1968, 15502).

altres, marcaven els serveis comunitaris que s'havien d'oferir i que excedien en molt els habituals. Així, s'establia la disposició d'una infermeria per a primers auxilis, un espai per a serveis religiosos i l'obligatorietat de disposar de platja propera o piscina, a més d'alguna instal·lació esportiva⁷ i d'instal·lacions d'esbarjo.⁸ En tot cas, es fomenten els establiments amb capacitat de cobrir totes les demandes del turista, de manera que no sigui necessària la seva sortida del recinte.

3.3. Expansió del model a les Illes Balears

Les Balears són un dels territoris *pioners* en l'assaig de tipologies disperses a meitat del segle xx. L'any 1950, el belga Gérard Blitz tria Alcúdia per establir el Club Méditerranée, en línia amb un seguit de clubs de vacances construïts a França entre 1948 i 1950 per membres i altres persones properes al Racing Club de Waterpolo (Réau, 2007, 67). Es tracta de promoure les activitats esportives a l'aire lliure durant el temps de vacances. Inicialment, el mallorquí no és més que un conjunt de tendes de campanya disposades en una zona de pinar. Només es construeixen uns fogons. Malgrat la seva fugaç durada, serà l'origen de la futura empresa internacional del mateix nom.

Una de les primeres ciutats de vacances que s'han localitzat a Mallorca és la de Cala Mesquida. Ubicada al costat oest de l'indret del mateix nom, fou construïda amb posterioritat a 1956. La primera obra que s'ha pogut documentar és una ampliació de 1963 signada per Enric Juncosa, amb la qual s'hi afegeixen un bar, locals comercials i pavellons per als treballadors.⁹

Els anys seixanta i setanta veuen l'eclosió de la tipologia a les illes. A tall d'exemple, a Mallorca, Juan de Aguilar projecta el Club Font de sa Cala (1963, Cala Rajada); a Eivissa s'inaugura Stella Maris (c. 1969, Cala Gració), i a Formentera Enrique Fernández Bellmunt dissenya el Club Maryland (c. 1970, platja de Migjorn). A més, la idea d'assentament dispers s'estén a establiments hotelers que s'amplien amb

⁷ La norma deixa triar entre: «campo de gimnasia con aparatos, campo de golf o pista de mini-golf, puerto deportivo o embarcadero, pista de tenis, picadero y cuadras, pista de patinaje, bolera, campo de baloncesto, frontón, campo de balón-volea, cualquier otra instalación deportiva que sea admitida por la Dirección General de Empresas y Actividades Turísticas» (BOE, 1968, 15503).

⁸ Es consideren com a tals: «sistema de megafonía en los lugares de reunión, biblioteca, parque infantil con aparatos o instalaciones de recreo, sala de televisión, juegos de salón» (BOE, 1968, 15503-15504).

⁹ Arxiu Municipal de Capdepera. Llicències d'obra, exp. núm. 15/1963.

bungalows. És el cas de l'Hotel Club Galatzó (1968, Costa de la Calma), al qual Bartolomé Vaquer afegeix un seguit d'unitats individuals amb un aire neopopular, o el del Cristina Playa Hotel (1961, Platja de Palma), que Juan Ramón de Basterra y Larrea amplia amb vint petits volums de planta baixa i estil neoeivissenc ubicats al solar lliure existent entre l'hotel i la platja (foto 3).

Foto 3. Juan Ramón de Basterra y Larrea, Cristina Playa Hotel.
Targeta postal de Foto Casa Planas, 1963. Procedència: Biblioteca Pública Can Sales.

A la Platja de Palma es donen dos casos de petites ciutats de vacances que sintetitzen molt bé les característiques constructives i estilístiques d'aquests conjunts. Ambdues es col·loquen a zones allunyades de la mar. La primera és Bonaire (1962), de Félix Gili Juan, a la zona de ses Fontanelles. Sembla que va ser un assentament gairebé espontani amb una ampliació entre 1966 i 1967 que regularitzà part de les edificacions. No s'ha pogut localitzar el primer expedient, però sí una sol·licitud per a un càmping de 1962 al mateix emplaçament de la qual el promotor desistí un any més tard.¹⁰ Aquest projecte, de Manuel Casanella, combinava vint bungalows coberts amb volta a la catalana —similars als que finalment es construïran— amb espai per a tendes, i s'ubicava al solar d'una pedrera en desús. El desnivell s'aprofitava per col·locar unitats residencials a la part superior i pistes esportives a la inferior.

¹⁰ Arxiu Municipal de Palma. Llicències d'obra, exp. núm. 351/1962.

L'expedient de 1966 situa l'equipament en un solar poligonal, amb una forma propera a un ventall.¹¹ L'accés es realitza per una cantonada i just al costat es col·loca l'edifici social o de serveis comuns, per tal de controlar el flux de visitants. A la mateixa construcció es reserva una àrea per a un bar. Es tracta d'un espai amb una façana completament oberta amb una estructura de pilars de secció creixent en alçada, pròpia d'una modernitat impregnada de tints futuristes que s'havia estès des dels Estats Units i que recorda la que es donarà en aquestes dècades a la Costa del Sol (foto 4). Els bungalows es repartien per la resta de la superfície disponible. S'agrupen de cinc en cinc formant uns mòduls allargats amb les cabines de bany a les façanes laterals. Els interiors són mínims, un simple rectangle amb superfície justa per encabir-hi dos llits, un armari i una pica de lavabo. Els exteriors compten amb una solució econòmica: cada unitat de bungalow es cobria amb una volta rebaixada perpendicular a la façana principal. L'empenta produïda per la suma de les cinc voltes era recollida per dos petits contraforts que servien de tancament de les cabines de bany dels laterals (foto 5). Les formes donaven una resposta estructural i, al mateix temps, aportaven un aire de despreocupació al conjunt en línia amb la funció lúdica.

Foto 4. Manuel Casanellas (atr.), bar de la ciutat de vacances Bonaire. Targeta postal de Fot Casa Planas, 1963. Procedència: BPCS.

Foto 5. Manuel Casanellas (atr.), bungalows de la ciutat de vacances Bonaire. Targeta postal de Foto Casa Planas, 1962. Procedència: BPCS.

El 1963, Antoni Llabrés Fuster projecta la ciutat de vacances El Sosiego, en un solar en L allunyat de la mar, al nord de les Meravelles i al sud de l'antiga via ferroviària que unia Palma i Lluçmajor. La memòria es refereix al programa com «una reciente modalidad de alojamiento turístico».¹² Només s'ocupa una part del terreny disponible amb una organització en planta molt menys flexible que

¹¹ AMP. Llicències d'obra, exp. núm. 3248/1967.

¹² AMP. Llicències d'obra, exp. núm. 2950/1963.

l'anterior. L'accés condueix directament a la zona de la piscina, amb l'edifici principal a la dreta i els que contenen els bungalows a l'esquerra, en nou columnes de fins a tres blocs. Les estances tornen a ser mínimes i s'agrupen linealment de sis en sis. En un dels costats menors de la pastilla resultant es col·loquen les cabines de bany. Ara també s'utilitza una coberta de volta però en el sentit longitudinal, com si es tractàs d'una mitja volta de canó que sorgís directament del terra, funcionant com una envolupant contínua (foto 6). Com en el cas anterior, la geometria està en consonància amb les activitats lúdiques.

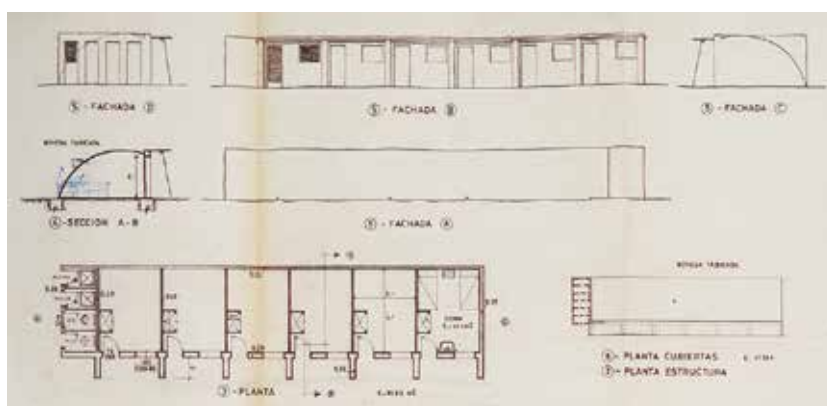

Foto 6. Antoni Llabrés Fuster, bungalows de la ciutat de vacances El Sosiego, 1963.
Procedència: AMP. Llicències d'obra, exp. núm. 2950/1963.

4. El Dorado

4.1. L'encàrrec i l'arquitecte

Al terme municipal de Lluçmajor s'ha pogut documentar la construcció d'una única ciutat de vacances, El Dorado, a la zona de Tollerich. El 1965, Bungalows Tollerich (BUTOSA) sol·licita permís a l'Ajuntament per construir una «colònia residencial»¹³ amb projecte d'Antonio Riera Jaume (1924-2013). Probablement titulat als inicis de la dècada de 1950, obtingué el títol de doctor arquitecte el 1965. Entre 1954 i 1970 exercí com a arquitecte municipal a Manacor, la seva localitat de naixement. Als anys seixanta, a més de participar en obres turístiques i residencials, projectà l'hipòdrom de Son Pardo (1964) i el col·legi La Salle (1966) de Palma (Gran Enciclopèdia de Mallorca, 1989, 303-304). Per tant, en el moment de rebre l'encàrrec d'El Dorado, la seva carrera professional ja estava assentada.

¹³ Arxiu Municipal de Lluçmajor. Llicències d'obres, exp. 327.

Des dels seus inicis, treballa en projectes turístics. Inicialment són modestos, com l'Hotel Arenal (1954) a la Platja de Palma, o les primeres fases de l'Hotel Serrano (1958) a Capdepera, amb un llenguatge tradicional. En canvi, a la dècada dels seixanta treballa formes prototípiques en alçada com l'Hotel Don Juan (1962) de Cala Millor o l'Alexandra (1962) a la Platja de Palma. Però la major part de les seves propostes s'enquadren dins una modernitat discreta i mesurada. Exponents d'això són l'Hotel Tampico (1959) de Cala Rajada, una construcció de planta baixa i tres alçades que ocupa un solar en cantonada a primera línia de mar, amb unes grans terrasses que abracen i ressalten la dita cantonada, o l'Hotel Tahití (1959) de Palmanova, amb una volumetria compacta que juga amb unes arestes en talús.

Al mateix temps, també signa alguns projectes comercials i eclèctics, totalment deslligats de corrents arquitectònics convencionals, com l'Hotel Club Playa Tropicana (1963) a Cales de Mallorca. L'edifici principal arrenca d'un gran sòcol de pedra que emula un fortí, amb un dels seus laterals resseguit per un edifici de planta poligonal amb coberta inclinada, sobre el qual s'aixequen tres falsos molins de vent. La resta del recinte s'ocupa amb bungalows d'una planta amb una façana principal caracteritzada per una porxada amb arcs de mig punt (foto 7). A la memòria, l'arquitecte parla d'una adscripció dins l'estil «mallorquí-eivissenc».¹⁴ A l'obra de Toller, Riera optarà per la via més abstracta.

Foto 7. Antoni Riera Jaume, bungalows de l'hotel club Playa Tropicana. Targeta postal de Foto Casa Planas. Procedència: BPCS.

4.2. La ubicació i els projectes d'urbanització

El Dorado suposa un salt d'escala considerable respecte de les dues ciutats de vacances més properes, les ja esmentades Bonaire i El Sosiego. El solar té una superfície de 52.400 m², enfront dels 21.300 m² del primer projecte del càmping Bonaire i els

¹⁴ Arxiu Municipal de Manacor. Llicències d'obra, exp. 134/1963.

2.286,60 m² d'El Sosiego. La ubicació triada s'allunya dels nuclis turístics desenvolupats fins llavors, cosa que implica la creació d'una xarxa de serveis completament nova (fig. 1). De totes maneres, la idea no és generar un establiment turístic aïllat, sinó que el projecte és paral·lel al desenvolupament d'una urbanització limitada per la carretera Militar cap a l'est, el torrent d'en Vaquer al nord i el de s'Osca des Pi al sud.

Fig. 1. Vista aèria d'El Dorado durant l'execució de les obres, TAF Helicòpters, 1966.
Procedència: ANC / Fons TAF Helicòpters, S. A.

El 1966, un any després del projecte de la ciutat de vacances, la mateixa empresa promotora, junt amb Inmobiliaria Tollerich S.A. (ITOSA), sol·licita el permís per desenvolupar el Pla Parcial d'Ordenació de Tollerich, que també signa Antoni Riera. La memòria explica que l'àrea quedarà «limitada, por un lado por el mar, y por el otro por la carretera denominada “Carretera militar” o Circuito estratégico de Mallorca, y que en el plan General de Ordenación del término municipal de Lluchmayor recibe el nombre de “espina dorsal de la urbanización”». ¹⁵ De la dita carretera s'extreu un ramal i, perpendicularment a ell, es tracen sis carrers que acaben en cul-de-sac. L'estructura és extremadament simple i prioritza l'ús del

¹⁵ AMLL. Plan Parcial de Ordenación de los Polígonos «A y B» en «Tollerich». Término municipal de Lluchmayor.

vehicle, ja que les àrees per a vianants es redueixen a unes petites voreres als costats dels vials.

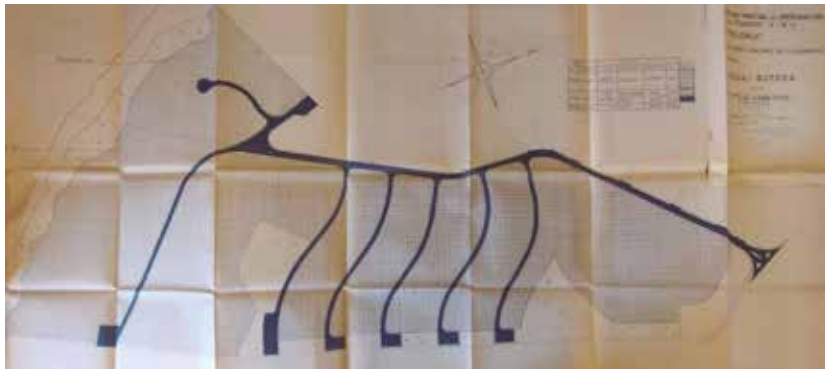

Foto 8. Antoni Riera Jaume. Pla Parcial d'Ordenació de Tollerich, 1966. Procedència: AMLL. Plan Parcial de Ordenación de los Polígonos «A y B» en «Tollerich». Término municipal de Lluchmayor.

A la zonificació es prioritza el sector turístic. La memòria defineix una àrea extensiva-residencial per a bungalows, comerços i indústria hotelera; una de general on, malgrat que s'hi assenyala l'existència d'habitatges, comerços i edificis públics, també hi ha reserva per a indústria hotelera, i una d'esportiva. Per a la realització, la zona es divideix en dos polígons a cada un dels quals correspon una fase de deu anys de durada. Però la planificació no s'arriba a complir.

El 1967, BUTOSA presenta el Projecte d'urbanització del polígon A d'Antonio Riera i l'enginyer Juan Cerdó Pons. La superfície a ordenar és la mateixa on s'edificarà la ciutat de vacances i la urbanització residencial existent actualment. Però aquest primer projecte es denega per no estar en consonància amb el Pla Parcial. Un any després, els mateixos autors i el promotor presenten el projecte d'urbanització del polígon B, que defineix quinze solars residencials al nord de la ciutat de vacances.

4.3. L'estructuració arquitectònica

El Dorado se situa al límit amb el penya-segat, en un terreny amb un suau pendent cap a la mar que marca la distribució. Aproximadament al centre del solar es col·loca l'edifici social, amb la piscina al seu davant. Els bungalows es disposen al seu voltant, agrupats en petites fileres esglaonades que ressegueixen les corbes de nivell, una decisió que pot respondre a un cert respecte per les preexistències naturals o a una solució fàcil que evita moviments de terra innecessaris. Els

desplaçaments interiors es fan per camins per a vianants. Només hi poden accedir vehicles de serveis, els privats queden aparcats a l'exterior del recinte. El resultat final és un conjunt clarament jerarquitzat, amb les zones comunes i de consum en una posició destacada; al mateix temps, el rebuig de la línia recta en els rengles de bungalows augmenta el grau de privacitat de les zones de descans i aporta plasticitat al conjunt (foto 9).

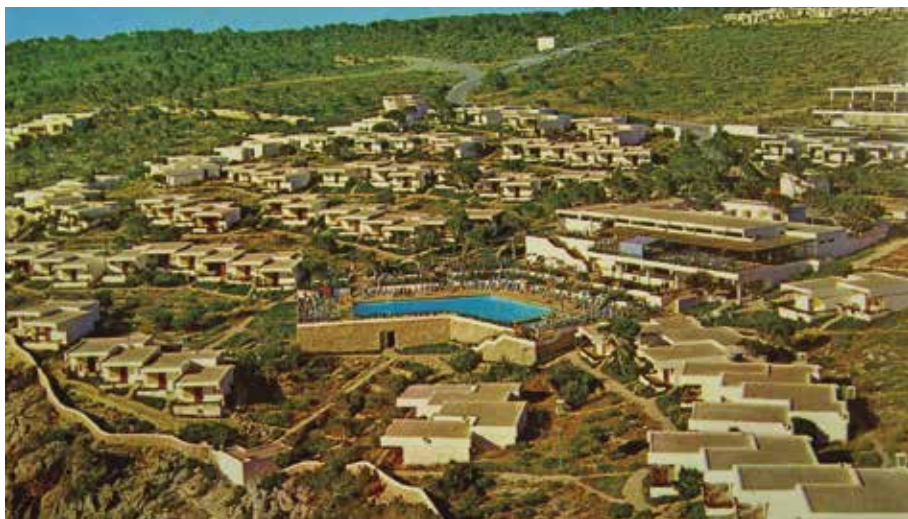

Foto 9. Vista general d'El Dorado. Targeta postal de Foto Casa Planas, dècada 1960.
Procedència: Observatori Fotogràfic del Paisatge de les Illes Balears.

L'edifici social o principal aglutina serveis que permeten al turista cobrir les seves necessitats sense sortir del recinte. Es compon de tres cossos independents units per una coberta plana (fig. 2). En direcció est, dirigit cap als camins d'accés, un volum allargat agrupa la recepció, un despatx i tres dormitoris dobles per a treballadors. Cap a nord, un cos de planta quadrada es dedica a supermercat. Al sud, un volum rectangular de major mida que els anteriors acull el bar i el restaurant, amb les corresponents àrees de servei. És l'únic que compta amb un semisoterrani, que el 1971 es transformarà en una sala de festes. La seva façana oest, orientada cap a la mar, s'obre en direcció a una plataforma que funciona com a terrassa per ampliar la capacitat del bar i el restaurant, i que es comunica amb una d'inferior on es col·loca la piscina (foto 10).

Fig. 2. Vista aèria de l'edifici social d'El Dorado durant l'execució de les obres, TAF Helicòpters, 1966. Procedència: ANC / Fons TAF Helicòpters, S. A.

Foto 10. El Dorado. Targeta postal de Foto Casa Planas, 1966.
Procedència: BPCS.

Els alçats tenen un marcat component horitzontal. A excepció del que mira cap a la terrassa, compten amb uns forats mínims. Molts són finestres que ressegueixen la part superior dels murs, a la manera de targes que resolen el contacte amb la coberta (foto 11).

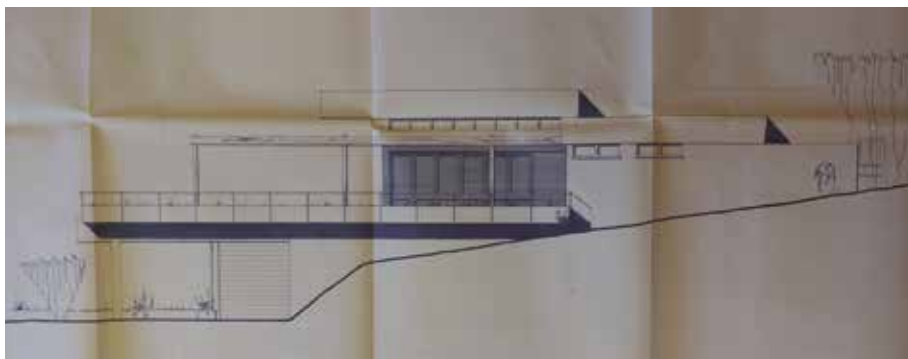

Foto 11. Antoni Riera, edifici social d'El Dorado. Façana sud-est.
Procedència: AMLL. Llicències d'obres, exp. 327.

Respecte als bungalows, el projecte en preveu 228 unitats. En funció de la distribució i la superfície, es subdivideixen en tipus A, B i C. Segons la memòria, en una primera fase només se'n construïrien 66, però no hi ha constància que finalment l'obra s'executés per etapes i, si fou així, degueren ser etapes molt properes en el temps perquè algunes imatges de finals dels seixanta ja mostren l'equipament finalitzat.

El tipus A consta de 30,35 m² construïts més 9,45 m² de porxo. Es tracta d'un espai diàfan de planta rectangular que agrupa sala, cuina i dormitori. Aquest darrer se separa de la zona de dia amb una cortina. Només el bany queda tancat amb envans convencionals. L'accés al bungalow es pot realitzar per la façana posterior, orientada a oest a la majoria d'unitats, entrant directament al dormitori. I també a través d'una porta balconera a l'alçat oposat, que mira cap a la mar i on s'obre el porxo.

El tipus B té 43,98 m² construïts i 9,34 m² de terrassa. Parteix d'un espai principal com el del bungalow A, al qual se li afegeix una habitació doble amb bany en un dels seus costats. L'accés posterior es realitzarà per aquesta habitació. La segona entrada pel porxo també es manté com a l'anterior. Aquest tipus mai es presenta tot sol, sinó que s'agrupa amb un de tipus A (foto 12).

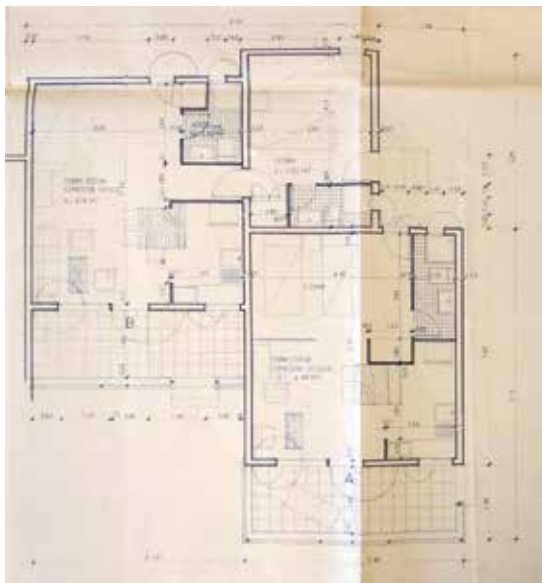

Foto 12. Antoni Riera, planta dels bungalows A i B d'El Dorado.
Procedència: AMLL. Llicències d'obres, exp. 327.

El tipus C és el resultat de la col·locació de bungalows A en planta baixa i pis. Això obliga a crear escales i passadissos posteriors, sempre oberts, i a desplaçar mínimament les portes d'accés posterior. Els porxos de la planta superior es transformen en terrasses apujant el nivell de la barana, però mantenint-ne la superfície (foto 13).

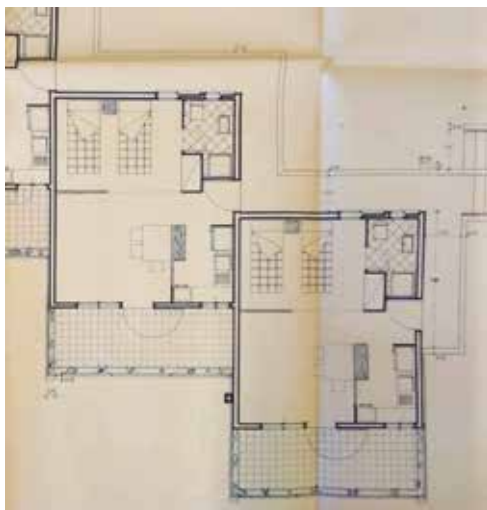

Foto 13. Antoni Riera, primera planta dels bungalows C d'El Dorado.
Procedència: AMLL. Llicències d'obres, exp. 327.

Tots tres models es basen en una estructura de murs de càrrega de bloc de formigó i coberta plana. Els alçats estan novament marcats per l'horitzontalitat amb obertures reduïdes. L'aprofitament de la topografia provoca lliscaments en vertical, de manera que no totes les unitats queden al mateix nivell i es trenca la monotonia que sovint tenen aquests conjunts. El convencionalisme de les distribucions interiors contrasta amb l'abstracció i la rotunditat exteriors. Destaca especialment el voladís de les façanes principals, que projecta una gran ombra sobre la terrassa de cada bungalou i del qual sobresurt una gàrgola rectangular que es converteix en el leitmotiv del conjunt, al qual aporta unitat compositiva (fotos 14 i 15).

Foto 14. El Dorado. Targeta postal de Foto Casa Planas, 1965. Procedència: BPCS.

Foto 15. Gàrgola d'un dels bungalows d'El Dorado. Procedència: elaboració pròpia.

Des de la seva inauguració a finals de la dècada de 1960, l'establiment ha sofert diverses modificacions. El 1971 s'habilita una sala de festes al semisoterrani de l'edifici social. És una petita reforma de l'interior per col·locar una barra de bar, una pista de ball i diverses taules. Més endavant, el recinte creixerà en direcció oest amb pistes esportives i, el 1987, es construeix una nova recepció de l'arquitecte Melchor Miralles, que es col·loca a l'exterior de la ciutat de vacances original, a l'altra banda del carrer d'accés.¹⁶

5. Densitat o dispersió

A les ciutats de vacances, la tria d'una ubicació allunyada de centres urbans, la baixa densitat que juga amb el paisatge i les preexistències, i l'aparentment lliure disposició dels bungalows afavoreixen la sensació d'ingenuïtat i llibertat sovint associades amb l'oci.

No obstant això, no s'ha d'oblidar que, per davant de tot, una ciutat de vacances és un establiment pensat per a un rendiment econòmic. Per tant, la disposició dels seus components no serà casual, com deixa ben clara la curosa planificació de l'edifici social, principal punt de consum. Per altra banda, en el cas d'El Dorado, la suposada espontaneïtat contrasta amb la composició plenament contemporània dels alçats de les construccions, que s'alinea amb l'arquitectura de la segona meitat de la dècada de 1960. En un context de crisi i esgotament dels models derivats de l'estil internacional, Riera opta per la continuació de la vessant més abstracta, amb una geometria estricta que s'allunya dels neopopulars que abundaven en aquestes tipologies amb què l'arquitecte també havia treballat. Les formes arquitectòniques deixen ben clar que es tracta d'una intervenció de nova planta i aporten unitat i ordre al conjunt. Constitueixen un segell d'identitat propi, sense voluntat de subjectar-se a un suposat passat tradicional que sovint és ofert com a reclam turístic.

La ciutat de vacances necessita el paisatge. Com succeeix amb altres establiments, especialment dels inicis del turisme de masses, l'indret on s'ubica es colonitza per primera vegada i ho fa per dedicar-se exclusivament a l'oci. Però, mentre un hotel mira cap al paisatge, la ciutat de vacances n'integra una part. Fragments del terreny i la vegetació originals es mantenen entre les construccions i passen a

¹⁶ AMLL. Llicències d'obra, exp. núm. 41.

ser un element més de l'artifici turístic, ja que l'hoste interactuarà amb ells durant els seus passejos, jocs o simplement posant davant la càmera fotogràfica.

Aquesta inclusió de la natura sol provocar una major acceptació d'aquest i altres models similars, enfront de la duresa del bloc convencional. L'edificació en alçada provoca un fort impacte visual a canvi d'alliberar espai; per contra, la dispersa resulta més subtil en la distància, però consumeix molta més superfície. Al llarg dels gairebé setanta-cinc anys d'existència del turisme de masses, s'han assajat diversos models, però l'esgotament del territori no s'ha aturat. La dicotomia entre construcció intensiva i extensiva roman sense resoldre.

Agraïments

L'autora vol agrair la invitació de l'Ajuntament de Lluçmajor per participar en aquestes VII Jornades d'Estudis Locals i l'amable atenció de l'Arxiu de Lluçmajor, que va facilitar l'accés a la documentació planimètrica d'El Dorado.

Bibliografia

- BORSEAU, Marcel (1955). *Traité pratique d'industrie hôtelière. Équipement, gestion, administration*. Flammarion.
- CARCELÉN GONZÁLEZ, Ricardo (2019a). «Ciudades de vacaciones de Educación y Descanso: cuando la clase obrera se hizo turista». *PASOS. Revista de Turismo y Patrimonio Cultural*, vol. 17, núm. 5, p. 1049-1063. También disponible en línea a <<https://ojsull.webs.ull.es/index.php/Revista/article/view/1845>> [Consulta: 21 gener 2024]
- CARCELÉN GONZÁLEZ, Ricardo (2019b). «Punta Umbría: la cuarta ciudad de vacaciones de Educación y Descanso en España». *VLC arquitectura*, vol. 6, núm. 2, p. 89-119. València: Universitat Politècnica de València. También disponible en línea a <<https://polipapers.upv.es/index.php/VLC/article/view/10692>> [Consulta: 20 gener 2024]
- CARCELÉN GONZÁLEZ, Ricardo (2021). «El paisaje en el proyecto turístico obrero de las Ciudades de Vacaciones de Educación y Descanso». *Informes de la Construcción*, vol. 73, núm. 564, p. 1-11. También disponible en línea a <<https://doi.org/10.3989/ic.81316>> [Consulta: 21 gener 2024]
- DI BIAGI, Paola (2006). «Los CIAM de camino a Atenas: espacio habitable y ciudad funcional». A: PIZZA, Antonio. *El G.A.T.P.A.C. y su tiempo. Política, cultura y arquitectura en los años treinta. V Congreso Fundación DOCOMOMO Ibérico*. Barcelona: Fundació DOCOMOMO Ibérico, Col·legi d'Arquitectes de Catalunya, p. 135-148.
- GATCPAC (1932a). «La casa para el fin de semana (week-end)». A.C. *Documentos de Actividad Contemporánea*, núm. 7, p. 18-23. Barcelona: GATEPAC.
- GATCPAC (1932b). «La ciudad de reposo que necessita Barcelona». A.C. *Documentos de Actividad Contemporánea*, núm. 7, p. 24-31. Barcelona: GATEPAC.
- GRAN ENCICLOPÈDIA DE MALLORCA (1989). «Riera Jaume, Antoni». A: *Gran Enciclopèdia de Mallorca*. Palma: Promomallorca D.L., p. 303-304.
- LOREN-MÉNDEZ, Mar; PINZÓN-AYALA, Daniel (2018). «El derecho al descanso del trabajador: la Ciudad Sindical de Vacaciones de Marbella». *VLC Arquitectura*, vol. 5, núm. 2, p. 91-126. También disponible en línea a <<https://doi.org/10.4995/vlc.2018.8901>> [Consulta: 2 març 2024]
- MÉNDEZ BAIGES, Maite; HURTADO SUÁREZ, Inmaculada (2014). «La construcción de la imagen de la arquitectura del relax». A: FAVA, Nadia; GARCÍA VERGARA,

- Marisa (ed.). *Territoris del turisme. L'imaginari turístic i la construcció del paisatge contemporani*. Barcelona: Viguera Editores, p. 253-264.
- «Orden del 28 de octubre de 1968 por la que se aprueba la Ordenación Turística de las Ciudades de Vacaciones». *Boletín Oficial del Estado*, núm. 263 (1 novembre 1968), p. 15501-15507.
- PIÉ I NINOT, Ricard; ROSA JIMÉNEZ, Carlos Jesús (comp.). *Turismo líquido*. Barcelona: Universitat Politècnica de Catalunya.
- PIZZA, Antonio (2006). *GATCPAC. Una nueva arquitectura para una nueva ciudad*. Barcelona: Col·legi d'Arquitectes de Catalunya.
- RÉAU, Bertrand (2007). «S'inventer un autre monde. Le Club Méditerranée et la genèse des clubs de vacances en France (1930-1950)». A: *Actes de la recherche en sciences sociales*, núm. 170. Éditions Le Seuil, p. 66-87.
- SAUQUET LLONCH, Roger (2012). «La ciutat de repòs i vacances del Gatcpac (1931-1938). Un paisatge pel descans». Barcelona: Universitat Politècnica de Catalunya. Departament de Projectes Arquitectònics. [Tesi doctoral inèdita]. També disponible en línia a <<https://www.tdx.cat/handle/10803/125373#page=1>> [Consulta: 15 gener 2024]
- TOST, Martín; MARTÍNEZ DURÁN, Anna (2020). *Arquitecturas del turismo informal. El habitar lúdico en la naturaleza*. Madrid: Ediciones Asimétricas.
- V., P. (1936). «Une cité de week-end sur la Côte d'Azur». *L'architecture d'aujourd'hui*, any VI, núm. 1, p. 8-20. Boulogne: L'architecture d'aujourd'hui.

Sigles

- AMLL: Arxiu Municipal de Lluçmajor
 AMP: Arxiu Municipal de Palma
 BPCS: Biblioteca Pública Can Sales

***Arquitectura
i territori***

EL COLÓN, UN EDIFICI SINGULAR

Francina Capellà Roig

Gabriel Thomàs.
Col·lecció Família
Thomàs Rosselló (CFTR).

Origen del nom

Ens toca retrocedir en el temps. Ens situam a l'any 1857, quan Gabriel Thomàs Juan' tenia 27 anys i «per motius polítics»² —digué Baltasar Coll— va haver d'emigrar a l'Argentina. El cert, però, és que els germans Thomàs, Gabriel i Jaume, tengueren un problema de tipus econòmic. Jaume era el «Delegado cobrador», el responsable de cobrar a Lluçmajor les cèdules, la contribució, i Gabriel, el seu ajudant. Ambdós varen ser acusats d'haver aplicat taxes extres el 1856 i 1857 (darrer trimestre del 1956 i primer del 1957). Per això, el mes de febrer del 1957 el batle ordenà que el saig i els zeladors informassin

perquè la gent que havia pagat de més anàs a presentar, rebut en mà, la queixa a l'ajuntament.³

De resultes del fet, a Jaume, el tancaren a la presó, però Gabriel se'n va anar i no acudí quan el reclamaren. Va ser el mes d'agost del 1957 quan el citaren perquè es presentàs a l'Audiència a testificar per la denúncia que havia interposat contra el seu germà i «a defenderse de la culpa que contra él resulte.» Sabien que el mes de juny havia partit cap a Barcelona i si no es presentava seria declarat en rebel·lia.⁴ Així i tot, no va tornar.

L'11 de desembre de 1857 el jutge de primera instància d'Hisenda de Mallorca encara citava tots els llucmajorers que es considerassin perjudicats per haver pagat de més a presentar-se al Jutjat per reclamar la indemnització corresponent. Si no s'hi presentaven s'entendria que hi renunciaven.

¹ Li deien el Coix Carro perquè per un accident amb un carro li hagueren de tallar una cama.

² COLL, Baltasar. *Centenari del Teatre Recreatiu 1877-1977*, p. 4.

³ AMLL. Sign. LA. 1.3.1.3.

⁴ *Boletín Oficial Balear*, 16-12-1857.

Si Gabriel havia interposat una denúncia contra Jaume era perquè els germans s'havien barallat? No ho sabem. El que és clar és que posteriorment es varen avenir. La correspondència personal seguia. Precisament, en una carta de dia 9 març de 1858, Jaume contà a Gabriel els fets i l'absolució. Digué que pretenien «imponernos a los dos un 20% de multa de la cantidad exigida de “epceso” [sic] y que me sacara inmediatamente en libertad depositando dos mil reales, los que deposité al dia siguiente. El juez de 1ª instancia nos absolvió de la multa y de las costas».⁵

Cap a fer fortuna

Llavors Gabriel ja havia deixat la pensió de Barcelona, passat per Cuba i, arribat a l'Argentina, estava instal·lat a Fortín de Areco. La mare se sorprengué del lloc —no l'havia sentit mai— i li comentà: «supongo que por mayor colocación». Era clar que trobava que era un lloc de mala mort.

En un principi les va passar magres perquè l'estafaren. Quan en una altra carta (10-05-1859) el germà li explicà la intenció que tenia de partir també cap a l'Argentina, li respongué que ho deixàs fer, que ell ho passava malament, que li havia costat molt trobar feina i que només n'havia aconseguida una d'embolicar puros.

A poc a poc es va anar situant, i ja a Buenos Aires posà primer un cafè i després una fonda, ambdós batejats amb el nom de Colón, bé fos per retre homenatge al descobridor o directament perquè el Teatre Colón que s'havia inaugurat allà, feia poc, li agradava molt.

Cafè de Cas Coix. (CFTR).

⁵ Les cartes formen part de la Col·lecció Família Thomàs Rosselló.

El retorn

Els establiments li anaren molt bé i el 1866, estalvis fets, tornà a la vila. Es casà amb Margalida Caldés Salvà, de Vernissa, i tengueren un fill, Bernat.

Gabriel, el 1871, comprà la segona casa del carrer de la Fira i hi posà un cafè.

Un any (1883), després d'una nevada que li matà els tarongers i les llimoneres que tenia sembrats al corral, decidí posar en marxa un teatre, el Recreatiu, més conegut com a Cas Coix. Teatre i més tard cinema que hem de visualitzar situat en el corral del cafè. La taquilla estava al portal de mà esquerra i només s'hi podia accedir per dins el bar.

Dispensador d'entrades. (CFTR).

Anys després (juliol de 1896) el pare morí i Bernat continuà amb el negoci. Més tard es casà amb Aina Maria Mut Carbonell i tengueren dos fills: Gabriel (1912) i Tomàs (1918). Al local, s'hi anaren fent reformes i millores. A la de 1904 va modificar el portal i enlluï el frontispici.⁶ Els rètols ja degueren quedar així com avui dia els coneixem perquè el 1904 també és l'any que hi va instal·lar un cinematògraf modern.⁷

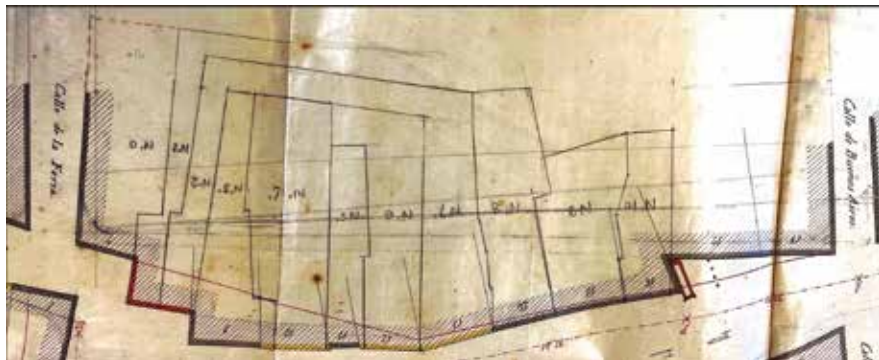

Rètols de la façana. Foto: autora.

⁶ AMLL. Sign. A397.10.017.

⁷ Cronologia de les Illes Balears del segle xx, vol. I. Centre d'Estudis i Documentació Contemporània.

El 1924 acabà la darrera reforma i va ser quan folrà de pedra l'arc del cafè i hi estampà les inicials del seu nom i la data, una a cada brancal. El disseny —així s'ha transmès— el va fer ell, i és idèntic al que trobarem més tard a l'edifici del cafè Colón. Hem de tenir en compte que parlem d'una família de grans dots artístics.

Plànol d'abans de la reforma. AMLL. Sign. 282.

La reforma de Plaça

Per alinear aquella ziga-zaga tan poc estètica de les cases de la part de llevant de la plaça Major, l'Ajuntament les expropià totes. Les enderrocaren i feren una nova parcel·lació. En sortiren vuit solars ben amples, la majoria de 12 metres. Només ca na Meca —números 23, 24 actuals— quedà més estret, 6,80 metres.⁸ La remodelació, a més d'aconseguir una línia recta i dos frontispicis corbats a les cantonades, pretenia que es construïssin nous habitatges amb estil, que embellissin la cara més visible del poble. Cada propietari posà preu a ca seva, l'arquitecte Jaume Aleñà considerà que les quantitats sol·licitades eren correctes i l'Ajuntament les pagà.⁹ El preu més barat va ser per a la casa de Sebastià Guasp, la número 11 —se'n pagaren 22.000 pessetes— i la més cara, la de les germanes Munar Amengual, número 14 —en pagaren 55.000 pessetes.

Els nous solars es varen subhastar per ordre ascendent. El número 1 va ser taxat amb el preu de sortida més car, 49.500 pessetes. Els números 2 —el que ens ocupa—, el 3 i el 8 sortiren per 40.000 pessetes. El 5, un poc més barat, 36.000, etc.

⁸ AMLL. LA. 058. 04-04-1927.

⁹ AMLL. LA. 058. 25-05-1926.

L'Ajuntament publicà un plec de condicions¹⁰ tant del sistema de la subhasta com de l'edificació de les cases. En destacarem alguns aspectes:

Les subhastes es publicarien en dies successius perquè així mantendrien distància entre la compra d'un solar i l'altre. Es va fer el mes d'abril de 1927.

Els interessats havien de fer una instància amb les dades personals i la puja màxima que estaven disposats a pagar; també havien de deixar un dipòsit a la secretaria de l'Ajuntament.

La compra es podia fer pagant al comptat o en terminis de fins a deu anys.

Per a la subhasta del solar número 1 hi hagué dins la primera condició un apartat especial: els compradors haurien de respectar les servituds de llum o vistes que en aquell moment estaven oberts a la casa del carrer de la Fira, 4.

Un any després de la subhasta les façanes havien d'estar acabades i només podrien demanar pròrroga si ja en tenien construïts, com a mínim, quatre metres. Per això demanaren aviat el permís d'obres i hi adjuntaren el plànol de la façana (condició 8).

Els materials —la pedra o marès— havien de ser de les pedreres de Galdent o de Son Guerau de Porreres (condició 7). Per a tota la resta de casos havien de sol·licitar permís, etc. Amb aquestes condicions aconseguiren elegància i uniformitat. Llàstima que posteriorment es deixassin fer afegits i postissos.

Els possibles compradors hi varen fer una esmena: demanaren que els solars grans es poguessin dividir en dos. La sol·licitud va ser aprovada pel ple però amb la condició que mantinguessin la façana unitària.¹¹ És el cas de Can Brassete i Can Prohens (solars número 1 i números 14 i 15-16 actuals), o Can Guasp i el Casino (solars número 3 i números 19-20 i 21-22 actuals).

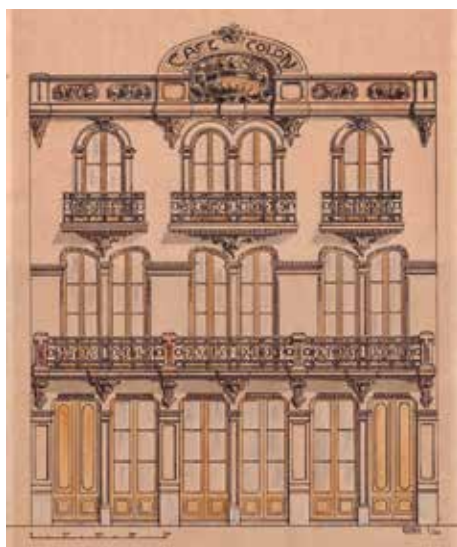
¹⁰ AMLL. Sign. 282.

¹¹ AMLL. LA. 058. 04-04-1927.

El solar número 2 de la plaça Major

Un edifici enigmàtic. Sortí a subhasta pel preu de 40.000 pessetes i va ser adjudicat per 43.020 pessetes al campaner Bartomeu Sala Mesquida. També hi va tenir interès Sebastià Prohens Adrover, que ja tenia part del solar número 1, però va perdre.

Hi va haver solars adjudicats a licitadors, com el número 1 o el número 5. Aquest darrer va ser un dels més cobejats, i se l'adjudicà Francesc Noguera Font. A part d'ell el festejaren Damià Oliver Albertí, Gabriel Prohens Riera i Sebastià Guasp, els dos darrers amb dues propostes. En aquests altres casos, l'escriptura ja va anar a nom del propietari corresponent; la del número 5, al d'Antoni Ripoll Llompart.

Projecte de la façana. (CFTR).

Aquest no va ser el cas del solar número 2. El propietari, Bartomeu Sala, ben aviat (9 d'agost de 1927) registrà la sol·licitud per començar l'edifici i adjuntà el projecte de la façana que només du la seva signatura. Així i tot, va ser en el ple del 18 d'agost que decidiren escripturar els solars que ja havien estat pagats del tot. Es tractava del 2, una part del 3 i el 5.

L'aposta de Thomàs: el solar número 3

El solar número 2 ja tenia propietari. Bernat Thomàs va apostar pel solar número 3 —números actuals 19-20 i 21-22— que va rebre bastantes d'ofertes. Hi apostaren, per aquest ordre: Agustí Catany, Sebastià Guasp, Bernat Thomàs, Agustí Catany i

Bernat Thomàs. Les repeticions de nom són perquè presentaren dues propostes. Pareix, per tant, que Thomàs intentava aconseguir-lo, però no li va anar bé, perquè la segona opció de Catany —va fer de licitador— el va superar. Hem de dir que aquest solar també confrontava amb el cinema del carrer de la Fira.

Família Thomàs Mut. Els pares, Bernat i Aina Maria.
Els fills, Thomàs i Gabriel al quadre. (CFTR).

Quan Thomàs va intentar aconseguir tenir sortida a Plaça, el solar número 2 ja havia estat subhastat. Pretenia, per tant, un gran terreny per a fer-hi un altre cinema? Havia fet presentar un altre comprador per al número 2 per no aixecar la llebre? Som lliures de pensar el que trobem.

Sala, que era amic de Thomàs, havia fet bé el seu paper. Comprà el solar i essent-ne propietari va presentar el projecte per a la construcció de l'edifici del Colón. Posteriorment el cedí a Thomàs, li va fer de testafarro.

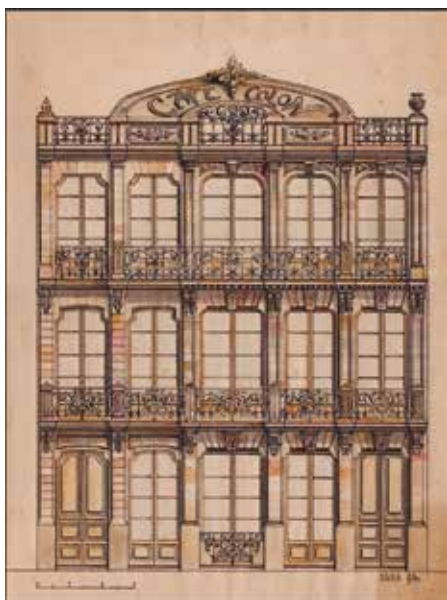
Per la seva part, Thomàs no havia aconseguit el solar número 3. Degué ser per això que decidiren fer-hi un cafè? Una altra pregunta sense resposta.

L'homenatge familiar

La família conserva dos dissenys de la façana. Són diferents, però ambdós coincideixen en el protagonista, el Café Colón, nom que corona els dos projectes. La planta baixa va ser creada per a posar-hi un bar elegant, i avui dia manté la mateixa estètica.

El nom era ben proper a la família i el fill el va voler repetir per retre homenatge a son pare.

Qui va fer el disseny o dissenys de la façana? No sabem amb seguretat qui en va fer el traçat, però gairebé segur que va ser un membre de la família. Qui? El pare o un dels dos fills? Gabriel o Tomàs? Hi ha hagut qualque veu que ha transmès que fou el fill Tomàs, però per edat hauria estat impossible, només tenia nou anys. La família Tomàs creu que podria haver estat el fill major, Gabriel, que ja en tenia setze, però no descarten que hagués estat ideat pel pare, Bernat. Tots eren grans dibuixants.

Projecte descartat. (CFTR).

El projecte descartat

Aquest disseny és més ornamentat i mostra menys elements modernistes. A primer cop d'ull presenta una total simetria en els tres nivells pel que fa a nombre d'obertures i estil. Un eix central, format per una obertura més ampla a cada planta, separa les dues altres obertures laterals. Dovelles, claus, arcs —deprimits còncaus i convexos, mixtilinis simples...— i ornamentacions diverses apareixen a cada costat de la simetria, i també en altura. En definitiva, la part esquerra de la façana no és exactament igual que la dreta, tot i que ho sembla, ni tampoc no hi ha cap planta igual. Les mènsules, el ferro i el frontó ressalten com a elements decoratius.

No va ser aquest el frontispici elegit, segurament tampoc no l'haurien acceptat perquè una condició era que la façana fos unitària, «obligación de que la fachada en todo el solar responda a un mismo gusto», fet que es pot comprovar en aquelles parcel·les que després es dividiren, com els edificis que té a cada costat l'edifici del Colón.

El frontispici elegit

La façana presenta a l'observador una falsa darrera planta. L'edifici només té un pis, però la decoració superior fa pensar que en té dos.

L'arquitecte Damià Tomàs a Arquitectura de Lluçmajor: entre la tradició i la modernitat (Pregó de Fires, 1989) qualificà la construcció d'exemple d'eclecticisme amb un cert aire modernista, «amb reminiscències modernistes en la decoració i la utilització de la línia corba (frontó, finestres...)».

La barreja d'estils també és típica del modernisme i som davant un edifici que superposa tres estils diferents.

La part superior és purament decorativa. Foto: Coloma Julià.

Les obertures

La planta baixa i la primera —les dues plantes reals— mantenen el mateix nombre d'obertures: sis. La «decorativa» romp el paral·lisme, només manté el de l'eix central, i en presenta quatre. Totes les pilastres són encaixades, el cos vertical principal és buit, i l'envolta una motllura, que sembla rebaixada o enfonsada. Els pilars estrets entre obertures acaben amb un capitell jònic. Els amples —planta baixa i primera— tenen forma de capitell dòric amb una motllura decorada.

Ferro. Escut del llinatge Tomàs. Tancament amb rajola. Foto: Colomà Julià.

Els arcs

Pel que fa als arcs, els de la planta baixa són deprimits rectilinis i duen una motllura a la llinda. Els del pis són quasi rampants i comencen a la mateixa línia d'impоста formant amb els mainells estrets d'enmig el que ens evoca el cos i les ales d'una libèl·lula. Són unes finestres molt estilitzades que marquen l'aire modernista de l'edifici. Pel que fa a l'aspecte funcional, ni la finestra ni la vidriera són art nouveau, ja que acaben en angle recte. Però elegiren, per fer el tancament, una solució també propera al modernisme: la rajola. El fet de ser de color verd fa que passi més desapercebuda. La decoració superior és d'estil regionalista. Els arcs de les finestres són de mig punt i els laterals presenten decoració vegetal. A la part superior les falses mènsules agafen protagonisme, com si fessin de suport a la cornisa.

Les balconades

La del pis es va fer de pasta amb motlle —no de ferro com estava en el projecte— i només té la cara exterior bona, la interior és llisa. Podem observar a les columnetes que fan d'unió un cercle buit a la part superior: era un embellidor amb una moneda que amagava el ferro que fa de suport entre la balconada i la façana. Està formada per medallons circulars com els que veim en escales de patis mallorquins, i al seu interior mostren elements vegetals, fulles d'acant i fruites. Aquesta balustrada lligaria amb la de la coberta i el frontó, també de pasta i decorada amb fulles d'acant entrelligades.

La balconada de la planta decorativa és de ferro, i encara que siguin formes simètriques hi abunda la línia corba i els elements serpentejants.

El frontó. Foto: Colomà Julià.

El frontó

Juntament amb les finestres del pis és l'altre element més destacat que lliga l'edifici amb el Modernisme. A la clau superior, hi trobam les inicials de Bernat Thomàs, el propietari —idèntiques a les de l'arc del carrer de la Fira. Seguint l'arcada —a banda i banda— trobam el nom de l'establiment, Café Colón, amb un disseny de lletres modernista. Al final de cada ramal que ja enllaça amb la balustrada hi ha l'any de la construcció: 1928. Per tant, va complir la condició que deia que la façana s'havia d'aixecar en un any. A la part central del frontó trobam un gran vas replet de fruites i fulles de palmera, que simbolitzen l'abundància i la victòria. A la part inferior central, a cada part de l'urna, surten les serps alades que entre els diferents significats mitològics podria tenir aquí el de riquesa.

Les inicials del pare coronen l'edifici, però les referències familiars es completen a les mènsules de pedra que sostenen els balcons superiors. Són abarrocades i llueixen efusivament el llinatge Thomàs. La central, amb l'escut genèric, presenta l'escaire. Les dues laterals, les inicials dels fills, Gabriel Thomàs Mut (morí a la Guerra Civil) i Tomàs Thomàs Mut.

Dos cossos i mig. L'altre mig està amagat. Foto: autora.

La planta baixa

Abans d'entrar trobàvem una vorera molt significativa, amb el nom de Café Colón a l'enrajolat. Llàstima que amb la darrera reforma de Plaça no es permetés tornar-la a col·locar. Una mostra més de la urgència de tenir un catàleg de béns i immobles aprovat.

Els sis portals divideixen la planta baixa en tres cossos simètrics. El de més a la dreta és el que donava accés directe des de Plaça al cinema, ja no era necessari haver de passar per dins el cafè del carrer de la Fira. Avui, quan hi entrem, aquesta simetria no es manté. Dels tres trasts originaris ens en queden dos i mig, l'altre mig l'hem de cercar darrere d'un mur postís, aixecat posteriorment, que tancà les obertures que tenia la barra a cada costat, gràcies a les quals els clients no havien de sortir al carrer per accedir al teatre des del cafè o retornar-hi.

El cafè ocupa una sala ampla i ben espaiosa, dividida en tres trasts separats per jàsseres sostingudes per uns gruixats pilars acabats amb capitells dòrics ben adornats. Cada jàssera s'aguanta amb mènsules ornamentades. Entre una i altra hi ha unes bigues també sostingudes per mènsules més petites que ajuden a formar al cel ras uns plafons amples amb motllures al voltant.

Totes les portes vidrieres, d'entrada i sortida, són ben altes, per permetre l'entrada de la llum. Mantenen les línies rectes, llevat de la porta que dona accés al corral —als banys— que per ser fàcilment identificable utilitzà la línia corba i jugà amb els vidres de colors.

Arcs de ferradura. Pati. Foto: autora.

La paret del fons del corral presenta dos arcs de ferradura que posteriorment foren tapiats. Originàriament, la paret, estava pintada de blau i blanc —en queden petits testimonis. Tot plegat una evocació del món islàmic. El conjunt està emmarcat per una decoració amb rajoles amb el predomini dels colors cel, verd i blanc. Les de la part inferior són com a dos plafons més grossos amb elements vegetals i flors grogues.

La primera planta

Des de l'entrada el color salmó ens acompanya. Tant és present a les rajoles hidràuliques del terra com a les més decoratives de l'escala i a la barana del terrat. La barana és la mateixa que la del frontispici, però aquesta estava pintada —encara en queden restes. També el salmó era i és el color del marc de totes les obertures previstes a la façana posterior.

L'espectador queda sorprès quan entra, per l'amplitud de la sala i l'altura de la coberta, que és de dos aiguavessos. L'encavallada és de fusta de tipologia d'entrecinta o de pont, però situada de través, i la part superior queda tancada amb dues bigues careneres.

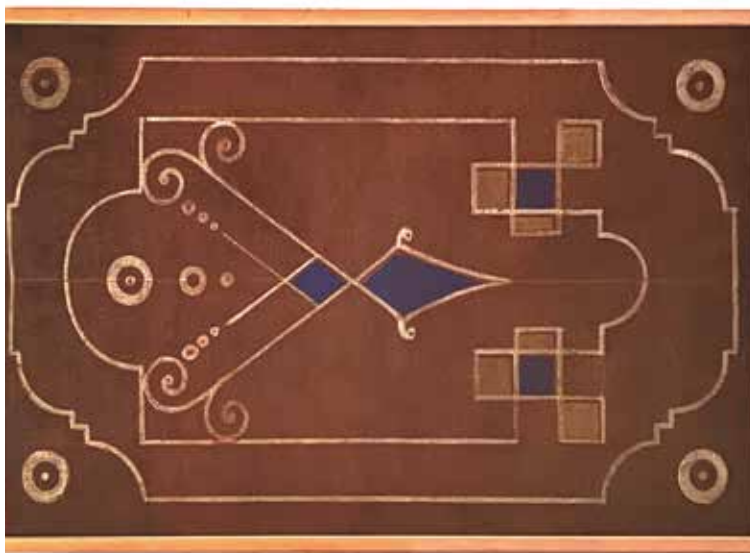

Coberta. Foto: autora.

Usos de la planta principal

És un espai gran que pareix que va ser concebut com a sala multiusos amb la possibilitat de fer-hi cinema. Des del terrat s'accedeix a una cabina exterior que dona a la sala i des

de la qual es podia projectar. A les parets hi havia i hi ha, encara que no es mantenen tots, uns grans panells que servien per millorar l'acústica i que es pintaren estil art-déco. Primer de tot hem de dir que no sabem quan estigué acabat l'edifici. Segurament ni el cafè estigué enllestit el 1928, degueren anar completant l'obra i els detalls en una sèrie d'anys. Si l'acabaren el 1930 o si va ser més tard no ho sabem. El que sabem és que al llarg dels anys en aquesta planta s'hi han desenvolupat diferents activitats —de qualcuna es podria redactar una comunicació sencera. Aquí, per motius d'espai, només exposarem les que tingueren relació amb el nom de Colón.

Panell, estil art-déco. Foto: autora.

Cercle Republicà Conservador

El primer ús conegut, i segurament el primer, començà l'1 de setembre de 1933. Quan Bernat Thomàs llogà la «Sala Colón o Salón Colón» al Cercle Republicà Conservador (CRC), hi podien fer assemblees, conferències, balls... però no cinema; per a fer-n'hi s'havien de posar d'acord amb el propietari.

Gràcies al contracte, que la família Thomàs Rosselló conserva, sabem que el local des d'un principi va ser anomenat tant amb el nom de sala com de salón, i en coneixem alguns detalls. Els panells acústics estaven instal·lats. Les làmpades eren de llautó i no tenien bombetes, les hi havien de posar els llogaters. Les parets estaven decorades amb quadres i no els podien llevar...

Thomàs el va llogar a Gori Clar Salvà i Miquel Pons Servera, representants del CRC. El verificaren mancomunadament i es responsabilitzarien de pagar si el CRC es declarava insolvent: Jeroni Llompart Salvà, Sebastià Mulet Contestí, Miquel Munar Calafat, Gori Clar Salvà i Jaume Vidal Romaguera.

El preu del lloguer seria de 1.000 pessetes cada any, i a partir del 1936 passaria a ser de 1.500.

Sempre s'ha dit que el Cafè Colón va ser el lloc de reunió de la CEDA. Segurament el que seguien mantenint llogat era el pis, però en el dia a dia els membres freqüentaven el cafè.

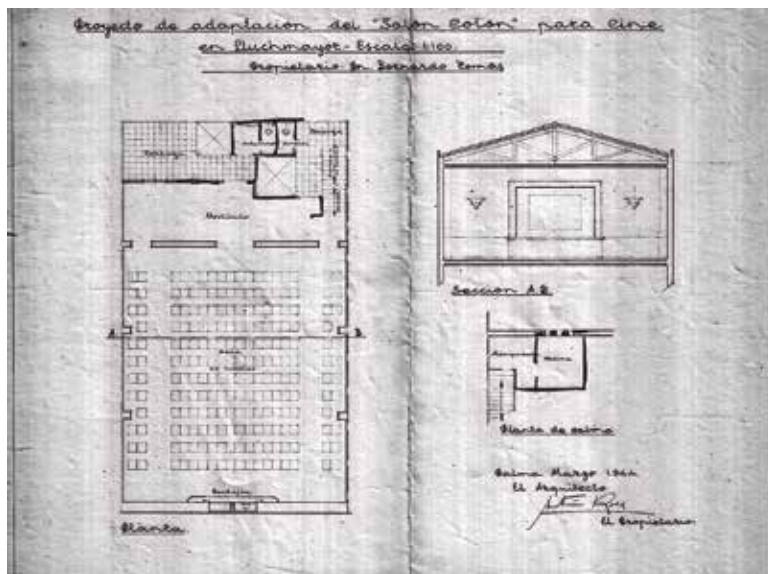
Segell del Colón Club. Foto: Biel Thomàs.

Colón Club

Va ser una entitat social fundada el 1942. N'hem trobat molt poca informació. La premsa s'hi referia així: «Ha ingresado en el seno de la Federación el “Colón Club” de Lluchmayor».¹² Parlà del nou club esportiu que s'havia format i les principals seccions que tendria: gimnàstica, bàsquet, boxa i natació. Remarcà la gran afició a l'esport que hi havia llavors al poble, fet que permetia pensar que en poc temps seria un dels noms que més circularien en tertúlies i penyes esportives. L'equip de

¹² *La Almudaina*, 04-06-1942, p. 2.

bàsquet ja havia estat admès dins la Federació de Balears. En conjunt, un projecte molt ambiciós que degué quedar a mig camí i que no va tenir continuïtat.

Projecte de cinema. Arxiu COAIB. Expedient de visat AV1194409604.

Un plànol de cinema

La curolla d'un cinema devia seguir voltant en l'ideari de Thomàs, i per això el 1944 va encarregar un projecte a l'arquitecte Antoni Roca. Es tractava de fer una adaptació del Salón Colón per reconvertir-lo en cine, una sala amb una cabuda de 212 butaques. Finalment no es va executar.

Tomàs Vila Mayol

Vila, més conegut com a escultor que com a pintor, tenia lligams amb Lluçmajor. De fet, quan son pare se n'anà de Santanyí, abans d'instal·lar-se a Palma, hi va viure una temporada. Hi tenia família i amics. Per ventura per això va ser Lluçmajor el lloc on va fer una exposició de pintura primerenca, el mes d'abril de 1949, al local d'Acció Catòlica.¹³

¹³ Mostra que Vila no era gaire conegut com a pintor és que el 1952, en el moment de fer una exposició a Vilafranca del Penedès, on el seu germà era director de banc, sortiren a premsa paraules com aquestes: «Hasta hace poco sólo nos hubiera sido dable hablar del escultor Tomás Vila, callando aquella otra faceta de su actividad artística que se venía desarrollando en la intimidad de su estudio: la pintura. Durante largos años el pintor Vila sólo existió para un número limitado de personas que, en el coto cerrado de Son

Un amic, del qual havia estat mestre, era Tomàs Thomàs, el fill petit de Bernat Thomàs, que a partir d'aquell moment seguirà amb la nissaga. Ambdós, grans amants de l'art, possiblement durant aquelles setmanes trobaren més d'un moment per parlar del projecte que durien en comú. De fet seguiren el camí que el cronista deixà dibuixat: «Dado el éxito artístico que ha obtenido esta exposición es de esperar que el gran número de aficionados que existen en nuestra ciudad se animen y celebren otras que sirvan para constatar la valía de sus trabajos y contribuyendo a elevar el nivel cultural de nuestra ciudad».¹⁴ S'animaren els aficionats i feren exposicions al lloc adequat perquè els dos «Tomàs» posaren fil a l'agulla i cap a final d'any ja ho tenien quasi tot enllestit.

Una galeria d'art a Lluçmajor

Va ser a les acaballes de 1949 quan *La Almudaina* (28 de desembre), a la secció «Notas de Arte» digué: «Un salón de exposiciones en Lluçmayor». La notícia comentava que estaven a punt d'acabar les obres «para dejar en adecuadas condiciones un Salón que será destinado a Galería de Cuadros y Esculturas». No en deia encara el nom, però sí que avançava que s'inauguraria amb una exposició col·lectiva d'autors mallorquins, que el president era «el artista pintor señor Tomás [sic] Tomás y el Director-Artístico de la misma nuestro distinguido amigo el escultor don Tomás Vila Mayol».

Tomàs Thomàs Mut, a més d'empresari conegut, sempre va estar lligat al món de l'art. De fet, no va deixar perdre l'ocasió ni quan feia el servei militar i s'hostatjava a Palma, a Ca ses Niell, per anar a classe de dibuix i pintura amb Pere Caffaro. Allà coincidí amb l'empresari de Productos ABC, Jeroni Juan, fotògraf, de qui fa dos anys, en aquestes Jornades, presentàrem la comunicació «La mirada de Jeroni Juan Tous a Lluçmajor». La diferència d'edat entre ambdós no fou problema i forjaren una bona amistat. Jeroni Juan, amic de Thomàs i de Vila, també prendrà part en qualque projecte de les galeries.

En una entrevista a la revista *Cort* (28-10-1950), Thomàs digué que la seva vocació de pintor i l'amor que sempre va tenir a l'art el dugué a fundar les galeries, i que es va sentir molt animat, de cara al projecte, quan el proposà, per fer-lo de manera conjunta, a Tomàs Vila i aquest acceptà.

Inglada y en el domicilio palmesano del artista, tuvieron ocasión de admirar las primicias de su producción pictórica.» *Panadés*, 29-8-1952 p. 4. I *Baleares*, 17-04-1949.

¹⁴ *La Almudaina*, 26-04-1949, p. 6.

Programa de mà. BLA. Y-1 (247)/30.

Les Galerías Colón

A la invitació - programa de mà podem llegir que les Galerías Colón s'inauguraren el 18 de febrer de 1950, a les 19.00 h.¹⁵ A principi de mes, sortí anunciat l'acte al diari *Baleares*¹⁶ i el 15 de febrer, a *La Almudaina*:¹⁷ «Lluchmajor, la pujante ciudad (...) se apresta a inaugurar una Galería de Arte y en la muestra participarán calificados valores pictóricos». Hi hagué pintors de Llucmajor: Francesc Salvà, Mateu Taberner, Sebastià Gamundí... i de fora. Destacaven els noms de: Busser, Barceló, Cerdà, Caffaro, Castellanos, Herwing, Hubert, Miralles, Pizà, Terrades Fiol, etc. I, evidentment, el nom dels dos empresaris. Vint-i-nou pintors en total i només hi trobam el nom d'una dona, Isabel Ferretjans, la mestra Berenguera.¹⁸

La setmana abans de l'obertura, el cronista llucmajorer, Gabriel Ramon, que signava llavors només amb les inicials GR i no GARA —com seria conegut més tard—, publicava que havien estat convidats pel propietari i «artista pintor don

¹⁵ BLA. Y-1(247)/30.

¹⁶ *Baleares*, 05-02-1950, p. 7.

¹⁷ *La Almudaina*, 15-02-1950, p. 3 i p. 8.

¹⁸ Ferretjans era de Llucmajor. Va ser directora de l'Escola Normal de Palma i l'única dona que va fer un Pregó de Fires durant el segle xx. La va presentar una altra mestra, Magdalena Rubí Güell. El pregó no va ser publicat.

Tomás Thomás Mut»¹⁹ a visitar el local destinat a sala d'exposicions, «y podemos afirmar sin temor a equivocarnos que dicha sala podrá competir con las mejores de la isla y llenará una necesidad de nuestra ciudad». També remarcava del tarannà de Thomàs que «no le mueve otro afán que un gran amor a las Artes a nuestra ciudad y a cuanto repercute en beneficio y progreso de la misma y sus moradores». La crònica acabava convidant els llucmajorers i amants de l'art de tot Mallorca a visitar-la.

Tomàs Thomàs. (CFTR).

Simeó Cerdà. (CFTR).

El mateix cronista, la setmana següent a la inauguració, no escatimà els elogis. Digué que hi assistiren les autoritats i molt de públic, i que era molt visitada. Manifestà que tothom quedà gratament sorprès «tanto de la magnífica sala que nuestro particular amigo don Tomás Thomás ha convertido en Galerías de Arte como del número y calidad de los trabajos presentados en esta primera exposición colectiva», perquè hi havien participat els millors pinzells de l'illa. Seguí dient que l'exposició estava presidida pel quadre Naixement, de Francesc Salvà de sa Llapassa, a qui reservaven l'honor de fer la primera exposició individual quan finalitzàs la presentada. La notícia acabava felicitant els socis perquè «su desinteresada aportación marca un jalón más en el progreso de nuestra ciudad». Aquest punt —la cultura i el progrés de Llucmajor— sempre queda remarcad en els comentaris que en fa.²⁰

La segona exposició

L'estat de salut de Francesc Salvà només va fer possible en part l'objectiu que s'havien proposat, perquè morí el 7 de març, i a correuita prepararen una exposició pòstuma per retre-li homenatge. Pensem que el 18 de febrer acabaren de muntar la primera i el 25 de març inauguraren la segona; no era tasca gens fàcil.

¹⁹ *Baleares*, 11-02-1950, p. 6.

²⁰ *Baleares*, 26-02-1950, p. 7.

Nomenament de president honorífic. (CFTR).

L'exposició presentà una selecció de les millors obres de Salvà, un total de 43 —olis, aquarel·les i dibuixos.²¹ Presidí la sala l'autoretrat que sortia també a la portada del full de sala. L'acte començà amb els parlaments del pare Caldentey —que era el censor de l'entitat— i de Bartomeu Font. Seguidament, Tomàs Vila va nomenar Francesc Salvà «Presidente Honorario Perpétuo» de les galeries, títol que veim reflectit en el pergamí del nomenament, obra de Tomàs Thomàs. A part de l'assistència de les autoritats, del públic i dels parlaments pronunciats, GR destacà Salvà com a pintor i membre de l'Acadèmia de Belles Arts de Sant Sebastià. També hi afegí la lloança a la persona «sobre todo, la humildad y piedad que caracterizaron su vida».²² S'acabava d'inaugurar la segona exposició i el diari ja anunciava que la tercera aniria a càrrec dels aficionats llucmajorers.

El batle Mut

El quadre del batle Antoni Mut va ser present a l'exposició, i GR, a part de reflectir-ne l'èxit a la premsa, considerà un gran encert que l'Ajuntament hagués comprat una de les obres exposades, la titulada *El batle Mut*. Antoni Mut Tomàs va ser batle reial i, segons la tradició, fou qui el 1438 encapçalà l'oposició popular dels

²¹ *Correo de Mallorca*, 29-03-1950, p. 3.

²² *La Almudaina*, 06-04-1950, p. 6.

llucmajorers a la concessió del marquesat de Lluçmajor a Pere Descatlar per part d'Alfons el Magnànim. L'Ajuntament adquirí el quadre amb el propòsit d'ocupar «en nuestra Casa Consistorial lugar preferente y constituirá un homenaje perenne a la figura de este gran lluchmayorense...»²³

Avui segueix en un lloc destacat dins la sala de plens. Després de la reforma de l'espai, el consistori nomenà una sèrie de fills il·lustres. Si en tenien el quadre, com era el cas del batle Mut, no l'hagueren d'encarregar. L'acta de ple del 9 de setembre de 1959 diu que el pintor «había donado ya al Ayuntamiento a tal fin, el cuadro referido...».²⁴ Però a la intenció de compra (Llibre d'actes, abril 1950) no ho expressà igual. Diu que en demanaren el preu, que el trobaren molt car i que decidiren que un intermediari parlàs amb el fill del difunt, Francesc Salvà Cerdà. No hem trobat si l'aconseguien o no com a deixa.

El chulo de la pipa. Mateu Taberner. Col·lecció Antoni Catany Ponsetí.

²³ *Baleares*, 02-04-1950, p. 6.

²⁴ AMLL. Sign. LA-70. I, LA-68 la de 1950.

La tercera exposició d'artistes locals

Les notes a la premsa se succeïren. Remarcaven la gran tasca feta pel pintor local, Mateu Taberner *Carrasquet*, com a mestre de dibuix i pintura, i que gràcies a ell «Lluchmayor cuenta con una pléyade de nuevos artistas».²⁵ Molts dels seus deixebles degueren participar en aquesta tercera exposició, que s'inaugurà el 15 d'abril. No sabem el nom de tots els que hi exposaren quadres, però sí que hi participà el pare Caldentey, i el nom de les «pintores». Varen ser tres dones, «las señoritas Palou, Ferretjans i Matheu».²⁶

Segons la premsa, aquesta nova mostra va tornar anar molt bé: «las Galerías Colón han cosechado un nuevo éxito (...) con la exposición de cuadros, bustos y bajorrelieves de los artistas locales».²⁷ I cada dia la visitaven molts d'admiradors del món de l'art. Tomàs Thomàs fou felicitat en particular per haver sabut seleccionar tan bé les obres exposades.

Antònia Palou. Col·lecció Joan Monserrat.

²⁵ *Baleares*, 16-04-1950, p. 8.

²⁶ *Cort*, 28-10-1950. Antònia Palou, Isabel Ferretjans i Margalida Mateu (montuïrera però estigueren uns anys a Llucmajor).

²⁷ *La Almudaina*, 29-04-1950, p. 7.

Exposició escultòrica

Les tornes canviaren. Així ho anuncià ben aviat Gabriel Ramon, dient que la propera exposició, la quarta, seria d'«escultura humorística»; l'organitzaria l'altre soci, i hi exposarien «los discípulos de Vila, tales como: Margarita Martorell, Antonia Prats, Pablo Prohens, Bartolomé Mir, y Manuel Barrado».²⁸

Imaginam que l'exposició va ser un èxit perquè poc després, a més de sortir a la premsa que havia agradat molt, s'hi afegia: «Próximamente serán abiertas al público las clases de Modelado bajo la dirección artística y técnica del conocido escultor D. Tomás Vila en colaboración con nuestro buen amigo el pintor y propietario de las referidas Galerías don Tomás Thomás».²⁹

No es pot negar el caliu que havien muntat ambdós socis, i com si d'un curs escolar es tractàs, satisfets de la feina feta, el dia del Corpus, «las Galerías Colón cerraron las puertas de la pasada temporada de invierno con un éxito rotundo».³⁰ El cronista remarcà que l'exposició havia estat molt visitada i «en extremo elogiada». Felicità els dos empresaris per tot quant havien fet i els encoratjà de cara a aconseguir el mateix èxit la propera temporada.

La cinquena exposició. Fernández Salazar

Arribà el setembre i les Galerías Colón obriren de nou les portes. Va ser amb una altra exposició individual, la de Julio Fernández Salazar, que va ser inaugurada el 14 de setembre de 1950. El pintor es mostrà content d'haver pogut exposar a les galeries llucmajoreres i parlà de la bona situació del poble: «Solamente añadiré que Lluchmayor cuenta actualmente con una pléyade de artistas todos ellos encauzados por mi colega Mateo Taberner y todo ello se muestra de manera espléndida en las Galerías Colón.»

Bartomeu Font Obrador afirmà que l'exposició havia tengut molt d'èxit entre els aficionats llucmajorers. La lloà dient que eren poques les que oferien tan bon contingut. En destacà la senzillesa de les natures mortes i el realisme dels retrats.³¹

²⁸ Ib. n. 25

²⁹ *Baleares*, 07-05-1950, p. 7.

³⁰ *Baleares*, 13-06-1950, p. 9.

³¹ *Correo de Mallorca*, 18-10-1950, p. 4.

La presència de Jeroni Juan Tous

Abans de la sisena exposició, Jeroni Juan i els dos Tomàs coincidiren a les galeries en un acte públic (28 de novembre). Juan hi va fer una xerrada i hi va projectar diapositives³² sobre la iconografia assumpcionista, tema sobre el qual sempre estigué molt interessat. De Llucmajor mostrà, entre d'altres, la Mare de Déu Morta —vestida i sense vestir— de l'església de Sant Miquel, i també la del convent de Sant Bonaventura. És gairebé segur que Maria Antònia Salvà hi va assistir, i al seu fons personal dipositat a la Biblioteca Lluís Alemany hi ha la invitació.³³

Exposició de pintura clàssica

Pel que fa a la sisena mostra, se'n començà a parlar bastant abans perquè suposava un esforç important. Una exposició de pintura clàssica havia de presidir les Galerías Colón i havia de servir per recaptar fons per al nou Seminari de Palma. En paraules de Thomàs: «Espero que Lluchmayor sabrá corresponder a esta gran iniciativa, aportando obras antiguas i clásicas que han de constituir este anhelo.»³⁴ Font Obrador també en va fer crida a *Correo de Mallorca*: «¡Lluchmayorense, guardador de obras antiguas y valiosas, apresúrate a dar tu nombre al Sr. Thomás...»³⁵

L'exposició va ser patrocinada per l'Ajuntament i Acció Catòlica, i s'inaugurà dia 23 de desembre, en dissabte. I sí, entre tots aconseguiren implicar-hi tant particulars com les institucions eclesiàstiques. S'hi exposaren obres molt importants, tant pel que fa a pintura com a escultura. Un altre èxit per a les Galerías Colón.

Les obres exposades varen ser. Del catàleg es digué: «La Escuela Profesional de la Mujer del Patronato Social Femenino, editó con exquisito gusto y presentación, el catálogo de las obras». Tengué 32 pàgines i va ser fet «con curiosos clichés obra de don Jerónimo Juan Tous.» No podem coincidir en la lloança del catàleg perquè es va fer de baixa qualitat, segurament així els beneficis eren majors. Els clixés o planxes encara es conserven i són propietat de Biel Thomàs.

³² *Correo de Mallorca*, 22-11-1950, p. 4. Juan va fer moltes de conferències i a molts de llocs. La principal finalitat de les diapositives que feia era mostrar-les i donar a conèixer el patrimoni.

³³ BLA. E-MAS-C-19 (carp. 110-156). Doc. 24.

³⁴ *Cort*, Ib, 25.

³⁵ *Correo de Mallorca*, 18-10-50, p. 4.

Clixés. (CFTR).

Font Obrador afegí: «No menos interesante es el prólogo, salido de la pluma del Censor de las Galerías Colón»,³⁶ és a dir, del pare Joan Caldentey. Gràcies a aquesta edició podem saber els noms de totes les persones que hi col·laboraren, tant els particulars com les institucions eclesiàstiques. Realment les obres que s'hi exhibiren varen ser molt importants, i es qualificà de «magnífica Exposición de Pintura Clásica»,³⁷ Avui l'obra «Esposalles místiques de santa Catalina», de García Escalante, que era propietat de Mariano Rosselló Barberà, la podem contemplar al Museu de Mallorca.

Esposalles místiques de Sta. Catalina. MMAIBF12385.

³⁶ *Correo de Mallorca*, 24-12-1950, p. 11.

³⁷ *Baleares*, 02-01-1951, p. 5.

Nous projectes

El 3 de gener de 1951 començaren a sortir noves de la propera exposició i tot indicava que la candidata seria «la señorita Fiol, de Inca».³⁸ I quan seria?, es demanava el cronista Bartomeu Font.

Unes setmanes més tard, el 18 de gener, digué que possiblement dia 1 de febrer tornarien a obrir les Galerías Colón, amb una exposició de Teresa Fiol Janer, que havia guanyat un premi a Inca. I el 7 de febrer encara se'n va fer una altra referència.

Més o manco feia un any que les galeries havien obert les portes a l'art i els dos amics Tomàs hi havien fet exposicions de qualitat, per això el cronista insistia dient que es preparava una «excelente exposición» per celebrar l'efemèride, però com a galeria d'art no va tornar obrir.

Pel que fa a si les galeries varen poder ser un negoci, Tomàs Thomàs respongué que els beneficis que aportaren a l'art i la pintura havien estat molts, però no en el sentit econòmic, i afegí: «No preside nuestros proyectos un apetito material, pues afrontamos la batalla sin más espíritu de lucro que los beneficios que Dios asigne a nuestros esfuerzos».³⁹ Ben segur que s'esforçaren, que aportaren cultura i que despertaren l'interès d'alguns. A més, projectaren Lluçmajor cap a fora. Altra cosa va ser que la societat encara no estava preparada per rebre-ho; molt poques de les persones que hem consultat les recordaven.

Per a unes galeries d'un poble, haver presentat sis exposicions en manco de dotze mesos volia dir una feinada. Amb tot plegat, la il·lusió i les ganes de fer dels propietaris eren ben evidents, però no foren suficients per poder-les mantenir i reconvertiren l'espai.

Antoni Cardell digué: «Aquellas magníficas salas Colón que hace cuatro años —casi un lustro— abrieron sus puertas y, ¿por qué no?, su corazón al arte, por obra y gracia de unos quijotes, tuvieron que clausurarse, no por falta de buenos artistas...». Del projecte, però, en quedà el nom de Galerías Colón, i tres anys després un d'aquells quixots, «quizás el único que siempre lo fué —porque nació siéndolo ya— no regatea facilidades a la orquesta», i la Simfònica hi va tocar el

³⁸ *Correo de Mallorca*, 03-01-1951, p. 8.

³⁹ *Cort*, 28-10-1950.

primer concert i hi va fer els següents, «en aquellas salas, que siempre fueron sólo una cosa: generosas por el arte».⁴⁰ Poc després l'orquestra anuncià que farien cinc o sis festivals cada temporada, «que se celebrarán en las Galeras [sic] Colón de esta Ciudad, amablemente ofrecidas por su propietario».⁴¹

Programa de mà. (CFTR).

L'espai també s'utilitzà per a d'altres celebracions, com l'homenatge que el 1955 es va fer als jugadors del CE Espanya per la gran temporada que havien realitzat. Segurament en aquell moment ja era un espai més aviat conegut com a Salón Colón, i el que més s'hi feien eren concerts i balls.

⁴⁰ Cort, 10-04-1954.

⁴¹ Cort, 24-04-1954.

Al llarg del temps s'hi anaren desenvolupant altres activitats, però ja no dugueren el nom de *Colón*.

Vull agrair a la família Thomàs Rosselló la seva col·laboració, en especial a Biel Thomàs.

Arxius consultats

AMLL. Arxiu Municipal de Lluçmajor

BLA. Biblioteca Lluís Alemany

Can Sales, biblioteca pública. Hemeroteca

Col·lecció família Thomàs Rosselló

Biblioteca Virtual de Premsa Històrica

EL DESENVOLUPAMENT URBANÍSTIC EN EL LITORAL DE LLUCMAJOR A TRAVÉS DELS INSTRUMENTS DE L'ORDENACIÓ DEL TERRITORI

Francesc Casañas Vilamala

Resum

En aquest treball es vol fer una pinzellada del recorregut en el temps, una cronologia, sobre el desenvolupament urbanístic al litoral del municipi, a través dels diferents instruments d'ordenació del territori. Aquests són l'acció pública de col·locació de les coses dins de l'espai territorial. Les lleis del sòl estatals, la normativa autonòmica i la normativa urbanística municipal, amb el Pla General d'Ordenació Urbana (PGOU) com a principal instrument dels ajuntaments, han actuat com l'eina executiva perquè el creixement urbanístic del municipi s'efectuï dins d'un marc legal ben delimitat, en què es recolliren, amb major o menor encert, totes les mesures per al disseny, l'organització, la planificació i l'ordenament del territori. Eines que han permès el desenvolupament i l'expansió dels espais turístics i la urbanització de segona residència en el litoral de Lluçmajor, i que han fet possible un canvi en el procés de concentració de població i d'acumulació d'activitat, juntament amb la reconversió de tot el litoral tal com avui el coneixem.

Introducció

L'estructura urbana del municipi en iniciar-se el segle xx s'assenta sobre el nucli urbà principal d'interior (Lluçmajor), en el qual conflueixen totes les activitats econòmiques, polítiques i poblacionals. Al litoral es troben localitzats dos assentaments (s'Arenal i s'Estanyol), als extrems del terme i fronterers amb els municipis veïnats. Estan comunicats amb una xarxa radial de camins que uneixen el centre amb els extrems del territori i cap a les possessions de la Marina, autèntiques fàbriques de producció i transformació agrícoles i ramaderes que aporten importants rèdits al municipi.

El desenvolupament urbanístic, encara que té un component important que ve determinat per la mateixa dinàmica social, no és aliè a la política municipal dels

ajuntaments afectats (RULLAN, 1988a:82). Durant el període del *desarrollismo*, del turisme de sol i platja, el territori està sense ordenar. Un cop acabat el litoral arenós de s'Arenal trobam 30 km de litoral amb penya-segats que cobreixen tota la Marina. La major part és espadat i, per tant, «magnífic» per a la urbanització extensiva. Una petita part és en forma de platja i, per tant, «idoni» per a la urbanització intensiva turística (Rullan, 1988b). A partir del 1958 (amb Son Verí de Marina com a referent) i amb l'empenta econòmica de promotors i urbanitzadors privats, es desenvolupa durant quaranta anys una sèrie d'urbanitzacions en contínuum amb predomini de caràcter de segona residència i una configuració d'urbanització extensiva, que el territori anirà assimilant. Signes de transició entre l'urbà i el rural (CASAÑAS, 2017).

Les primeres evolucions urbanes a la costa

Els primers moviments urbanístics dels nuclis urbans al litoral se sostenen jurídicament amb l'aplicació de normativa de base estatal, encara que exclusiva per a l'àmbit municipal, i amb la supervisió dels governadors civils i militars. El RD de 23/07/1835¹ en l'article 48 especifica les facultats i obligacions dels ajuntaments sobre la conservació, la salubritat, la neteja, l'adornament dels pobles o el millor proveïment d'aigües potables. La Llei municipal de 28/08/1870, que marca les pautes de les quals sorgeixen les ordenances municipals², va perdurar fins al 1924.

El caseriu de l'*Arenal* o *dels Republicans* manté una ordenació assentada entre dues torrenteres, el front de mar i la línia del ferrocarril de Palma a Santanyí (HORRACH, 2009). La primera expansió del nucli primitiu es va fer cap a la finca de Son Verí de Baix, on el seu propietari, Antonio Salvà Ripoll, va planificar el creixement en direcció al torrent des Capellà o des Saluet com l'únic possible. Amb Salvà primer i els Siragusa-Roses³ després es varen produir obres les

1 «Para el arreglo provisional de los Ayuntamientos de la península e islas adyacentes.»

2 Una vegada els ajuntaments havien redactat les ordenances municipals, no eren executives fins que el governador civil no les aprovava, d'acord amb la Comissió Provincial (art. 71 de la Llei municipal de 28/08/1870), acció en la qual es demostra una manifestació d'intervencionisme centralista (REBOLLO, 1988).

3 La família Salvà formava part de la classe benestant de Lluçmajor, que posseïa grans propietats agrícoles del municipi (NICOLAU, 2020:336). Antonio Salvà va vendre Son Verí de Baix a Isabel Siragusa Garau, natural de Caracas, vídua d'Antonio Roses Bisbal –representada pel seu fill Sebastián– mitjançant escriptura del 26/05/1909 pel preu de 147.600 pessetes. Siragusa fou una de les primeres compradores d'una porció de 4.804 m² situada a la part alta del raval de l'Aigua Dolça (Palma), que adquirí per 20.000 pessetes. El 1903 Antonio Roses ja va deixar en propietat diverses finques agrícoles a la ciutat d'Arecibo (Puerto Rico) a la seva dona, Isabel Siragusa, i als seus fills Antonia, Lorenzo, Sebastián, Antonio i Isabel.

característiques de les quals distaven molt de seguir una normativa urbanística urbana de caràcter general, en què cadascú imposava el seu criteri personal. Era necessari aplicar una llei davant tal situació (OBRADOR, 1999). La primera parcel·lació data de 1867. L'atorgament de llicències era a càrrec de la Comissió d'Obres de l'Ajuntament, per a un posterior dictamen del director de Caminos Vecinales i, per concloure, un del batle de torn. Finalment, el Negociat d'Aigües de la Secció de Foment del Govern de la Província hi deia la seva. Aquestes entitats municipals i estatals s'encarregaren, tot i les mancances de l'època, de l'aplicació de normes urbanístiques que en si mateixes no alliberaren l'enclavament d'un creixement caòtic i despreocupat, que l'Ajuntament va d'haver d'imposar amb una ferma disciplina urbanística.

A mesura que el camí de s'Algar millorava i s'atorgaven més llicències, la urbanització s'accelerava. Els primers anys de la dècada de 1920, s'Arenal era un poble incipient que es començava a consolidar com a lloc de residència permanent i en creixement (MARTORELL, 2022). Davant la proliferació de solars per a la construcció de viles d'esbarjo, l'Ajuntament va ordenar al promotor Salvà que per «atenderse al ornato público» adaptàs el seu pla de reparcel·lació de 1906 a una sèrie de condicions urbanístiques per unificar alineacions i altures de les edificacions futures. Les noves infraestructures de comunicació seran les bases del seu desenvolupament, que es catalitzaran gràcies a la millora de les seves connexions amb la ciutat de Palma, amb l'obertura de la carretera Militar, que enllaça s'Aranjassa i la bateria militar d'Enderrocat el 1905. Tot es va complementar amb l'arribada del ferrocarril⁴ el 1916, i l'impuls del projecte d'ordenació⁵ de l'àrea central de s'Arenal per part de la família Roses-Siragusa l'any 1914 (HORRACH, 2014).

En referència a l'estructura urbanística, el traçat de carrer de la part de Palma va plantejar un escacat perfecte, amb plaça central inclosa, a l'estil colonial, mentre que a Lluçmajor varen haver de basar-se en les edificacions preexistents que

4 Eusebi Estada va dirigir —entre 1913 i 1917— les obres de construcció que després continuà l'enginyer militar Lluís García Ruiz, obres que havien estat autoritzades per la Reial ordre del 30 de maig de 1913 als Serveis Ferroviaris de Mallorca

5 La matriarca, Isabel Siragusa va presentar el plànol de reparcel·lació per a la seva posterior edificació, de les sementeres de «Can Munar» i «La Marineta des Capellà» el 14 de setembre de 1914 i aprovat per l'Ajuntament el 24 d'octubre del mateix any. Posteriorment, el 1916, el seu fill Sebastià Roses en va presentar una ampliació.

jalonaven el camí de Lluçmajor, perpendicular a la costa. Però la seva falta de paral·lelisme amb el llit del torrent i el pas forçat de la carretera Militar els va obligar a deixar una zona intercalada de dubtós traçat (ROSSELLÓ, 1964).

Amb relació a l'altre enclavament, s'Estanyol de Migjorn, tingué el seu origen en la segregació de terrenys per la parcel·lació de la possessió de Son Fideu, on el 1885 hi ha documentades nou barraques de pescadors. En canvi, segons altres fonts històriques, aquest mateix any només hi havia set cabanes i dues barraques de pescadors que no comptaven amb l'autorització dels propietaris de les terres (ROSSELLÓ, 1964).

Defensa i urbanisme. Incompatibilitat d'usos

Els primers conats urbanitzadors al Lluçmajor d'abans de la guerra es produiran durant el període de la Segona República (1931-1936). Aquesta, es veu progressivament immersa en un context internacional que no li fa el pes. Els règims autoritaris dels voltants de la Península i el perill d'una sempre previsible invasió per alguns d'ells (AGUILERA, 2022) forcen l'elaboració d'una legislació que reguli la defensa de les costes espanyoles. El 12/02/1933, Francisco Franco és nomenat cap de la Comandancia Militar de Balears (encara que a manera de càstig per la desconfiança que generava al govern). Tot just nomenat, el general inspecciona les diferents guarnicions de les Illes i la seva geografia (CIRER, 2009). Des del seu nomenament fins al setembre de 1934, Franco (a més de ser convidat diverses vegades a caçar a Son Verí de Dalt) va recórrer les Illes fent una recerca dels punts febles a la costa. Mesos després, es varen aprovar dos decrets estatals que, per motius de seguretat, impedién el normal desenvolupament del turisme i l'economia lligada a ell.⁶ Franco defensava d'una manera aferrissada els decrets, a la vegada que menystenien els seus potencials efectes negatius (CIRER, 2009). En un primer, de 15/02/1933, es redacta que: «[...] se modifica radical y razonablemente el rígido criterio que antes imperaba al reglamentar las construcciones en la zona militar de costas y fronteras [...]» Dins les zones militars era necessària l'autorització del Ministeri de la Guerra per a la construcció de camins, carreteres, ferrocarrils i aeròdroms. En un altre, del 02/06/1933, es modificava l'article 4, en el qual, en referència a Balears, indicava: «[...] Habrán de ser sometidas a la aprobación del Ministerio de la Guerra, en la forma prescrita actualmente para las vías de comunicación y aeródromos, todas

⁶ El 1933, Espanya ja era el novè país del món que més turistes rebia (400.000 turistes segons l'ONU).

las edificaciones, incluso las urbanas, que hayan de efectuarse dentro de una zona de cinco kilómetros de anchura, contada a partir de la costa, en toda la periferia de las islas [...]». Amb aquests decrets l'urbanisme es veia condicionat pel zel defensiú de la República.

La dispersió parcel·lària es fa frenètica i la descapitalització de la noblesa és aprofitada per la burgesia. El latifundisme dels grans propietaris s'estenia encara arreu del terme, especialment a la Marina. Els decadents botifarres anaven traspasant la propietat de les possessions a la burgesia de nou encuny, que es constituïa en un nou estat de «senyors» (SALVÀ, 1981:169). Entre aquests últims, Joan March Ordinas⁷ comprà i vengué finques rústiques i urbanes mogut per distints mòbils mercantils (GUASP, 2000). A Lluçmajor, es va desfer d'unes quantes que pertanyen a la finca de Son Granada poc temps després de ser adquirides al seu propietari, Nicolás Villalonga i Cotoner, ix Marquès de la Casa Desbrull, entre el període 1929-1936. Com a exemple cal esmentar l'operació de compravenda de trams costaners⁸ d'aquesta finca,⁹ una de les possessions més importants de la Marina, quan, entre els anys 1930-1937 March,¹⁰ entre d'altres, amb l'objectiu d'especular, compra diverses parcel·les al seu propietari. Aquest havia rebut el títol d'herència directa com a resultat de la mort del germà gran i primer hereu, Mariano, per part del seu pare el 16/12/1929 i, mesos després, ja feia parts de la finca per vendre. March farà el mateix amb les superfícies adquirides, i el 1935 ja sonaven campanes per executar plans d'urbanització de Bellavista (BARCELÓ, 1966). A l'altre costat de la bateria d'Enderrocat, tram de costa pertanyent igualment a Son Granada, March va adquirir terrenys a Villalonga que, per descomptat, va revendre ràpidament. En aquest cas ho va fer el 12/12/1934, amb 53.200 m², i el 22/05/1935, amb 163.300 m², totes al català José Puñet i Rosich representant de l'empresa Colonias Veraniegas Españolas Sdad, Ltda. El 23/07/1935 en el ple

7 Malgrat els importants predis de la noblesa, el major propietari rústic de les Balears el 1933 era Juan March Ordinas, totes adquirides entre 1919 i 1923 (FEO, 1998:48).

8 A més de les finques rústiques que mantenia el 1933, Joan March havia traficant amb moltes altres en diferents municipis de Mallorca, amb les quals habitualment realitzava sempre el mateix procés: comprava grans superfícies a propietaris tradicionals i després les parcel·lava i les revenia. A més dels marges de benefici d'aquest procés, li venia bé per invertir diners del contraban (FEO, 1998:49).

9 Son Granada constava de 1.278.54 ha el 1929, i, juntament amb sa Torre, amb 1016.54 ha, eren les dues finques més extenses del terme municipal i del mateix propietari, Nicolás Villalonga Cotoner.

10 A través de la Banca March compra parcel·lacions a Nicolás Villalonga: 2.058 m² el 3/8/1931 i 58.600 m² el 2/6/1934, directament al seu nom. Posteriorment, aquestes superfícies són ràpidament venudes a Pedro José Mercadal Soler el 25/2/1935. Aquests terrenys seran els que acolliran anys més tard els projectes d'urbanització de Bellavista i es Cap Alt.

de l'Ajuntament s'informa d'una sol·licitud en què Puñet demana l'autorització municipal d'una sol·licitud per parcel·lar i urbanitzar els terrenys de Son Granada (TOMAS, 2018). Amb la redacció d'un projecte d'habitatges vacacionals el 1936 per part de l'arquitecte català Joan Baptista Subirana i una forta acollida en la venda de solars, la iniciativa quedava sobre la taula fins que es justificàs el permís militar que era indispensable perquè l'Ajuntament en pogués donar l'aprovació (TOMAS, 2018).

Just el mateix 1935, a l'altra banda del municipi, Nicolau Taberner Sbert també pretenia urbanitzar uns terrenys de la seva finca de Son Reiners, adjunts al caseriu de s'Estanyol. Els terrenys ja tenien el vistiplau del ram de la Guerra, i es decidí passar-ho a la Comissió de Foment perquè n'elaboràs un informe.

Finalment, tant un expedient com l'altre es tractaren en la sessió plenària municipal de dia 22/10/1935, on es varen quedar a l'espera dels dictàmens del Ministeri de la Guerra. Encara que els dos decrets varen ser derogats i recollits al BOE del 07/06/1934, una nova llei aprovada el 23/10/1935 revisava les propietats que els estrangers podien tenir a l'illa i eren objecte d'una limitació d'extensió.

L'entramat defensiu ancorat als penya-segats¹¹ i una legislació restrictiva envers l'ús del litoral varen constituir un greu obstacle per iniciar la carrera urbanística, que sens dubte xoca amb els interessos fàctics de l'època al municipi. Finalment, el cop d'estat de Franco va aturar qualsevol expectativa urbanitzadora.

L'inici del planejament municipal: el Pla General d'Ordenació (1965)

Abans de 1956 hi havia quatre urbanitzacions turístiques o residencials (Bellavista, Cala Blava, Son Verí de Marina i el Polígon Escoles), aprovades al marge de tot pla d'abast municipal (sota ordenances municipals per tot el terme municipal del 04/11/1949 i unes d'especials previstes per a aquests nous enclavaments) que, com és sabut, fins al 1956 no es va imposar com a obligatori (RULLAN, 1999). Els primers passos de les urbanitzacions turístiques no varen buscar, al principi,

11 Els penya-segats (on els desembarcaments són impossibles) es converteixen des de finals del segle XIX en un autèntic búnquer amb el qual defensar la badia de Palma. L'exèrcit va aprovar al gener de 1897 el projecte del fort del cap Enderrocat. Al setembre de 1935 es va emetre el projecte per a la construcció d'una altra bateria, que seria aprovat el 25 de maig de 1936, a la punta Llobera o al cap Roig. Durant la República també es va proposar un nou projecte de bateria a la zona del cap Blanc. Es tractava de la bateria de Cala Carril, de 1936. Aquest projecte, però, va quedar paralitzat per l'inici de la Guerra Civil (BOVER, 2022).

l'especulació del valor del terreny, sinó regular les actuacions de les cases d'estiueig (GARCÍA DE JALÓN, 2009).

S'inicia així un primer ordenament embrionari sobre el sòl urbà al litoral, que poc després va recollir la futura Llei del sòl estatal de 1956 al seu article 79. Recorda les obligacions dels urbanitzadors de no efectuar cap parcel·lació urbanística sense que prèviament hagi estat aprovat un pla parcial d'ordenació del sector corresponent o, si no hi ha aprovat un pla general, es formin simultàniament aquest, el pla parcial i el projecte de parcel·lació. És per això que l'Ajuntament els va obligar a adjuntar un minipla general del mateix àmbit quan desenvolupà el seu primer PGOU (CASAÑAS, 2017).

Per esmenar la precarietat de les infraestructures viàries d'accés, abans de l'aprovació del PGOU es varen incloure una sèrie d'al·legacions en què es demanava «que con carácter de urgencia se proceda a revisar la red viaria y demás servicios urbanísticos de los núcleos de Son Verí de Marina, Cala Blava y Bellavista [...]» (PGOU 1965).

Pla Parcial de Bellavista (1956). Va ser impulsat pels germans Sebastià i Josep Nadal Catany sobre terrenys adquirits al litoral de Son Granada. Fou aprovat un primer avantprojecte el 25/06/1956, i el projecte definitiu, el 09/12/1958 sota el guiatge de l'arquitecte Rafael Llabrés Fuster, que va ordenar 31,81 ha. La seva finalitat va ser promoure una urbanització de caràcter turístic residencial amb una tipologia de ciutat jardí (en plànols inicials es va incloure una ampliació denominada «Cap Alt»). Va ser la primera urbanització construïda en el municipi des de les primeres ordenacions de s'Arenal (HORRACH, 2016:330).

Pla Parcial de Cala Blava (1958). Aprovat el 19/08/1958, va ordenar 27,59 ha de la finca de Son Verí de Baix. Va ser projectat per l'arquitecte Bartomeu Vaquer Colom i promogut amb capital dels germans bilbaïns Federico (pintor) i Arturo¹² (industrial) Echevarría Uribe, i José Mutiozábal (navilier).

12 Industrial nascut a Bilbao el 1905. És continuador de l'empresa Echevarría SA, originada, al seu torn, de la fundada pel seu avi Sr. Federico Echevarría el 1876. Des de 1937 es va fer càrrec de la gerència amb motiu de la defunció del seu pare. Se'l considera un dels primers i grans promotors de la industrial del plàstic a Espanya. <<https://aunamendi.eusko-ikaskuntza.eus/es/echevarria-uribe-arturo/ar-36793/>>

Pla Parcial de Son Verí de Marina (1960). El 10/02/1958 la propietària de la finca de Son Verí, María de la Concepción Roses Montis,¹³ sol·licita una llicència provisional per urbanitzar el terrenys costaners de Son Verí Vell veïnats de s'Arenal, segons un pla redactat per l'arquitecte urbanista Gabriel Alomar Esteve. La urbanització, que s'anomenà inicialment Ciutat Jardí de Son Verí de Marina, es projectà com una «ciudad jardín turística mediterránea» (ALOMAR, 2021). El Pla Parcial es va aprovar el 31/03/1960, i va ordenar 24 ha de terreny d'un tros anomenat Marineta des Capellà que confrontava amb el nucli de s'Arenal i estava separat d'aquest pel torrent del mateix nom de la finca.

Pla Parcial del Polígon «Escuelas» (1964). Es va aprovar el 15/12/1964 i ordenava 3,60 ha de terreny a la finca de Son Verí de Baix, que confrontaven amb la carretera Militar a la sortida de s'Arenal cap a la bateria del cap Enderrocat. La promotora va ser la mateixa María de la Concepción Roses Montis.

La gran demanda turística i urbanística generada durant el primer impuls de creixement va obligar precisament els ajuntaments a promoure l'aprovació dels corresponents plans municipals que «[...] naixien de la necessitat de comptar amb aquest instrument per a poder realitzar els plans parcials d'iniciativa particular» (AGUILÓ i VERGER, 1982:19). Els primers plans generals neixen així des de la demanda d'urbanització particular, més que a conseqüència de la decisió col·lectiva de planificar (RULLAN, 1999).

El 12 de maig de 1956 (LS56) s'aprova la Llei sobre règim del sòl i ordenació urbana, dissenyada per l'urbanista basc Pedro Bidagor. Aquesta venia a establir per primera vegada a Espanya un sistema complet de planejament i de gestió urbanística, integrat, sistemàtic i jerarquitzat, fora del qual no cabrien actuacions independents o autònomes (MADUEÑO, 1996). S'estableix dividir el territori municipal, on els plans generals s'encarregarien de delimitar físicament els tres tipus de sòl que recull la llei (NAVAS, 2017): urbans (sòl usat), de reserva urbana (sòl per usar encara que no s'edificarà fins a la redacció del Pla Parcial i obres prèvies d'urbanització) i rústica (sòl sense usar). Es desenvoluparà o executarà mitjançant plans parcials sotmesos al principi de jerarquia normativa i, per tant, amb vinculació jurídica estricta al Pla General (MADUEÑO, 1996).

¹³ Germana de José Roses Montis, propietari de la finca de Son Castelló, de la qual una porció de 84 quarterades de superfície va ser venuda a l'Associació Sindical d'Industrials de Mallorca (ASIMA).

Sota el mandat municipal del batle Mateu Monserrat Calafat, el consistori inicià la redacció del seu primer PGO el 1963, amb la intenció d'adaptar-se a la nova LS56, encara que no en va aconseguir l'aprovació definitiva per part de la Comissió Provincial d'Urbanisme (CPU) fins al 21/10/1965. També s'actualitzaren les ordenances municipals sobre l'ús del sòl i edificació (es derogaven les de 1949, així com les ordenances d'edificacions especials per a les urbanitzacions ja començades) que varen ser aprovades provisionalment per l'Ajuntament en sessió del dia 25/04/1967, i definitivament per la CPU en sessió celebrada el 05/12/1967. Lluçmajor inicia un recorregut normatiu que, per necessitat, anirà a remolc de la seva veïna Palma. El pla, redactat per l'arquitecte José Alcover Llompart (1923-2017), era altament desenvolupista i tenia com a objectiu la incorporació de la nova onada turística a tot el municipi i l'estructuració del territori per absorbir aquesta nova massa turística residencial (CASAÑAS, 2017). La norma així ho reconeixia: «Ordenación del término municipal para prever el futuro desarrollo turístico en la medida que aconseja la actividad iniciada a tal sentido, procurando atraer y consolidar tan importante fuente de riqueza.» (PGO 1965).

L'atracció i la consolidació que indica la norma es traduirà a deixar fer un creixement desmesurat i amb una forta pressió per part dels promotors privats. A s'Arenal, el pla permetia la construcció d'edificis sense coeficient de limitació de densitat a les zones semiintensives amb altures de fins a 30 m. No es preveia cap mesura que aclarís com s'implementaria el límit de densitat de 200 habitants per hectàrea, ni es justificaven els efectes del canvi tipològic de les edificacions (cases unifamiliars a plurifamiliars) i del paisatge urbà, ni de les necessitats de noves infraestructures que l'aplicació d'aquesta norma implicava (CABELLOS, 2016). Monserrat, a la pregunta del periodista Sbert sobre per què s'havia permès construir fins a 30 m d'altura, digué: «Mira, Tomeu, com que la zona de s'Arenal de Lluçmajor té solament uns escassos cinc-cents metres lineals de platja i, per tant, no poden créixer pels costats, per això es va decidir créixer cap amunt. I Lluçmajor, gràcies a s'Arenal, serà sempre molt més ric que abans.» (CABELLOS, 2016:101).

Per a Bazant, la frontera que divideix el camp de la ciutat és una línia imaginària que només existeix en teoria en els plans urbans oficials (2010: 483). Però a sa Marina de Lluçmajor aquesta línia es torna real. La carretera Militar, del Cap Blanc

o dels Presos, va servir als redactors del primer PGOU com a línia divisòria entre el sòl rústic (allà on no s'havia d'intervenir) i la reserva urbana (art. 64). Era el terreny susceptible de formar part en el futur del sòl urbà mitjançant la redacció de plans parcials (NAVAS, 2017), on el PGOU reservà 1.750 ha, i que es correspon amb tot el litoral marítim del límit municipal, des de Palma fins a Campos. Aquests terrenys es tornen un espai per especular, són el resultat d'una planificació desenvolupista turisticourbanística molt agressiva. La LS56 va pretendre posar ordre en l'urbanisme tractant de limitar l'especulació, encara que en l'àmbit legislatiu no impedí que els mateixos especuladors del sòl, que en moltes ocasions ocupaven càrrecs polítics, promoguessin i finançassin els primers plans municipals (RULLAN, 1999; RULLAN, 2007; MAS, FERNÁNDEZ I SALOM, 2010).

Els plans parcials que es desenvoluparen sota aquest PGOU varen ser importants. Són anys d'obertura econòmica en què el règim franquista abolirà l'autarquia i s'obrirà l'economia espanyola al món exterior. Foren aquests:

Pla Parcial de Tollerich, Polígons A i B (1966). S'ordenaran terrenys del Sector IV/B, amb una extensió de 31,87 ha. El 1965, Robert De Meuter funda el Sun Club Vacaciones El Dorado, una ciutat de vacances pensada per al públic belga. L'any 1968 se li va concedir la Medalla al Mèrit Turístic.

Pla Parcial de Bahía Grande (1970-1972). La promotora Bahía Grande, SA urbanitza en dues fases els terrenys adquirits a la possessió de sa Torre, denominats *Els Marçals*, amb un disseny de l'arquitecte Francisco Quetglas Ferrer. El projecte va ser aprovat el 14/10/1970, al Polígon A amb 37,40 ha ordenades, i el 18/10/1972 rep l'aprovació d'execució la fase B, corresponents a 35,26 ha. La superfície ordenada total dels dos polígons va ser de 72,76 ha, amb parcel·les mínimes de 600 m².

Pla Parcial de Bahía Azul (1975). Va ser promogut per la promotora Bahía Azul SA (també en terrenys de sa Torre), amb data d'aprovació el 16/06/1975 i una superfície de 74,82 ha ordenades. Els arquitectes Francisco Quetglas Ferrer i José Falcón dissenyaren una urbanització amb zona residencial, amb parcel·les mínimes de 600 m². S'hi va fer un accés al mar.

S'inclouen plans parcials en sòl urbanitzable programat en règim transitori (SUPRT). Aquesta qualificació defineix els terrenys que, provinents dels plans aprovats i vigents, es troben a l'inici del procés d'execució o bé en estat d'execució material i física:

Pla Parcial de Tollerich, Polígon C (1966). S'ordena el polígon IV/B amb 48,92 ha. Va esser projectat per l'arquitecte A. Riera Jaume, promogut per ITO SA i BUTO SA. S'hi preveia un sostre poblacional de 5.250 habitants.

Pla Parcial de Son Reinés (1969). Es va projectar una zona del tipus urbà-jardí al sector IV/A de 21,72 ha, amb 209 parcel·les de 170 m² de superfície mínima. En fou el promotor Damián Taberner Salvà, amb un projecte de l'arquitecte Francisco Quetglas Ferrer. El sostre poblacional es va situar en 3.256 places.

Pla Parcial de Es Pas de Vallgornera (1969). S'urbanitza el sector V/B, on s'ordenen 49,68 ha amb un resultat de 390 parcel·les. El pla és aprovat definitivament per la CPU en data 21/10/1965. El projecte d'urbanització s'aprova el 21/10/1965 i una rectificació del projecte d'urbanització, el 26/02/1969. L'Ajuntament en va realitzar la recepció en data 30/07/1990.

Pla Parcial de la Torre de Cala Pi (1970). Al sector II/A s'urbanitzen 30,24 ha, promogudes per A. Munar Ferretjans. El pla va ser aprovat definitivament per la CPU en data 10/07/1970. El projecte d'urbanització és aprovat el 16/06/1971 també per la CPU. La recepció per part del Consistori es va dur a terme en data 25/05/1981.

Pla Parcial de Vallgornera Nou (1970). S'urbanitza el sector III/A, on s'ordenen 45,55 ha. El 1968 un promotor belga ja hi havia construït l'Hotel Es Pas. La CPU en va aprovar el Pla Parcial definitivament en data 19 i 26/07/1972, juntament amb el projecte d'urbanització.

Pla Parcial de Son Bieló (1972). S'urbanitza el sector V/A, promogut pels germans Josefina i Luis Seguí Sellés. El projecte va ser signat per Rafael i Antonio Llabrés. S'hi ordenaven 16,00 ha, destinades a ús residencial. L'Ajuntament en va aprovar el Pla Parcial el 21/06/1972, i el projecte d'urbanització, el 23/09/1974. La CPU el va aprovar un any després.

Pla Parcial des Puig de Ros (1973). El Pla Parcial dels polígons 29 i 30 de s'Arenal va ser aprovat definitivament per la CPU el 12/11/1973, i la pretensió era ordenar una extensió de 68,09 ha. Els promotor varen ser les societats Don Mateo SA (83 %), Puig de Ros SA (11 %) i Maioris SA (6 %). La llicència va caducar, i tan sols es varen construir els edificis que componen el complex turístic residencial dels hotels Delta, propietat de la promotora Maioris SA.

Per finalitzar, s'inclouen en el PGOU els plans qualificats com a sòl urbanitzable programat en règim transitori (SUPRT). Aquests es corresponen a plans parcials aprovats d'acord amb el PGOU i amb posterioritat a l'entrada en vigor de la Llei del sòl de 1976:

Pla Parcial de Sa Torre (1974). S'ordenen 116,73 ha, promogudes per la promotora catalana Betriu y Palmés SA, amb un projecte de l'arquitecte Luis Díaz Agulló. Una vegada aprovat el Pla Parcial de forma inicial per l'Ajuntament el 26/08/1974, l'expedient queda paralitzat fins que la promotora no formalitzi l'acord sobre els 300 m de servitud aeronàutica per la qual es trobava afectat. Finalment no es desenvolupà.

Pla Parcial d'un sector dels polígons 29-30 de s'Arenal «Sa Moreria» (1978). S'aprova el Pla Parcial del sector I/C el 19/06/1978, en què s'ordenen 29,25 ha de la finca de Son Granada per part de la promotora Maioris Dècima SA, amb J. Alcover Llompart com a arquitecte del projecte. Aquest presenta una estructura de residencial extensiva (mitjana i baixa) amb zona hotelera. L'edificabilitat serà de 0,988 m³/m² (inferior al PGO, que és d'1 m³/m²). Es preveu una densitat de 98 habitants per hectàrea, unes 2.866 places.

Pla Parcial de Capocorb (1982). L'any 1979 s'inicia la tramitació del Pla Parcial del sector IV/C a través de les promotores Capocorb SA i Cala Cristal SA, de capital kuwaitià, pel qual s'ordenen 444,89 ha. Encara que el 1982 és aprovat inicialment per part de l'Ajuntament, l'any 1990 el Parlament Balear aprova la Llei d'espais naturals (LEN), que declara ANEI sa Marina de Lluçmajor i desclassifica el sector.

Pla Parcial de Cap Regana (1983). Pla projectat al litoral de sa Llapassa, al sector III/C s'ordenen 100 ha. Va ser redactat per l'arquitecte Javier Peña Marquès i

promogut per Juan Vich Bibiloni sobre l'antiga bateria del cap de Regana,¹⁴ que, una vegada desafectada per part de l'autoritat militar, es ven. Va ser aprovat el 20/05/1983. S'hi preveia un nombre màxim de 3.080 habitants, i els paràmetres de l'ordenació preveien la construcció de tipologies en zona residencial extensiva baixa i mitjana, així com una zona hotelera mitjana, ja que l'antic complex de la bateria es reconvertia en hotel de luxe.

Adaptar el que s'ha urbanitzat al turisme. Primera revisió del Pla General (1968)

Davant del gran salt d'escala que es preveu a la Platja de Palma després de la inauguració de l'aeroport contigu a l'espai turístic, la CPU proposa desenvolupar un pla que coordini els creixements de Palma i Lluçmajor. Tota la Platja de Palma era un cabal turístic important que obligava la classe política a fer-hi inversions continuades. No obstant això, cada municipi acaba aplicant la seva pròpia estratègia. A Palma, entre 1962 i 1965 es realitza el projecte d'autopista (mitjançant un préstec del Banc Mundial) per connectar Palma i l'aeroport de Son Santjoan, l'eix passeig Marítim - aeroport fins a l'accés a la Platja de Palma. L'any 1968 es du a terme el desviament a Can Pastilla, i el 1969 es va iniciar el projecte de desdoblament.

A Lluçmajor, l'estructura urbana de s'Arenal s'anava apedaçant a cop de norma. Primer, l'Ajuntament va encarregar la redacció d'un projecte de sanejament integral del nucli l'any 1965, que va concloure un any després. Consistia en la realització d'una xarxa interior de clavegueram i d'un col·lector que conduïa les aigües per gravetat fins a una estació depuradora situada al costat del club nàutic, des d'on s'impulsava l'efluent mitjançant un emissari submarí de 700 m de longitud (GARCÍA DE JALÓN, 2009).

L'anticipada revisió del Pla General ve impulsada per la CPU. A aquesta no li agraden les ordenances aprovades el 1967 en relació amb el manteniment d'altures d'edificacions de 30 m, i la necessitat de reordenar l'espai deixat als terrenys del ferrocarril cap a Santanyí —xarxa ferroviària procedent de la industrialització (Brunet, 1996)—, clausurats el 1964 i que en el cas de s'Arenal creuaven el nucli urbà, va exercint pressió i ajuda l'Ajuntament per a la seva revisió del PGO. Es va aprovar definitivament el 27/11/1968 i es reordenaven un total de 1.095 ha, des de s'Arenal fins l'actual Maioris Dècima, amb un índex de densitat global de població

¹⁴ Els terrenys ja varen ser expropiats el 1914 per establir-hi la bateria de costa.

de 100 habitants per hectàrea, per la qual cosa el sostre poblacional s'elevava a 109.500 places. El tècnic redactor de la revisió va ser el mateix arquitecte José Alcover Llompart (CABELLOS, 2016).

Pla Parcial del Polígon 1 (Estacions «FF.CC»)(1972). Amb aquest Pla es redissenya el nucli urbà de s'Arenal (14,66 ha), on hi havia l'antiga estació de ferrocarril de la línia Palma-Santanyí. Els promotors eren Ignacio Zabala Sarrià i Antonio Roses Montis, mentre que l'arquitecte del projecte era Francisco Quetglas Ferrer.

Els aspectes que realment significaven una innovació respecte a la norma vigent des de 1965 eren diversos. Però el que realment afectava la zona en estudi era la reclassificació de 360 ha de sòl rústic com a «reserva urbana», que es va estendre fins al traçat recentment abandonat del ferrocarril. El resultat més tangible és la disposició de sòl urbà a l'altre costat de la carretera Militar, que va donar peu a urbanitzar noves zones interiors a la finca de Son Granada.

Pla Parcial de Las Palmeras (1972). S'urbanitza el sector VI en terres de Son Granada, que va ser aprovat el 20/09/1972 i va ordenar una extensió de 31,37 ha. Promogut per Bartolomé Romaguera Prats, es presenta com un cos urbanitzat distribuït en un sector de sòl urbà i tres sectors de sòl urbanitzable.

Realment, i segons HORRACH (2014), el que es proposa és la creació d'una New Town de 100.000 places que s'estén des de s'Arenal fins als voltants del cap de Regana.

Per aquest fet la mateixa Direcció General d'Urbanisme va donar el vistiplau a la tramitació i l'aprovació dels PGO dels municipis limítrofs amb la capital (Marratxí, Calvià, Lluçmajor i Palma), per tal de garantir una visió conjunta en el plantejament de les futures ordenacions urbanes. És per això que es considera de primera necessitat la revisió de l'actual PGO de 1965, pel que fa al nucli de s'Arenal i els seus voltants. «Dicha revisión fue en su día autorizada por el Exmo. Sr. Ministro de la Vivienda y con ello, justificado el presente estudio de ordenación urbana.» (PGO, 1968).

D'altra banda, l'evolució urbana a la costa a Lluçmajor, tot i que incessant, es trobava en una fase embrionària. L'orientació del creixement urbà encara no

entenia el concepte de *nou resident* sinó de *turista*, fet que la revisió del PGO ja recollia:

«De los datos estadísticos recogidos, se deduce que el factor “habitante residente” dedicado a una actividad meramente local, es muy reducido y no pesa en la balanza de la ordenación. Hay que constar por tanto con el elemento “turista” y sus derivados. Ello significa, que el carácter de la población será principalmente, por no decir exclusivamente, “Residencial Temporero”, para cuyo correcto desarrollo hay que fijar su densidad global de población, prever su estructuración y en base a ello, determinar el número absoluto de sus futuros habitantes; límite máximo maximorum que no tan solo no deberá sobrepasarse, sino que sin duda no es probable ni conveniente que llegue a alcanzarse.» (PGO, 1968).

Les limitacions al creixement. Nova revisió del Pla General (1984)

Quan es va aprovar el Pla General d'Ordenació Urbana de 1984, s'aplicava purament i simplement la legislació estatal del sòl, constituïda en aquell moment pel Reial decret 1346/1976, de 9 d'abril, pel qual s'aprova el text refós de la Llei sobre règim del sòl i ordenació urbana (TRLRHL/1976) i les seves normes de desenvolupament. Aquesta Llei pretenia posar un cert ordre en el planejament urbà i feia extensiva l'obligació de planificació urbana a tota la superfície del terme municipal (MAS et al., 2010:323). En el recent marc legislatiu es va plantejar la necessitat d'establir una política de planejament territorial, degudament coordinada, que regulàs el creixement urbanístic, a més d'aportar nous criteris d'ordenació i millors instruments de gestió de la urbanització. A més a més, planteja l'obligació als ajuntaments de redactar nous plans generals d'ordenació per adaptar-se a les seves determinacions (CASAÑAS, 2017).

El consistori, sent l'arquitecte municipal i redactor Miguel Pino del Río, inicia el procediment del nou PGOU el 1979 amb un contracte de cooperació amb el Consell Insular de Mallorca (CIM). Finalment, va ser aprovat per la CPU en sessió del 30/11/1984.

Amb aquest PGOU, Lluçmajor engega una carrera per possibilitar el desenvolupament residencial a tot el municipi, així com la reconversió dels establiments i les activitats de tipus turístic. D'altra banda, es compromet a limitar

l'excessiu desenvolupament d'urbanitzacions de segona residència, donada la quantitat de sòl ordenat i en curs d'ordenació (CASAÑAS, 2017):

«La revisión del PG, pretende hacer frente al doble objetivo de resolver los problemas planteados y de prevenir los que puedan surgir en un futuro, debiendo constituir un documento abierto, capaz de dirigir el proceso urbano con la dinámica, que exigen las actuales circunstancias y establecer la adecuada incidencia de la planificación económica en la planificación física.» (PGOU, 1984).

Al PGOU de 1984 es classifica el sòl com a sòl urbà, urbanitzable —programat i no programat— i no urbanitzable. Es reconsidera el sòl urbanitzable desqualificant importants superfícies de l'anterior «Reserva Urbana» de la costa, classificant-lo com a sòl no urbanitzable. L'Ajuntament assumeix que el paisatge i la natura intacta eren un bé escàs que calia protegir. És per això que en l'avanç del nou PGOU es preveuen dues zones protegides: les muntanyes de Randa i Galdent, i la franja costanera no urbanitzada entre el cap Enderrocat i el cap Blanc.

El nou Pla recull modificacions respecte als anteriors en forma de restriccions a la urbanització massiva del territori. Però no cal enganyar-se, també obre la porta a nous creixements d'edificabilitat (la zona Residencial Intensiva Alta de $2 \text{ m}^3/\text{m}^2$ augmenta a $2,5 \text{ m}^3/\text{m}^2$). Aquest fet justifica el límit d'habitatges per hectàrea de 50 a 200, no només per la magnitud de l'increment, sinó també perquè aquesta densitat, per la seva entitat, podia, i encara pot, abocar a un desequilibri urbà cap a la degradació de la zona (GARCÍA DE JALÓN, 2009). El resultat final (part alta de s'Arenal) ha estat la continuació del procés de substitució de la casa tradicional per edificacions en illa tancada, més pròpies de la ciutat no turística, en no fer cap aportació al paisatge urbà de vacances (HORRACH, 2014).

Per una altra banda, hi ha punts no solucionats o que tan sols es deixen enlaire, encara que s'esmenta el desenvolupament de l'enclavament de s'Estanyol com a nucli de segona residència i realitza una previsió de serveis dels quals ha de ser dotat. A l'enclavament, tot i tenir la infraestructura d'aigua potable, el subministrament s'ha fet durant anys des d'un pou proper a la urbanització, que per la seva proximitat a la mar té filtracions d'aigua salada (BASSA, 09/03/2015).

El PGOU, fruit de planificacions heretades de plans anteriors, recull, delimita i atorga la categoria de sòl urbà (SU) a nuclis urbans existents que compten amb «accés rodat, abastament d'aigua, evacuació d'aigua i subministraments d'energia elèctrica» (TRLs 1976) o que estigués comprès entre àrees consolidades per l'edificació en dues terceres parts de superfície. Així doncs, les àrees més desenvolupades són classificades. Dels plans parcials de nova planta catalogats com a SUPRT i que corresponien a la totalitat o part de l'aprovat d'acord amb el PGO de 1965, es varen classificar els següents:

Pla Parcial dels Polígons 14, 15 i 16 Son Granada (1980-1985). S'ordenen dos sectors de sòl urbanitzable dins el mateix Pla Parcial de 1973 de les Palmeres. El Sector VII, Auximasa, amb 6,27 ha, dirigides per la promotora, Son Mulató SL, es va aprovar el 17/08/1980. S'hi varen projectar 68 solars d'entre 600 m² i 700 m², amb una tipologia d'edificació d'habitatges unifamiliars. En aquest sector es varen modificar els paràmetres referents a la tipologia edificatòria sota les directrius de la Llei 14/2000 (LOT),¹⁵ per tal de reduir densitats. Es va passar de les zones extensives altes i extensives baixes de tipologia plurifamiliar aïllada a unifamiliar aïllada, i es varen mantenir els actuals paràmetres d'ocupació i edificabilitat, amb ús exclusiu residencial. El 22/03/1985 es va aprovar la urbanització del sector V, Les Palmeres Park. El promotor, Sebastián Tomàs Estela, amb un projecte de l'arquitecte Antoni Parietti Lliteras, va ordenar 11,44 ha. A més d'existir un solar destinat a ús hotel·ler, la tipologia dels habitatges permet plurifamiliars aïllats a 73 parcel·les d'entre 600 i 1000 m².

Pla Parcial de Son Verí Nou (1986). Promogut per la catalana Profesa Barcelona 1 SA, es va aprovar el 18/07/1986 per part de la Conselleria d'Obres Públiques i Ordenació del Territori del Govern Balear. S'hi planeja una nova zona turisticoresidencial. S'ordenen 49,81 ha, entre la costa de Son Verí i Cala Blava, de les quals 23,00 es varen cedir per a ús públic. Les zones extensives baixes es varen adaptar a una edificabilitat del 0,4 m³/m², mentre que a les zones residencials extensives la mitjana era de 0,5 m³/m² i l'edificabilitat era del 25 %.

¹⁵ La legislació autonòmica introdueix criteris complementaris que serveixen de cobertura a les decisions de reclassificació. En aquest cas, sobre sòls urbans o urbanitzables que mantenen aquesta classificació però en els quals es revisen les densitats o usos, per propiciar una urbanització (i edificació) difusa o la reconversió i el reequipament de les zones turístiques a conseqüència del model definit pel mateix PTI. Aquests són els casos dels sectors que passen d'edificació plurifamiliar a unifamiliar, ubicats en zones POOT, on l'estratègia territorial imposa la reducció de densitats i que es caracteritzen per la seva nul·la o gairebé nul·la transformació per l'edificació.

Revisió i adaptació del Pla Parcial des Puig de Ros (1987). Promoguda per la Promotora Dolman SA, en va ser el projectista l'arquitecte Francisco Garau Garau, que va ordenar una extensió de 68,09 ha. L'aprovació definitiva va ser acordada per la CPU el 9/6/1987, amb una sèrie de prescripcions, que es varen formalitzar el 18/12/1987. L'edificabilitat bruta del conjunt és de $0.35 \text{ m}^3/\text{m}^2$, molt inferior a la prevista en el Pla Parcial i per sota del sostre màxim previst en el PGOU, que era de $0,43 \text{ m}^3/\text{m}^2$.

Revisió i adaptació del Pla Parcial polígons 29-30, *Maioris Dècima* (1989). La no execució de la urbanització (segons els paràmetres del PGO 1965), fa obligatòria l'adaptació d'un nou pla, desenvolupat per la mateixa promotora, Maioris Decima SA, que és aprovat per la CPU el 28/07/1989. El projecte veu la llum sota la direcció de l'arquitecte Francisco Quetglas Ferrer, damunt 24,64 ha, tenint en compte una disminució respecte a l'inicial per a la protecció dels penya-segats com a zona a no construir i amb uns criteris urbanístics definits com a zona residencial (extensiva i baixa) i hotelera mitjana. La densitat prevista és de 97 habitants per hectàrea. Per tant, manté una capacitat de 2.406 places. La CPU adopta les esmenes de deficiències que corresponen a canvis d'ús per adaptar-se al Pla d'Ordenació Turística (POOT) el 25/04/1997. Com a resultat, les zones definides com a zones hoteleres queden eliminades i passen a denominar-se *residencials extensives mitjanes*.

Pla Parcial *Torrent de Cala Pi* (1993). La promotora Cala Pi SA va ordenar dues faixes de terrenys del sector IV/D. Una, al vial d'accés a la urbanització Torre de Cala Pi (2,65 ha) IV.D (I), i una altra a la part nord d'aquesta urbanització, que confronta amb la de Vallgornera Nou (3,22 ha) IV.D (II). El projecte va ser realitzat per l'arquitecte Francisco Garau i comprenia una nova zona residencial que utilitzava el traçat viari de la urbanització de Cala Pi. La seva edificabilitat era de $0,337 \text{ m}^3/\text{m}^2$.

Revisió i adaptació del Pla Parcial de *Cap Regana* (1995). La finca és venuda a l'empresa Farshe SA, que presenta una revisió i adaptació al PGOU de 1984, on es preveu la protecció de zones de torrent i costanera. Es dota el projecte de zones de servei (escoles), esportives, residència hotelera, camp de golf, a més de les residencials extensives baixa (adossats) i mitjana (plurifamiliars). El sistema d'actuació és la compensació i es respecta la mateixa població prevista

en l'anterior Pla Parcial de 3.080 habitants i 836 habitatges. La CPU, amb data 28/05/1999, denegà l'aprovació definitiva del projecte, va deixar la zona a urbanitzar en 22,5 ha i el Pla Parcial, inaplicable. Finalment, en aplicació pel Decret llei 1/2007 i la Llei 4/2008, queda tot el sector desclassificat.

Per finalitzar, s'inclouen els plans parcials denominats SUIPRT. Són plans ja aprovats d'acord amb el PGO de 1965 i amb posterioritat a l'entrada en vigor de la LS1975. També varen ser revisats i adaptats al nou PGOU o simplement desclassificats:

Revisió i adaptació Pla Parcial de Sa Torre (1983). Es reprèn el projecte abandonat l'any 1980 per la promotora Don Mateo SA i se'n fa càrrec la societat Inmobiliària 21 de Abril SA, que finalment aconsegueix l'aprovació del Pla Parcial del Sector II/C, el 18/02/1983, pel qual s'ordenen 95,48 ha. S'hi preveu un coeficient d'edificabilitat de 0,87 m³/m², amb solars no inferiors als 1.000 m².

Amb la qualificació de sòl urbanitzable programat (SUP) de nova creació, es classifiquen noves superfícies urbanitzades sota les directrius del PGOU:

Modificació puntual de Pla Parcial de Son Verí Nou (2002). Amb la finalitat de millorar les dotacions per a ús públic de les poblacions de Son Verí, Bellavista i Cala Blava, es planteja aquesta modificació del Pla Parcial original i s'ordenen de nou 23 ha, amb un projecte dels arquitectes Antonio Arrechea i Juan de Luna. És aprovat per la Comissió Insular d'Ordenació del Territori en sessió celebrada el 25/01/2002. El plantejament va ser l'augment de l'edificabilitat a 1,00 m³/m² (anteriorment 0,25 m³/m²) i l'ocupació màxima passa de 35 % a 70 % en la zonificació cultural docent, per tal de millorar i augmentar la superfície dedicada a equipaments públics de la zona.

També es constitueix una nova classificació com a sòl urbanitzable no programat (SUNP), que engloba aquells terrenys que inicialment són urbanitzables, però la urbanització no es preveu en el programa del PGOU. Tots ells eren classificats com a reserva urbana (des del PGO de 1968) i una part com a sòl rústic. Són els terrenys contigus al nucli urbà de s'Arenal, amb una superfície de 21,31 ha, limitats per la prolongació de l'autopista. A Son Verí de Marina té una superfície és 40,56 ha, situada entre el sector III-D (urbanització de Son Verí Nou) i la

carretera Militar. I, amb una superfície de 43,04 ha, annexos al nucli urbà de s'Estanyol, a les urbanitzacions de Son Reiners i Son Bieló, i els limitats per la carretera de sa Ràpita. Finalment, una part d'aquest es va desclassificar, i quant a l'altra, la propietat no va mostrar gens d'interès en el seu desenvolupament (Verdera, 1988).

Del creixement a la desclassificació. Les recllassificacions de sectors urbanitzables.

Amb sa Marina de Lluçmajor regada de projectes d'urbanització, els primers compassos del Govern Cañellas ¹⁶ (1983-1987) venen marcats per la política lingüística i territorial. Es va apostar fort aprovant la primera normativa proteccionista de l'arxipèlag, la Llei 1/1984, de 14 de març, d'ordenació i protecció d'àrees naturals d'interès especial. Aquesta llei marc, en el seu article 2 i en l'essencial, possibilitava la protecció d'àrees determinades amb especials valors de flora, fauna o paisatge, però sempre a través d'una llei del Parlament Balear per a cada cas. Es va iniciar la protecció de sa Marina de Lluçmajor (Llei 4/1990, de 31 de maig). Per ESTEVE (2023), la Llei en si no es preocupa d'establir mecanismes de conservació i de gestió de l'àrea. Era una llei de protecció urbanística, però no una llei d'espais naturals. La data d'entrada en vigor va ser el 27/06/1990 i tota la superfície de la urbanització de Capocorb Nou en quedava afectada.

Menys d'un any després, el Parlament Balear aprova la Llei 1/1991, de 30 de gener, d'espais naturals i de règim urbanístic de les àrees d'especial protecció de les Illes Balears, més coneguda com la LEN. És més aviat una norma de protecció territorial i urbanística, un sistema per conservar i protegir els valors paisatgístics i ecològics d'un determinat espai, que estableix un determinat règim per a aquests ANEI, i no tant una llei de protecció de la naturalesa en sentit estricte. En definitiva, usa el sistema de limitar o regular les condicions d'ordenació urbanística i, per tant, el règim urbanístic dels terrenys inclosos en un ANEI. El sòl queda classificat com a no urbanitzable d'especial protecció. A més, hi ha les limitacions que estableix l'article 86.1 del Reial decret 1346/1976 per a la realització de construccions i instal·lacions en sòl no urbanitzable, que quedaran sotmeses a les restriccions específiques que fixa aquesta llei i a aquelles que lesionin els seus valors ecològics o paisatgístics. Amb la LEN acaba qualsevol intent de tirar endavant més urbanitzacions. Al seu article 3,

¹⁶ Govern Cañellas II (1987-1991), Cañellas III (1991-1994) i Cañellas IV (1994-1995).

declara de facto com a ANEI part de sa Marina de Lluçmajor (ampliant l'àmbit de protecció respecte a la Llei 4/1990) i el cap Enderrocat, i a la vegada suposa la reclassificació de sectors de sòl urbanitzable no executats (és a dir, sense pla parcial aprovat definitivament o sense que s'hagi assolit la transformació urbanística) en sòl rústic (BLÁZQUEZ, 2006). Queden afectats els plans parcials des Cap Alt, Son Verí de Baix o de Marina, Tolleric polígon C, es Cap de Regana, Capocorb Nou i es Llobets a s'Estanyol. Això fa que zones amb els seus plans parcials aprovats fossin desclassificades, tot a costa d'importants lluites judicials entre els promotors afectats i l'administració competencial (CASAÑAS, 2017).

Així i tot, el 1987 l'Ajuntament va reactivar el projecte d'urbanització des Puigderrós ja caducat. El consistori va cedir a les pressions dels promotors, encara que l'espai a urbanitzar va ser protegit per la Directiva 79/409/CEE del Consell, de 2 d'abril de 1979, relativa a la conservació dels ocells silvestres. Anys després, s'aprova la Llei 6/1999, de 3 d'abril, de les directrius d'ordenació territorial de les Illes Balears i de mesures tributàries (DOT), que recullen la protecció dels espais situats dins àrees de gran valor ecològic, com són els mateixos Puigderrós, Tolleric, Regana i Son Reiners.

Conclusions

El litoral de Lluçmajor va patir durant l'època del *desarrollismo*, com la resta de l'illa, una forta transformació urbanística sense precedents, totalment abocada envers l'especulació. Va ser sotmès a l'aplicació d'una normativa territorial molt agressiva (tant de caràcter estatal com municipal), que a poc a poc va anar urbanitzant l'espai planificat. El resultat és el creixement d'una corona d'urbanitzacions residencials molt més vinculades a l'explosió urbana de Palma que no a les dinàmiques internes pròpies del terme (setze nuclis residencials en extensiu), que ocupen un total de 757,35 ha i conformen quatre contínuums urbans. Als anys vuitanta, s'inicia un retrocés de les polítiques expansionistes i se'n conformen de noves, més restrictives, en què s'arribaran a desclassificar fins a set sectors, amb una ocupació real de 712,39 ha.

Bibliografia

- AGUILERA, Manuel (2022). *El oro de Mussolini: cómo la República planeó vender parte de España al fascismo*. Arzalia Ediciones.
- AGUILÓ, EUGENIO, i VERGER, A. (1982). *El urbanismo y el medio ambiente en las Baleares*. Consell General Interinsular.
- ALOMAR, Gabriel (2021). «Urbanismo crítico, cartografía y evolución del verde urbano en los planes de ensanche históricos de la ciudad de Palma (Mallorca)». *ACE: Architecture City and Environment*, 15(45).
- BARCELÓ, Bartomeu (1966). «El turismo en Mallorca en la época de 1925-1936». *Boletín de la Cámara Oficial de Comercio, Industria y Navegación de Palma de Mallorca*, (651-652), 47-61.
- BASSA, Assumpta (09/03/2015). «El histórico problema del agua potable de Son Bieló y S'Estanyol, en vía de solución». *Última Hora*. <<http://ultimahora.es/noticias/part-forana/2015/03/09/146459/historico-problema-del-agua-potable-son-bielo-estanyol-via-solucion.html>>
- BAZANT, Jan (2010). «Expansión urbana incontrolada y paradigmas de la planeación urbana». *Espacio abierto*, 19(3).
- BLASCO, Avelino (2023). «La normativa balear sobre ordenación del territorio y urbanismo». *RJIB. Revista jurídica de les Illes Balears*, (23), 18.
- BLÁZQUEZ, Macià (2006). «Calmar, contenir i decreïxer. Polítiques provades (1983-2003) i possibles de planificació urbanística». *Territoris*, 6, 161-174.
- BOVER, Lorenzo (2022). *La artillería de costa de Mallorca (1870-1970)*.
- BRUNET, Pere (1996). «Evolució històrica dels ferrocarrils». AGUILÓ, M. i LLAUGER, M. A. (coord.). *150 anys d'obres públiques a les Illes Balears*. Palma: Caixa de Balears «Sa Nostra» i Demarcació de Balears del Col·legi d'Enginyers de Camins, Canals i Ports, p. 64-87.
- CABELLOS, Manuel (2016). *La Platja de Palma. Evolució històrica i planejament urbà*. Palma: Documenta Balear.
- CASAÑAS, Francesc (2017). «El procés de litoralització a la Marina de Lluçmajor. Transformació dels assentaments tradicionals i la consolidació del contínuum urbà de segona residència». [Universitat de Les Illes Balears]. Treball de fi de grau en Geografia. Departament de Geografia. <<https://dspace.uib.es/xmlui/handle/11201/2173>>
- CIRER, Joan Carles (2009). *La invenció del turisme de masses a Mallorca*. Institut Balear d'Economia.

- FEO, Francisco (1998). «Propiedad rústica en Baleares según el Registro de la Propiedad Expropiable (1933)». *Papeles de Geografía*, 27.
- FERRER, Pere (2000). *Els inicis d'un imperi financer. 1900-1924*. Palma: Edicions Cort.
- FONT, Bartolomé (1999). *Historia de Lluçmajor*, vol. VII (1999) p. 224.
- GARCÍA DE JALÓN, Ángel (2009). *Memoria de información urbanística del Plan de Reconversión Integral de la Playa de Palma. Evolución histórica y antecedentes de planeamiento*. Palma: Consorcio de la Playa de Palma.
- GARCÍAS, Maties (1981). «Saba Marinenca i la lluita cultural del nacionalisme a Lluçmajor (1916)». *Affar*, 169-178.
- HEREDERO, Javier (2016). *Subirana: la conexión alemana del GATCPAC*.
- HORRACH, Biel (2009). «La balearización: Mallorca, el laboratorio de experimentación del turismo y su manifestación en el litoral». *Revista Iberoamericana de Urbanismo*, (2), 17-33.
- (2014). «Nuevas pautas de regeneración de los destinos turísticos maduros. Tras más de cien años de construcción de “Platja de Palma”». *ACE: Arquitectura, Ciudad y Entorno*.
- (2016). «Aprendiendo de la balearización: Mallorca, un laboratorio internacional del turismo de masas y de conformación de los destinos maduros litorales».
- MARTEORELL, Dídac (2022). «L'Associació de propietaris, industrials i veïns de s'Arenal (1923-1924). S'Arenal a començaments de la Dictadura de Primo de Rivera». *Actes de les V Jornades d'Estudis Locals de Lluçmajor. Art Lluçmajorer II: fotografia, pintura i escultura*, p. 179-210. Ajuntament de Lluçmajor.
- MURRAY, Iván; AMER, Joan Alfred, i BLÁZQUEZ, Macià (2010). «Doblers, poder i territori de “marca balear” (1983-2009)». *Revista Internacional de Catalanística. Journal of Catalan Studies*, (13), 14.
- NAVAS, Daniel (2017). «La Ley sobre régimen del suelo y ordenación urbana de 1956. Un cambio de rumbo en la planificación del crecimiento urbano». *Los nuevos crecimientos urbanos. Teoría y práctica de la ordenación urbanística en Andalucía*.
- ORDUÑA, Enrique (1988). «Las Ordenanzas Municipales en el siglo XIX y las reunidas por Don Juan de la Cierva en 1908». *Investigaciones históricas: Época moderna y contemporánea*, (8), 161-180.
- PERALES, Francisco (1996). «La primera reforma de la Ley del Suelo: 1956-1975». *Ciudad y Territorio Estudios Territoriales*, 101-126.

Plan General de Ordenación Urbana de Lluçmajor. Ajuntament de Lluçmajor, 1965.

Plan General de Ordenación Urbana de Lluçmajor. Ajuntament de Lluçmajor, 1984.

Revisión del Plan General de Lluçmajor en El Arenal. Ajuntament de Lluçmajor, 1967.

ROSSELLÓ, Vicenç Maria (1964). *Mallorca. El sur y el sureste. (Municipios de Lluçmajor, Campos, Ses Salines, Santanyí, Felanitx y Manacor)*. Palma: Cámara Oficial de Comercio, Industria y Navegación.

RULLAN, Onofre (1988a). «La normativa urbanística legal com a instrument d'ordenació del territori: les normes subsidiàries d'Esporles». *Treballs de Geografia*, 81-88.

— (1988b). «Sa Marina, una realitat per conèixer». *Algunes qüestions territorials del terme municipal de Lluçmajor*. Obra Cultural Balear.

— (1999). «Crecimiento y política territorial en las Islas Baleares (1955-2000)». *Estudios geográficos*, 60 (236), 403-442.

— (2007). *L'ordenació territorial a les Balears (segles XIX-XX)*. Palma: Documenta Balear.

TOMÀS, Pau (2018). *S'Arenal durant la II República. Una visió municipal. Pregó de les Festes de Sant Cristòfol 2017*. Ajuntament de Lluçmajor.

VERDERA, Fernando (07/08/1988). «Es projecta construir un complex hotelier de mil "bungalows" a s'Estanyol». *Lluçmajor de Pinte en Ample*, 07/08/1988, núm. 81, p. 10-11.

VIDAL, Antoni (2020). «Maria Antònia Salvà i la Guerra Civil». *Actes de les III Jornades d'Estudis Locals de Lluçmajor*, p. 333-348. Ajuntament de Lluçmajor.

LES BARRAQUES DE S'ESTELELLA. ARQUITECTURA RURAL I POPULAR

Joan Clar Monserrat
Cels Calviño Andreu

1. Introducció

L'estudi de les barraques i el seu tractament en aquestes jornades d'arquitectura es realitza des de la modèstia i la rusticitat que caracteritza aquest tipus de construccions, i s'encamina a ressaltar-ne la importància en la història del municipi de Lluçmajor, centrant l'estudi en les barraques de s'Estelella.

Antigament trobàvem barraques escampades per tot el terme. Ara encara n'hi ha, però són poques les que queden en bon estat. Són construccions molt antigues, i retrocedint a temps passats, arribaríem fins al començament de l'època contemporània. Segons el doctor Font Obrador, n'hi havia fins i tot dins el nucli del poble de Lluçmajor. En l'època islàmica i en els primers segles posteriors a la conquesta, les cases de possessió que ara podem veure eren barraques.

A s'Estelella, al voltant de les cases, encara avui se'n poden observar una sèrie, mig derruïdes, que formaven part del nucli de la possessió. Aquestes construccions, i algunes d'elles ja derruïdes, són una petjada en la història llucmajorera, emmarcades per sempre en el nostre territori.

Les barraques llucmajoreres, i més específicament les de s'Estelella, són construccions de gran valor etnològic, cultural i històric. Creim que conèixer-les i estudiar-les ens ajudarà a valorar-les i a veure la importància que tenien aquestes construccions per a les persones que hi treballaven.

Les barraques eren l'habitatge, temporal o permanent, de moltes famílies humils que treballaven al camp. Després de fer jornals de sol a sol per aconseguir una mica de pa i així poder subsistir, arribaven a les barraques. Des del punt de vista de la nostra vida moderna, en la qual tenim totes les necessitats diàries satisfetes i al nostre abast, sovint avesats a un consumisme desproporcionat, la vida quotidiana austera i frugal d'aquella gent sembla quasi inviable o impossible. Però antigament no era així, i en

aquesta època era molt diferent: les barraques netes i ordenades eren habitacles condicionats en consonància amb el seu temps.

Les barraques eren construïdes pels seus propis habitants, que dominaven el treball de la pedra en sec. Tant podien ser roters, com calciners, carboners, feixiners... Podem dir que les barraques més complicades de construir eren les de curucull, mentre que les més senzilles eren les dels feixiners.

Com hem dit, i veurem al llarg de l'estudi, moltes barraques estan en part o totalment derruïdes, a causa del deteriorament provocat pel seu desús al llarg del temps. De les barraques de s'Estelella, les que encara estan en bon estat, així com la resta de quasi totes les possessions de Lluçmajor, és perquè han seguit tenint un ús al llarg del temps, baldament aquest no sigui l'original.

Un factor a destacar d'aquestes construccions és que estaven fetes amb materials locals, és a dir, propis del lloc. Són elements constructius sostenibles i ecològics, que es mimetitzen i harmonitzen amb l'entorn immediat i el paisatge local.

Finalment, i abans de començar l'estudi detallat de les barraques de s'Estelella, cal esmentar els distintius que hem emprat al llarg de l'estudi: Per identificar cada una de les barraques de Lluçmajor, empram una referència formada per l'abreviació de l'element constructiu, com per exemple BRQ, que significa 'barraca', seguit del nom de la possessió en qüestió, en aquest cas EST, 's'Estelella', seguit del nombre d'element estudiat, en aquest cas, la sisena barraca estudiada (BRQUEST-006). Així hem catalogat les 1.500 barraques que hem estudiat en tot el terme de Lluçmajor.

Per tant, les barraques o les seves restes formen part del paisatge rural lluçmajorer i per això també estan impregnades en el territori.

2. La possessió de s'Estelella

Antigament s'Estelella era un rafal, del qual Pere Figuera fou un dels primers propietaris. L'any 1526 una part d'aquest rafal era de F. Stelela, de qui prové el topònim. Per herència, passà a ser de la seva filla, Raimunda Stelela. Posteriorment, l'any 1590 va ser de Pere Onofre Sanglada, i el 1595 fou adquirida per Rafel i Miquel Puig.

Aleshores la possessió de s'Estelella comprenia 364 quarterades des Tancats i 80 quarterades del passatge des Tancats. El primer confrontava per la part meridional amb la ribera del mar, amb terres i garrigues de Joan Catany de la possessió de Garonda per la part oriental, septentrionalment amb terres de Josep Salvà de Vernissa i per altres parts amb terres de Magdalena Serralta Sanglada. El passatge des Tancats limitava per occident amb terres de Magdalena Serralta Sanglada, per la part meridional amb terres dites de s'Estelella, i per la part occidental amb terres de Josep Salvà de Vernissa.

Des de qualsevol dels indrets costaners de la possessió es pot contemplar el freu que separa l'illa de Mallorca de l'arxipèlag de Cabrera, i en un dia clar, gaudir de l'esplèndida panoràmica destriant l'illa dels illots, contemplant la instantània d'aquella estança i el penós sofriment que patiren els presoners que va haver-hi en aquest arxipèlag per mor de la Guerra del Francès.

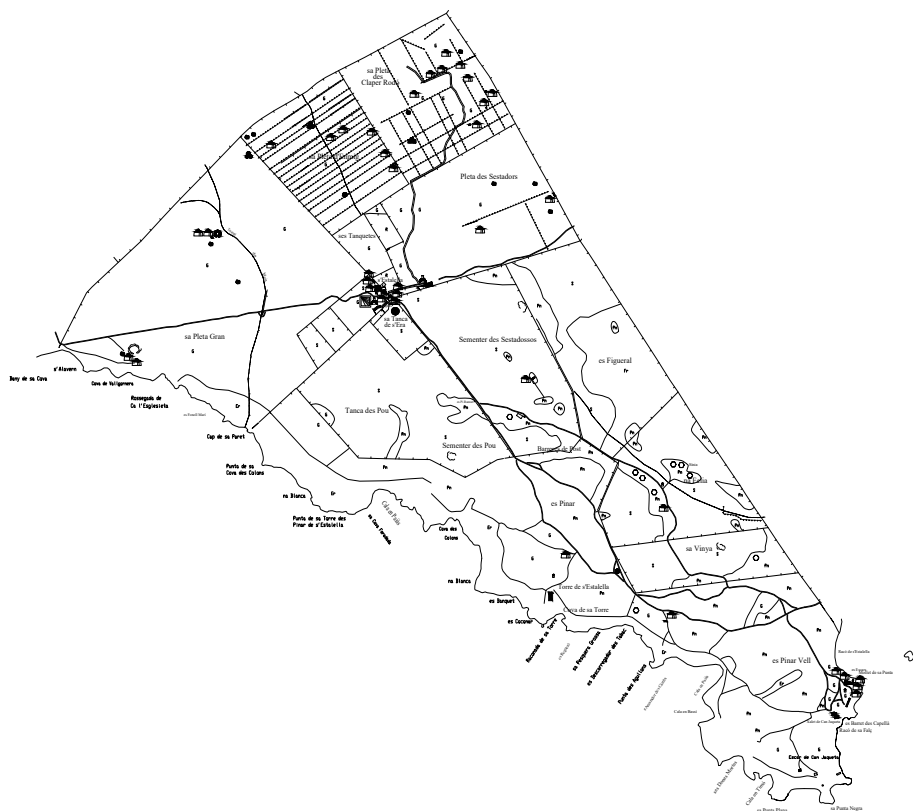
Aquestes aigües tranquil·les, que pareixen talment un mirall, ens conviden a rememorar moltes de les velles històries i llegendes que envolten aquestes costes rocoses, imaginant el pas de les veles de les naus fenícies, gregues, cartagineses i romanes navegant i travessant el freu, acostant-se a s'Estelella per comerciar i intercanviar productes amb els seus habitants locals.

En aquest context, i en dies no tan plàcids, hem d'imaginar o rememorar també, encara amb certa coïssor, les històries de desembarcaments pirates nord-africans i turcs que assolaren la costa llucmajorera, i, per tant, també la de s'Estelella, del segle XIV al segle XVII. Foren anys d'angoixa, penúries i dolor per a les famílies llucmajoreres, perquè feien captius els seus membres per demanar-ne un rescat o vendre'ls com a esclaus als mercats del nord d'Àfrica.

Avui dia la vida ha canviat molt, i la costa de la possessió de s'Estelella, a diferència d'altres indrets de Mallorca, ha recuperat la calma d'aquells dies tranquils. Perdura, conservada, i tots nosaltres la podem contemplar i podem gaudir de la seva bellesa i la seva naturalitat, ja sigui des d'una barca, passejant per la vorera o en remull en qualsevol de les seves caletes.

L'ombra dels seus pinars, l'arena de les seves dunes, les barraques que hi ha, les antigues cases de la possessió, tot a s'Estelella té un gran valor paisatgístic,

Amb tot, no podem acabar aquest apartat sense donar les gràcies a la família Puig-Cirera, ja que sense el seu suport no hauríem pogut dur a terme aquest estudi.

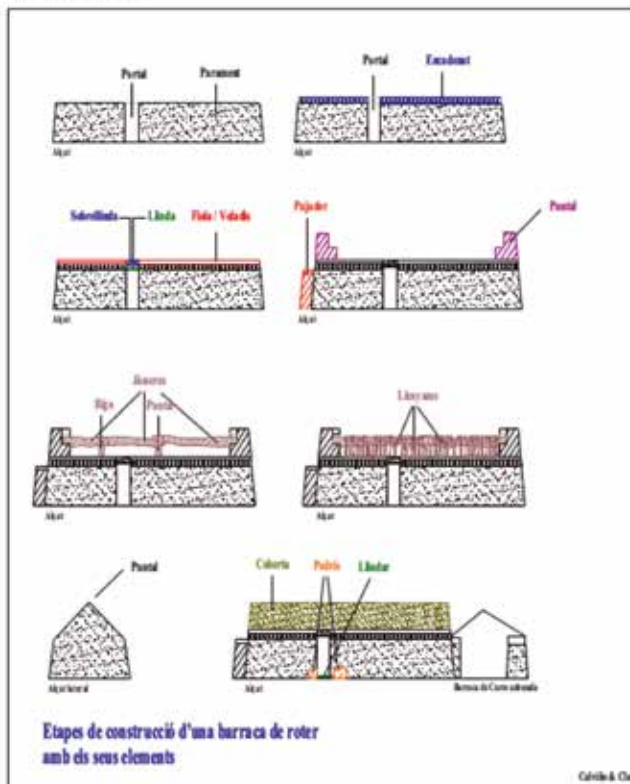

3. Característiques generals de les barraques de s'Estellella

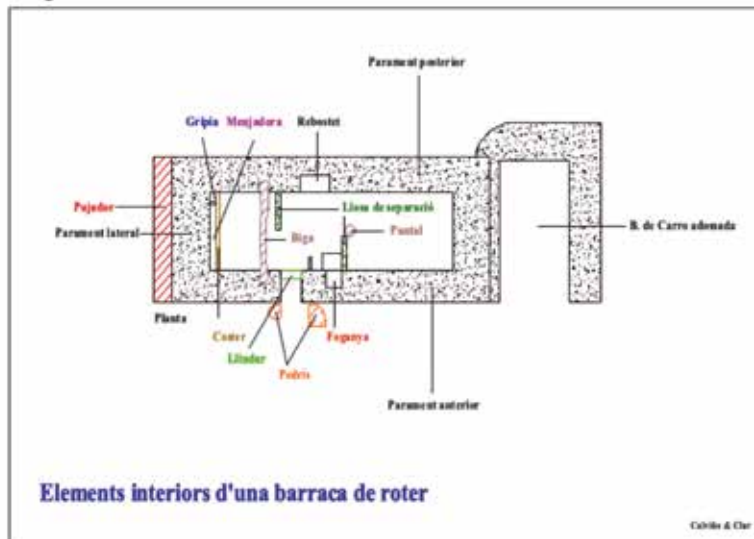
La classificació de les barraques de s'Estelella, com la de la resta de les barraques de Lluçmajor, la duim a terme atenent l'estructura i el tipus de construcció, en detriment de la seva funcionalitat. Així, aquesta classificació consta de quatre grans grups: Trobam la tipologia de roter, que és la més abundant, seguida de les tipologies de curucull, de carro i de la resta, que conformen el grup denominat *Altres*. Aquest darrer grup aglutina diverses tipologies de barraques amb característiques constructives molt particulars que per la seva morfologia són molt peculiars, per la qual cosa no tenen cabuda dins cap dels tres grups esmentats.

Les barraques de tipologia de roter són quasi totes de planta rectangular, amb el buc de pedra en sec i format per dues parets llargueres, on normalment trobam el portal i dues parets curtes. La coberta a dues aigües està formada per jàsseres, bigues, llenyams i lloses, i tot això es recobreix amb terra argilosa per tal de complir amb la funció d'impermeabilitzar-la. Els elements que formen l'entramat de la coberta són les jàsseres principals, que van en sentit llarguer, i el seu nombre pot variar segons les dimensions de la barraca. Si aquesta és petita, normalment en té només una, amb els extrems recolzats sobre les parets curtes, dividint la coberta en dues vessants simètriques. Si la llargària de la planta és més gran, n'hi podem trobar dues o més, amb un dels caps descansant sobre la paret curta i l'altre sobre una jàssera transversal o sobre un puntal en forcat. Moltes barraques d'aquest tipus tenen un reforç de paret a la part externa, per tal de servir al barraquer per arreglar i condicionar la coberta. El portal de les barraques d'aquesta tipologia està format per dues branques, normalment plurilítics i en poques ocasions monolítiques, i una o més lloses que descansen sobre elles, a mode de llinda. En molt poques ocasions disposen de llindar.

ESQUEMA 1

ESQUEMA 2

La tipologia de barraca de curucull sol ser de planta quadrangular o rectangular, i està formada per un buc de paret seca tapat amb una coberta formada per anells concèntrics de pedres, que es van tancant a la part superior amb una altra pedra, que s'anomena *tap* o *tapadora*, segons com estigui col·locada, en vertical o de pla, respectivament. Sobre aquesta coberta de pedres s'hi col·loca terra argilosa. L'accés a la barraca es realitza per un portal amb característiques similars al de les barraques de roter, i normalment sol estar desplaçat cap a un costat. Una de les parets del buc serveix de brancal.

La tipologia de barraques de carro correspon a un tipus de barraques amb un buc format per tres parets seques: la paret posterior, que és curta, i les dues llargueres, que formen els costats. La coberta està formada per una o diverses jàsseres principals, que descansen sobre una o diverses bigues transversals, i un entramat de llenyams i lloses. El conjunt es cobreix amb terra argilosa.

Una de les característiques comunes a totes les barraques, que es pot verificar quan entrem en una d'elles, és el que s'anomena *inversió tèrmica*, que consisteix en el fet que la temperatura ambiental varia durant cada època de l'any, és a dir, que són fresques a l'estiu i calentes a l'hivern. Una altra generalitat comuna a totes elles és la configuració en un únic espai interior, ja que només a molt

poques hi trobam alguna separació, construïda mitjançant una llosa, col·locada de fil o de cantell, que serveix per separar la part destinada a les persones de la part destinada la bístia.

4. Rotes i roters

Rota és un mot que pot tenir diferents accepcions, depenent de quin poble de Mallorca es tracti. A Lluçmajor la rota era un tros de terra ple de garriga que es deixava durant uns anys a un pagès, que moltes vegades era pobre, per netejar-lo i sembrar-hi, i es pot definir com: «Tros de terra que un conrador cultiva dins un predi d'altri durant alguns anys, generalment pagant al propietari una porció convinguda del que hi cull; sol esser terra prima o allunyada de les cases de possessió, i no podent-la conrar directament el propietari, la dona a conrar a un altre a canvi d'algun benefici o del simple avantatge de tenir la terra roturada sense despeses pròpies».¹

Els *roters* eren les persones que es dedicaven a netejar el tros de terra assignat dins un sementer erm de la possessió, i la feina, a s'Estelella, consistia a arreplegar les pedres de la seva rota i a arrabassar els arbres i els arbusts: ullastres, mates, estepes, esparregueres de gat... Aquesta labor era molt dura i es necessitava molt de temps per dur-la a terme; per això calia que el roter, en moltes ocasions acompanyat de la seva família, residís a la rota. És per aquest motiu que convenia construir-hi un habitatacle.

Les pedres que s'extreien de la rota servien com a material de construcció de les barraques. «A llocs on la quantitat d'argila és important, i en condicions climàtiques concretes, l'efecte d'evaporació d'aigua carregada de sals calcàries i la seva successiva ascensió per capil·laritat forma "crostes" de pedra molt importants. Les coneixien bé, els pagesos de la Marina, que disposaven per a trencar-les d'arades especials, ben revingudes, que era necessari emprar per a segons quins conreus, com per exemple abans de plantar els ametllers a les rotes. La crosta, tanmateix, tampoc no es tudava, era un material ben interessant per a bastir la volta de les barraques».²

¹ DCVB, tom IX, p. 594.

² MAYOL, J. *Els valors ecològics de la Marina. Sa Marina, una realitat per conèixer*. Lluçmajor: Obra Cultural Balear de Lluçmajor, 1988, p. 8.

Podem afirmar que abans del segle XIX ja hi havia roters a s'Estelella, i tenim constància que els darrers desaparegueren en les primeres dècades del segle XX.

Després de la Guerra Civil (1936-1939) hi va haver anys de fam a tot Mallorca. Eren temps en què el blat s'havia d'entregar perquè estava racionat, i la gent tan sols podia menjar el pa que li corresponia segons la quota de la seva cartilla de racionament. Els pagesos que tenien poca terra, o els que en la seva no s'hi sembrava blat, com fou a la part dels horts de Campos, agafaren altra vegada rotes a les possessions del Migjorn de Llucmajor, com So n'Avall i es Llobets. També els estanyolers alternaren l'ofici de pescador amb el de roter en les possessions dels voltants de s'Estanyol.

«A s'Estelella ja no n'hi havia, en canvi a So n'Avall a veïnat encara es donaven rotes. So n'Avall, en el nostre temps hi va anar l'amo en Biel Carlos de Campos; a Son Reinés hi estava d'amo en Joan Coll. Normalment els amos de les finques solien quedar-se amb el bessó dels sementers i allò altre ho donaven per a rotes. Els roters d'aquests llocs eren sobretot campaners, de la zona de ses Covetes, solien ésser d'uns horts que ells anomenen Marina».³

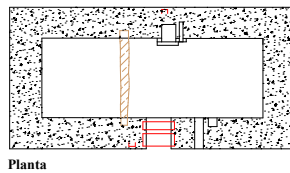
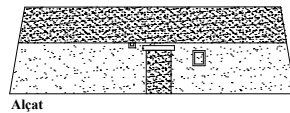
4.1. Barraca de cala en Pallàs

Aquesta barraca està situada molt a prop de la mar, en una zona dunar amb un sòl totalment arenós. Creim que part de l'evolució que ha sofert el sistema dunar ha estat deguda a les tasques dels roters. «El sistema dunar de s'Estelella, lluny de presentar unes dimensions com les dels sistemes esmentats, és força més modest, ja que presenta una superfície d'aproximadament 1,7 km², on trobam dunes holocenes i recents. No obstant això, aquestes són les restes d'un sistema dunar que temps enrere devia ocupar una superfície molt més important. Per entendre la seva situació actual cal tenir present dos aspectes.

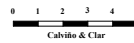
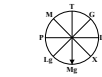
En primer lloc, des de mitjans del segle XVII les tasques de roturació de noves terres per ésser conreades, duita a terme pels roters, han camuflat les seves vertaderes dimensions».⁴

³ CALVIÑO, C., JAUME, F. i MUT, F. «Entrevista a l'amo en Guillem Febrer i Bonet. De noms i de llocs: s'Estelella (I)». *Llucmajor de Pinte en Ample* núm. 157, juny 1995, p. 27.

⁴ SERVERA, N. i RODRÍGUEZ, A. «Geomorfologia costanera de s'Estelella». *A l'entorn de Llucmajor. Estudis i comentaris*. Palma: Edicions de Pinte en Ample, 1997, p. 10.

Cala En Paiàs
(S'Estatella)

BROEST-001

Segons la nostra hipòtesi, aquesta barraca tenia la rota a la part de davant, que era un espai amb terra arenosa molt fina. El material lític emprat en la seva construcció és de marès procedent de les pedreres dels voltants, i malgrat que això ens ha fet dubtar sobre la seva funcionalitat original, podem afirmar que la barraca és més posterior que les pedreres.

Aquesta barraca de Cala En Pallàs també és coneix com *sa Barraca des Carabiners*, atès que aquests l'empraren durant el temps que estigueren de servei per aquesta costa.

A la façana principal d'aquesta barraca hi havia una enramada de pi que servia per donar frescor als residents que hi habitaven. A davall solien fer el dinar, i era on normalment hi estava el roter quan podia gaudir del seu descans.

En el seu estat primitiu, aquesta barraca no tenia finestres, la que té és posterior, i la coberta de jàsseres, troncs i lloses fou modificada i canviada per una de peces de marès. En el seu interior, com a totes les barraques de roter, trobam els rebosts per guardar les viandes, les greixoneres, les olles i les gerres, i també una

menjadora per a l'ase o el mul, en aquest cas aferrada a la paret lateral. En aquesta barraca aquesta menjadora ha desaparegut, creim que per motius funcionals.

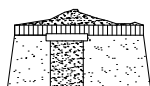
4.2. Barraques de sa Pleta d'Enmig

Les barraques que trobam dins aquesta pleta estan molt deteriorades.

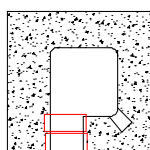
Hi ha una barraca de curucull (BRQUEST-006), de planta quadrangular, amb parets construïdes amb material lític de pedres vives de la mateixa rota, de diferent forma i mida, i col·locades segons el criteri del constructor per tal d'aconseguir l'estabilitat del buc. Les pedres cantoneres són escollides, sense adobar i d'una mida no gaire diferent de la de les altres dels paraments.

La coberta, actualment derruïda, era de lloses i pedres planeres, moltes de les quals es troben al terra del seu interior. Deduïm que aquesta coberta era de falsa cúpula, per la forma de la seva planta i per les restes dels anells concèntrics de la falsa volta encara conservats, els quals evidencien que aquesta començava a 1,50 metres.

Les raconades interiors són corbades, com en moltes altres barraques que hem estudiat, mentre que les parets són rectes. A la raconada anterior dreta té un rebost de mides considerables.

Alçat

Planta

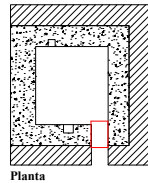
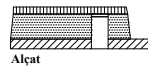
Sa Pleta d'Enmig

(S'Estalella)

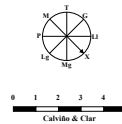

BRQUEST-006

Una altra barraca que trobam en aquesta pleta, també de tipologia de curucull (BRQUEST-007), està situada a la raconada amb sa Pleta Gran i la partió amb Purgatori, i tenia funcionalitat de roter.

**Sa Pleta
d'Enmig**
(S'Escalella)

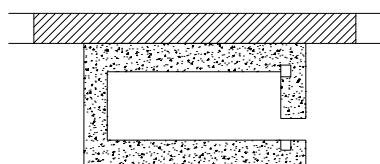
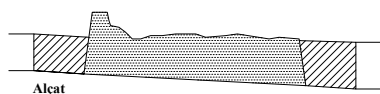
BRQUEST-007

El portal està desplaçat cap a la dreta i com a llinda té una gran llosa. A l'interior trobam dos rebostets formats per quatre pedres planeres, un al parament anterior i l'altre al posterior. Té una fermadora de pedra a la façana principal, que servia per fermar-hi la bístia.

Una altra barraca amb característiques típiques de roter (BRQUEST-010) es troba adossada a la paret de partió d'aquesta pleta amb la des Claper Rodó, en un lloc que fa rost.

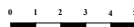
En el seu interior té dos rebostets, cada un d'ells construït amb quatre pedres planeres. Un d'ells és molt profund, i està situat a la raconada anterior dreta, i la seva obertura és molt estreta, a diferència de l'interior, que és molt ample. Desconeixem la funcionalitat derivada d'aquestes característiques, encara que creim que s'emprava per guardar-hi els queviures. L'altre rebost segueix el

sistema tradicional. A la part exterior de la façana principal hi ha dues fermadores d'ullastre, molt corcades.

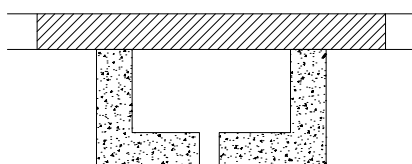
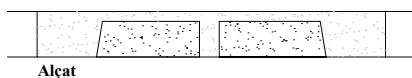
Planta

**Sa Pleta
d'Enmig**
(S'Escalella)

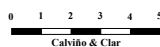
BRQEST-01

Dins la pleta trobam una altra barraca (BRQEST-008), de planta rectangular. Es troba en un estat molt deteriorat, pràcticament només hi ha el basament, per la qual cosa no hem pogut estudiar-ne els elements interiors, atès que el seu estat de conservació no ens ho permet. Es troba adossada a la paret que separa aquesta pleta de la des Claper Rodó, i des d'ella es contempla una vista meravellosa. La seva construcció és posterior a la paret dels sementers.

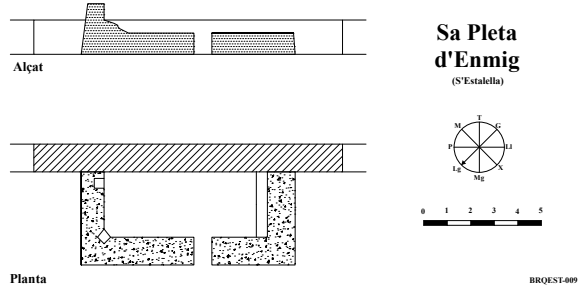
Planta

**Sa Pleta
d'Enmig**
(S'Escalella)

BRQEST-008

La següent barraca que hi trobam és la (BRQUEST-009), que, com les anteriors, està aferrada a la mateixa paret de separació de tanques.

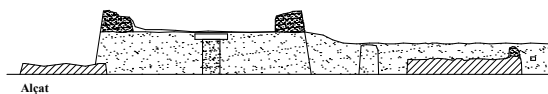
4.3. Tanca de Purgatori

Aquesta tanca té aquest nom perquè abans formava part de les terres de Purgatori. Actualment és de conreu, amb figueres i clapes de pinar i garriga. El sementer degué ser netejat de garriga pels roters que construïren la barraca.

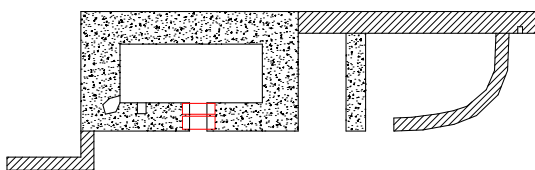
En aquesta tanca hi trobam la barraca de roter (BRQUEST-011), coneguda com *sa barraca de ses Figueralers*, ja que a finals de segle XIX i començaments del XX, tant aquesta barraca com la caseta vora aquesta, que fou construïda amb posteritat amb peces de marès, foren emprades com a habitacles temporals de les figueralers.

Creim que la barraca data del segle XVII o XVIII, ja que a l'interior de la caseta hi ha inscrita la data 1873.

Alçat

Planta

Sa Tanca de Purgatori

(S'Estatejella)

BRQEST-011

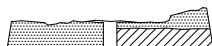
A la dreta de la barraca de roter descrita n'hi ha una altra de menors dimensions, de tipologia de carro, que té un corralet i un tancat a l'esquerra. A prop del conjunt hi ha una cisterna.

4.4. Pleta des Claper Rodó

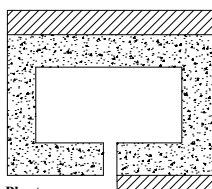
Una de les barraques que trobam en aquesta pleta és la barraca (BRQEST-018), situada devora el camí que recorre la pleta i arriba a la tanca de Purgatori.

Té planta rectangular, i a la part dreta de la façana anterior hi ha un pujador que servia per adobar la coberta i posar-hi terra quan, degut a la pluja i el vent, en faltava. A l'interior, al costat dret, hi ha una menjadora, i no disposa de rebostets.

Dins aquesta pleta també hi trobam la barraca (BRQEST-019), també de planta rectangular, que es troba quasi totalment enderrocada.

Alçat

Planta

Sa Pleta des Claper Rodó

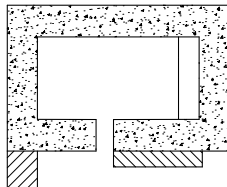
(S'Estatejella)

BRQEST-019

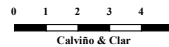

Alçat

Planta

Sa Pleta des Claper Rodó (S'Escalella)

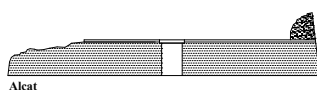
BRQEST-018

4.5. Sementer des Sestadors

Aïllada enmig del sementer hi trobam la barraca (BRQEST-024), de planta rectangular apaïsada.

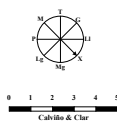
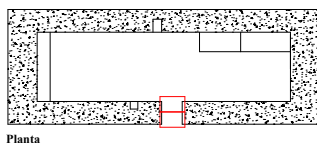
El material lític són pedres vives del mateix sementer, col·locades moltes d'elles en rastell. Per reforçar i sostenir el pes de la coberta a les parets curtes, hi ha un peu de paret de pedres grosses col·locades de pla, on hi descansaven els caps de les jàsseres. Totes elles, així com l'entramat dels llenyams, eren d'ullastre.

Podem pensar que, probablement, el roter que habitava en aquesta barraca, juntament amb els qui ocupaven les barraques properes a les cases, eren els qui conraven i eixermaren aquest sementer.

Es Sementer des Sestadors

(S'Estelella)

BRQEST-024

5. Punta d'en Jaqueta

La punta d'en Jaqueta es pot considerar l'origen del nucli urbà de s'Estanyol, ja que fou el primer lloc habitat de tota la contrada per un grup de gent. Tots aquests primers pobladors permanents eren pescadors, que s'hi establiren per les facilitats que els donava el senyor propietari de s'Estelella. Amb el temps, en aquest indret va sorgir un nucli de barraques, que servien d'habitatge als pescadors que feinejaven per aquesta zona.

Quan la mar estava remoguda i els pescadors no podien sortir a pescar, simultaniejaven el seu ofici amb el de trencador a les pedreres de s'Estelella i de So n'Avall. Les dones, pels cocons de les roques, es dedicaven a cercar sal per vendre; la sal altre temps era un producte molt necessari, ja que a totes les cases l'empraven per conservar la carn i el peix. Ara bé, sabem que aquesta recollida de sal es duia a terme durant els segles XIX i XX, ja que tenim constància que des del segle XV, i probablement durant els posteriors, solament en podien recollir els que tenien permís i gaudien del Dret de Gabella de la Sal.

Antigament, quan un vaixell s'enfonsava i era abandonat, els materials o trossos que en quedaven eren recollits i recuperats pels pescadors, —passaven a ser de la seva propietat—, que els empraven per a funcions diverses. Així responia Damià Serra Tomàs, que fou patró estanyoler, a la pregunta sobre com eren les barraques dels pescadors: «Estaven fetes de trossos de marès de les pedreres que hi havia per s'Estelella, i per embarrat empraven les restes de vaixells que havien fonat i la mar treia per la costa. N'hi havia una que estava feta amb un pal i les barres travesseres eren les costelles del vaixell. Hi va haver un vaixell que es va fonar a l'illa des Conills a cala Estreta i tothom se'n dugué coses».⁵

5.1. Conjunt de barraques de pescadors de la punta d'en Jaqueta

De la conversa amb Damià Serra Tomàs sabem qui eren alguns dels antics pobladors de la punta d'en Jaqueta: «Hi havia dins Garonda, prop des Bassal, la barraca de sa Rossa Revira, que estava casada amb en Joan, un felanitxer que era pescador i tenia una barca que la treien a la punta. As Bassal venien els pagesos a treure alga, que l'empraven per a l'era».⁶

En Damià ens informava sobre les barraques:

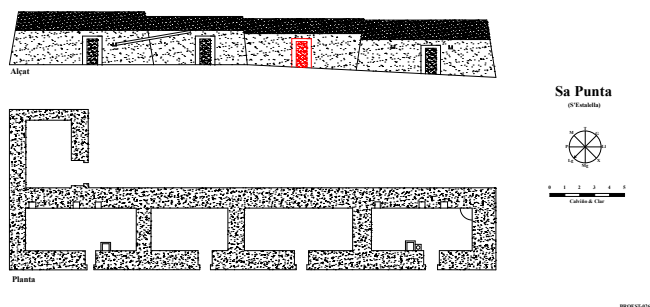
«La d'en Damià *Barqueta*, que descendia de Llucmajor, estava casat amb na Paies; se'n va anar a sa Colònia. N'hi va haver d'altres que també hi anaren, perquè a la punta [d'en Jaqueta] el dia de temporal havien de treure les barques a terra i a sa Colònia no importava perquè hi ha port natural. A la barraca esfondrada, en aquell temps no hi havia ningú. Era tot una. Hi havia el patró Damià *Punta*, casat amb na Joanaina Cossí, filla del patró Biel Coix, que quan se'n va anar a sa Colònia va deixar la barraca a la seva filla i al seu gendre. Hi havia un porxo on hi posaven el carruatge i el cavall que tenia i que emprava per anar a vendre el peix a Llucmajor. Jo també hi vaig veure, d'al·lot, deixar-hi una barca. La del concho Nicolau —no era pescador, era trencador, feia marès per dins s'Estelella—, que era germà de la meva padrina. Llavors en aquesta barraca hi va estar en Zeppelin. La del padrí meu: nosaltres passàrem a

5 CALVIÑO, C., CLAR, J., JAUME, F. i MUT, F. «Entrevista a l'amo en Damià Serra Tomàs. De noms i de Llocs: s'Estelella (II)». *Llucmajor de Pinte en Ample*, núm. 158, juliol 1995, p. 24.

6 CALVIÑO, C., CLAR, J., JAUME, F. i MUT, F. «Entrevista a l'amo en Damià Serra Tomàs. De noms i de Llocs: s'Estelella (II)». *Llucmajor de Pinte en Ample*, núm. 158, juliol 1995, p. 25.

aquesta quan el meu conco va morir ofegat. Hi havia aferrada a ella un forn i una barraca de carro que es veu a la foto».

Davant aquest conjunt de barraques hi ha una cisterna: «La cisterna era nostra i del conco en Nicolau; de vegades dúiem aigua dins botes amb el carro des de l'aljub de s'Estanyol».⁷

L'evolució de la barraca a caseta queda ben palesa a la punta d'en Jaqueta, ja que els habitatges més antics, com veim, són les barraques de pedra en sec. També hem pogut constatar que posteriorment i prop d'elles es varen construir casetes d'una vessant, fetes amb marès i ciment.

6. Els calciners

Els calciners eren les persones que elaboraven la calç. Aquest producte era de gran importància en temps antic, ja que s'emprava com a desinfectant. Es tirava

⁷ CALVIÑO, C., CLAR, J., JAUME, F. i MUT, F. «Entrevista a l'amo en Damià Serra Tomàs. De noms i de Llocs: s'Estalella (II)». *Lluçmajor de Pinte en Ample*, núm. 158, juliol 1995, p. 26.

a dintre les cisternes per matar els microbis i petits animalons, per emblanquinar i així desinfectar. A totes les cases se solia emblanquinar una vegada a l'any, i també després d'haver tengut un mort o un malalt.

Els calciners, si havien de romandre durant molt de temps en un mateix lloc i no hi trobaven una barraca ja construïda, la feien ells mateixos.

6.1. Barraca de sa Pleta Gran

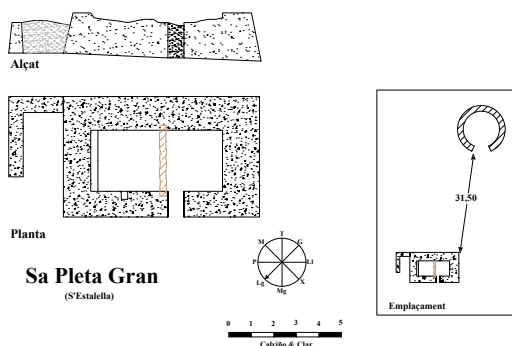
En aquesta pleta trobam la barraca (BRQUEST-005), situada sobre la vessant dreta del torrent que la travessa, el torrent de sa Pleta Gran, que continua cap al torrentó des Moix. Des d'ella es divisa un esplèndid paisatge, i fins i tot es pot albirar la torre de s'Estelella, Cabrera i els seus illots, sa Colònia de Sant Jordi, la platja des Trenc, ses Covetes, així com la resta de sementers de s'Estelella. Creim improbable que el terreny de vora la barraca hagi estat mai conrat.

Es tracta d'una barraca de calciner de planta rectangular, que té una altra barraca adossada, de carro. El material lític són pedres vives sense desbastar, recollides del seu entorn —eren molt abundants per tota la contrada. La barraca fou construïda pel mateix calciner. Hem de tenir present que els calciners tenien experiència en paret seca, ja que ells mateixos construïen el forn de calç. N'hi ha una de semblant a s'Àguila.

La façana lateral dreta forma un talús molt pronunciat, que pot ser degut al seu emplaçament, ja que es tracta d'un terreny en un lloc que fa rost. Les pedres

cantoneres estan col·locades de pla una sobre l'altra, i van disminuint la mida a mesura que s'alcen.

Li manca, però, la coberta, de la qual trobam restes de troncs i lloses en terra, encara que hem pogut deduir que tenia dues jàsseres que descansaven sobre una biga lateral.

BROEST-005

Al parament anterior hi ha un rebostet, i a l'espai esquerre hi ha una menjadora, situada a la part més allunyada del portal, característica molt important i diferenciadora respecte de les altres barraques. Devora la barraca, a l'exterior, té el forn de calç i, situada a la part anterior, hi ha una bassa destapada.

7. Els llenyaters i els feixiners

A la possessió de s'Estelella, des de sempre, s'han fet netes les garrigues i els pinars, i eren els feixiners i els llenyaters els que es dedicaven a aquestes labors. Eren les persones que feien llenya i tallaven, sobretot, els pins i els ullastres. Enviaven els

troncs a les serradores per fer taulons, amb els quals també construïen caixes que enviaven a València per encaixonar les taronges, i amb les branques feien feixos per als forns. «Al principi que nosaltres estàvem allà venien i feien totes les pletes netes, això ara ja no es fa, i és una llàstima. La llenya era tendra i no hi havia tant de perill del foc; la llenya creixia bé, esmotxaven els ullastres i ara això s'ha perdut. A s'Estelella hi venia a fer llenya en Miquel Campos; el seu cunyat, en Miquel Coix, i en Tomeu *Mito*. Uns que en tallaven molta eren els Castanyoles, que tenien un hort a sa Barrala. Feien molt bona feina, per allà on passaven ho deixaven molt bé».⁸ La llenya que recollien de la neteja, la venien als forns i als particulars, que l'empraven com a matèria energètica. Les branques més grosses servien per fer enramades.

Aquesta llenya tallada també tenia altres funcions, ja que en temps passat, pràcticament fins als anys cinquanta, quan començaren les cuines de petroli i, posteriorment, de gas, la gent emprava la llenya per cuinar.

Els hortolans de Campos empraven sobretot els feixos per fer formiguers, i la cendra que se n'extreia, una vegada escampada, servia d'adob.

Acabada la Guerra Civil i amb la mancança de carbó d'hulla també es varen veure amb la necessitat de fer carbó vegetal, per la qual cosa hi va haver campaners i llucmajorers que construïren sitges per a moltes possessions de sa Marina llucmajorera.

Contava l'amo en Guillem: «...al cap de tres anys de nosaltres estar allà tallàrem es Pinar Vell, de sa Torre per amunt. Solament tallàvem els pins grossos, per dins els sementers: na Mèlia, es Figuerat... Férem carbó i se l'enduïen en carros. En Joan es *Pubil Panerer* va comprar els pins al senyor, i eren dos els qui tallaven, n'Arnau *Siall* i en Tomeu *Barato*. Eren bons per tallar amb la destrat».⁹

7.1. Barraca de la pleta des Sestadors

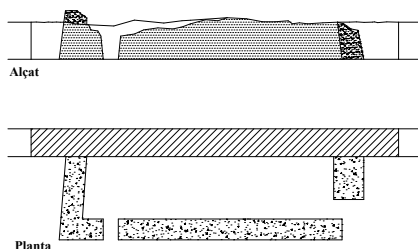
Aquesta barraca (BREST-023) es troba en una part de la pleta on tot és ple de garriga, on el sòl és molt prim, i amb els roquissars calcaris que afloren a

8 CALVIÑO, C., CLAR, J., JAUME, F. i MUT, F. «Entrevista a l'amo en Guillem Febrer i Bonet. De noms i de Llocs: s'Estelella (I)». *Llucmajor de Pinte en Ample*, núm. 157, juny 1995, p. 27.

9 CALVIÑO, C., CLAR, J., JAUME, F. i MUT, F. «Entrevista a l'amo en Guillem Febrer i Bonet. De noms i de Llocs: s'Estelella (I)». *Llucmajor de Pinte en Ample*, núm. 157, juny 1995, p. 28.

la superfície. Pareix quasi impossible que en aquest lloc es pogués conrar. Per aquest motiu, creim que podria haver estat emprada com a habitacle dels carboners o feixiners, encara que no ho podem assegurar per la manca de sitges.

És una barraca de planta rectangular, molt llargueruda. Està adossada a la paret que separa aquesta pleta de So n'Avall. La barraca fou construïda amb posterioritat a aquesta paret.

Sa Pleta des Sestadors
(S'Estrella)

BRQEST-023

No hem trobat cap rastre de jàsseres ni de l'embigat, encara que podem deduir que la tècnica emprada fou la tradicional. Hi devia haver dues jàsseres llargueres que probablement es recolzaven sobre una biga o puntal.

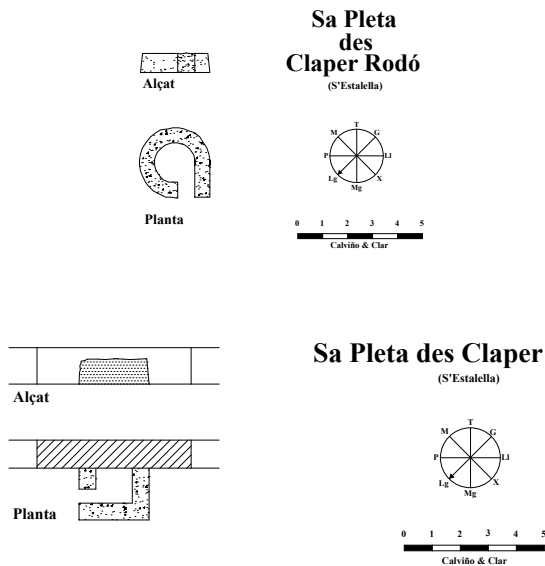
El fet de tenir dos portals fa que aquesta barraca sigui un exemple atípic. En té un situat a la façana curta, orientat a xaloc, mentre que l'altre es troba a la façana llarguera, mirant a llebeig. Un d'ells devia ser emprat per entrar la bístia, encara que, pel seu deteriorament, no hi ha senyals de menjadora. La façana curta, on hi ha el portal, sobresurt respecte de l'altra façana, per la qual cosa les branques no coincideixen.

7.2. Barraques de la pleta des Claper Rodó

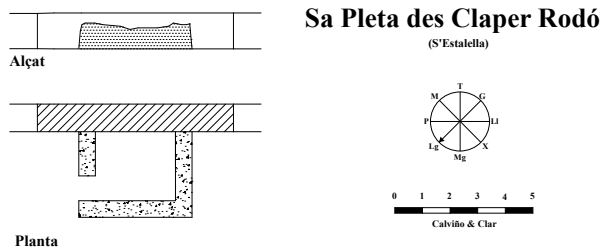
Una barraca d'aquesta pleta és la (BRQUEST-012). Es troba enmig d'un tros de garriga, que un temps va ser roca, a prop d'una altra barraca. Només en queden els fonaments, de planta semicircular.

La barraca (BRQUEST-013) es troba adossada a la paret que va arran del camí que passa per dins la pleta, i es caracteritza per tenir unes dimensions reduïdes, amb planta rectangular.

Una altra barraca que hi trobam és la (BRQUEST-014), que està adossada a la mateixa paret que l'anterior, arran del camí que corre la pleta, amb característiques similars a l'altra, encara que té unes dimensions majors. La coberta devia ésser de pi i estepes.

BRQUEST-013

BRQUEST-014

8. Els trencadors

Els trencadors eren les persones que treballaven a les pedreres per extreure el marès. A s'Estelella hi ha moltes pedreres que denoten una gran antiguitat. De les de devora la mar es transportava el marès mitjançant llaüts fins a Ciutat, ja que les comunicacions terrestres abans eren molt difícils. També n'hi ha d'altres, molt més modernes.

Trobam pedreres a ses Roques o ses Penyes Altes, a sa Trinxa Llarga, que és un garrigó amb pedreres; dins es Pinar Vell; a la punta de s'Estelella, i també n'hi ha a na Felia.

8.1. Barraca de na Felia

La barraca de na Felia (BRQUEST-025) es troba a l'entrada del sementer, a l'esquerra del camí que va des de sa Vinya a ses Cases. És de planta quadrangular. La tècnica emprada en la construcció és uniforme i demostra l'enginy i la capacitat constructiva de la persona o persones que l'edificaren.

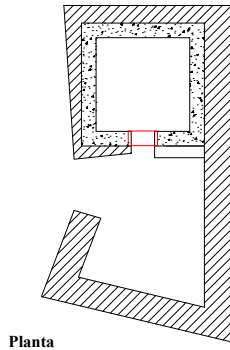
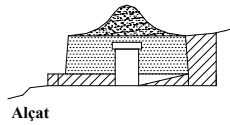
Està feta amb peces de marès. A les parets que formen el buc són trossos col·locats de cantell i de pla, mentre que a la coberta són llargueres i escollides, disposades cap a l'interior, de cantell, formant una falsa cúpula. El portal d'accés, que encara es troba en bon estat, té una alçada de 0,85 m.

A la part del davant té un tancadet, actualment totalment derruït, que tal vegada era per defensar-la dels vents de gregal, ja que és cap on està orientada. A prop d'ella hi ha un tancat, de paret toma i amb forma oval.

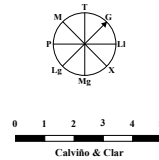
La disposició de les pedres que formen la coberta, mirant cap a l'interior, també la trobam a la coberta de les basses tapades de la possessió de sa Caseta.¹⁰

10 Conegudes com la bassa des Moro Gran i la bassa des Moro Petita.

Na Felia
(S'Escalella)

BRQEST-025

La seva funció és difícil d'esbrinar, però pensam que aquesta barraca podria haver servit d'habitatge als trencadors.

Malgrat les seves disminuïdes dimensions i el seu estat ruïnós, la part mantinguda conserva la seva bellesa i la seva harmonia.

9. Els guardes de costa

Els guardes de costa eren les persones encarregades de vigilar el litoral, ja fos donant avís de qualsevol albirament de naus pirates o desconegudes, o bé en temps del morbo o pesta. Aquests guardes se situaven a determinats indrets entre les torres de defensa, i, com hem dit, la seva funció principal era observar els indrets costaners, que, per qüestions orogràfiques, no estaven a l'abast dels talaïers. En cas de perill, avisaven la gent dels voltants -en primer lloc anaven a les cases de possessió més properes.

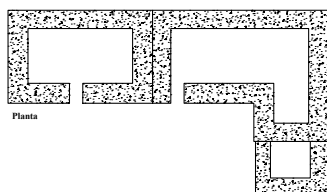
9.1. Barraca de s'Enderrosall

Aquesta barraca es troba molt a prop de la costa, envoltada de pins i garriga. A partir de les nostres investigacions sobre la seva fonamentació, deduïm que antigament devia ser un conjunt format per dues barraques, adossades una a l'altra, que, a causa del deteriorament sofert al llarg del temps, es varen convertir en una de sola.

«El M. Y. S. D^o. Nicolas Campaner Super-Yntendente de propios y arbitrios de este Reyno, en vista de la exposicion de V. de 25 de Junio ultimo en q^o. dice q^o. por Orn. del Excmo. Sor. Capitan Grál. de este Extô. y Reyno á hecho recomponer la Barraca q^o. havita Sebastian Tomás guarda Secreta Marítima del Lugar llamado del Enderrossay q^o. amenazava ruina y consulta de que fondos se ha de Satisfacer su coste: ha dado su Señoría el Decreto Siguiente = Palma 28, de Junio de 1819 = Paguese del mismo fondo de q^o. se pagó la construccion de la Barraca = Campaner. De su Orden lo participo á V. para su inteligencia y gobierno: y del recivo de esta me dará aviso.
Dios gûe. a V. M^s. a^s. Palma 6 de Julio de 1819.»

Les dues són de planta rectangular, encara que la planta de la barraca de la part dreta té forma d'angle recte. Les característiques devien ser semblants a les de les típiques barraques de roter, amb jàsseres principals i altres de travesseres, amb troncs d'ullastre com a embarrat i a sobre les pedres planeres i terra. El material lític, que encara perdura, són pedres vives i altres maressenques de la contrada.

Adossats a aquesta barraca de la part dreta hi ha els fonaments i altres restes d'una construcció quadrada, que creim que podria ser un forn. A la part posterior i lateral esquerra hi ha un gran corral tancat de paret seca.

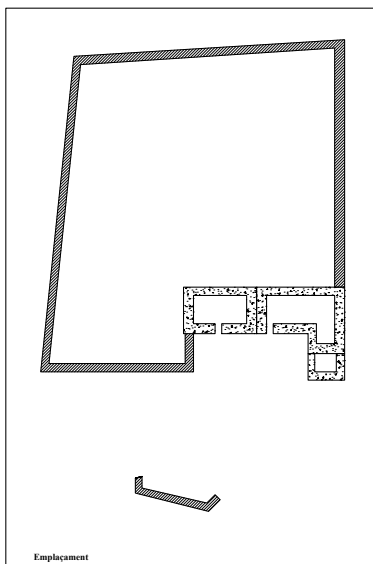

Planta

S'Enderrossall
(S'Endalilla)

Escala 0 a 5 m

Emplaçament

BBQ-137-484

Aquesta barraca, a més de servir per als guardes de costa, també va servir perquè hi romanguessin els carrabiners, i també fou emprada durant la Guerra Civil de 1936 pels milicians, que atalaiaven la mar i feien guàrdia per prevenir possibles desembarcaments.

Davant d'ella hi construïren un parapet. Per tot el seu voltant hi ha restes de pegellides, pades, cornets... que els antics habitants d'aquestes barraques empraven com a aliment. També hi trobam moltíssimes restes de ceràmica, com trossos de plats, greixoneres, ribells, olles...

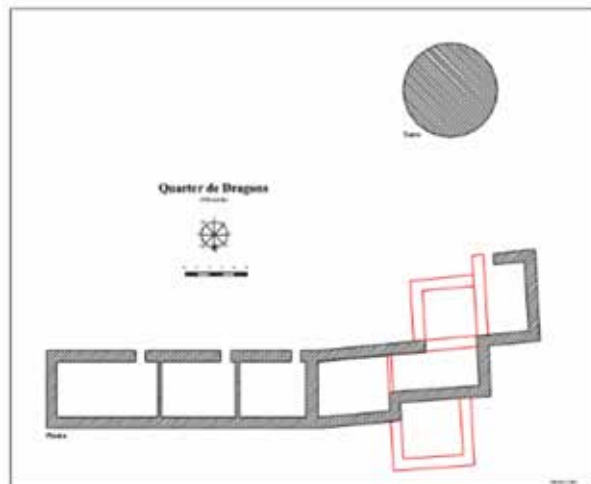
9.2. Barraca de guarda de costa de s'Estanyol

Aquesta barraca està situada devora la costa, propera al basal que es forma a la desembocadura del torrent de Garonda. Era l'antiga barraca del guarda de costa de s'Estanyol de Garonda, i actualment és coneguda com la barraca de sa Rossa Revira. Encara que pertany a So n'Avall i no a s'Estelella, l'hem inclosa en aquest estudi perquè trobam que l'hem de descriure, ja que qui fa el recorregut pel litoral estanyoler l'aprecia sense dificultat.

Està construïda de paret seca i es troba molt deteriorada pel pas del temps. Fins fa poc se'n podia resseguir l'estructura, formada per un cos central més gran, que correspondria a l'espai ocupat pels guardes. Tenia un altre cos adossat a la part esquerra, que corresponia a un estable, i un altre cos, més modern, afegit al seu extrem, que disposava d'un forn de pa. Posteriorment fou habitada.

10. Conjunt de barraques de la torre de s'Estelella

Aquest conjunt de barraques està situat a la dreta de la torre, actualment mig tapat per la vegetació. Solament queden restes d'alguns fonaments, i fins i tot el basament ha estat molt difícil d'esbrinar.

És un conjunt llarguer format pels dos habitacles de planta rectangular i creim que devien tenir el tipus de coberta típica de les barraques de roter, amb jàsseres, embarrat de troncs i lloses.

De les restes que hem investigat deduïm un conjunt format per cinc dependències principals, a més d'altres dues adossades a aquest. Pensam que podria ser que la seva construcció no hagués estat simultània, sinó feta per tongades, segons les necessitats del moment.

L'Arxiduc Lluís Salvador, referint-se a la torre, diu: «a su lado hay un cuartel sin techo, y un establo, además de cinco cabañas medio destruidas».

Les restes de les parets ens indiquen que el material lític eren pedres vives i altres de maressenques, i observam que en algunes de les construccions no apareixen les habituals restes de reble per enfortir i donar més solidesa i consistència a l'edifici.

11. Barraca des Pinar Vell

La barraca des Pinar Vell és difícil de trobar, ja que es troba molt camuflada dins la vegetació i no pot ser atalaiada des del mar. Per això passa totalment desapercebuda fins i tot per a la gent que es passeja a peu.

Les seves restes denoten una antiguitat de quatre o cinc segles. Pels seus fonaments sabem que era de planta rectangular, construïda amb pedres molt irregulars i col·locades de forma molt diferent. El resultat és una construcció tosca, sense reble entre els dos paraments.

El portal, situat a la façana petita, ha estat construït emprant com a branca una de les parets llargueres, i té una amplària diferent de la d'altres barraques estudiades en el terme de Lluçmajor. No hem apreciat cap indici que hagi servit com a dependència per als animals. A devora hi ha un pou que servia per abastir els torrers.

12. Els garriguers

Els garriguers eren les persones encarregades de guardar la finca i evitar que no hi entrassin caçadors furtius, una feina similar a la dels guardes forestals d'avui

en dia. A més, també es cuidaven de cobrar els delmes als roters i evitar que la gent botàs les parets de la finca per furtar o prendre coses.

La seva barraca normalment estava situada en un lloc aturonat de la finca per poder atalaiar millor tots els indrets.

12.1. Barraca de la pleta des Claper Rodó

La barraca (BRQUEST-017) està situada enmig de pinar i garriga, i és de planta rectangular.

A la part exterior de les façanes laterals, quasi tocant el parament posterior, hi ha uns finestrons per deixar entrar la claror i ventilar l'espai interior.

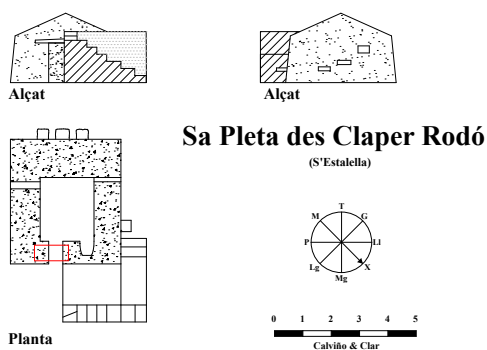
A la part posterior té un pujador format per tres escalons, cada un construït mitjançant una llosa ficada dins la paret, fet que denota una gran solidesa del conjunt la paret. Mitjançant aquest pujador s'accedia a dalt de la barraca, des d'on es pot contemplar el meravellós paisatge amb una extensió de quasi tota la finca.

A la façana principal hi ha una espècie de terrat, al qual s'accedeix per una escala de set escalons, construïts amb lloses amples i planes, el darrer dels quals adopta una forma escairada respecte dels altres, per facilitar la pujada a dalt de tot. A la seva part lateral dreta hi ha un petit escaló, que permet observar des del darrere sense esser vist.

La coberta descansa sobre una jàssera d'ullastre treballada de forma prismàtica, sobre la qual descansen, a cada vessant, sis llenyams d'ullastre. Les lloses de cobriment eren totes de marès, que degueren transportar des de les pedreres que hi ha a altres sementers de la possessió. La vessant dreta de la coberta s'ha

enfonsat, per culpa del podriment dels llenyams. La jàssera mestra descansa sobre un peu de paret que fa de suport, construït amb pedres desbastades col·locades de pla, i la seva funció és repartir la càrrega i el propi pes de la coberta.

El portal es troba situat en una de les façanes curtes, amb una llinda formada per dues lloses grosses i amples, de les quals la davantera és més gran. Les dues estan recolzades sobre branques plurilítics de pedres en forma de paral·lelepípede.

Interiorment, a l'angle dret de la façana anterior, hi trobam una foganya que s'allarga cap a la coberta en forma de xemeneia. A la part esquerra, aferrades quasi a l'entrada, hi ha unes armelles de fusta per a la porta. A la part externa de la façana principal hi ha una fermadora d'ullastre molt corcada. Es tracta d'una de les poques barraques de la possessió que encara conserva la coberta.

Amb tot, resulta una edificació bella i harmoniosa, que denota el domini de la tècnica de construcció de la paret seca per part del seu constructor.

13. Barraques de sa Quintana

Sa Quintana és un topònim que trobam molt estès per tot el terme municipal de Lluçmajor, que fa referència a un tros de terra apropat a les cases de la possessió: «Tros de terra tancat de paret al voltant d'una casa de pagès (Lluçmajor, Vilafr. de B., Men., Eiv.)» o «Pleta situada prop de les cases d'una possessió per tenir-hi ovelles amollades (Mancor, Lluçmajor)».¹¹

¹¹ DCVB. Palma: Editorial Moll, 1988. Tom IX, p. 62.

Es tracta d'un conjunt d'edificacions (BRQUEST-020) que ha sofert diverses modificacions al llarg del temps, degut a la seva situació a prop de les cases. Per simplificar la seva descripció, les hem anomenades barraca A, barraca B i barraca C, tal com es mostra a la planimetria adjunta.

Barraca A

La barraca A és de carro, amb planta rectangular. Es troba en un estat molt deplorable, sense coberta i part dels murs enderrocats. A l'interior, quasi a la raconada esquerra, hi ha un petit rebostet. Es troba situada darrere la barraca B.

La paret lateral dreta fa partió amb la tanca des Figueral de Moro, per la qual cosa queda encaixonada. Això va fer que posteriorment fos emprada com a après. En una de les parets hi ha una claveguera, que es va construir posteriorment mitjançant branques monolítiques fetes amb peces de marès obrades. La llinda està construïda mitjançant una llosa maressenca. La coberta, actualment derruïda, estava construïda amb lloses damunt una jàssera travessera al davant, sobre la qual descansava una altra jàssera principal.

Barraca B

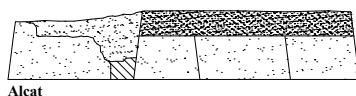
La planta de la barraca B és quasi quadrada. La seva coberta devia ser de lloses, ja que a la meitat de la paret esquerra hi ha un reforç on hi anava recolzada la jàssera que rebia tot el pes de les costelles i les lloses de la coberta, feta amb tres grans pedres obrades amb forma cúbica.

El portal es troba en una de les façanes llargueres, desplaçat cap a la dreta, en l'actual paret de la barraca C, que li serveix de branca. A la seva part interior hi trobam, adossat a la façana posterior, un banc de pedra amb aparença del llit del roter. A l'angle anterior esquerre hi ha una fermadora per a la bístia, però no hi ha senyals de menjadora.

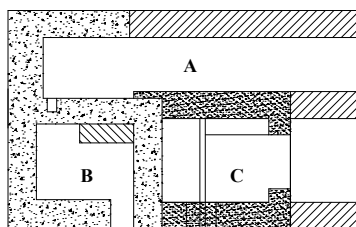
Barraca C

Aquesta barraca es troba molt reformada, i actualment serveix de garatge. La façana posterior fa talús. Hi podem distingir dues parts: la inferior o paret vella, feta amb pedres irregulars, i la superior, que és un afegit per augmentar la seva alçada, construït amb petites pedres de marès treballades i col·locades en rastell.

A la part esquerra té un tancadet, que devia servir per posar-hi la bístia. S'hi accedia per un portalet, que fou modificat amb posterioritat. La branca esquerra és plurilítica, formada per tres peces de marès, mentre que la dreta la forma la part lateral dreta de la barraca.

Alçat

Planta

Sa Quintana (S'Estalella)

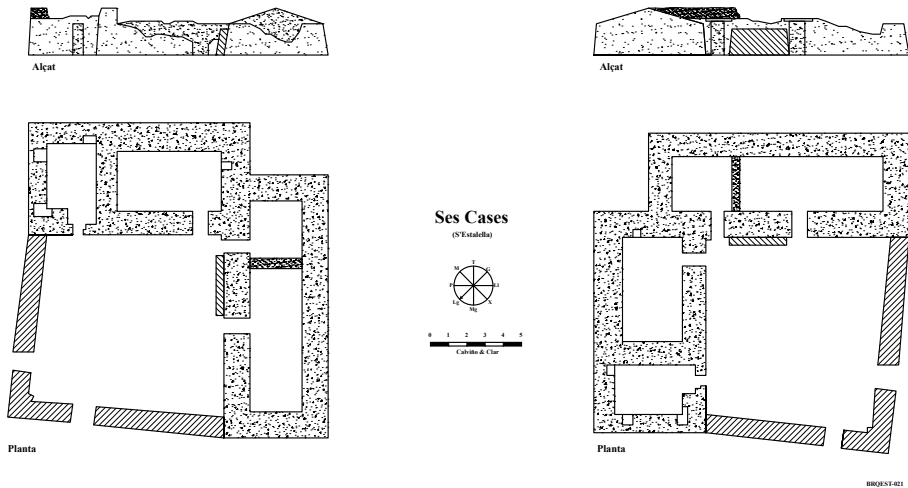
BRQEST-020

Amb tot, sembla que les barraques A i B formen el nucli principal, i adossada a la façana posterior d'aquestes n'hi ha una altra de carro i un corralet en el qual es va construir una claveguera per passar les ovelles des del tancat de ses Figueres de Moro a s'Hortal.

14. Barraques de ses Cases

Aquest conjunt de barraques (BRQEST-021) està format per quatre construccions amb la façana principal annexa a un tancat. Igual que el conjunt anterior, hem

anomenat les barraques A, B, C i D per facilitar-ne la descripció. Pensam que el nucli sorgí al voltant de la barraca D, mitjançant diversos afegits i separacions arran d'aquesta.

Barraca A

La barraca A confronta lateralment amb la clastra de la possessió i posteriorment amb la pallissa. La seva façana lateral esquerra es troba annexa a la paret del corralet. Les pedres cantoneres, així com les que formen les branques del portal, són pedres grosses, recercades i obrades, per rebre el pes de les parets.

Pensam que la coberta original era de lloses, però amb el temps ha estat modificada. La jàssera principal és una biga de fusta treballada de forma rectangular, i està col·locada en sentit lateral de costat a costat, i no en sentit anterior-posterior. Sobre aquesta s'hi recolzaven altres llenyams també treballats, que aguantaven primerament un sòtil de lloses i llavors de teules.

Creim que la llinda, encara que fou modificada, és original, ja que és mixta. A la part exterior està composta per dues peces de marès, i a l'interior, per dos troncs, un d'ullastre i l'altre de savina. Interiorment, el parament està revestit de morter de calç. Hi ha tres armaris, que també han sofert modificacions, ja que en lloc de lloses tenen pedres de marès.

Barraca B

En aquesta barraca la façana lateral dreta es recolza sobre la façana principal de la barraca C, per la qual cosa pensam que es tracta d'un afegit anterior a la barraca A.

La coberta era de lloses sobre un entramat de troncs i jàsseres. En el punt on descansava la jàssera principal hi ha, com en moltes altres, un peu de reforç a la paret mitjançant pedres de pla.

Barraca C

La funció d'aquesta barraca era servir d'estable al parell del roter, ja que té una menjadora al seu interior.

Tant aquesta barraca com la barraca D tenen un peu de paret o contrafort a la façana principal molt ben estructurat, que denota la tècnica acurada del seu constructor: les pedres estan col·locades de cantell, i només es troben ajagudes per la base a les cantonades, seguint la tècnica constructiva tradicional.

Les pedres d'aquest contrafort no són extrems de la rota, sinó que són restes de marès de les pedreres dels voltants, molt abundants per tota la possessió de s'Estelella. Per aquest motiu pensam que fou construït amb posterioritat a les barraques.

Barraca D

Aquesta barraca es va construir amb pedres majoritàriament col·locades en rastell i amb un encadenat de pedres obrades de cantell. Les parets cantoneres estan construïdes de marès i col·locades de pla.

La coberta descansava sobre una biga travessera que s'estenia de costat a costat, i, sobre ella, s'hi recolzaven les costelles o llenyams d'ullastre. Per reforçar-la hi havia una jàssera transversal, que anava del parament de la façana anterior a la posterior. A l'interior, als angles drets, té dues fermadores de ferro.

Les barraques de les cases tenien la funció de servir d'habitatge als roters que netejaven i contraven el sementer de Davant es Sestadors. Posteriorment varen ésser emprades com a galliner i com a dependències per als animals. En aquest

sentit, cal assenyalar que el motiu que va fer que moltes de les barraques fossin derruïdes conscientment fou evitar que les pedres i lloses causassin danys físics a persones o animals, sobretot ovelles.

Amb tot, la barraca D és la barraca mare o primer nucli, i d'ella en sorgiren les altres, i, com que les separacions semblen ser postisses i no parets base, pensam que les barraques C i D devien formar una única barraca.

VISIÓ INTEGRAL DEL TERRITORI DE LLUCMAJOR ALS ANYS VUITANTA

Rafael Coll Pujol

1. Per un nou model de planejament del municipi de Lluçmajor de ruptura amb el pla anterior

El setembre de 1979, ara ja ha fet quaranta-quatre anys, l'equip adjudicatari de la redacció del nou Pla General d'Ordenació (PGO) de Lluçmajor, format per José Miguel Pino del Río, arquitecte director; Rafael Coll Pujol, arquitecte, i Manuel Velasco Maillo, enginyer de camins, canals i ports, amb un grup de col·laboradors iniciàrem les tasques per a aquesta nova redacció del PGO.

En aquesta aportació a les VII Jornades d'Estudis Locals de Lluçmajor ens centrarem principalment en la visió integral del territori del terme de Lluçmajor i en especial en els seus aspectes mediambientals, continguda en la documentació de la informació urbanística i en les propostes de l'avanç de

planejament, documentació que em sembla desconeguda i que val la pena ressaltar, aportacions que es recullen en el PGO aprovat definitivament el 1984, encara vigent.

Quatre dades del moment en què ens trobàvem en començar aquest treball:

- El 29 de desembre de 1978 va entrar en vigor la Constitució Espanyola. El juny de 1979, encara no feia un any, es constitueix el Consell General Interinsular de les Illes Balears, que encarrega el treball de redacció del nou PGO de Lluçmajor.
- El 3 d'abril d'aquell mateix any es varen celebrar les primeres eleccions als ajuntaments. L'abril de 1976 entrava en vigor el nou text refós de la Llei del sòl, i el juny de 1978 el seu Reglament de planejament, legislació de nou encuny que donava un nou enfocament als PGO.

En resum, ens trobam davant d'una Administració que acaba d'estrenar-se i el mateix passa amb la legislació urbanística.

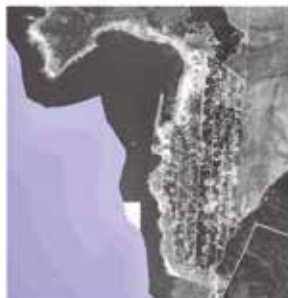
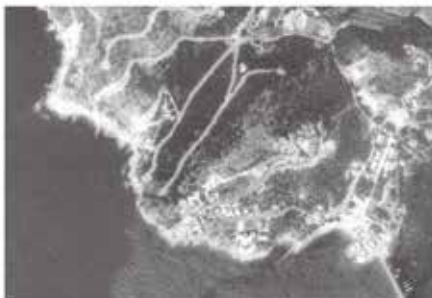
Per contextualitzar millor el nostre treball als anys vuitanta ho farem amb unes imatges de la badia de Palma. Calvià, el municipi situat a l'altre costat de la badia, havia arribat a ser un dels més rics d'Espanya.

CONTEXT URBANÍSTIC DE LLUCMAJOR A LA BADIA DE PALMA

LLUCMAJOR TANCA LA BADIA DE PALMA PEL LLEVANT,
CALVIÀ LA TANCA PEL Ponent.

A PENYASSEGATS DE CALVIÀ COM EL DE SES PENYES ROTGES
TAMBE ES FAN ACTUACIONS URBANISTIQUES
URBANITZACIÓ EL TORO I EL SEU PORT ESPORTIU

A ANDRATX EL MATEIX

I una visió de les actuacions d'arquitectes de renom d'aquell moment.

CONTEXT URBANÍSTIC I L'OBRA D'ARQUITECTES DE REFERÈNCIA ALS PAÏSOS CATALANS

ARQUITECTES COM ANTONI CODERCH, UN REFERENT DE LA MILLOR ARQUITECTURA MEDITERRÀNIA DEL MOMENT.

AUTOR DE L'HOTEL DE MAR, HAVIA PROJEKTAT URBANITZACIONS SOBRE PENYA-SEGATS A LA COSTA BRAVA COM LA DE TORRE VALENTINA.

AQUEST ERA EL CONTEXT EN EL QUAL COMENÇAVEN, EL 1979, ELS ESTUDIS PER LA REDACCIÓ DEL NOU PLA GENERAL DE LLUCMAJOR:

UNA NOVA SITUACIÓ POLÍTICA I SOCIAL.

UN NOU MARC JURÍDIC URBANÍSTIC.

UNA TRANSFORMACIÓ DEL TERRITORI IRREVERSIBLE.

EN AQUEST CONTEXT S'INICIEN ELS TREBALLS DE REDACCIÓ D'UN NOU PLA GENERAL DE LLUCMAJOR:

NO EXISTIA CAP MODEL DE REFERÈNCIA.

ERA EL PRIMER QUE ES TIRAVA ENDAVANT A MALLORCA.

S'HAVIEN DE PLANTEJAR UNS NOUS CRITERIS I OBJECTIUS.

UN ESTUDI EN PROFUNDITAT DEL TERRITORI DE TOT EL TERME MUNICIPAL I DELS SEUS VALORS MEDIAMBIENTALS I DONAR-NE LES PAUTES PER FER-NE FRONT PELS MILLORS PROFESSIONALS DE L'ARQUITECTURA I L'URBANISME.

L'important d'aquests estudis, a part del seu contingut, que ho és, és la utilitat que varen tenir, com es pot veure en els apartats següents, tenint en compte que encara no existia legislació específica sobre medi ambient que fes referència al planejament urbanístic municipal.

2. L'estudi integral del territori de Lluçmajor

La primera part del treball, la d'Informació urbanística, va consistir en una exhaustiva anàlisi de tot el territori objecte del nou planejament (i, per descomptat, també jurídica dels drets de propietat adquirits anteriorment).

En aquest quadre es resumeix el contingut de tota aquesta informació, concentrada en dotze toms o fascicles, amb la seva documentació gràfica corresponent.

CAPÍTOL	TEMA	FAS
TERRITORI	MEDI FÍSIC	A1
	USOS DEL SÒL	A2/1
	ASSENTAMENTS DE POBLACIÓ	
	XARXES DE COMUNICACIONS I SERVEIS	
	PAISATGE	A2/2
	RÈGIM DE PROPIETAT DEL SÒL	
SOCIETAT	EL MEDI COSTANER	
	EVOLUCIÓ HISTÒRICA	A3
	POBLACIÓ I OCUPACIÓ	A4
	ACTIVITATS ECONÒMIQUES	
MEDI URBÀ	EVOLUCIÓ HISTÒRICA	A5/1
	USOS URBANS DEL SÒL	A5/2
	EDIFICACIONS	A6
	COMUNICACIONS	
	EQUIPAMENT URBÀ	A7
	SERVEIS BÀSICS	
PLANEJAMENT	MEDI AMBIENT URBÀ	A8
	RÈGIM DE PROPIETAT DEL SÒL URBÀ	A9/1
	ESTRUCTURA REGIONAL I COMARCAL	A9/2
	PLANEJAMENT	
	ORGANITZACIÓ ADMINISTRATIVA	A9/2
	CAPACITAT DE GESTIÓ	

L'estudi està dividit en quatre capítols: Territori, Societat, Medi urbà i Planejament urbanístic. Cada un d'aquests capítols comprèn una sèrie de temes, com es detalla en el quadre adjunt, dels quals feim una breu síntesi en els apartats següents:

2.1. Territori

2.1.1. El medi físic

Dins l'estudi del medi físic s'inclouen els temes relatius a:

Encaix geogràfic	Encaix geogràfic del terme municipal de Llucmajor dins l'illa de Mallorca, coordenades, límits del terme municipal, i relació i distàncies a les poblacions properes. Superfície del terme municipal de Llucmajor: 324,94 km ² ; 8,9 % de la superfície de l'illa de Mallorca. El més gran de l'illa i amb uns 40 km de costa.
Relleu	Elevacions al seu límit N, el massís de Randa i el de Galdent; l'altiplà que conforma la major part del terme municipal —la marina de Llucmajor— i el seu límit costaner de penya-segats al S i W; el peu d'aquest —torrenteres i comellars coberts de garrigues— en el límit del terme municipal de Palma. Elements singulars del relleu del terme municipal de Llucmajor —interès paisatgístic i mediambiental.
L'aigua al terme municipal de Llucmajor	Aigües superficials poc destacables. Torrenteres que arriben a la costa com a elements paisatgístics a preservar. Aigües subterrànies —característiques singulars de les fonts d'aigües cercades al peu del massís de Randa. Aigües subterrànies profundes. Problemes de salinització. Aprofitament tradicional de l'aigua —cisternes i aljubs— i basses estacionals al camp.
Característiques dels sòls	Geomorfològiques. Edafològiques. Mecàniques. Aprofitaments extractius, pedreres de marès.
Vegetació. Flora i fauna	Recopilació d'estudis d'especialitat amb descripció dels elements a destacar. Informació completa sobre ramaderia, especialment ovina.
Cultius	Cultius tradicionals i cultius actuals. Tanques de paret seca, barraques de roter. Elements característics del paisatge.
Àrees forestals i pastures	Selecció de les àrees forestals. Pinars. Alzinars. La garriga típica de sa Marina. Característiques singulars de la zona costanera.
Climatologia	Recopilació de dades climatològiques del terme municipal de Llucmajor. Un dels climes més secs de Mallorca. Repercussions sobre el medi ambient.

2.1.2. Els usos del sòl al terme municipal de Llucmajor

Per a l'estudi dels usos del sòl es parteix de la seva divisió en tres classes o categories:

- Sol rústic. Comprèn els terrenys forestals, en el nostre cas majorment la garriga dominant a la zona de la marina, i altres de més reduïdes com les zones boscoses de pinar. Són poc significatives les zones d'alzinar. Els conreus

són bàsicament de secà al terme municipal de Lluçmajor, i les zones menys productives, dedicades a pastures. El regadiu es redueix a uns quants horts familiars a la zona del pèlag, i queda un petit percentatge de terrenys considerat improductiu.

- Sòl destinat a infraestructures. S'analitzen en aquest apartat els terrenys ocupats per infraestructures de comunicació i infraestructures tècniques per abastament d'aigua, depuració d'aigües residuals, energia i telecomunicacions. En el següent apartat es fa referència als terrenys afectats per instal·lacions militars de certa importància a la costa de Lluçmajor.
- Sòl urbanitzat. Comprèn per una part el sòl urbà dels nuclis més antics, la població de Lluçmajor, i els de s'Arenal i s'Estanyol, en els quals s'analitzen les possibles localitzacions d'àrees de sòl residencial, industrial i equipaments. Per altra banda, trobam les anomenades «urbanitzacions» de nova creació, sorgides els últims anys al llarg de la costa de Lluçmajor. L'estudi més acurat d'aquestes «urbanitzacions» es fa en l'apartat d'Afeccions urbanístiques.

2.1.3. Assentaments de població

Estructura territorial. Apartat complementari de l'anterior amb una breu síntesi del procés d'assentaments, les seves característiques i la seva evolució, i la interrelació entre els diferents nuclis, dels quals cal destacar el de Lluçmajor, situat a l'interior del terme municipal, i la resta de nuclis espargits per diferents indrets de la costa.

2.1.4. Xarxes de comunicació i serveis

Estudi molt extens i profund, necessari i imprescindible per determinar les mancances i proposar les actuacions necessàries per a la seva correcció i les previsions futures, que es recollirien en el nou PGO, relatiu a:

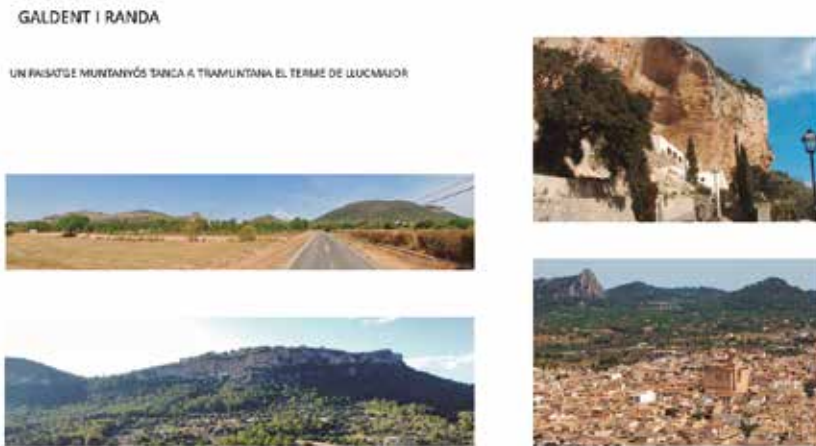
1. Xarxes de comunicacions
2. Abastament d'aigua i depuració
3. Eliminació de residus
4. Energia
5. Telecomunicacions
6. Seguretat

2.1.5. Paisatge

El Conveni europeu del paisatge (2000) defineix el paisatge com qualsevol part del territori tal com el percep la població, el caràcter del qual és el resultat de l'acció i la interacció de factors naturals i/o humans.

És evident que en el moment de redactar aquest apartat es desconeixia l'estudi del paisatge com a ciència emprada avui dia, amb l'única excepció del paisatge urbà que ja formava part de la tècnica urbanística.

Així doncs, la valoració i quantificació del paisatge del terme municipal de Lluçmajor es fa partint de la percepció visual d'aquells escenaris que generen en la població una interacció favorable i complaent, a la vegada que es detectaven els elements pertorbadors d'aquesta percepció.

El paisatge natural

Amb aquests criteris, si bé d'una forma una mica desordenada, es descriuen elements i conjunts d'interès paisatgístic en els quals intervenen el relleu, la vegetació, elements geològics —el cas dels massissos de Randa i Galdent, i dels penya-segats del medi costaner—, i d'altres derivats de la intervenció humana.

Seria el cas de la marina, un paisatge modelat per aquesta intervenció humana, amb les tanques dels sementers, les barraques de roter, les cases de possessió, la vegetació, tant l'arbòria de plantació —ametlers, figueres, garrofers, etc.—, com les garrigues i pinars que conviuen amb les terres de conrò.

I com a element més singular, el que interrelaciona els penya-segats amb el mar, amb unes característiques climatològiques pròpies del microclima del terme municipal de Lluçmajor, que ressalten els tons cromàtics tant dels elements naturals com de les construccions tradicionals.

El terme municipal de Lluçmajor es abundós en elements i conjunts arqueològics que conformen una visió particular en els indrets i entorns on es troben, dels quals es fa una completa descripció en l'apartat corresponent.

El paisatge urbà

Aquest estudi ens ofereix una visió de les panoràmiques que presenta des de diversos indrets de l'entorn del nucli urbà de Lluçmajor, i en altres apartats es presenta una descripció de les característiques d'aquest nucli urbà, de la seva evolució històrica i del que queda com a paisatge d'interès històric, urbanístic i arquitectònic, i d'aquelles edificacions que per les seves característiques mereixen la seva protecció, com és el cas dels molins fariners que s'hi indiquen, els edificis religiosos i els edificis d'arquitectura civil, que també mereixen la seva catalogació.

2.1.6. Règim de propietat del sòl

Anàlisi de les característiques de la parcel·lació del territori del terme municipal de Lluçmajor, propietat i explotació. Destacam la referència que es fa a les possessions, explotació típica del sòl rústic de Lluçmajor, territori en el qual abunden les grans i mitjanes explotacions. En les conclusions cal destacar per una part la situació i el

mercat de les petites parcel·les situades en un radi de 2 km a l'entorn del nucli de Lluçmajor que han perdut el seu valor agrícola substituït per el d'esbarjo, i per altra el de les parcel·les situades dins l'àmbit dels terrenys qualificats de Reserva Urbana pel PGO de 1983, a tot el llarg de la costa de Lluçmajor.

2.1.7. Costa i medi litoral

Informació extreta del Plan Indicativo de Usos del Dominio Público Litoral (abril 1976) del MOPU. Es recullen les principals dades d'aquest estudi, donada la magnitud d'aquest element urbanístic, el medi litoral de Lluçmajor, amb més de 40 km de costa.

ELS PENYA-SEGATS DE SA MARINA. LA ZONA TURÍSTICA DE LLUÇMAJOR

UNA ZONA TURÍSTICA ENVIADA PELS MAJORQUINS
AMB URBANITZACIONS DE SEGONA RESIDÈNCIA

POQUES INSTAL·LACIONS TURÍSTIQUES

UN PARADISE SINGULAR DE GRAN VALOR
MEDIOAMBIENTAL DESTRUÏT PER US PROPRI DELS
MAJORQUINS

2.2. Societat

	DECLINACIÓ DEL NOU, AMB CONSERVACIÓ DE SÒL URBÀ, DEFICIÈNCIES I AFECTACIONS	DECLINACIÓ DEL NOU, AMB CONSERVACIÓ DE RES URBÀ PER SÒL URBANITZABLE, DEFICIÈNCIES I AFECTACIONS
LLUÇMAJOR I ESTRENA	ESPAYS LLIBRES I EQUIPAMENTS CONFLICTES DINTRE USOS EDIFICACIÓ DEFICIENT AFRONTAMENT DEFICIENT DE L'EDIFICACIÓ ACTUAL	NECESSARI PER AMPLIACIÓ D'ESPAYS LLIBRES I EQUIPAMENTS, INFRAESTRUCTURES I SERVEIS PER NOUS USOS PRODUCTIUS PER REEQUILIBRAR LES RESERVES EDIFICACIONS PER ENTENYMENT DE POBLACIÓ
URBANITZACIONS	MORFOLOGIA URBANA DE SUBURBI CONTRACCIÓ COM A ZONA TURÍSTICA BAIXA QUALITAT DEL DISENY URBÀ ALTERACIÓ GREU I IRREVERSIBLE DEL MEDI AMBIENT	REDUCCIÓ DEL SÒL DE RESERVA URBANA COM SÒL URBANITZABLE PER PERDRE ELS VALORS PRODUCTIUS I MEDIOAMBIENTALS
SÒL NO URBANITZABLE SÒL RÚSTIC	DESTRUCCIÓ DEL PARADISE NATURAL DREBANT GRAU DE VALORS AMBIENTALS, EDUCACIÓ I RECREACIÓ DEGRADACIÓ DE JOUEN DE PROTECCIÓ	

El segon capítol de Societat comprèn tres apartats:

- Evolució històrica de Lluçmajor.
- Un detallat estudi sobre població i l'ocupació, del qual hem extret alguns resums.
- Un estudi sobre les activitats econòmiques d'aquell moment, tant pel que fa al sector primari —agricultura, ramaderia i activitats extractives—, al sector secundari —la indústria a Lluçmajor— i al sector terciari —en especial el turisme.

2.3. Medi urbà

El tercer capítol sobre el medi urbà comprèn:

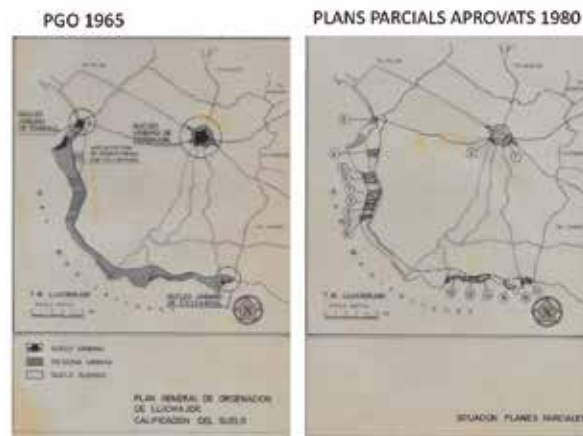
- Evolució històrica dels nuclis urbans.
- Usos urbans del sòl: residencial, industrial, equipaments, usos terciaris, infraestructures, parcs, jardins i espais lliures.
- Edificacions: tipologia, densitat, construcció, ocupació, qualificació legal.
- Comunicacions: trànsit, xarxa viària, transport públic, itineraris per a vianants.
- Equip urbà: administratiu, escolar, sanitari, comunitari, parcs i jardins.
- Serveis bàsics: aigua, abocadors, escombraries, energia elèctrica, gas, altres.
- Ambient urbà: escena urbana, elements singulars, agressions.
- Règim de propietat del sòl urbà: parcel·lació, propietat, transferències.

2.4. Planejament

El quart capítol relatiu al planejament inclou:

- Anàlisi del planejament dins l'estructura regional i comarcal, en el nostre cas particular el Plan Provincial de Balears aleshores vigent.
- Anàlisi del Planejament General de Lluçmajor, el PGO de 1965 i la seva revisió de 1968, i de tot el planejament derivat sorgit d'aquest planejament general, els Plans Parciales, en total dasset, dos al nucli de Lluçmajor, un a s'Arenal i catorze a la costa, de cada un dels quals es fa un estudi detallat amb unes fitxes específiques.

EL PLANEJAMENT URBANÍSTIC A LLUCMAJOR A 1980

Inclou, a més, un estudi sobre l'organització administrativa: àmbit estatal, àmbit regional, àmbit municipal i sobre la capacitat de gestió: recursos tècnics, recursos instrumentals, recursos econòmics.

3. Diagnosi general resultat d'aquest estudi integral del territori. L'Avanç de Planejament

Com a resultat de tota la informació urbanística aportada es presenta una diagnosi sobre la situació del territori de Lluçmajor amb relació al sòl urbà i de reserva urbana qualificat al PGO de 1965, que es resumeix en el quadre adjunt. En primer lloc, les noves propostes fan una reconsideració global d'aquests tipus de sòl al nucli de Lluçmajor, al de s'Arenal i al de s'Estanyol.

Quant a la franja costanera de reserva urbana, anomenada *sector turístic*, a l'hora d'establir les característiques i condicions per la seva aptitud per ser urbanitzada es diu textualment: «Si ens atenim a les actuacions realitzades, la finalitat dominant correspon a urbanitzacions de segona residència. L'aptitud dels terrenys per ser urbanitzats ha vingut donada principalment en funció de les seves característiques paisatgístiques, cosa que entra en franca contradicció, ja que la urbanització destruirà o alterarà els dits valors paisatgístics».

És per això que es fa una proposta de desclassificar aquest tipus de sòl des de Regana fins a s'Estanyol i l'ampliació feta a la zona de s'Arenal i el cap Enderrocat. A més, es fa la consideració que en aquesta zona «la incidència sobre el paisatge s'haurà de pal·liar mitjançant una delimitació precisa i la pertinent normativa de protecció de la zona de penya-segats i la consideració com espai a preservar l'elevació de Dalt Mar».

En síntesi, una vegada fetes les propostes del sòl considerat com a urbà o urbanitzable i en procés d'urbanització, així com el que es considerava apte per urbanitzar, del qual havien de quedar exclosos els que presentaven un interès ecològic, paisatgístic, agrícola, etc., es fa la delimitació corresponent al sòl rústic o no urbanitzable.

Una vegada feta la dita delimitació global, s'ha fet una valoració partint de tres aspectes bàsics:

- Interès paisatgístic
- Interès ecològic
- Interès agrícola

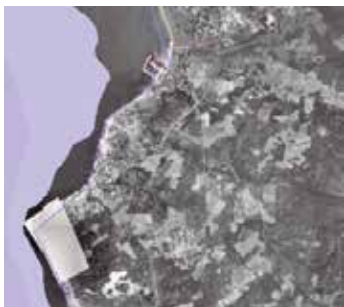
L'interès paisatgístic assoleix les cotes més altes al llarg de tota la zona costanera i en les elevacions de la zona N. En ambdues es manifesta l'interès ecològic, en especial a la zona costanera.

La zona de sa Marina presenta unes característiques ambientals singulars en les quals es conjuguen els interessos tant agrícola com ecològic.

A partir d'aquí a l'Avanç es va fer la següent proposta de delimitació de zones a protegir:

- Protecció paisatgística i/o ecològica
 - a. Zona costanera amb centre al cap Blanc, des de Regana a Cala Pi i zona de sa Marina confrontant.
 - b. Zona de muntanya al N del terme.
- Protecció ambiental. Comprèn tota la zona de sa Marina, terrenys de garriga i barrancs confrontants amb el terme de Palma.

- Terrenys d'interès agrícola. Comprèn tots aquells terrenys no inclosos en les zones anteriors excepte el NO del nucli de Lluçmajor.
- En un altre ordre es consideren objecte de protecció especial:
 - a. Els elements paisatgístics singulars
 - b. Els elements arquitectònics singulars
 - c. Els elements i conjunts arqueològics

La visió integral del territori es tradueix d'acord amb les propostes d'ordenació d'aquest territori.

En primer lloc, es tracta de delimitar els terrenys que, a partir de l'estudi de les seves característiques mediambientals, ecològiques i paisatgístiques, es necessiten preservar i protegir i, per tant, s'han de sostreure dels àmbits en què se'n permetia la urbanització.

L'ordenació del sòl rústic o sòl no urbanitzable esdevé objecte de zonificació en funció de les seves característiques mediambientals, ecològiques i paisatgístiques, que s'han de preservar i, si s'escau, potenciar establint els corresponents àmbits ajustats als diferents nivells de protecció.

Una altra proposta consisteix a establir la zonificació del medi urbà consolidat amb dotació de tots els equipaments i serveis necessaris per a la vida urbana, així com les mesures de protecció de tots aquells elements i conjunts que pels seus valors històrics, artístics o ambientals mereixen aquesta consideració.

4. El debat generat durant l'exposició de l'Avanç de Planejament

Una novetat del procés de redacció d'aquest nou planejament va ser el debat i la participació pública. Pel seu interès reproduïm de la memòria del Pla alguns trets del procés d'informació pública.

- Quant a la població general de Llucmajor, organitzant actes públics d'exposició i explicació de les propostes del Pla.
- Pel que fa a associacions, entitats i partits polítics.

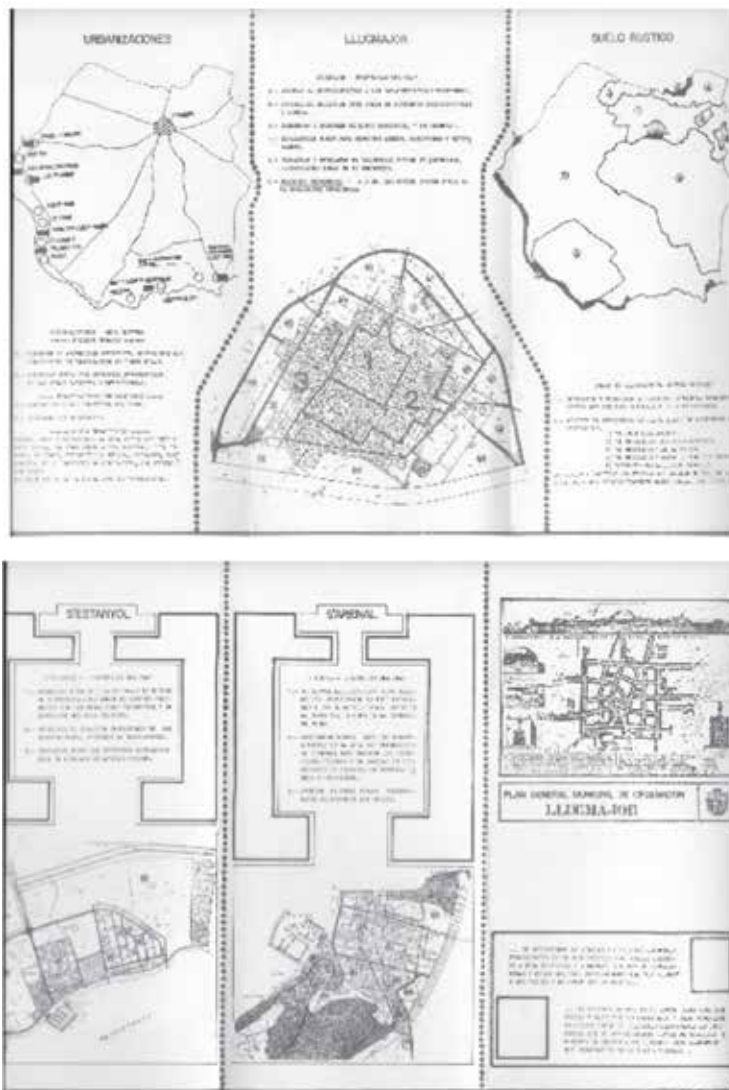
Reproduïm en aquesta llista les entitats a les quals es va proposar individualment per participar-hi i varen respondre:

PLAN GENERAL MUNICIPAL DE ORDENACION DE LLUCMAJOR	
BASE PLANEAMIENTO	N.º 8.-
CAPITULO 1 - INTRODUCCION	EPIGRAFE
Sr. Presidente de U.C.B. Sr. Secretario General del F.S.O.E. Sr. Secretario General del P.C.E. Sr. D. Manuel Rodríguez Valencia. Grupo Independiente de El Arenal. Sr. D. Basilio Contestí. Grupo Independiente de Llucmajor. Sr. Presidente de A.P. Sr. Secretario General de C.C.O.O. Sr. Secretario General de U.G.T. Sr. Secretario General de U.S.O. Sr. Presidente de la Obra Cultural Balear Sr. Presidente del Casino "La Vila" Sr. Presidente de Agrupación Hotelera de Playa de Palma. Sr. Delegado de Urbanización Estanyol. Sr. Delegado de Urbanización Cala Pi. Sr. Delegado de Urbanización El Dorado. Sr. Delegado de Urbanización Bahía Azul. Sr. Presidente Asociación de vecinos Urbanización Bahía Grande. Sr. Presidente Asociación de vecinos Urbanización Bella Vista. Sr. Presidente Asociación de vecinos Urbanización Cala Blava. Sr. Presidente Asociación de vecinos Urbanización Son Verí. Sr. Presidente Unión de Fagones de Llucmajor. Sr. Presidente Club J.J. Sr. Presidente Fets Junts Sr. Presidente Càmara Agraria Sr. Presidente Cooperativa Agrícola. Sr. Presidente Cooperativa Comestibles Sr. Presidente Cooperativa Comestibles	

A més, es va organitzar una exposició i un debat al Col·legi d'Arquitectes.

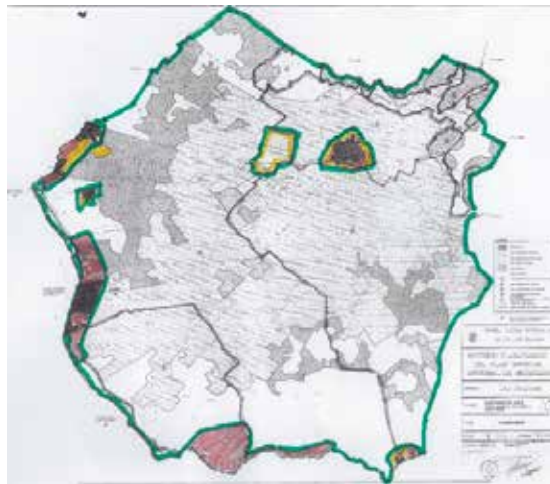
La reserva dels terrenys de s'Estelella va generar una gran polèmica per una actuació pública per a la implantació d'una central energètica que al final es va suprimir.

Adjuntam les imatges del tríptic que es va publicar i es va repartir pel poble de Llucmajor per donar a conèixer el nou Pla General una vegada aprovat inicialment.

El resultat final. L'ordenació integral del terme municipal de Llucmajor.

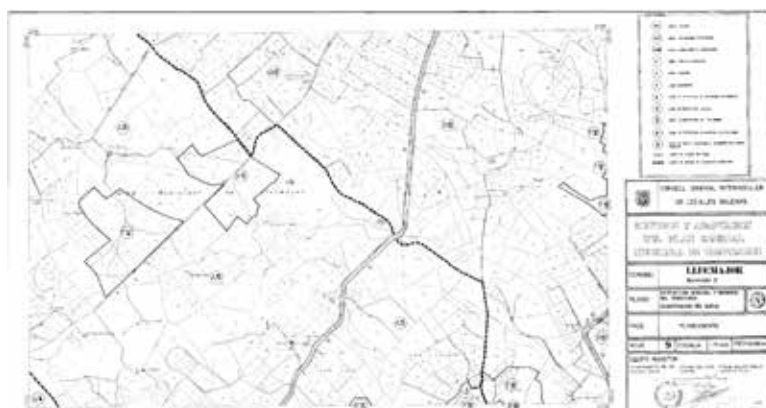
Aquí teniu els plànols i la memòria del PGO vigent, que podeu trobar a la web d'Urbanisme de l'Ajuntament de Llucmajor.

Sobre una còpia he reforçat les ratlles divisòries de les diferents classes de sòl: sòl urbà en negre, sòl urbanitzable programat en gris fosc, sòl urbanitzable no programat en gris clar, i sòl no urbanitzable delimitat per la línia més intensa. I un plànol tipus de les cinc zones dels diferents nivells de protecció de sòl rústic o sòl no urbanitzable.

En aquest nou planejament hi trobam una anomalia: dos nous Plans Parciais, els de Regana i Capocorb, aprovats a correuita per l'Ajuntament de Lluçmajor al·legant que seran unes urbanitzacions de «categoria».

És obvi que, per causa d'aquesta anomalia, com es veu en la imatge següent, es tracta de plans que envaeixen una zona d'alt valor paisatgístic i ecològic, i que en l'Avanç de planejament es proposaven com a no urbanitzables.

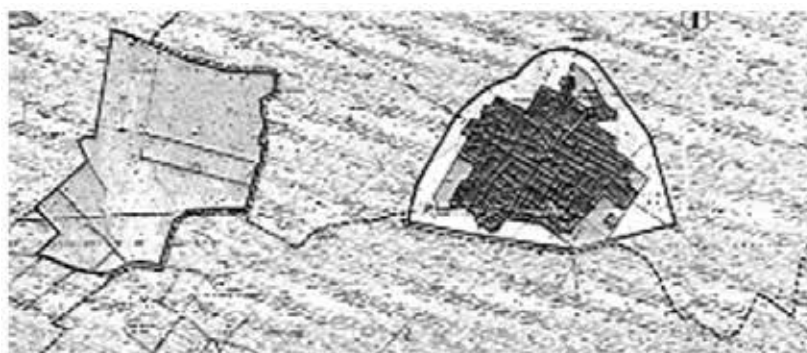
És lògic que aquesta anomalia acabàs als tribunals, i seria la Llei d'espais naturals protegits la que els retornaria a la situació prevista inicialment dins l'àmbit d'espais protegits no urbanitzables.

REQUALIFICACIONS D'ESPAIS NATURALS PROTEGITS PER LA LLEI D'ESP AIS NATURALS

LLEI D'ESP AIS NATURALS
 Llei 1/1991, de 30 de gener, d'espais naturals i
 règim urbanístic de les
 àrees d'especial protecció de les Illes Balears.
 Gabriel Callesas Pons (AP)
 President.
 Jerónimo Salas Gomila
 Conseller d'Obres Públiques
 i Ordenació del Territori
 BOCAIB n. 31 de 8/3/91

SUPERPOSICIÓ PGO 1984-REQUALIFICACIONS LLEI ESP AIS NATURALS

L'altra proposta a comentar és la delimitació d'un sòl urbanitzable no programat per a ús industrial, la magnitud del qual se'ns ha criticat, crec que en gran part pel desconeixement de què implicava la classificació com a sòl urbanitzable no programat, avui ja desclassificat i del qual queda només un àmbit de 34,44 ha, com es pot apreciar a la fotografia.

6. El medi ambient al PGO de 1984

El quadre adjunt resumeix els aspectes mediambientals que preveu el Pla General de 1984, que es detallen en la memòria i s'inclouen en la normativa urbanística.

Gestió integral de l'aigua i protecció de les aigües marítimes	«Concepció global i integrada de l'abastament, neteja i depuració de l'aigua de tots els nuclis del terme municipal amb supressió de l'abocament d'aigües residuals a la mar».	PREVISIÓ D'ACTUACIONS DE PLANIAMENT DE GESTIÓ DEL MEDI AMBIENT - Pla especial de protecció del centre històric de Lluçmajor. - Catàleg de dels edificis, elements i conjunts urbans dels nuclis de Lluçmajor. - Catàleg de l'arquitectura rural. - Catàleg del patrimoni arqueològic de Lluçmajor. - Adopció de mesures d'actuació en cada cas.
Protecció dels espais naturals	Qualificació de totallat del sòl rústic o no urbanitzable en dos àmbits corresponents a dos nivells de protecció detallats a la documentació gràfica amb les mesures corresponents establertes en les Normes urbanístiques, articles 143 a 149.	
Protecció del patrimoni urbà i històric	- Revitalització, conservació i protecció del centre històric de Lluçmajor. - Protecció i millora d'aquells ambients urbans inclosos en els exemples dels segles XIX i XX. - Catàleg i protecció de l'arquitectura rural i, en especial, les possessions de sa Marina. - Catàleg i protecció dels edificis de caràcter singular com són els molins de vent. - Catàleg i protecció dels jaciments arqueològics. - Incorporació al PGO dels elements declarats com a monuments històricoartístics i monuments d'arquitectura militar (torres de defensa).	

7. Conclusions

Com enuncíavem al principi d'aquest treball, els redactors del nou PGO de Lluçmajor de 1984, proposàrem un nou model de planejament que seria el primer que es tirava endavant a Mallorca sense tenir-ne cap de referència. Férem d'entrada una completa i extensiva anàlisi del territori per tenir-ne una visió integral, posant èmfasi en els valors mediambientals.

La ruptura que plantejava aquest planejament del PGO 1984 amb el PGO de 1965 i la seva revisió de 1968 s'ha traduït directament o indirectament en:

- Un 60 % de la costa de Lluçmajor d'alt valor paisatgístic i mediambiental està protegida i sense urbanitzar, i s'ha eliminat la possibilitat d'urbanització que permetia el PGO de 1965.
- El sòl no urbanitzable o sòl rústic gaudeix d'un grau de protecció notable en més del 65 % del territori.

- La protecció del patrimoni, si bé no s'ha realitzat en el nivell degut, disposa dels estudis de catalogació que esperem que puguin ser aprovats en un temps proper.
- La gestió integral de l'aigua s'ha duit a terme en tot el seu conjunt.

Els terrenys que en el moment de la redacció d'aquest nou Pla estaven en procés d'urbanització, o els pocs que es plantejaven de nova creació, i no varen ser eliminats per la Llei d'espais naturals s'han urbanitzat completament, i s'han convertit en un assentament urbà consolidat. I, avui dia, és palesa la pressió que està sofrint el sòl rústic per nous usos, ja que ha perdut importància el sòl agrícola i ramader, que durant tants anys va ser la base econòmica de Lluçmajor. Esperem que en una prompta revisió es doni solució als nous reptes que ara es presenten.

I per acabar, unes notes sobre l'equip responsable de la redacció del PGO de Lluçmajor, que va endegar tot aquell treball d'anàlisi territorial del seu terme municipal:

José Miguel Pino, arquitecte director, un *tinerreño* trasplantat a Mallorca, company d'estudis i de treballs professionals, que es va dedicar en cos i ànima a la tasca de redactar un nou Pla General de Lluçmajor, implicant moltes personalitats llucmajoreres que aportaren els seus coneixements i els seus estudis, tal com queda reflectit en la mateixa documentació del Pla. Molts encara el recorden en la seva tasca de relacions públiques, perquè tenia molt clar que havia de ser un Pla per a tots els llucmajorers. Ningú sap els esforços que va fer perquè el Pla s'aprovàs en el temps programat, cosa que va aconseguir. Malauradament, la seva mort prematura el va privar de poder gestionar-lo com estava planificat.

Manuel Velasco Maillo, enginyer de camins, canals i ports, amb un extens treball sobre les infraestructures i els serveis urbans de què tan deficitari era en aquell moment Lluçmajor i els nous assentaments que s'hi anaven implantant, i amb les seves propostes de solució.

Antoni Sastre Albertí, economista, amb estudis sobre la situació econòmica de Lluçmajor als anys vuitanta; documents únics que cal remarcar.

I **Miquel Rafael Amengual**, llicenciat en Ciències Exactes, que va fer un estudi molt complet, amb la difícil tasca de recollida de dades, en una època en que els coneixements d'informàtica encara estaven en un estat embrionari.

En l'aspecte de les propostes per a una reindustrialització de Lluçmajor, vàrem tenir la col·laboració de **Jaume Montserrat Mir**, enginyer industrial, i en l'aspecte sanitari la del doctor **Josep Maria Simonet**.

En els treballs referents al territori, **Francisca Reynés Morro**, llicenciada en Filosofia i Lletres, a part de les seves aportacions específiques, va coordinar les d'altres col·laboradors que no formaven part de l'equip.

Quant a l'assessorament jurídic, comptàvem amb **Cristóbal Jiménez Mayor**, advocat. Malauradament la seva mort ens va privar de la seva col·laboració, però amb els meus coneixements sobre dret urbanístic i algunes aportacions esporàdiques externes ho vàrem solucionar.

Els temes de medi urbà i planejament varen ser treballs específics dels arquitectes autors d'aquest Pla, en especial de l'autor d'aquesta comunicació.

LLUCMAJOR A L'ARXIU DEL COL·LEGI D'ARQUITECTES DE LES ILLES BALEARS

Catalina de Juan Oliver

1. Introducció

L'arxiu del Col·legi d'Arquitectes de les Illes Balears (COAIB) actualment custodia documents que testimonien el patrimoni arquitectònic construït a les Illes Balears al llarg de més de cent anys. En aquest cas, i centrant-nos en el municipi de Lluçmajor, disposa d'una gran quantitat de projectes procedents sobretot de dues fonts: l'Arxiu de Visat, generats per la mateixa activitat col·legial, i documents d'arxius professionals d'arquitectes que han fet donació del seu arxiu personal al COAIB.

L'objectiu d'aquest treball és oferir una visió general del patrimoni arquitectònic de Lluçmajor que es pot consultar a l'Arxiu del COAIB i presentar un petit recull dels documents més singulars que s'hi poden trobar.

2. L'Arxiu del Col·legi Oficial d'Arquitectes de les Illes Balears

L'edifici on s'ubica actualment la seu del Col·legi d'Arquitectes de les Illes Balears, anomenat Ca la Torre, va ser projectat per Martín-Gil de Gaynza i Etzagüe el 1696 sobre una antiga drassana. El casal, de la família Truyols, que va sofrir diverses reformes al segle XIX, va passar a mans del Col·legi Oficial d'Arquitectes de Catalunya i les Illes Balears l'any 1972, que fins aleshores havia tingut la seu en un pis del carrer de Jaume III. El 1983 l'edifici passà a mans del Col·legi Oficial d'Arquitectes de les Illes Balears, després de la seva constitució l'any 1978 per segregació del de Catalunya, any en què també es constituï l'Arxiu del COAIB. L'edifici ha sofert al llarg dels anys diferents reformes per tal d'adaptar-lo a les noves necessitats. La més recent és la de l'arquitecte Jesús García Herrero (Madrid, 1972), guanyador del concurs internacional convocat pel COAIB el 1999 per a la remodelació de Ca la Torre, les obres de la qual, dirigides pel mateix arquitecte, Joan Bauzá i Antonio Pérez-Villegas, es prolongaren fins a l'any 2003.

2.1. Creació de l'Arxiu

Segons la documentació interna del COAIB, l'arxiu es fundà el dia 18 de setembre de 1978. Des d'aquell moment assumí la tasca de protegir el patrimoni arquitectònic i la de custodiar nombrosos documents relatius a l'arquitectura de les Illes. A l'Arxiu de Visat, format per còpies dels expedients d'obra, s'hi sumà l'Arxiu Documental, que anà creixent mitjançant donacions, beques d'investigació, informes sobre la conservació del patrimoni, publicacions del COAIB i l'adquisició de fons fotogràfics, amb la finalitat de crear un fons documental únic de l'arquitectura local.

2.2. Contingut i gestió

L'Arxiu del COAIB està dividit en dos grans blocs. Per una banda hi ha l'Arxiu de Visat, on es custòdia la documentació generada per la mateixa institució en la seva funció de visar els projectes, i per l'altra l'Arxiu Documental, format per documents incorporats a aquest fons per diferents vies, fotografies i treballs d'investigació encarregats per la mateixa institució, i projectes i imatges procedents de donacions.

La gestió i custòdia de tota la documentació de la institució es realitza al departament de l'Arxiu del COAIB, el qual els darrers anys ha rebut una forta empena, que s'ha formalitzat amb un ambiciós projecte de digitalització i amb l'obertura del servei de consultes al públic general.

2.2.1. L'Arxiu de Visat

L'Arxiu de Visat del COAIB compta amb més de 130.000 còpies de projectes visats entre els anys 1932 i 1979, a més dels seus 53 llibres de registre, on queda constància d'aquestes obres i de les seves principals dades. El valor d'aquest arxiu rau en el fet que com a conjunt ofereix una visió molt completa de la història de l'arquitectura de les Illes, fa palesa la manera de treballar dels arquitectes de les diferents èpoques i mostra aspectes com la manca de paper durant les guerres, la quantitat de documentació a entregar en cada època, els canvis de materials de construcció i els canvis de normatives, a més d'una gran quantitat d'exemples de bona arquitectura.

2.2.2. L'Arxiu Documental

El fons d'arquitectes, actualment amb 28 autors, està format per arxius professionals que inclouen projectes, croquis, perspectives, fotografies i altres documents. Formen part d'aquest fons diferents arxius professionals, com el de

Pedro Garau Sagristà,¹ que inclou també projectes del seu pare, Carlos Garau Tornabells,² i del seu avi, Pere Garau Cañellas;³ el dels germans Antonio i Andrés Parietti,⁴ el primer arquitecte i el segon enginyer, i el de Josep Ferragut,⁵ entre d'altres.

El Fons d'Imatge integra tres col·leccions: la Col·lecció Fotogràfica del COAIB, la Col·lecció Fotogràfica Mas-Martí i la Col·lecció Fotogràfica de Patrimoni.

La primera està formada per unes 8.500 fotografies en negatius, plaques de vidre i positius, que varen incorporar-se a l'arxiu al voltant dels anys vuitanta i documenten el patrimoni arquitectònic i artístic local del segle xx.

La Col·lecció Fotogràfica Mas-Martí, cedida al Col·legi l'any 1986, consta de 24.000 negatius, 10.000 positius, 503 diapositives i 171 llibretes que documenten l'estat de la ciutat i les obres que s'hi realitzaven entre els anys seixanta i setanta. A més, formen també part d'aquesta col·lecció diverses filmacions de les obres més rellevants que es dugueren a terme a Palma entre les dates abans esmentades.

1 Pere Garau Sagristà (Palma 1924-2017). Membre d'una família d'arquitectes i enginyers, es llicencià per l'Escola Tècnica Superior d'Arquitectura de Madrid el 1957. Desenvolupà el càrrec d'arquitecte municipal de Pollença entre els anys 1969 i 1989, i va ser autor d'alguns dels edificis més interessants projectats a Mallorca a la segona meitat del segle xx, com l'escola Lluís Vives (Palma 1961) o la Cambra de Comerç (Palma 1971).

2 Carlos Garau Tornabells (Palma 1896-1958). Fill de l'enginyer Pere Garau Cañellas i pare de l'arquitecte Pere Garau Sagristà, va obtenir el títol el 1919 a l'Escola Superior d'Arquitectura de Madrid. Des de l'any 1932 fins al 1941, quan es decantà pel regionalisme, els seus projectes són majoritàriament de caràcter racionalista, com l'Hotel a Cala Major (1932) i la Casa Bonet (1932).

3 Pere Garau Cañellas (?-1919). Enginyer de camins, canals i ports, autor del traçat del ferrocarril i del tramvia de Sóller. Va ser director del Port de Palma entre els anys 1912 i 1919, anys en els quals en realitzà la reforma, i redactà el projecte no executat de Palma, en què proposava el manteniment de grans panys de murades renaixentistes.

4 Antonio Parietti Lliteras. Segons les dades facilitades pel Col·legi Oficial d'Arquitectes de Catalunya, l'arquitecte Antonio Parietti Lliteras es va col·legiar el 2 d'agost de 1962. Va realitzar una extensa obra a l'illa de Mallorca, moltes vegades amb el seu germà Andrés, amb qui col·laborà durant els 33 anys que durà la seva trajectòria professional.

5 Josep Ferragut Pou (Palma 1912-1968). El 1942 es llicencià a l'Escola d'Arquitectura de Barcelona. En la seva primera etapa, influenciat per l'historicisme de postguerra, projectà el Col·legi de Sant Francesc de Palma (1947-1948) i els blocs d'habitatges del carrer de Jaume III; de la segona etapa, en què es decantà definitivament per la modernitat, destaquen els habitatges per als treballadors de l'empresa Gas i Electricitat (GESA) a Alcúdia o la seu que projectà a Palma per a la mateixa entitat davant la badia, que no pogué veure acabada.

El tercer grup està format per imatges d'edificis que han estat objecte de treballs d'investigació, informes de protecció del patrimoni i col·laboracions del COAIB per a la redacció de catàlegs municipals.

Finalment, integren també l'Arxiu Documental les sèries d'exposicions, tesis, treballs d'investigació, informes per a la protecció del patrimoni, urbanisme, pinacoteca i l'Arxiu de Publicacions del COAIB.

2.3. Difusió del patrimoni documental

L'Arxiu del COAIB es dona a conèixer a la societat a través de dos projectes que tenen continuïtat en el temps.

En primer lloc, cal parlar del Projecte 100/10, una iniciativa que pretén difondre l'arquitectura més interessant realitzada a les nostres Illes al llarg dels cent anys del segle passat (1900-2000), a través de deu testimonis significatius de les diferents etapes d'aquell segle.

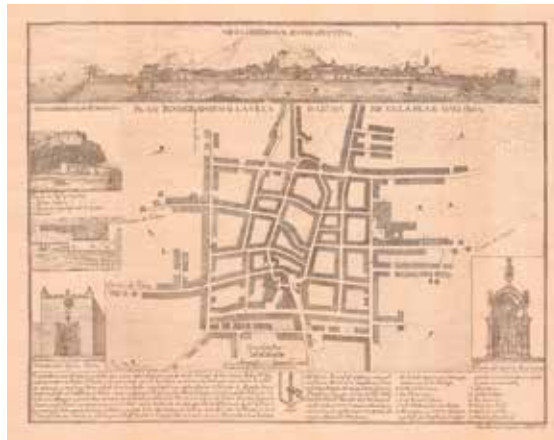
Es té previst desenvolupar aquest projecte entre els anys 2018 i 2027, i cada any es proposarà la difusió d'un tema monogràfic, de forma que en conjunt suposi un repàs de l'arquitectura del segle xx.

El 2023 es va dedicar a l'arquitectura realitzada a Eivissa i Formentera per l'arquitecte Erwin Broner.⁶ Al llarg d'aquest any, el Col·legi Oficial d'Arquitectes de les Illes Balears va organitzar una sèrie d'actes sobre aquest tema amb la finalitat de donar a conèixer el conjunt de la seva obra. Les edicions anteriors es varen dedicar a Pere Garau, Gaspar Bennazar,⁷ l'arquitectura de Menorca dels anys 1960-1980 i l'arquitectura racionalista de Mallorca.

6 Erwin Broner (Múnic 1898, Alemanya 1971). Estudià belles arts a Stuttgart, Múnic i Dresden, i arquitectura a la Technische Hochschule d'Stuttgart. Abandonà l'Alemanya nazi el 1933 i es refugià a Barcelona, des d'on es desplaçà a Mallorca per conèixer l'arquitectura del Mediterrani. De tornada va fer una escala a Eivissa, on trobà representat el seu ideal Mediterrani. El 1937 abandonà Eivissa i emigrà a Amèrica, on treballà a la indústria cinematogràfica. Els anys següents seguí viatjant pel continent americà i per Europa, fent petites escapades a Eivissa, on s'instal·là definitivament el 1959. Participà activament en la protecció i conservació del patrimoni d'aquesta illa. Fa uns anys la seva casa, al barri de sa Penya, es convertí en museu.

7 Gaspar Bennazar Moner (Palma 1869, Barcelona 1933). Arquitecte mallorquí, es graduà a l'Escola d'Arquitectura de Madrid l'any 1899. Entre el 1901 i la seva mort exercí el càrrec d'arquitecte municipal de Palma, des del qual realitzà la major part de la seva extensa obra. La seva producció està influenciada per l'historicisme i el modernisme en la seva primera etapa, de la qual destaca l'Escola Graduada de Palma (1910) i el Teatre Líric (1900), i per l'ús del regionalisme en la segona etapa.

Un altre dels projectes continuats que es duen a terme és la publicació de l'*Obra del mes*. Així, mensualment el COAIB publica la fitxa d'un document dipositat a l'Arxiu, amb la finalitat de donar-ne a conèixer el fons i apropar aquest departament col·legial als usuaris. Una de les darreres publicacions de l'*Obra del mes* és el Plànol de Lluçmajor⁸ de Jeroni Berard,⁹ de la sèrie «Viaje a las Villas de Mallorca».

⁸ *Obra del mes* núm. 61 (novembre 2023). «Viaje a las Villas de Mallorca». Jeroni de Berard. Arxiu COAIB.

⁹ Jeroni Berard i Solà (1742-1795). Membre de l'Acadèmia de San Fernando de Madrid i de la Societat Econòmica d'Amics del País de Mallorca. A més de fer l'aixecament dels plànols urbans dels nuclis urbans, també pretenia revisar o actualitzar el contingut dels termes municipals del plànol de Despuig. Malauradament, la seva mort deixà sense concloure els treballs d'alguns nuclis urbans del «Viaje a las Villas de Mallorca».

2.4. Accés i serveis

Actualment, des de la pàgina web del Col·legi Oficial d'Arquitectes de les Illes Balears es pot accedir al servei de consultes en les dues modalitats: consultes d'Arxiu de Visat i consultes d'Arxiu Documental. A través de les instàncies, que es poden descarregar i emplenar, s'inicia el procés de la consulta.

3. Lluçmajor a l'Arxiu del COAIB

3.1. Recerca i investigació

La investigació sobre els projectes dels edificis de Lluçmajor que figuren a l'Arxiu del COAIB s'ha dividit en dues parts: una recerca generalitzada als llibres de registre de visat i una altra recerca al Fons de Donacions d'Arquitectes de totes les obres del terme, i una posterior selecció de les obres singulars, ja sigui per la importància de l'arquitecte, la seva tipologia, la repercussió dins el municipi o la qualitat artística dels documents que integren l'expedient.

La relació de les troballes organitzades en taules permet conèixer aspectes de les obres fetes al municipi, quins foren els arquitectes que treballaren habitualment a Lluçmajor, quines eren les tipologies més abundants, a més de moltes altres característiques del conjunt de les obres realitzades des de l'any 1925 fins a l'actualitat que determinen la configuració arquitectònica actual de Lluçmajor.

3.2. Inventari

Del 1925 al 1961 hi ha un total de 1.041 projectes visats al municipi de Lluçmajor.

L'expedient més antic del municipi de Lluçmajor que trobam a l'Arxiu de Visat és del 1932 i correspon al número de visat 87. El projecte és de l'arquitecte Aleña¹⁰ i fa referència a la construcció d'una casa a la urbanització de sa Sort,¹¹ el promotor de la qual és Buenaventura García.

10 Jaume Aleña Ginard (1870-1945). Arquitecte mallorquí, cursà els seus estudis a l'Escola d'Arquitectura de Madrid, on es graduà el 1900. Va ser arquitecte municipal de Palma entre el 1901 i el 1945, conservador d'edificis d'Instrucció Pública i delegat del Col·legi d'Arquitectes de Barcelona i Mallorca. Col·laborà assíduament amb Gaspar Bennazar i s'encarregà de la direcció de l'obra del Gran Hotel de Palma, projectat per Domènech i Muntaner. A les seves obres va recórrer al Modernisme historicista i a l'eclecticisme, i a finals de la seva vida va aproximar-se a l'arquitectura més funcional.

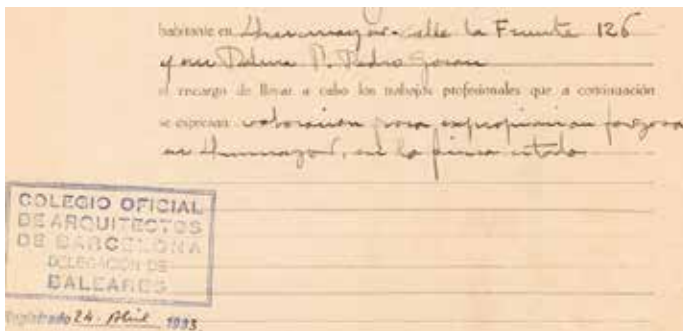
11 ALEÑA GINARD, Jaume (1932). *Casa en Urbanización Sa Sort*. Arxiu COAIB. AV1193200087.

3.3. Classificació de projectes localitzats a l'Arxiu de Visat

3.3.1. Per tipologia

3.3.1.1. Expropiacions

El 1933 trobam dos expedients d'expropiacions. El primer correspon a una expropiació d'una finca al carrer de la Font¹² i l'altre afecta diverses finques arran de l'obertura del carrer lletra H.¹³ Els dos estan signats pel mateix arquitecte, Carlos Garau,¹⁴ i ens donen a entendre que al principi dels anys trenta Lluçmajor creixia i, per tant, calia obrir carrers nous per permetre-ho.

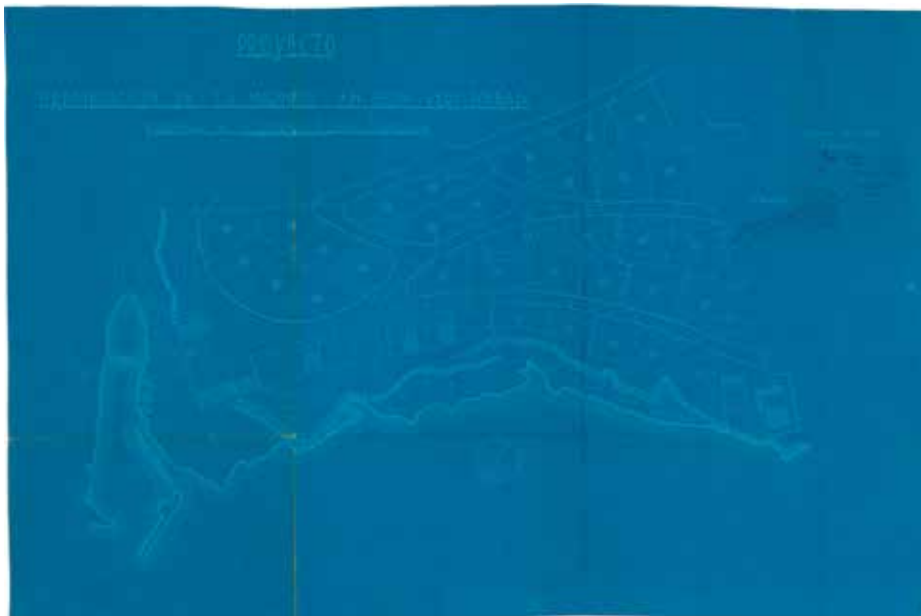
12 GARAU TORNABELLS, Carlos (1933). *Valoración de la finca de la Fuente n.º 126 de Lluçmajor*. Arxiu COAIB. AV1193300762.

13 GARAU TORNABELLS, Carlos (1933). *Dictamen valoración finca a expropiar en la calle H de Lluçmajor*. Arxiu COAIB. AV1193300767.

14 Carlos Garau Tornabells (Palma 1896 - Palma 1958), fill de l'enginyer del traçat del ferrocarril

3.3.1.2. Urbanitzacions

El 1933 es visà al col·legi la urbanització de sa Marineta,¹⁵ a Son Verí de Baix, coneguda actualment com a Son Verí Vell. El promotor va ser el senyor Lorenzo Roses Siragusa, i l'arquitecte fou Josep Maria Monravà.¹⁶ Al plànol, en cianotip, es representa la nova parcel·lació de la zona amb la topografia del moment, on s'aprecia l'antic mollet de l'actual Club Nàutic s'Arenal, les primeres casetes de l'època de la zona, així com la finca de Son Guerauet.

Palma-Sóller, Pere Garau Cañellas, i pare de Pere Garau Sagristà. Obté el títol el 1919, per l'Escola Superior d'Arquitectura de Madrid. D'entre les seves primeres obres, d'escassa entitat, s'ha de destacar l'avantprojecte de caràcter regionalista de la Clínica Mental de Jesús el 1926, on inclogué els pavellons ja construïts de Roca i Reynés. A partir del 1932 i fins al 1941, quan la seva producció es decantà cap al regionalisme de postguerra, els seus projectes són majoritàriament de caràcter racionalista, com la casa Bonet (1932) i l'antiga clínica Rotger (1942), tot i que alternats també amb alguna obra regionalista com la casa per a Damián Ramis, actual Clínica Femenía, (c/ de Camilo José Cela, 20, 1938).

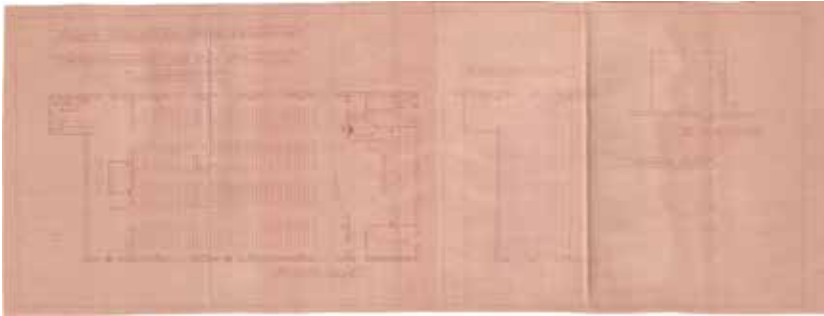
15 MONRAVÀ LÓPEZ, Josep Maria (1933). *Urbanización de los terrenos denominados «La Marineta» de la finca Son Verí d'Abaix del término municipal de Lluchmayor*. Arxiu COAIB. AV1193301181.

16 Josep Maria Monravà López (Tarragona 1905 - Barcelona 1999) es titulà a l'Escola Tècnica Superior d'Arquitectura de Barcelona el 1929, on també obtingué el doctorat. Dos anys després es va afiliar al grup GATCPAC, al qual va pertànyer fins al 1937. Amb aquest grup d'arquitectes defensà la voluntat renovadora d'una arquitectura racionalista oberta als nous corrents europeus. La seva trajectòria professional s'inicià a Tarragona i a Palma, on realitzà diferents obres de caire racionalista, entre les quals destaca l'Escola de Treball (Tarragona, 1931). El 1939 va ser nomenat arquitecte municipal de Tarragona, càrrec que va mantenir fins al 1963. Exercí també d'arquitecte delegat de l'Institut Nacional de l'Habitatge a la província de Tarragona. D'entre la seva obra realitzada són remarcables la Casa Bloc (1940-1945) i el Garatge-taller de Renault (1956), entre d'altres.

El 1935 trobam el projecte de parcel·lació de la Urbanització Son Granada, signat per l'arquitecte Francisco Casas i promogut pel català José Puñet Rosich.

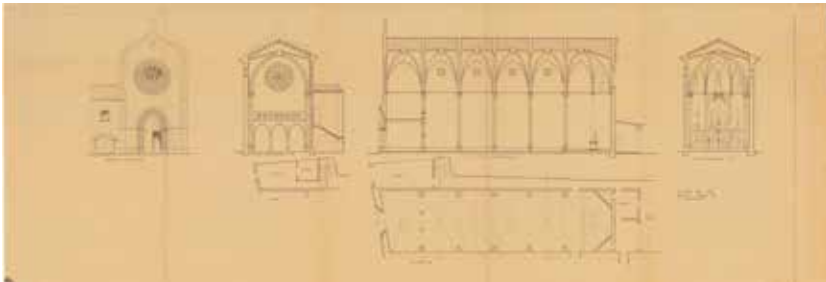
3.3.1.3. Certificats

A partir dels anys quaranta a l'Arxiu s'ha trobat un grapat de certificats de solidesa d'edificis dedicats a espectacles. Concretament a Lluçmajor, entre els anys 1943 i 1944, es realitzaren certificats de solidesa del Cine Mataró,¹⁷ el Cine Recreativo,¹⁸ el Salón Colón¹⁹ i el Teatro Patronato Social Femenino.²⁰

3.3.1.4. Edificis religiosos

L'any 1937 José de Oleza va projectar una capella neogòtica al carrer de Sant Joan, coneguda actualment com la Capella de les Monges de la Caritat.²¹

17 ROCA CABANELLAS, Antonio (1943). *Proyecto de reforma del Cine Mataró sito en la Plaza de España*. Lluçmajor: Arxiu COAIB. AV1194308800.

18 ROCA CABANELLAS, Antonio (1944). *Certificado de solidez con levantamiento de plano del Cine Recreativo sito en la Plaza de España n.º 9*. Lluçmajor: Arxiu COAIB. AV1194409475.

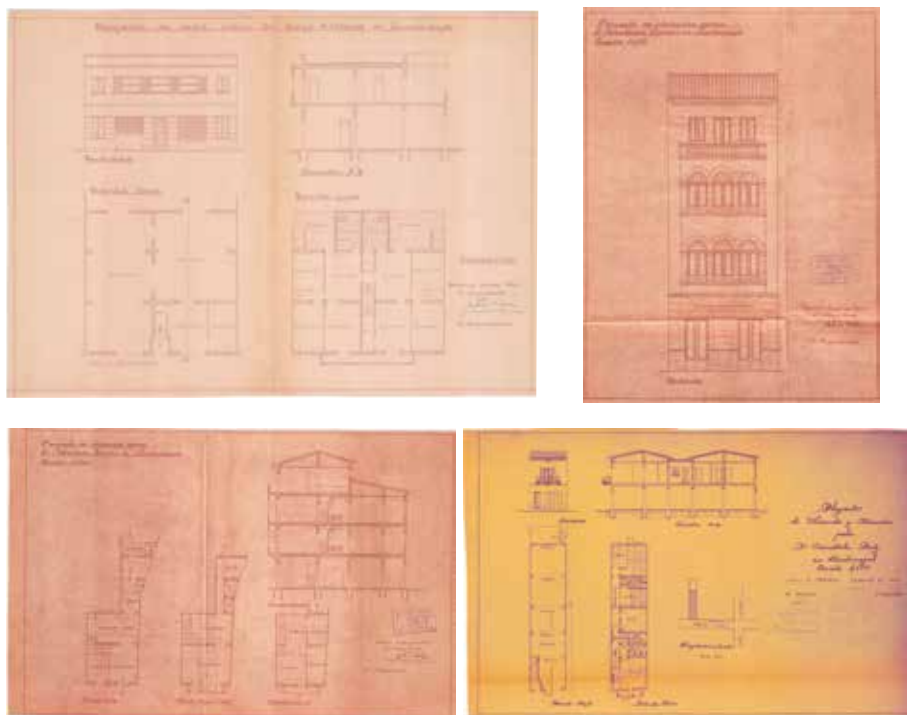
19 ROCA CABANELLAS, Antonio (1944). *Proyecto de ampliación de la sala de espectáculos «Salón Colón» sita en la Plaza de España*. Lluçmajor: Arxiu COAIB. AV1194409604.

20 MUNTANER VANRELL, Guillem (1944). *Levantamiento de plano del Teatro Social Femenino, sito en la calle San Francisco*. Lluçmajor: Arxiu COAIB. AV1194409702.

21 OLEZA FRATES, José (1937). *Construir capilla en la calle San Juan*. Lluçmajor: Arxiu COAIB. AV1193703623.

3.3.1.5. Edificis residencials

Els projectes d'edificis residencials són els més nombrosos, en concret els d'habitatges unifamiliars. A l'Arxiu de Visat s'hi troben habitatges entre mitgeres molt diferents pel que fa a tipologia o per adscripció estilística. En trobam que utilitzen el llenguatge modern, com el *Proyecto de casa para Don Diego Martínez*, projectat per Antonio Roca l'any 1944; altres com el *Proyecto de vivienda para Sebastian Garau*, projectat al carrer de José Antonio també per l'arquitecte Antonio Roca l'any 1950, o el *Proyecto de vivienda y almacén*, de l'arquitecte Antonio Riera, de l'any 1958, projectat a la carretera de Lluçmajor a Campos.

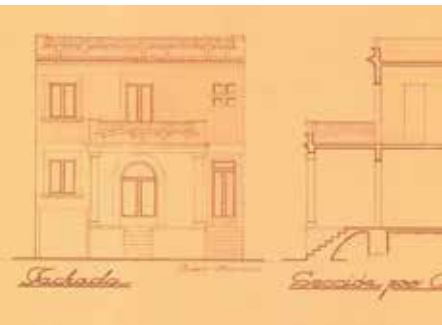

Molts dels habitatges projectats a la fi dels anys quaranta corresponen a cases d'estiueig de les zones de s'Arenal o s'Estanyol de Migjorn. Alguns d'aquests habitatges segueixen la tipologia de xalet, és a dir, cases aïllades, com per exemple el projectat per Antonio Roca l'any 1947 a s'Arenal.²²

22 ROCA CABANELLAS, Antonio (1947). *Proyecto de chalet planta baja en solar de la calle de la Salud. Lluçmajor*. Arxiu COAIB. AV1194714107.

Al voltant d'aquests anys apareixen projectes d'habitatges unifamiliars entre mitgeres a prop de la costa destinats a cases d'estiueig que comparteixen trets característics, com el nombre de plantes (planta baixa i planta primera); el porxo d'accés, que recula l'habitatge respecte del carrer, i la terrassa sobre el porxo, que guaita sobre les vistes. En són exemples els realitzats per Francisco Roca entre els anys 1947 i 1956.²³

23 ROCA SIMÓ, Francisco (1956). *Proyecto de casa de dos plantas en solar de la calle Miramar angular María Antonia Salvá*. Lluchmayor. AV1195622529.

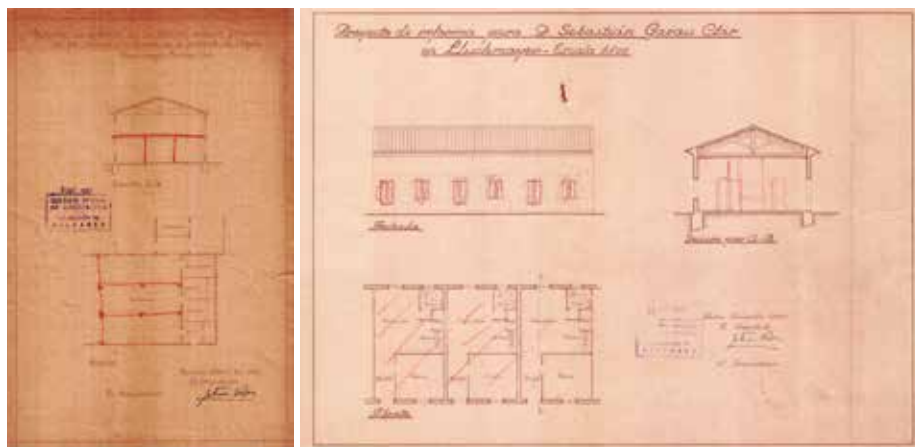
ROCA SIMÓ, Francisco (1956). *Proyecto de adición piso sobre la casa sita en la calle Paseo Marítimo. El Arenal*. (Lluchmayor). AV1195622615.

ROCA SIMÓ, Francisco (1947). *Proyecto de casa planta baja y piso en solar de la calle Antonio Catany (Arenal)*. Lluchmayor. AV1194713929.

ROCA SIMÓ, Francisco (1952). *Proyecto de casa planta baja y piso en solar de la calle de Miramar. El Arenal* (Lluchmayor). AV1195218036.

3.3.1.6. Edificis industrials

No és habitual trobar a l'arxiu del COAIB projectes industrials. Molts d'aquests projectes els feien els enginyers que visaven al seu propi col·legi i, per altra banda, sovint eren projectes de promoció pública i, per tant, no hi havia necessitat de visar-los. S'han trobat dues reformes de la Fàbrica de Gas de Lluçmajor, situada al camí de s'Àguila, realitzades per l'arquitecte Francisco Roca. La primera és de l'any 1947,²⁴ i consisteix en una petita reforma al magatzem de la fàbrica; la segona, del 1955,²⁵ és una reforma dels habitatges dels treballadors. Tot i tractar-se en ambdós casos de petites reformes, els plànols són interessants perquè mostren l'estat de la fàbrica en aquells moments, i a la secció transversal apareix l'encavallada de la coberta.

3.3.2. Per arquitecte

A partir dels projectes que figuren a l'arxiu del COAIB s'ha realitzat una taula amb la finalitat de saber quins foren els arquitectes que treballaren més al municipi i quins altres hi feren feina puntualment. L'arquitecte que té més obra construïda dins el terme municipal és Francisco Roca; el segueixen Francisco Quetglas, Sebastià Gamundí i Antonio Roca, fill del primer.

²⁴ ROCA SIMÓ, Francisco (1947). *Proyecto de reforma de taller en la carretera de s'Àguila. Lluçmajor*. AV1194713662.

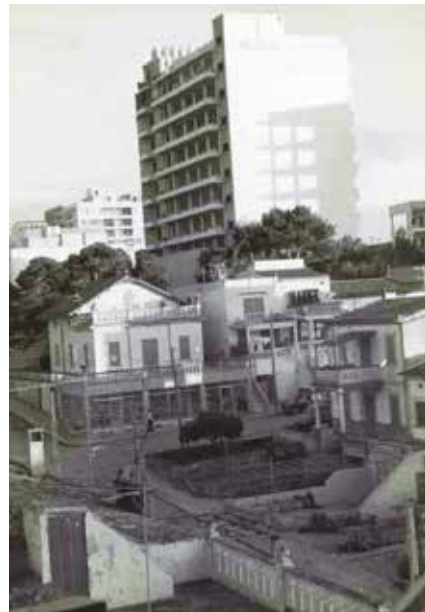
²⁵ ROCA SIMÓ, Francisco (1955). *Proyecto de reforma de la casa sita en la carretera Cabo Blanco. Lluçmajor*. AV1195521145.

Arquitectes	Nombre de projectes visats	%
Aguilar Sancho, Juan de	1	0,09
Aleñá Guinart, Jaume	4	0,36
Alomar Bosch, José	7	0,64
Alomar Esteve, Gabriel	3	0,27
Alomar Esteve, José	1	0,09
Barceló Moner, Pep	1	0,09
Casas Llompарт, Francisco	6	0,55
Fernández Suau, Antonio	1	0,09
Ferragut Pou, José	3	0,27
Fuster Maró-Granada, Luis	4	0,36
Gamundi Boscana, Sebastià	57	5,19
Garau Tornabells, Carlos	4	0,36
García Ruiz, Antonio	1	0,09
Izquierdo Sancho, Joaquín	1	0,09
Juncosa Iglesias, Enrique	6	0,55
Labrés Fuster, Rafael	17	1,55
Malberti Fernández, Cristóbal	5	0,45
Monravà López, Josep Maria	1	0,09
Muntaner Vanrell, Guillem	12	1,09
Oleza Frates, José de	6	0,55
Pomar Pomar, Rafael	3	0,27
Quetglas Ferrer, Francisco	144	13,10
Riera Jaume, Antonio	2	0,18
Roca Cabanellas, Antonio	71	6,46
Roca Simó, Francisco	735	66,88
Vaquer Colom, Bartolomé	3	0,27

3.4. Arxiu Documental

3.4.1. Fons Imatge: Col·lecció Mas Martí

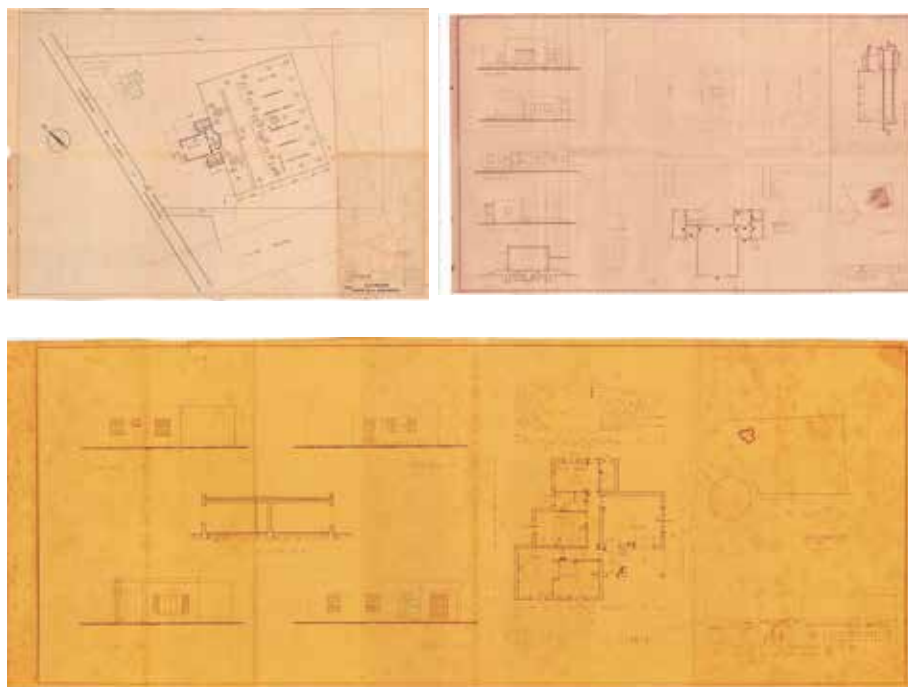
Dins la Col·lecció Mas Martí hi ha algunes imatges que mostren l'estat als anys seixanta de la zona de s'Arenal. Aquestes imatges formen part d'un ampli conjunt que il·lustra l'evolució de la ciutat de Palma i els voltants entre els anys cinquanta i vuitanta.

3.4.2. Fons Arquitectes: Josep Ferragut

L'Arxiu del COAIB custodia des de fa cinc anys l'extens arxiu professional de l'arquitecte Josep Ferragut, en què apareixen nombrosos encàrrecs projectats dins el municipi de Lluçmajor, tot i que no tots es varen arribar a construir.

Un dels més interessants és tal vegada el conjunt de la subestació de l'empresa de Gas i Electricitat (GESA)²⁶ i l'habitatge per al guarda de les instal·lacions.²⁷ L'habitatge, projectat el 1956, és un edifici de planta baixa amb volumetria senzilla i coberta plana, i la subestació presenta també volumetria i estructura senzilla, on l'arquitecte remarca la façana amb una gran porta de vidre a doble alçada.

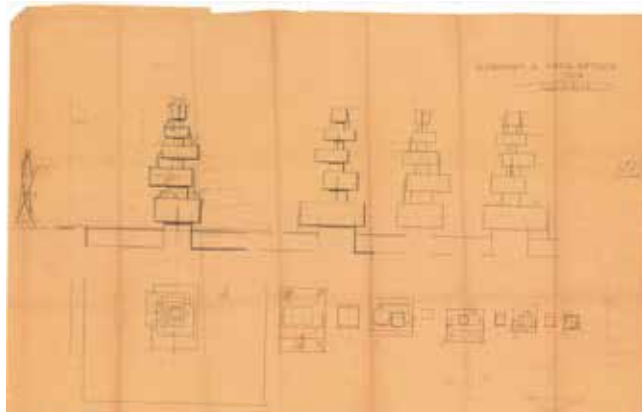
Entre els projectes no realitzats hi ha un avantprojecte de l'any 1961²⁸ per construir un monument a la plaça de Sant Bonaventura en homenatge a Maria Antònia Salvà (1869-1958). Dins de la documentació apareixen diferents propostes d'urbanització de la plaça i esbossos a mà alçada del monument, a més de

²⁶ FERRAGUT POU, Josep (1956). *Proyecto: Edificio Subestación 66KW*. AD1JFP10852.

²⁷ FERRAGUT POU, Josep (1956). *Proyecto: Vivienda guarda*. AD1JFP10853.

²⁸ FERRAGUT POU, Josep (1961). *Proyecto: Emplazamiento monumento*. AD1JFP11273.

correspondència entre l'Ajuntament i l'autor per tractar del tema. Finalment, s'hi construí el monument de l'Espigolera de l'escultor Horacio de Eguía.

NOUS ENTORNS URBANS SEGURS: ESTUDI DELS ENTORNS ESCOLARS DE LLUCMAJOR PER A LA SEVA PACIFICACIÓ

Bartomeu Duran i Gelabert

El projecte Nous Entorns Urbans Segurs (NEUS) neix a partir de la pregunta que una nina, na Neus, va fer a son pare durant el curs 2021-2022, quan encara hi havia restriccions sanitàries per mor de la COVID-19, amb la qual qüestionava el fet d'anar sempre en cotxe a escola, en lloc d'anar-hi caminant o en bicicleta.

Son pare, en Rafel, tractant de contestar aquella pregunta, va redactar un estudi en el qual es proposava la creació de camins escolars segurs en el nucli urbà de Lluçmajor, a la manera del *Pédibus* de Lió (França), del *Walking Bus* a Frome (Regne Unit), o dels *Camins Escolars* a Sant Joan Despí (Espanya). Aquell primer plantejament consistia a detectar una sèrie d'emplaçaments dins el poble, des dels quals es poguessin generar uns recorreguts segurs fins a cadascun dels equipaments d'ensenyament, de tal forma que els nins, acompanyats d'adults responsables, poguessin anar a classe i tornar-ne a peu. L'estiu de 2022, aquella proposta inicial va ser presentada a l'Ajuntament; la resposta oficiosa per part de l'Administració local fou que l'espai públic de Lluçmajor no reuneix les condicions mínimes necessàries per desenvolupar el dit projecte.

Tot i aquest entrebanc, els centres educatius varen seguir treballant conjuntament i «es va posar en marxa un grup de feina que pretén millorar els entorns escolars de la localitat de Lluçmajor», tal com s'explicava en un correu electrònic enviat a les famílies dels alumnes del CEIP Rei Jaume III, el novembre de l'any 2022. Va ser llavors quan em vaig oferir a participar i a desenvolupar la proposta de treball que aquí s'exposa, prenent com a base el següent raonament: ja que la mateixa administració considera que els carrers i les places del poble no són adients per implantar-hi uns recorreguts escolars segurs, l'estudi dels espais públics situats al voltant de cadascun dels centres d'ensenyament hauria de permetre desenvolupar les respostes urbanístiques adequades, en cada cas, per a la seva millora i la seva pacificació.

Com veurem, allò que condiciona principalment el funcionament i els usos dels entorns escolars és la posició dels equipaments educatius dins la trama urbana. No en va els humans, com la resta d'animals, adaptam el nostre comportament a les característiques del medi físic en què vivim. Per tant, si transformam l'entorn en el qual ens movem, podrem modificar la manera com utilitzam aquests espais.

Així doncs, aquest estudi determina que en el nucli urbà de Lluçmajor hi ha cinc tipus d'entorns escolars per a un total de sis centres d'ensenyament. En primer lloc, tenim el col·legi Nostra Senyora de Gràcia, situat dins el Quadrat de Lluçmajor; en segon lloc, trobam els Sagrats Cors i Sant Bonaventura, ubicats a l'eixample històric dels segles XVIII i XIX; seguidament, hi ha el CEIP Rei Jaume III, que es va projectar i construir a principis del segle XX, fora de l'esmentat eixample; en quart lloc, l'Institut d'Estudis Secundaris que, inaugurat els anys setanta, apareix reflectit en el planejament municipal de l'any 1984; finalment, fa una dotzena d'anys es va construir, més enllà de la ronda de Migjorn, el CEIP Sa Marina de Lluçmajor.

Localització dels sis centres educatius de Lluçmajor.
 Font de l'ortofotografia: <https://ideib.caib.es/visor>

1. Centres educatius dins el Quadrat de Lluçmajor: un entorn del Petit Món¹

Aquest és el cas de l'entorn urbà al voltant del Col·legi Nostra Senyora de Gràcia, que, situat a la confluència dels carrers dels Paraires i de Sant Joan, segueix funcionant com un poble tradicional.

Aquí trobam una presència residual de vehicles aparcats; de fet, no s'hi pot aparcar. Això, juntament amb el poc trànsit rodat que passa pel carrer dels Paraires, permet la lliure ocupació de tot l'espai públic per part dels estudiants a les hores d'entrada i sortida de classe. A més, hi ha un reforç de la seguretat viària amb la indicació de la porta principal d'accés al centre d'ensenyament per mitjà d'un pas de vianants blanc i blau, que de cap manera serveix per connectar les voreres, ja que aquestes són absolutament impracticables degut a la seva estretor (amb prou feines arriben a fer dos pams d'ample).

Com s'ha dit, l'entorn de Nostra Senyora de Gràcia continua funcionant com ho devia fer abans de la introducció en massa de la mobilitat motoritzada: Quan passa un cotxe a baixa velocitat (ens podríem imaginar que fos un carruatge de cavalls de fa un segle i mig), els alumnes es retiren als costats de la via i, quan l'automòbil ha passat, els estudiants recuperen tot l'espai, és a dir, hi ha una convivència pacífica entre peons i vehicles de motor.

A diferència del carrer dels Paraires, en el de Sant Joan sí que es produeixen petits embossos de circulació a l'hora d'entrar a l'escola. Aquí, la seguretat viària es reforça mitjançant reductors de velocitat i amb presència policial a les hores d'entrada i de sortida de l'alumnat. Com a gran part del poble, les voreres són impracticables.

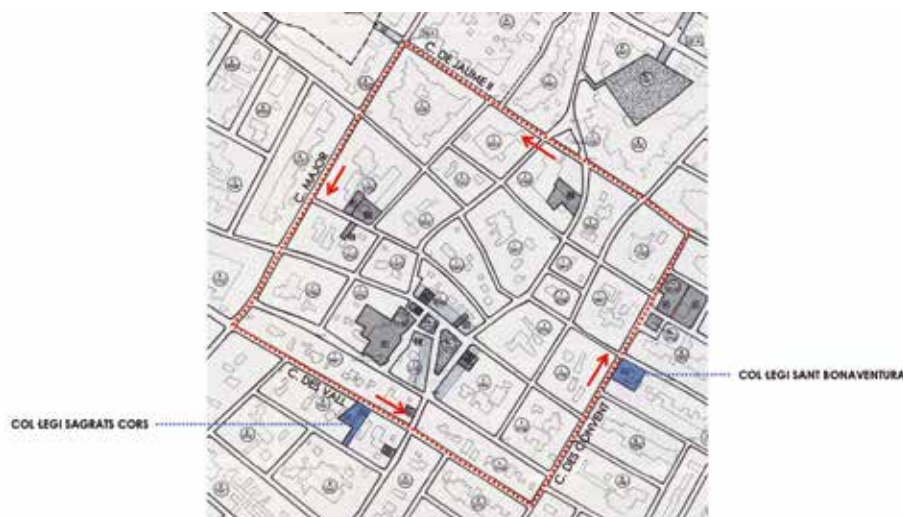
Tant en el cas de Nostra Senyora de Gràcia com en la resta d'entorns escolars, s'ha observat que alguns pares acompanyen els fills en patinet elèctric, quan, d'acord amb el Reial decret 970/2020, de 10 de novembre, en matèria de mesures urbanes de trànsit,² els vehicles de mobilitat personal estan dotats d'una única plaça.

¹ El terme *entorn del Petit Món* fa referència al concepte *Small World City*. GRAS, Ramon i BURKE, Jeremy (2023). *City Science: Performance Follows Form*. Nova York, Barcelona: Actar Publishers.

² Publicat dia 11 de novembre de 2020 en el *Butlletí Oficial de l'Estat*, número 297.

2. Centres educatius en un carrer de la ronda del Quadrat: disfuncions entre un eixample dels segles XVIII i XIX, i una mobilitat del segle XX

Aquesta tipologia d'entorns escolars la trobam al voltant del col·legi Sant Bonaventura i del CEI Sagrats Cors. Tots dos centres estan ubicats en carrers que conformen la ronda del Quadrat, és a dir, que serveixen per circumval·lar la trama urbana fundada pel rei Jaume II l'any 1300.

Localització dels col·legis Sant Bonaventura i Sagrats Cors sobre el plànol 22 del Pla General.

Al carrer del Convent, on se situa el col·legi Sant Bonaventura, es produeix una entrada molt important de vehicles provinents de la ronda de Migjorn que travessen el poble de sud a nord per aquest punt. Probablement, per mor d'això, es va ubicar una línia d'aparcaments al costat de l'escola (a la dreta, en el sentit del trànsit), quan a la resta del carrer la franja d'aparcaments es troba a l'esquerra del sentit de circulació. Gràcies a la dita filera de cotxes aparcats a la banda del centre d'ensenyament, es protegeix l'entrada a l'edifici i es permet que les persones puguin acumular-se amb certa seguretat, tot i que l'Ordenança municipal de circulació,³ en el seu article 15.2, prohibeix als peons «circular en gran grup o aturar-se formant aglomeració pels voltants dels accessos a locals i edificis de concurrència pública de manera que l'aglomeració hi impedeixi

³ Publicada dia 22 d'abril de 2010 en el *Butlletí Oficial de les Illes Balears*, número 61.

l'accés del trànsit regular de vehicles i vianants». No és que les famílies dels alumnes del col·legi de Sant Bonaventura estiguin actuant malament, sinó que l'Ordenança no regula de forma adequada el possible funcionament dels espais públics situats al voltant dels equipaments.

Així doncs, l'ús prioritari d'aquesta via pública és la mobilitat motoritzada, atès que un 78 % de la seva secció està destinada als automòbils. Consegüentment, l'entorn del col·legi acaba funcionant com un *kiss & fly* d'un aeroport, mentre la gent ha d'esperar dreta en una vorera de 65 cm d'ample, aferrada a les façanes dels edificis.

Per la seva part, el carrer del Vall, on hi ha el CEI Sagrats Cors, no es connecta, pel que fa a la circulació viària, amb les rondes de Llucmajor, amb la qual cosa el trànsit rodat que suporta és substancialment inferior que el del carrer del Convent. Aquest fet permet una major afluència de pares que acompanyen a peu els seus fills a escola. Tanmateix, com en el cas anterior, el 77 % de la superfície viària es destina als vehicles motoritzats, i les voreres són tan estretes (de 57 i 90 cm d'amplada, respectivament) que no compleixen la seva missió de ser un lloc segur per a la circulació i l'estada de les persones. Per aquest motiu, la seguretat viària davant el centre educatiu es reforça amb un pas de zebra blanc i blau situat just davant l'entrada a l'edifici.

L'any 2021 es va aprovar l'Ordre ministerial TMA/851/2021, de 23 de juliol, per la qual es desenvolupa el document tècnic de condicions bàsiques d'accessibilitat i no-discriminació per a l'accés i la utilització dels espais públics urbanitzats,⁴ que és d'aplicació a tot l'Estat. En el seu article 5 es defineixen com a itineraris accessibles per a vianants aquells que «garanteixen l'ús i la circulació de manera segura, còmoda, autònoma i contínua de totes les persones». Entre d'altres requisits, aquests itineraris han de discórrer «de manera confrontant a la línia de façana o referència edificada a nivell del terra», i «en tot el seu desenvolupament tindrà una amplada lliure de pas no inferior a 1,80 m, que garanteixi el gir, l'encreuament i el canvi de direcció de les persones, independentment de les seves característiques o mode de desplaçament».

En aquesta Ordre s'hi ha de sumar el Decret 1/2023, de 23 de gener, de regulació de l'accessibilitat universal en els espais d'ús públic de les Illes Balears,⁵ que en el

⁴ Publicada dia 6 d'agost de 2021 en el *Butlletí Oficial de l'Estat*, número 187.

⁵ Publicat dia 24 de gener de 2023 en el *Butlletí Oficial de les Illes Balears*, número 11.

seu article 4.2 disposa que «les administracions públiques han de garantir (...) que totes les seves instal·lacions (...) són accessibles i que estan comunicades entre si, mitjançant, almenys, un itinerari per a vianants accessible». Així mateix, l'article 5 del Decret estableix, per una banda, que «a tots els nuclis urbans, qualsevol edifici o espai de titularitat pública o de pública concurrència (...) ha d'estar connectat a un itinerari per a vianants accessible entre equipaments existents on es prestin serveis públics bàsics» i, per l'altra, que «fins a la consecució plena dels requeriments d'accessibilitat universal esmentats (...), les entitats locals han d'establir en els seus pressuposts anuals, de manera específica i diferenciada, les consignacions necessàries per a les adaptacions progressives corresponents dels espais existents urbanitzats, edificacions i serveis d'ús públic».

De l'aplicació de l'Ordre estatal i del Decret autonòmic es desprèn que qualsevol via urbana de menys de 7,1 m d'ample que es reurbanitzi haurà de ser de plataforma única i sense cap aparcament, com, per exemple, el carrer del Bisbe Taixequet. Aquests 7,1 m són el resultat de sumar dues voreres accessibles d'1,8 m d'amplada lliure, aferrades a les façanes laterals, amb un vial central per al pas de bombers de 3,5 m d'ample mínim recomanat.

L'ORDRE TMA/851/2021, DE CONDICIONES BÁSICAS DE ACCESIBILIDAD Y NO DISCRIMINACIÓN PARA EL ACCESO Y LA UTILIZACIÓN DE LOS ESPACIOS PÚBLICOS URBANIZADOS, ÉS D'APLICACIÓ A QUALESVOL PROJECTE DE REURBANITZACIÓ, PLA GENERAL, ETC., AMB APROVACIÓ DEFINITIVA POSTERIOR AL 2 DE NOVENBRE DE 2022

QUALSEVOL CARRER DE MENYS DE 7,1 m D'AMPLE QUE ES REURBANITZI HAURÀ DE SER DE PLATAFORMA ÚNICA (COM EL C. DEL BISBE TAIXEQUET) I SENSE CAP APARCAMENT

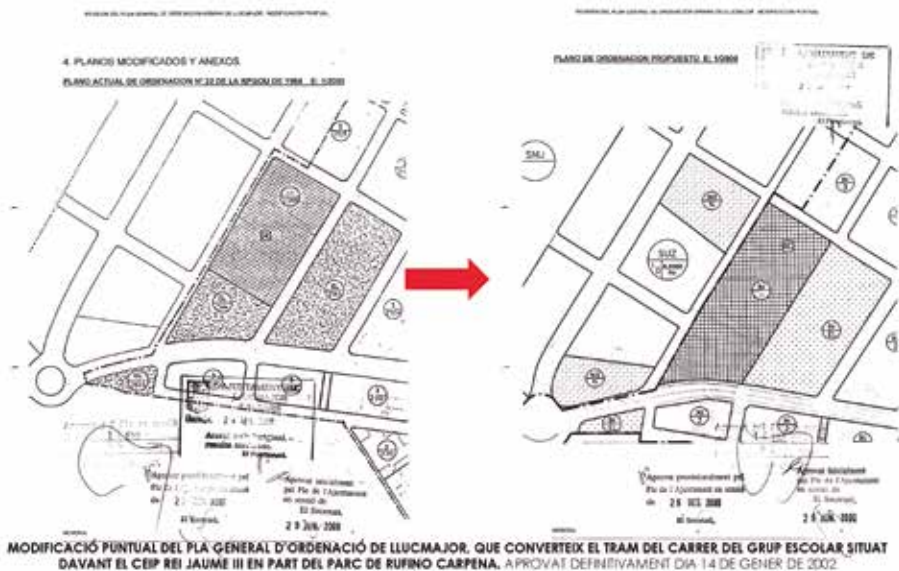
COL·LEGI SANT BONAVENTURA I CIBSAGRATS CORS

Esquema de carrer accessible.

3. Centres educatius planificats amb criteris higienistes i racionals: un entorn escolar pacificat

Dins aquesta tipologia tenim els espais públics situats al voltant del Centre d'Estudis d'Infantil i Primària Rei Jaume III. Es tracta d'un entorn urbà quasi pacificat, tot i que presenta algunes mancances.

El fet més destacable d'aquest cas d'estudi és la modificació puntual del Pla General d'Ordenació de Lluçmajor, aprovada definitivament dia 14 de gener de 2002, l'objecte de la qual era l'ampliació del col·legi fins a la ronda de Migjorn. La dita ampliació es va realitzar eliminant una zona verda prevista en el planejament, la qual es va reubicar (damunt plànol) en el tram de carrer situat entre el centre escolar i el parc de Rufino Carpena. És a dir, fa més de vint anys que aquest carrer està qualificat com a Espai Lliure i hauria de formar part del parc amb el qual confronta. A la realitat, però, existeix un manca de continuïtat física i visual entre la zona verda i l'esmentat vial; consegüentment, l'espai es llegeix com a dos elements dissociats. En qualsevol cas, la calçada tallada al trànsit rodat genera una àrea àmplia i segura davant l'escola, que permet una gran concentració de persones.

Modificació puntual del Pla General d'Ordenació a l'àmbit de ses Escoles.

Per altra banda, Jaume III és l'únic centre d'ensenyament del poble amb una presència important d'arbrat en el seu entorn, amb tots els beneficis que això comporta: millora de la qualitat de l'aire, regulació de les condicions climàtiques, atenuació de la contaminació acústica, regulació del cicle hídric, increment de la biodiversitat, contribució a l'equilibri psicològic de les persones, reducció del consum energètic dels edificis adjacents, etc.⁶ Tot i així, no s'està duent a terme la reposició dels arbres que s'han hagut de talar al llarg dels anys. Per tant, hi ha un empitjorament progressiu de les condicions ambientals de l'entorn escolar.

Una de les conseqüències de la modificació puntual més amunt explicada és el petit descampat existent entre l'extrem sud del pati del col·legi i la vorera de la ronda. Tot i que, urbanísticament, aquesta petita porció de terreny està qualificada com a equipament educatiu, és evident que, en l'aspecte material, no forma part de l'escola. D'acord amb això, es podria considerar que el CEIP Rei Jaume III es troba en situació d'inadequació per no ajustar-se a les determinacions del planejament vigent, d'acord amb l'article 129.1 de la Llei d'urbanisme de les Illes Balears.⁷ A més, l'aspecte de descampat d'aquest lloc no urbanitzat afavoreix les actituds incíviques i, durant molts anys, la falta d'una parada per a l'autobús escolar obligava aquest a cavalcar damunt la vorera perquè els infants poguessin pujar-hi i davallar-ne. Durant el curs 2023-2024, això darrer s'ha corregit, amb la ubicació d'una nova parada d'autobús al carrer de Francesc Aulet.

Descampat qualificat com a equipament escolar, d'acord amb la modificació puntual del planejament.

6 ÀREA DE MEDI AMBIENT I SERVEIS URBANS (2011). *Gestió de l'arbrat viari de Barcelona*. Barcelona: Hàbitat Urbà, Ajuntament de Barcelona.

7 Publicada dia 29 de desembre de 2017 en el Butlletí Oficial de les Illes Balears, número 160.

A l'encreuament de l'esmentat carrer de Francesc Aulet amb el del Grup Escolar s'ha estat construït un edifici d'habitatges, les obres del qual ocupaven la via pública, fet que obligava els vianants a baixar de la vorera. Això suposaria un incompliment de la més amunt esmentada Ordenança municipal de circulació, que, en el seu article 12, diu que els ciutadans han de caminar per les voreres. Per evitar aquesta situació, s'hauria d'haver exigít l'habilitació d'un camí alternatiu per als transeünts, sobretot tenint en compte la presència habitual de nins. S'ha d'assenyalar també que, a les hores d'entrada i sortida dels alumnes, sovint es veuen cotxes estacionats damunt els passos de zebra d'aquesta cruïlla, i això posa en risc la integritat física dels més petits.

4. Centres educatius deficientment planificats: un entorn periurbà

Queden per exposar les dues tipologies d'entorns escolars que, amb diferència, presenten unes pitjors condicions quant a la seguretat viària, la sostenibilitat mediambiental, i la salut i l'educació dels infants. Aquests espais es troben al voltant dels dos equipaments d'ensenyament més nous que, al mateix temps, foren els menys planificats en el moment de ser construïts: es tracta de l'Institut d'Estudis Secundaris i del CEIP Sa Marina de Lluçmajor. Si bé s'haurien pogut incloure dins un mateix tipus d'entorn, la diversa casuística observada en cada cas ha duit a classificar-los per separat. Com veurem, l'origen principal de les seves problemàtiques està en la manca de planificació urbanística i de previsió de les necessitats d'escolarització de la població; per aquesta raó, també són els contextos urbans més complexos a l'hora de desenvolupar una possible solució.

Així, l'Institut és un centre educatiu de primer ordre, amb una gran aflluència: un total de 1.150 alumnes assisteixen diàriament a classe, la qual cosa equival a un de cada dotze habitants del poble. Així mateix, els estudiants procedeixen dels nuclis de Lluçmajor, de s'Estanyol de Migjorn i d'Algaida, i n'hi ha més de 200 que arriben i se'n van amb un dels 6 autobusos de transport escolar.

Tot i la importància prevista sobre equipament (recordem que fou inaugurat el curs 1978-1979 pel rei d'Espanya),⁸ es va col·locar en un extrem del poble, en una situació propera a la d'un cul-de-sac, atès que tres de les quatre vies d'accés són camins asfaltats de fora vila: el camí de Gràcia, el camí des Vinyet d'en Canals i el

⁸ *Història* [en línia]. Lluçmajor: Institut d'Educació Secundària Lluçmajor. <<https://iesllucmajor.org/linstitut/historia/>> [Consulta: 31 gener 2024].

carrer de Sor Teresa Vanrell. El Pla General d'Ordenació aprovat posteriorment⁹ hauria pogut resoldre, almanco parcialment, els problemes derivats de la seva implantació poc encertada.

Per la seva part, els espais públics urbans tampoc no estan dissenyats ni dimensionats per donar una resposta adequada al gran volum d'estudiants que concorren en aquest punt de Lluçmajor: les voreres del carrer de Gràcia, des de la ronda d'Antoni Ramis fins a l'Institut, són massa estretes (d'1,5 m d'ample), i els carrers de la Reina Esclaramunda i de Gràcia, i la ronda d'Antoni Ramis no estan dimensionats per ser de doble sentit de circulació i, al mateix temps, permetre aparcar als dos costats de la via (8 m d'ample de calçada).

Així mateix, ens trobam en un entorn no urbanitzat i descuidat, en resum, sense civilitzar, format per descampats que, com ja s'ha dit, fomenten les actituds incíviques: ningú no es comporta igual al passeig del Born de Ciutat que en un camp cultivat o, com és el cas, en un erm. Com a exemple, alguns d'aquests no-llocs¹⁰ situats al voltant de l'IES s'usen com a aparcament improvisat per a cotxes.

Tots aquests condicionants fan que, a l'hora de la sortida del centre, es donin moments de caos al carrer de Gràcia, on hi ha l'entrada principal a l'edifici: vehicles privats, al·lots a peu o en patinet i autobusos coincideixen al mateix temps en un espai angost. Aquesta situació podria suposar un perill per a la seguretat de les persones, en cas d'una emergència, per exemple, sanitària. En canvi, a primera hora del matí, l'arribada es produeix de manera escalonada: els alumnes van arribant, ja sigui caminant, en patinet, en cotxe o en transport escolar.

Urbanísticament, el triangle de carrer en el qual aparquen els autobusos no forma part de la via pública, sinó que està qualificat com a part de l'equipament educatiu. Com en el cas del CEIP Rei Jaume III, es podria considerar que l'Institut es troba en situació d'inadequació per no ajustar-se a les determinacions del

⁹ Aprovat definitivament dia 30 de novembre de 1984 i publicat en el BOIB dia 5 de gener de 1985.

¹⁰ AUGÉ, Marc (1992). *Los «no lugares». Espacios del anonimato. Una antropología de la sobremodernidad*. Barcelona: Editorial Gedisa, SA.

planejament vigent, d'acord amb la Llei d'urbanisme autonòmica. A més a més, el poliesportiu ubicat darrere l'IES s'aixeca en sòl rústic.

Superposició del plànol 22 del Pla General amb l'ortofotografia de la IDEIB
<<https://ideib.caib.es/visor/>>

5. Centres educatius no planificats: enmig del camp

Sa Marina de Llucmajor no apareix en el planejament urbanístic municipal. És a dir, que en el moment de la seva redacció, a principis dels anys vuitanta, el Pla General no va tenir en compte la projecció de creixement de la població en relació amb les futures necessitats d'escolarització. Llavors, aquest centre d'estudis d'infantil i primària es va poder edificar en aplicació de l'apartat 2.b.3 de la norma 18, «Règim d'usos dels equipaments», del Pla Territorial Insular de Mallorca,¹¹ que diu que «només a les Àrees de Transició (AT) es podran ubicar usos docents, educatiu, socioassistencial o sanitari.» Així, uns terrenys que l'any 2009 eren camps, es convertiren, l'any 2012, en un equipament públic.

¹¹ Publicat dia 31 de desembre de 2004 en el Butlletí Oficial de les Illes Balears, número 188 EXT.

Localització del CEIP Sa Marina damunt la planimetria generada per la IDEIB, amb el parcel·lari cadastral.

Com a conseqüència d'aquesta falta de previsió, l'escola està dividida en dues parcel·les cadastrals, una de les quals, per cert, inclou el vial on hi ha els bombers, dos descampats, un al sud i l'altre a l'oest del col·legi, i un aparcament públic. En una d'aquestes dues terres ermes, el projecte d'execució de l'edifici hi preveia, també, una àrea d'estacionament que, finalment, no es construí.

D'aquesta improvisació i manca de planificació en resulta un entorn escolar feréstec, sense domesticar: escassetat d'arbrat, espais residuals sense urbanitzar, tall abrupte entre el sòl urbà i el camp, grans superfícies d'asfalt, etc. S'ha de dir, però, que davant l'entrada al CEIP s'ha generat una pseudoplaceta que permet la concentració de persones sense perill de ser atropellades.

Per altra banda, Sa Marina és l'únic centre educatiu ubicat més enllà de la ronda de circumval·lació del poble. Si bé la ronda de Migjorn té la mateixa amplada que els carrers de segon ordre de l'Eixample de Palma (com el de l'Arxiduc Lluís Salvador i el dels Reis Catòlics, per posar dos exemples) o que els carrers típics de l'Eixample barceloní, és evident que difereix en gran mesura pel que es refereix a les seves qualitats ambientals i materials: el 76,5 % de la secció de la ronda Il·lucmajorera està destinada als vehicles, hi ha quatre carrils de circulació i dues bandes d'aparcament, les voreres tenen un ample d'entre 1,8 i 2 m, i no hi ha cap arbre. Així mateix, es tracta d'una via urbana molt poc permeable, degut

a la gran distància existent entre els passos de zebra (fins a 300 m, quan el que es recomana és un centenar) i, a més, els semàfors per a vianants funcionen amb polsadors a demanda.

Per acabar, com en el cas de l'Institut, tant el CEIP com el parc de bombers es troben en una situació de cul-de-sac, amb tres carrils d'accés i tres de sortida. D'aquesta manera, juntament amb l'organització actual del trànsit rodat a la zona, s'afavoreix el caos circulatori a les hores d'entrada i sortida de classe. Finalment, el carril bici existent no deixa de ser una solució ortopèdica que no forma part de cap sistema urbà. Totes les característiques que s'han assenyalat contribueixen a promocionar la mobilitat motoritzada, en detriment d'un entorn escolar pacificat.

6. Accions dutes a terme per reivindicar la millora dels entorns escolars

Fins ara, des dels centres d'ensenyament, els equips directius i les associacions de mares i pares d'alumnes han organitzat una sèrie d'accions destinades a fer visibles les mancances dels entorns urbans escolars i, al mateix temps, reivindicar-ne la millora.

Els dies 4 de maig i 9 d'octubre de 2023 es dugueren a terme sengles concentracions davant el consistori, on es llegí un manifest i, des d'allà, els nins, acompanyats per adults, caminaren cap a les seves respectives escoles.

Concentració Tothom cap a escola de dia 4 de maig. Foto: Tomeu Duran.

Així mateix, entre els dies 3 i 5 de maig i, un altre cop, dia 9 d'octubre, amb els estudiants de cadascun dels centres educatius, es realitzaren distintes accions d'apropiació dels espais públics situats en els entorns escolars, en el marc de la diada *Streets for Kids*, organitzada per la campanya Clean Cities. L'esmentada campanya està formada per una coalició europea de més de 70 organitzacions no governamentals, associacions mediambientals, moviments de base i organitzacions de la societat civil, que té com a objectiu propiciar un futur urbà més habitable i sostenible.¹²

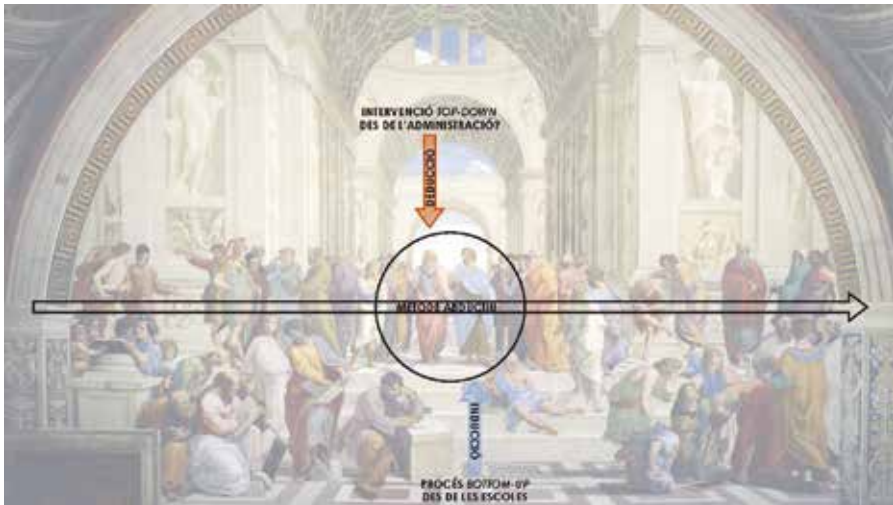
7. Conclusió

Allò que s'ha exposat en aquest document és el resultat d'un procés inductiu d'anàlisi individualitzada de les característiques i de la fenomenologia existents en els entorns urbans de cadascun dels sis centres educatius de Lluçmajor. A partir d'aquest raonament d'inducció, o *bottom-up* (de baix a dalt), s'han extret una sèrie de regles i de solucions aplicables en els carrers i places del poble, en funció de les necessitats de cada espai.¹³ No hi ha dubte de que qui ha d'implantar aquestes solucions és l'Administració pública amb intervencions *top-down* (de dalt a baix). Tanmateix, l'única forma que de la combinació d'aquests dos moviments de sentit contrari entre si, *bottom-up* des de les escoles i *top-down* des de l'Administració, en pugui sorgir una resposta satisfactòria a la pregunta que na Neus feia a son pare (i per extensió, a tots els adults) és per mitjà d'un procés creatiu o d'abducció que ens permeti caminar amb èxit cap a uns Nous Entorns Urbans Segurs.¹⁴

12 *Quiénes somos* [en línia]. Clean Cities Campaign. <<https://spain.cleancitiescampaign.org/quienes-somos/>> [Consulta: 2 febrer 2024].

13 Aquestes regles i solucions s'han desenvolupat de manera esquemàtica en un document a part.

14 L'aplicació a l'urbanisme dels raonaments deductiu, inductiu i *abductiu* s'explica en el capítol *A New City Science Methodology: Deductive, Inductive, Abductive Reasoning*, GRAS, Ramon i BURKE, Jeremy (2023). *City Science: Performance Follows Form*. Nova York, Barcelona: Actar Publishers.

Interpretació dels raonaments de deducció, inducció i abducció sobre la pintura *L'Escola d'Athenes de Rafael*. © de la imatge: SERVIZIO FOTOGRAFICO DEI MUSEI VATICANI.

Aqueixa resposta coincideix, en gran mesura, amb les accions enumerades en el *Decàleg per uns entorns escolars segurs i saludables*, elaborat pel Grup de Treball de Salut Mediambiental de la Societat Catalana de Pediatria, l'objectiu de les quals és «aconseguir unes condicions equitatives, saludables i segures al voltant de tots els centres escolars amb la finalitat de promoure un present que garanteixi el millor futur per a la nostra infància, afavorint el seu desenvolupament i preservant la seva salut.»¹⁵

Agraïments

A na Neus per la seva pregunta i a son pare, en Rafel, que, tractant de contestar-la, ha activat el moviment per a uns Nous Entorns Urbans Segurs a Lluçmajor. A totes les persones que de manera altruista estan participant en major o menor mesura en el projecte NEUS. I, especialment, a na Margarida, pels seus consells, les seves aportacions i el seu suport.

¹⁵ *Decàleg per uns entorns escolars segurs i saludables* [en línia]. Societat Catalana de Pediatria. <<https://docs.academia.cat/noticies/3824/1/decalec-entorns-escolars-segurs-i-saludables-scp.pdf>> [Consulta: 5 febrer 2024].

CAPOCORB NOU, ENTRE EL PROJECTE D'URBANITZACIÓ I LA LLUITA ECOLOGISTA

Maties Garcias Salvà

En aquest text parlaré de tots aquests elements:

- d'un paisatge gairebé salvatge
- de possessions grans, immenses
- de senyors antics que venen la terra a inversors potents i estrangers
- de moros i de cristians
- d'urbanitzacions i d'ecologistes
- de doblers i de donacions
- d'un home de confiança dels inversors i amb màxims poders delegats que els traeix
- d'un silenci espès: ningú recorda res, un diu que l'altre sap coses però ell no...
- d'una mort misteriosa...

Podrien ser els elements d'una novel·la negra o d'un thriller. Però no ho són. Són fets reals ocorreguts durant els anys vuitanta i principis dels noranta entorn de l'intent d'urbanització de la costa de Capocorb Vell. Es tracta d'una lluita ecologista important, però és una lluita que no figura entre les més conegudes, a diferència dels casos de sa Dragonera i es Trenc, i d'altres, entre els quals també podem citar el cas de s'Estelella, tan propera geogràficament a Capocorb.

En el llibre col·lectiu *Les mobilitzacions per a la protecció del medi ambient a les Illes Balears (1991-2022)*, coordinat per Paula Nigorra i Sebastià Serra, ho reconeix Arnau Company: «zones com es Trenc, sa Punta de n'Amer, Mondragó o sa Canova tingueren un ample ressò mediàtic. Però també n'hi hagué amb menys seguiment informatiu, tot i la seva significació».¹ I aquí, entre d'altres casos, cita Capocorb Nou. Sí que en parla, i amb detall, el geògraf Francesc Casañas Vilamala en el seu treball sobre tot el procés urbanístic del litoral de Lluçmajor. Hi faré referència.

Capocorb

El paisatge és de marina seca i dura, de garriga baixa i sementers de poca terra, de costa alta i de penya-segats tallats a plom sobre la mar, però també amb una línia litoral amorosida per dues cales sinuoses que a l'estiu conviden al bany refrescant: cala Beltran i cala Pi.

El redol és un espai de vastes possessions poc retents que han albergat pobladors remots, senyors feudals, jesuïtes rics, propietaris ciutadans, i tota la gamma de foravilers lligats a la terra: amos i jornalers, missatges i roters, pastors i *oguers*, porquerets i garriguers...

Són terres antigues que han conegut invasions moresques, tràfic de contraban, rondes de carabiners, torres de vigia, fars que pipellegen potents i que acompanyen els mariners, militars de bateries de costa i soldadesca aquarterada en les casernes d'artillers.

Per aquí hi ha hagut senyors rics que s'empobreixen i inversors kuwaitians que compren vastes extensions de la costa mallorquina. El 1956 Isabel Salvà ven la possessió a una empresa que agafa el mateix nom de la possessió, Capocorb Nou SA, i que és propietat del banquer kuwaitià Mubarak Abdulasif al Hasawui, membre de l'anomenada família reial de l'emirat.

Cala Beltran, en terres de Capocorb Nou.

El projecte urbanitzador

En aquesta contrada s'hi planegen projectes d'urbanització impactants i s'hi projecten inversions mil milionàries. La proposta d'urbanització havia entrat a les dependències municipals l'agost de 1979. La signava Martí Ferriol en representació de Cala Cristal SA, l'empresa bessona de Capocorb Nou SA en els projectes urbanitzadors.

Els objectius urbanístics són de màxims: 962 xalets, apartaments i hotels, ports esportius i clubs hípics, instal·lacions d'esport i de lleure. En total, 12.300 places turístiques i 3.800 metres del litoral urbanitzats.

Explica Francesc Casañas en el seu treball: «Potser les pretensions dels urbanitzadors, el dimensionament dels projectes i l'impacte previsible fan d'aquest sector urbanitzable (SUP) un exemple molt conflictiu i difícil de pair en un entorn al qual poc benefici podien oferir, ja que la seva empremta "edificatòria" hauria estat aclaparadora. Aquest PP (Pla Parcial) és destinat a convertir-se en un dels més polèmics de Mallorca».²

I com que el Pla General de 1965 fa urbanitzable tot el litoral del terme, si es dugués a terme el procés urbanitzador, segons explica Casañas, Capocorb Nou hauria creat el continu urbà de major dimensió del municipi, amb una extensió de «602,94 hectàrees»,³ amb Capocorb, Cala Pi, Vallgornera i es Pas.

Plànol del projecte urbanitzador. Publicat a *Llucmajor de Pinte en Ample*, núm. 87. Febrer de 1989.

La tramitació a l'Ajuntament

L'Ajuntament hi veu un important ingrés de doblers i feina per repartir. Els plens municipals entre 1982 i 1985 van aprovant el planejament que presenta la promotora. L'arquitecte i l'enginyer municipals avalen les tramitacions dels urbanitzadors.

El 25 de gener de 1982 (governen UCD i PSOE, amb Miquel Clar com a batle), el consistori aprova inicialment el Pla Parcial d'Ordenació Urbanística.

El 29 de març de 1982 s'aprova provisionalment el Pla Parcial i es rebutgen, també, les al·legacions del GOB i del COAIB que s'han presentat durant el període d'exposició pública. Al Col·legi d'Arquitectes l'Ajuntament li respon que el PGOU encara no té una aprovació definitiva i que la població prevista a Capocorb Nou no és excessiva, mentre que les al·legacions del GOB són desestimades «porque es necesario buscar el equilibrio entre ecología y edificación del suelo».⁴ El Pla Parcial passa a la Comissió Provincial d'Urbanisme.

Segons la proposta de l'empresa, la casa de la vila rebrà compensacions econòmiques i de terreny a càrrec del 10 % d'aprofitament mitjà a què obliga la llei. Enumerem-les:

- a) Un solar de més de 2.000 metres destinat a serveis municipals dins la mateixa urbanització.
- a) Vint milions de pessetes, que les arque municipals ingressaran en dos terminis.
- b) Una finca aferrada al migjorn del poble, sa Sort Gran, de més de tres quarterades i valorada en 42 milions. Els venedors són Climent Noguera, banquer, i els germans Antoni, Julià i Joan Mut Puig. (Fent un avançament narratiu, direm que ara mateix s'hi ubiquen el parc de bombers, l'escola de música dins barracons i un centre escolar, el CEIP Sa Marina).

Mentrestant, l'octubre de 1982 la Comissió Provincial d'Urbanisme, secció de Mallorca, frena la urbanització perquè no es compleixen determinades condicions (proveïment d'aigua, places d'aparcament...), però els promotors hi presenten recurs d'alçada. El ple de 29 de novembre de 1982 rep un escrit de la promotora datat el 18 de novembre en què s'informa el consistori que

han presentat un recurs davant el Consell General Interinsular i que tenen la confiança que la institució preautonòmica el donarà per vàlid. L'Ajuntament considera que estan resoltes les deficiències que motivaren la denegació de l'aprovació definitiva del Pla Parcial.

Canvi en el consistori i govern de Cañellas

L'any 1983 se celebren eleccions municipals i Antoni Zanoguera Rubí, d'Alianza Popular, guanya la batlia. Ja és vigent l'Estatut d'Autonomia de les Illes Balears i dels primers comicis al Parlament de les Illes Balears en surt el Consell Executiu de la CAIB, el govern presidit per Gabriel Cañellas.

Mentrestant, l'empresa urbanitzadora ha obert camins dins la garriga de la possessió, amb la justificació que són tallafocs per prevenir incendis, tot i que aquests camins solen coincidir amb els amples vials de la futura urbanització. Les obres no compten ni amb permís formal de l'Ajuntament ni de cap altra institució i s'han d'aturar.

El Govern aprova el Pla Parcial de Capocorb Nou el 5 d'abril de 1984, però amb requeriments sobre els recursos d'aigua, l'estació depuradora i els aparcaments.

El ple municipal del 25 de novembre de 1985 aprova inicialment el Projecte d'urbanització de la primera fase del Pla Parcial de Capocorb. Al cap d'un mes, Martí Ferriol, per escrit, proposa al consistori redactar el conveni entre l'empresa i l'Ajuntament per complir amb les propostes relatives a l'aprofitament mitjà, però amb garanties de retorn de les quantitats abonades si els terrenys són protegits.⁵

Ja es comença a sospitar que a la zona n'hi haurà, d'àrees protegides. De tota manera, el ple del 19 de desembre de 1985 pren la decisió de firmar els acords, tal com ho proposa públicament el regidor socialista Tomàs Garcias.⁶

El 27 de gener de 1986 el ple aprova definitivament el Projecte d'urbanització de la primera fase del Pla Parcial. Però el grup socialista s'absté en la votació per dues raons, que explica el seu portaveu: primera, perquè la Comunitat Autònoma ha declarat una zona del Pla Parcial com a protegida, i segona,

perquè la promotora s'ha endarrerit en el compliment dels compromisos adquirits amb el consistori.

El batle, Antoni Zanoguera, manifesta que durant el termini d'exposició pública no s'ha presentat cap al·legació en contra del projecte i que «fa una hora» (el ple començava a les 22 h) ha parlat amb el promotor, el qual ha assegurat que es complirien els compromisos amb l'Ajuntament. Amb 11 vots a favor i 5 abstencions socialistes s'aprova el punt.⁷

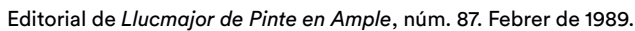
Encara el 31 de març de 1986, com a punt inicialment no inclòs a l'ordre del dia, el ple queda informat que Cala Cristal ratifica els compromisos adquirits. Així, s'accepta sa Sort Gran, de 22.787,40 m² i un valor de 42 milions de pessetes (dos més del que s'havia calculat inicialment), i tres milions de pessetes en metàl·lic que queden per abonar del total de 10 milions del primer pagament, atès que l'Ajuntament ja n'ha cobrat 5 i se'n descompten 2 a compte de l'increment de valor de la finca esmentada. Queda clar que els doblers s'hauran de tornar als promotors si no s'arriba a fer la urbanització.

Reacció ecologista

L'ecologisme fa temps que ha entrat en acció: pancartes, campanyes, protestes, iniciatives legals. Tres noms propis destaquen: COAIB, GOB i PSM, i tres àmbits d'actuació sobresurten: les institucions, el carrer i els mitjans de comunicació. La normativa proteccionista que aproven les institucions autonòmiques va avançant: la costa ja és «zona d'alt interès ecològic».

També els tribunals hi tenen el seu protagonisme, perquè el Pla Parcial aprovat rep dues impugnacions judicials: el GOB hi al·lega la necessària protecció dels penya-segats i el COAIB qüestiona el sostre de població prevista amb els xalets. L'Audiència anul·la el Pla Parcial i el 1989 el Tribunal Suprem ratifica la sentència anterior. Cala Cristal encara no defalleix i modifica el Pla Parcial per fer-lo acceptable als requeriments.

Tot té repercussió en els mitjans de comunicació: en el *Diario de Mallorca*, amb el seu corresponçal local, Francesc Verdera; adesiara *El País*, amb Andreu Manresa, i les publicacions locals *S'Arenal de Mallorca*, de Mateu Juan Florit, i *Llucmajor de Pinte en Ample*, de l'Obra Cultural Balear.

En tot l'entramat, destaca una peça clau, imprescindible (i controvertida): un mallorquí del Pla, pagès, un home que s'ha fet a ell mateix, que —diu la llegenda— ha après llengües estudiant mentre llaurava darrere les bísties que obrien el solc. Aquest pagès sineuer, després d'abandonar fora vila i passar al món turístic, arriba al capdamunt de l'empresa inversora de l'emirat.

Però el 2 d'agost de 1990 Saddam Hussein envaeix Kuwait. Es declara la guerra del Golf. Els Estats Units i les potències occidentals van a la guerra. Comença l'operació militar anomenada Tempesta del Desert. Esclata, segons Saddam Hussein, la *mare de totes les batalles*. El petroli entra en crisi i es produeix un

daltabaix a les finances i l'economia mundials. Els esquitxos, a Mallorca, hi arriben fort.

La traïció financera de Martí Ferriol queda al descobert. De resultes de la guerra i la crisi, els inversors volen passar comptes. És quan descobreixen que les xifres no quadren i que hi ha béns hipotecats sense el permís dels propietaris. L'estafa de l'administrador mallorquí, segons els kuwaitians, és evident.

Publica *El País* que els inversors el denuncien per una estafa de 5.000 milions per apropiació indeguda i falsedat documental. Martí Ferriol és detingut. Al cap de poc temps, surt en llibertat amb una fiança de 2.000 milions de pessetes.

Però l'agost de 1992 desapareix. Ningú sap on és. Un advocat al servei de poderosos financers mallorquins diu que estableix contacte, a distància, amb el fugat: «No em diguis on ets, no ho vull saber, que si et passa res seré sospitós, però torna».⁸ Està arruïnat, ha de donar 4.000 milions a qui havia confiat en ell i ha de respondre a Hisenda i a la Justícia.

Al cap de sis mesos, el localitzen a Londres quan intenta fer una operació bancària de 2 milions de dòlars. Els tribunals espanyols hi intervenen i el reclamen. El pròfug torna emmanillat. Compareix davant el jutjat, entra en presó i passa pel manicomi. Al cap de poc temps, queda en llibertat i a l'espera de més tràmits judicials.

Una crònica d'*El País*, el novembre de 1992, titula: «Un hombre de 6.000 millones. Martín Ferriol, de humilde payés mallorquín a huido mago de las oscuras finanzas».⁹

El retrat d'aquell home de cinquanta-sis anys impressiona: «La suya es una historia de una ambición desmesurada, la vida de un pícaro, la aventura de un payés espabilado que se tornó presunto estafador».¹⁰

Era «aborigen de raíz fenícia y contrabandista», i també «servil y listo».¹¹ Té fama d'home que no vol sortir a les fotos, però que es mou bé entre les xarxes de negocis. Havia estat amic de Bruno Kreisky, el polític socialdemòcrata austríac que estiuejava a Calvià i que tant va influir en la Transició espanyola, i feia creure

que Margaret Thatcher li telefonava directament. També era cònsol de l'Equador i això li donava accés a documents i passaports. Ell mateix en manejava uns quants de falsos, com es descobrirà més tard.

Tornat a Mallorca i ja fora de reclusió, però en llibertat provisional, té pendants causes judicials que acumulen cinquanta toms de documentació. El jutge vol esbrinar si va fer donacions monetàries a formacions polítiques governants. Mentrestant, ha retornat els diners que li reclamaven els kuwaitians i viu allunyat de la família i de tothom.

Mort de Martí Ferriol

Un diumenge d'estiu, el juliol de 1994, a migdia, el troben mort en un polígon de Ciutat. A la butxaca hi duia 600.000 pessetes. Segons Andreu Manresa, a *El País*:

«Martín Ferriol quiso jugar a mago de las grandes finanzas y, como pícaro espabilado, amigo de políticos y empresarios, montó en Mallorca su banco privado y secreto y desarrolló una maquinaria para hacer facturas y contabilidades imaginarias o dudosas. Sin embargo murió hace dos semanas con lo puesto». «El singular hombre de negocios mallorquín falleció, indocumentado y en plena calle, con 600.000 pesetas encima para gastos de bolsillo. El caso penal también ha muerto, pero el juez quiere saber si el Partido Popular y el PSOE u otras terceras personas fueron agraciadas por la red que montó Martín Ferriol».¹²

L'autòpsia hi va veure defunció natural. Misteri, rumors...

El testimoni del jutge Castro

El cas de Martí Ferriol apareix al llibre de memòries que va escriure, amb molta gràcia i ironia, el magistrat José Castro amb el títol *Barrotes retorcidos. Memorias de un juez*.¹³ El jutge cordovès destinat a Mallorca, on va cloure la seva carrera professional com a instructor del famós cas Nóos, que va implicar Iñaki Urdangarín i la infanta Cristina, entre d'altres processats per corrupció, relata que durant els seus estudis de dret havia conegut el catedràtic José María Stampa Braun, el qual, anys a venir, va retrobar com a advocat defensor «de todo un elenco de celebridades, entre ellas y, por lo que a mi me tocaba en Palma, la de un tal Martín Ferriol».

Continua el relat:

«Este señor —me refiero a Martín Ferriol— tenía en jaque a todos los partidos políticos por las muchas vergüenzas que presumía conocer de sus líderes y quizás el temor de éstos a que se desvelaran, pero cada vez que se decidía a confesarlas, acababa posponiendo la confesión dejándola para tiempos más oportunos que parecían no llegar nunca, quizás porque pensaba que serían más efectivas tras un prolongado silencio.

Yo era el instructor de esa causa, que se había incoado no en atención a esas anheladas confesiones, sino porque, al parecer, había consistentes indicios de que había defraudado al empresario para el que trabajaba, un jeque árabe, cerca de cuatro mil millones de pesetas de las que luego, mediante un acuerdo entre ellos, devolvió gran parte. Creo que era la primera vez en mi vida profesional que veía algo así. Estaba claro que no reunía cualidades para delinquir.

Recibí al señor Stampa en mi despacho con ocasión de que asistiría a la primera declaración del señor Ferriol en calidad de investigado, tras que consiguiera que fuera extraditado desde el Reino Unido, tarea que no resultó nada fácil».

Tot seguit, el jutge explica les penes i treballs que va comportar haver de traduir a l'anglès tota la documentació inherent a la petició d'extradició i com, davant la falta de solucions de l'Administració de justícia per afrontar aquestes despeses necessàries, va aconseguir carregar el cost de la factura de l'empresa traductora a la fiança de mil milions que tenia depositada Martí Ferriol, «prescidiendo, no de la legalidad ni de la justicia, pero sí de la ortodoxia procesal».

Després d'altres relats judicials, Castro torna a les declaracions de Martí Ferriol: «Transcurría el tiempo sin que el señor Ferriol llegara nunca a hacerme las confidencias que me prometía reiteradamente, hasta que un día debió de sentirse generoso y me hizo una». Es tracta d'una confessió relativa a unes suposades comissions que havia de rebre Felipe González, aleshores president del Govern espanyol, per la construcció d'una autopista a Equador. «El señor Ferriol hablaba y hablaba, pero cuando liberaba sus secretos lo hacía a su aire y manera, de tal modo que, si intentabas obtener de él más detalles sobre alguna confidencia concreta, cambiaba de discurso. Te dijera lo que te dijera, no cabía que lo ampliara después.»

En un moment del relat del jutge es fa referència a la particular psicologia comercial de Martí Ferriol, que treu a lluir fins i tot en ple interrogatori judicial:

«Yo intentaba ponerle el plato servido y le preguntaba cómo compraba a los políticos, partiendo de que ésta era su afirmación inicial, y le puse un ejemplo:

—Vale, Martín. Hay muchas formas de dar dinero. Por ejemplo, si yo le vendo a usted mi chalet y, en lugar de pagar por él lo que pueda valer, usted me paga el doble o el triple... es una manera de hacerlo, digo yo.

La respuesta de Martín no se hizo esperar, como si llevara un muelle en su pensamiento:

—Ahora mismo le compro su chalet. ¿Cuánto quiere?

—No, Martín, era una manera de hablar, bastante arriesgada si se quiere, però de momento mi casa no está en venta, gracias.»

La investigació judicial va acabar, sobtadament, amb la mort de Ferriol, i així ho relata el jutge Castro:

«Martín Ferriol falleció víctima de un infarto en julio de 1994, lo que seguramente tranquilizó a mucha gente y paralelamente hizo circular los rumores sobre una muerte forzada que yo nunca investigué porque no era de mi competencia, pero que el juzgado que sí lo hizo calificó como natural.

En consecuencia, el caso terminó decretándose la extinción de cualquier responsabilidad penal en atención a la muerte del supuesto autor y, con el ofrecimiento por parte del perjudicado, el jeque árabe ya económicamente resarcido, por medio de su letrado, de una invitación a comer para todo el juzgado que yo, conocedor de la generosidad de estas personas, rehusé no sin agradecerla antes, el caso pasó al olvido.»

Iniciatives parlamentàries de protecció

La protecció de Capocorb Nou és present en els debats del Parlament de les Illes Balears, fins i tot abans de l'aprovació de la Llei d'espais naturals.

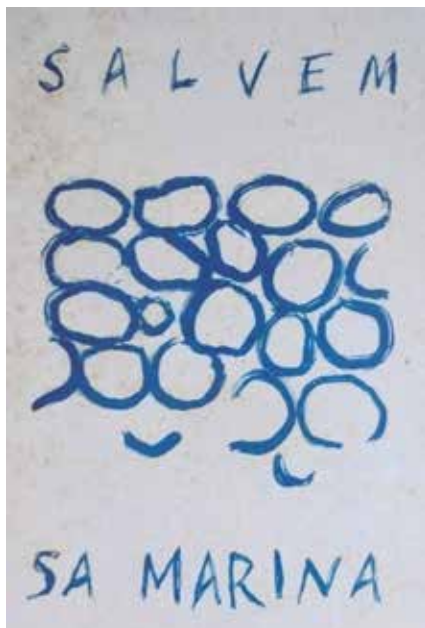
Així, en el debat efectuat entre el 14 i el 16 de novembre de 1989, Sebastià Serra, en nom del grup parlamentari PSM-EEM, presenta setze propostes de resolució, la segona de les quals proclama: «El Parlament manifesta la seva voluntat que

l'espai natural de Capocorb Nou, des del Cap Blanc fins a Cala Pi, del terme de Lluçmajor, sigui objecte de protecció integral.»¹³

I, en el debat, tal com recull el *Diari de Sessions*, el diputat nacionalista hi afegeix:

«Capocorb Nou, en aquests moments, perilla. Perilla per una certa indefinició municipal, per una certa indefinició de la Comissió Provincial d'Urbanisme i perquè no s'ha tramitat el Catàleg d'Espais Naturals. Nosaltres pensam que en aquests moments, amb els estudis jurídics de què disposam i amb la voluntat explícita d'una sèrie de grups polítics representats a Lluçmajor, i després d'haver escoltat i estudiat tots els estudis que tenim a mà, pensam que també seria ben necessari que el Parlament també es pronunciàs a favor d'una protecció integral en aquesta àrea, que és fràgil.»

Amb cap vot en contra, 28 vots a favor (Grups Socialista, CDS, Nacionalista i Mixt) i 29 abstencions (PP), s'aprova la proposta. Més endavant, el 31 de març de 1990, es fa una nova passa proteccionista quan, per unanimitat parlamentària, surt endavant la Proposició de Llei relativa a la declaració d'una àrea natural d'especial interès a la marina de Lluçmajor.¹⁵

Adhesiu de protecció de sa Marina.

La Llei d'espais naturals (LEN) atura la urbanització

Finalment, el projecte urbanitzador de Capocorb Nou queda definitivament aturat el 1991 amb l'aprovació de la Llei d'espais naturals (Llei 1/1991), una norma consensuada en el si del Parlament.¹⁶ Després d'anys de lluites per salvar indrets concrets com sa Dragonera, es Trenc, s'Albufera, Mondragó («l'ecologisme dels topònims», l'anomenen) arriba una solució proteccionista més global i estesa per tot el territori insular.

No ha estat fàcil aprovar la LEN. En el xoc entre interessos urbanístics i reivindicacions proteccionistes la Llei es decanta per un ample reconeixement de les aspiracions ecologistes. Darrere la norma hi ha una gran feina tècnica i legal. En destacaré un nom: Joan Mayol, biòleg, aleshores parlamentari del PSM-EEM, carnet número 1 del GOB. També els de Francesc Triay (PSOE), Francesc Quetglas (CDS) i Miquel Pascual (UM).

Amb la LEN, la marina de Lluçmajor és declarada ANEI (Àrea Natural d'Especial Interès) entre el cap Blanc i s'Arenal. Se salven del ciment Capocorb i més indrets amenaçats: el cap Alt (al costat d'Enderrocat), l'interior de Son Verí Nou, un polígon de Tolleric, el cap de Regana (antic quarter d'artilleria de costa) i es Llobets (a la partió dels termes municipals de Campos i Lluçmajor, entre sa Ràpita i s'Estanyol).

La promotora de Capocorb Nou encara coeja i reclama drets urbanitzadors i indemnitzacions. El TSJB l'any 1995 li denega les pretensions.

Capocorb queda salvat.

Adhesiu contra la urbanització. 1989.

Notes

1. SERRA BUSQUETS, Sebastià i NIGORRA VAQUER, Paula (coord.) *Les mobilitzacions per a la protecció del medi ambient a les Illes Balears (1991-2022)*. Nova Editorial Moll, 2023.
2. CASAÑAS, Francesc. «El procés de litoralització a la Marina de Lluçmajor. Transformacions dels assentaments tradicionals i la consolidació del contínuum urbà de segona residència». *Memòria del treball de fi de grau. Grau de Geografia. UIB, 2015-2016, pàg. 19*.
3. Ibídem, pàg. 19.
4. AMLL. Fons Municipal, *Llibre d'actes del Ple*, any 1982, 29 de març.
5. AMLL. Fons Municipal, *Llibre d'actes del Ple*, any 1985, 23 de novembre.
6. AMLL. Fons Municipal, *Llibre d'actes del Ple*, any 1985, 19 de desembre.
7. AMLL. Fons Municipal, *Llibre d'actes del Ple*, any 1986, 27 de gener.
8. AMLL. Fons Municipal, *Llibre d'actes del Ple*, any 1986, 31 de març.
9. Segons testimoni oral recollit.
10. MANRESA, Andreu. *Baleares, S.A. Lo dicho en El País*. Res Pública Edicions, 1998. Pàg. 24-27.
11. Ibídem.
12. Ibídem.
13. Ibídem, pàg. 27-30.
14. CASTRO, José. *Barrotes retorcidos. Memorias de un juez*. Edicions Documenta Balear, segona edició 2022.
15. PARLAMENT DE LES ILLES BALEARS. *Diari de sessions*, núm. 70. 14, 15 i 16 de novembre de 1989.
16. PARLAMENT DE LES ILLES BALEARS. *Diari de sessions*, núm. 88. 31 de març de 1990.
17. PARLAMENT DE LES ILLES BALEARS. *Diari de sessions*, núm. 111. 30 de gener de 1991.
18. Llei 1/1991, de 30 de gener, d'espais naturals i de règim urbanístic de les àrees d'especial protecció de les Illes Balears (BOIB núm. 31, de 9 de març de 1991).

FONTS DOCUMENTALS PER A L'ESTUDI ARQUITECTÒNIC I URBANÍSTIC. EXPEDIENTS D'OBRES PARTICULARS DE 1852 A 1959 A L'ARXIU MUNICIPAL DE LLUCMAJOR

Maria Magdalena Nieto Cerdà

Introducció

Aquest treball sorgeix d'un projecte de recuperació i descripció que en el món de l'arxivística es coneix com a tractament d'una sèrie documental, concretament la corresponent a les sol·licituds de llicència d'obra particulars, conservades a l'Arxiu Municipal de Lluçmajor i compreses entre els anys 1852 i 1959.

És a dir, en aquest treball analitzam poc més de cent anys de sol·licituds, que permeten, per una part, estudiar, des de la ciència arxivística, l'evolució tipològica d'aquests documents o agrupacions de documents, i per l'altra, la seva importància com a font primària per a l'estudi de l'evolució arquitectònica i urbanística del municipi llucmajorer.

En aquest estudi, doncs, ens centrarem a exposar breument el projecte de recuperació i els seus fonaments teòrics, tot recolzant-nos en la bibliografia del camp arxivístic i diplomàtic, però també en aquella referent a l'evolució dels permisos d'obres, de la regulació legal d'aquesta i en el consegüent desenvolupament de les professions lligades a aquest camp, especialment la d'arquitecte.

1. El projecte

Als inicis de 2023, i dins la nova etapa de revisió i reconversió del servei, l'Arxiu Municipal de Lluçmajor decideix dur a terme un projecte de descripció de les sol·licituds d'obres particulars conservades.

La situació de partida comprenia la disgregació de les unitats documentals, que es conservaven en diferents dipòsits. Per una part hi havia les sol·licituds entre els anys 1852 i 1865, i de 1886 a 1885. Aquestes formaren part de la part del fons que l'any 2017 es traslladà de l'anomenada sala del rellotge al nou dipòsit d'Arxiu

del Claustre de Sant Bonaventura. En aquells moments es varen inventariar les unitats documentals per anys, sense descriure individualitzadament les sol·licituds, fet que limitava la tasca de recerca.

Per altra banda, a l'arxiu d'Urbanisme, és a dir, a l'arxiu de gestió corresponent a la unitat administrativa tramitadora, es conservaven aquelles sol·licituds compreses entre els anys 1886 i 1922. Les del període 1923 a 1959 es donaven per desaparegudes, i les següents conservades corresponien a l'any 1960 fins a l'actualitat.

Una vegada iniciat el projecte i paral·lelament a la revisió de la documentació que romania sense tractar a diferents edificis de l'Ajuntament, afortunadament i de manera més aviat fortuïta es varen localitzar les sol·licituds que es consideraven perdudes dels noranta entorn de l'intent d'urbanització de la costa de Capocorb Vell. Es tracta d'una lluita ecologista important, però és una lluita.

Imatge del moment de la troballa dels lligalls. Fotografia de l'autora.

Una vegada recuperades, se'ls va aplicar un tractament d'urgència, que va consistir en la neteja superficial, el canvi de contenidors amb assignació de signatura topogràfica, la foliació amb un identificador únic per expedient i la descripció normalitzada.

Així, el projecte ha permès unificar en un sol dipòsit totes les sol·licituds de llicències d'obres esmentades, l'inventari i la seva descripció normalitzada en una base de

dades creada expressament. Es va decidir que en aquesta primera fase es tractàs únicament la fracció de fons que comprèn de la primera sol·licitud conservada, de l'any 1852 fins al 1959. Això es deu al fet que a partir de 1960 aquestes peticions ja tenen un instrument de descripció que permet controlar-les i realitzar-ne recerques, com són els llibres de registre d'obres particulars de l'àrea d'Urbanisme. Tot i això, la intenció del servei d'Arxiu és anar incorporant progressivament la resta d'anys a aquest projecte.

Fins ara, el treball ha donat com a resultat la descripció de gairebé 8.000 registres corresponents a sol·licituds de llicències d'obra majors i menors, però també d'algunes altres lligades a l'obtenció d'una llicència d'activitat o d'altres peticions adreçades a l'Ajuntament que no tenen res a veure amb les funcions de gestió urbanística municipal.

Com a instrument de control fonamental per a qualsevol arxiu, hem de parlar del quadre de classificació del fons, que ens permet explicar la classificació que correspon a aquests documents. La sèrie documental de sol·licituds d'obres particulars es classifica a la subsecció d'Urbanisme i Obres, i dins aquesta, al grup de sèrie d'obres particulars.

Una sèrie documental, tal com la defineix la Llei 6/2022, de 5 d'agost, d'arxius i gestió documental de les Illes Balears, és «el conjunt de documents, d'estructura i continguts homogenis, produït per una unitat administrativa en compliment de les seves funcions». És a dir, en el decurs de la seva existència, les sol·licituds de llicències d'obra particulars han respost a una funció assignada a l'Administració local, en la qual un promotor particular inicia un expedient en què sol·licita una llicència o permís a l'Ajuntament per tal de poder efectuar una modificació en la seva propietat privada, bé sigui en sòl rústic o urbà. Aquesta pretensió es troba regulada per una sèrie de disposicions legals que en condicionen el límit d'actuació i que han anat canviant en el decurs del temps.

La sol·licitud inicia un procediment administratiu que comporta una sèrie de tràmits, els quals generen a la vegada un seguit de documents que conformen l'expedient, encaminats a aconseguir que l'Administració resolgui sobre la pretensió del sol·licitant.

A l'hora de justificar l'elecció d'aquesta sèrie documental per al seu estudi i la seva descripció, hem de parlar dels anomenats valors primaris i secundaris dels documents. La sèrie documental d'expedients d'obra particulars és considerada, per gran part dels professionals de l'arxivística, com de conservació permanent. A l'hora de realitzar la valoració documental d'una part d'un fons, per tal de dictaminar si determinats documents han de ser conservats, eliminats o preservats parcialment, es tenen en compte els seus valors primaris, entesos com aquells que comporten valors probatoris legals, ja que jurídicament les llicències d'obra constaten que allò que apareix en la llicència i que no s'ha modificat per intervencions posteriors és urbanísticament correcte.

Tot i així, encara que un edifici s'hagi modificat posteriorment o simplement hagi desaparegut, aquests documents seguiran conservant valors secundaris, ja que contenen informació que pot ser valuosa com a font d'estudi historiogràfic, estadístic, etc.

I és que, com ja s'anirà exposant, els documents recuperats constitueixen una font d'informació primària molt valuosa per a l'estudi de l'evolució urbanística i arquitectònica de Lluçmajor i de com la iniciativa privada hi ha influït directament. Però, paral·lelament, donen informació estadística sobre els seus habitants o també sobre topònims, en alguns casos desconeguts per la historiografia llucmajorera.

2. Anàlisi de la tipologia documental i la seva evolució

En l'estudi de l'evolució tipològica hem de fer menció de la diplomàtica com a ciència que analitza els documents en conjunt, és a dir, en la seva forma física, la seva gènesi o allò que n'ha produït la creació, i també pel que fa al contingut o informació que conté, la seva estructura, les seves parts, etc.¹

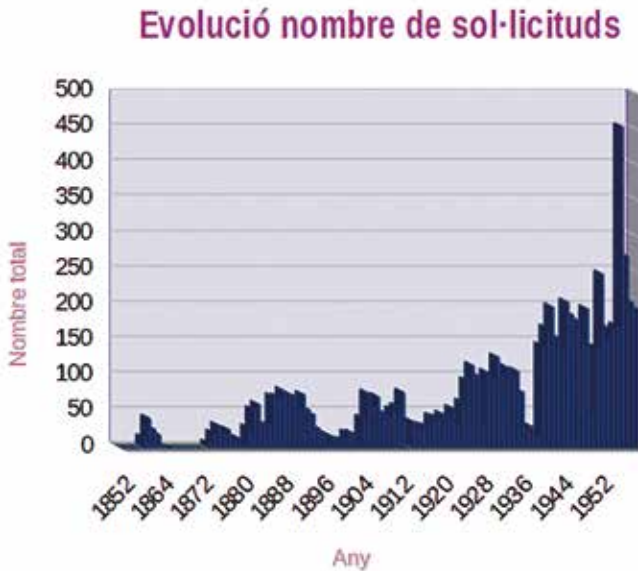
Així, distingirem en aquesta anàlisi entre caràcters externs o extrínsecs (tipus, format, quantitat o volum i forma) i caràcters interns o intrínsecs (entitat productora, origen funcional, destinatari, data o dates i contingut o assumpte).

¹ La diplomàtica està considerada per la teoria arxivística actual com a ciència auxiliar, i avui en dia es prefereix parlar de tipologia documental. Vegeu: RODRIGUES, Ana C. (2018). «Tipología documental: diálogos entre la archivística y la diplomática para la construcción del método de identificación del documento de archivo». *Boletín de la ANABAD*, LXVIII, núm. 3-4, p. 429-445.

2.1. Evolució dels caràcters externs

En el seu conjunt, els documents analitzats aporten dades significatives per a l'estudi arquitectònic. Primer de tot, s'ha analitzat el volum de sol·licituds que conservam per any. En el gràfic s'observa com les anteriors al segle XX no superen en cap cas el nombre de les cent per any.²

A partir de la dècada de 1920, el nombre de sol·licituds evidencia una tendència més o menys gradual a l'alça, que cau estrepitosament l'any 1936, però que es recupera a la postguerra cap a xifres mai vistes, les quals es mantenen per sobre de les 200 sol·licituds, un nombre que no aturarà de créixer fins a arribar a la xifra de 244 sol·licituds l'any 1952.

Gràfic sobre l'evolució del nombre de sol·licituds presentades per any (1852-1959).
Elaboració de l'autora.

A l'hora d'extreure conclusions a partir de les dades del gràfic hem de tenir en compte variables com les modificacions legals en el règim de control urbanístic, que han anat influint directament en aquest tipus de sol·licituds, dels quals parlarem en un altre apartat de la comunicació, o també de la manera en què són

² Dels anys compresos entre 1866 i 1872 no hi ha cap llicència. Segurament es deu a una pèrdua o localització no controlada fins al moment, que esperam resoldre en la recerca i treball futur del servei.

tractades les sol·licituds a l'hora de la seva tramitació i arxivament, depenent de l'any del tràmit.³

Si analitzam els documents o conjunts de documents (expedients) que fan referència a una única sol·licitud, podem concloure que aquelles conservades del segle XIX i principis de segle XX es componen majoritàriament d'un únic document manuscrit que correspon a la sol·licitud del promotor, adreçada al batle, on el suport és un plec de paper, normalment timbrat.

Si la petició no necessita l'aprovació d'un organisme extern, no hi sol haver resposta per part de l'Ajuntament. Creim que això es deu al fet que s'actuava per allò que coneixem com silenci positiu administratiu, i si no s'hi afegia cap objecció, es considerava entès el permís o llicència.

En canvi, i per al cas de sol·licituds que requerien el consentiment d'un altre organisme o administració, com per exemple si afectava una carretera o camí provincial, en la mateixa instància i també de manera manuscrita s'hi afegia una diligència del batle per la qual la sol·licitud passava a la comissió municipal corresponent perquè dictaminàs al respecte i es diligenciava una notificació a l'organisme responsable, amb segell i signatura de l'Ajuntament. Finalment, aquest dictaminava favorablement o desfavorablement sobre la mateixa sol·licitud, tot advertint de les condicions que s'havien de complir, normalment referents a terminis d'execució, control, inspecció de les obres i prohibició d'obstaculitzar la via pública. Després, l'Ajuntament entenia concedit el permís.

No és fins a finals de segle, concretament l'any 1889, quan la contestació dels organismes externs, com en el cas més freqüent d'obres públiques, es fa amb un ofici, en què s'informa sobre cada cas que es remet a l'enginyer provincial. Aquest té format A5, i és un imprès amb camps emplenables, que recullen les condicions establertes, però si s'ha d'afegir una condició específica, és fa de manera manuscrita a les anteriors.

³ Per exemple, a la segona meitat del segle XIX s'inclouen les sol·licituds de construcció de sepultures al cementiri municipal que, més endavant, no apareixen arxivades amb les sol·licituds d'obres restants. La construcció de parets vora camins públics o, ja en el segle XX, l'abundància de sol·licituds de construcció de voravies, per posar algun exemple, no fan possible extreure conclusions fefaents basades en el nombre total sense tenir en compte aquestes variables. Seria interessant realitzar aquesta anàlisi exclusivament sobre les obres majors de construcció, però defuig l'àmbit d'aquesta investigació.

Avançant en el temps, i a partir de la dècada de 1920, ja apareixen nombroses sol·licituds mecanografiades. També es torna habitual que al marge esquerre de la sol·licitud s'hi afegixin els diferents tràmits que ha comportat l'expedient fins a la resolució final, on sol aparèixer la data de concessió del permís, signat pel batle.

A partir de 1936 s'indica també el número de registre d'entrada i un segell on es certifica la data de concessió de la llicència.

Pel que fa a la documentació gràfica, fins a l'any 1926 no sol ser habitual. El que sí que ens trobam a la segona meitat del segle XIX són alguns croquis a escala de la façana dibuixats a carbonet o a tinta i signats majoritàriament pel sol·licitant. Són dibuixos esquemàtics, que proporcionen informació bàsica sobre obertures i alçada de l'habitatge. També es conserven alguns plànols esquemàtics en aquelles sol·licituds sobre obertura de nous carrers o parcel·lacions de solars.

No obstant això, sí que ens trobam alguna sol·licitud acompanyada d'un plànol en suport de tela encerada i signada per algun enginyer o arquitecte a finals del segle XIX, però en l'àmbit quantitatiu resulten poc més que anecdòtics. A més, aquests solen correspondre a sol·licituds en què s'ha denegat prèviament el permís per alguna raó.

En plena Guerra Civil i durant la primera postguerra es fa palesa una major burocratització pel que fa a aquest tipus de procediments. Es comença a incloure una memòria del projecte, plànols i un informe de la Inspecció Municipal de Sanitat, en el cas d'obres majors. Els plànols acusen l'escassetat de paper i se solen presentar sobre paper vegetal, que de vegades constitueix tan sols un petit retall. A mesura que passen els anys, s'aniran incloent plànols d'alçada, planta i seccions. Però, sorprenentment, no conservam cap projecte visat anterior a l'any 1940, quan era obligatori que els arquitectes es col·legiassin des de 1929.⁴

Amb els projectes visats l'expedient passa a completar-se amb el full del Col·legi Oficial d'Arquitectes de Catalunya i Balears, i amb el segell corresponents de registre del projecte afegit a la sol·licitud.

⁴ ORDUÑA-MALEA Enrique (2009). «El proyecto visado arquitectónico: descripción, caracterización y normalización documental». *El profesional de la información*, núm. 2, p. 202-209.

L'any 1942 hi ha un canvi important en el format, ja que la instància passa a tenir un model predefinit de camps emplenables. Un expedient d'aquest any ens aporta informació valuosa per al nostre estudi, i és que conserva el permís per edificar, que segurament es lliurava al promotor en única còpia i que conté les condicions municipals que s'han de respectar en l'execució del projecte, a més de la taxa a satisfer com a arbitri municipal sobre construccions.

Devers els anys 1944 a 1945 s'introdueix, tant en les sol·licituds de llicència d'obra major com menor, el full del Sindicat Provincial de la Construcció de Balears, on es designa el mestre d'obres. Aquest document esdevé, doncs, obligatori per demanar qualsevol permís, així com el full segellat pel Col·legi Oficial d'Aparelladors, en el cas d'obres majors, on es nomena el professional corresponent.

Així, tenim un expedient d'obra major conformat pel full de nomenament de mestre d'obres, de l'aparellador, una memòria descriptiva signada per aquest i plànol o plànols signats pel promotor i l'arquitecte que contenen planta, alçat i seccions, i que es presenten juntament amb la sol·licitud. En aquest expedient, finalment, s'hi afegeix informe de l'inspector mèdic municipal, delegat local de la *Fiscalía de la Vivienda*, i si no hi ha objeccions a la concessió de la llicència, consentiment del cap d'obra o aparellador municipal, i finalment el segell que autoritza el permís amb la data i la signatura del secretari de l'Ajuntament.

Els anys següents, l'expedient no sofrirà grans canvis, tret d'afegir-hi el segell de la Comissió Municipal Permanent, encarregada d'aprovar o denegar les sol·licituds, i del corresponent al número de llicència i la categoria de la taxa a satisfer.

Per acabar, i analitzant els darrers anys estudiats, observam com l'expedient es va normalitzant mitjançant formularis que responen a tipologies documentals molt definides per la normativa, com ara informes, dictàmens de la comissió d'obres, el full d'estadística d'edificació i habitatges de la *Fiscalía de la Vivienda*, o oficis que requereixen al promotor, si s'escau, documentació addicional.

2.2. Evolució dels caràcters interns

Parlar dels caràcters interns dels documents que componen un expedient d'obres particulars és parlar de la unitat productora, que en aquest cas és l'Ajuntament

de Lluçmajor, i més concretament de la unitat tramitadora, que, com ja hem anat exposant, va canviant al llarg del temps, però va lligada a qui correspongui la funció de gestió urbanística.

Començam amb llicències amb les firmes del secretari i la Batlia, i la intervenció, no sempre, de la comissió d'obres, a mitjan segle XIX. A aquests s'aniran afegint amb el pas dels anys el dictamen de l'aparellador municipal, la resolució de la comissió municipal permanent a la dècada de 1930 i de la comissió d'obres municipals a partir dels anys quaranta.

Per altra banda, entre els agents externs indicats trobam organismes públics com l'enginyer provincial d'Obres Públiques. Més endavant, com ja s'ha esmentat, la Fiscalía de la Vivienda. També en aquest grup hem de destacar els casos en què té competències la Inspecció General de Ferrocarrils, per tractar-se d'obres vora l'antiga línia fèrria de Palma a Santanyí.

En referència a col·legis professionals o entitats privades podem esmentar el Col·legi d'Arquitectes, el d'Aparelladors i el Sindicat Provincial de la Construcció. Com a altres persones implicades hi ha els mateixos promotors de les obres o els possibles veïns afectats. Aquests primers són, a més, els que inicien el procediment i els receptors finals de la resolució municipal, a banda que hi pugui haver terceres persones afectades per aquesta.

Pel que fa a les dates extremes de cada expedient, prenem com a primera la que consta en la sol·licitud del promotor, i com a data final la de la resolució, encara que, a vegades, s'afegeixen documents posteriors, bé sigui per alguna denúncia d'infracció urbanística o bé per alguna sol·licitud posterior encaminada a modificar o ampliar la primera, però normalment no consten en el mateix expedient en els primers anys.

Per parlar del caràcter intern en referència a l'origen funcional dels documents, ho hem de fer inevitablement parlant de les disposicions legislatives, reglamentàries i d'organització municipal que justifiquen que aquesta sigui una funció inherent als ajuntaments, i, per tant, qui ha de resoldre sobre aquests assumptes. Però com que aquest és un tema del qual parlarem extensament en el següent capítol, el deixam tan sols apuntat en aquest.

3. Evolució de la normativa urbanística i sol·licituds de llicència d'obres particulars fins a 1959

La nostra franja d'estudi comença, com ja hem dit, l'any 1852, ja que d'aquest any és la primera sol·licitud d'obra particular conservada a l'Arxiu Municipal de Lluçmajor.

Legislativament ens hem de situar entre el que exposa la Llei d'organització d'atribucions dels ajuntaments, de 1845, i la Llei dels ajuntaments, de 5 de juliol de 1856.⁵

Fins a la restauració monàrquica, durant el segle XIX, es va produir una activitat molt intensa en la promulgació de gran quantitat de normativa per tal de determinar la competència municipal, que s'anava derogant i substituint depenent de si governaven conservadors o liberals. Aquesta dicotomia es traduïa en més centralisme quan el govern era conservador i en més autonomia municipal quan els liberals exercien el poder.⁶ Això provocava que la normalització administrativa no acabàs de quallar, a causa dels constants canvis legislatius que s'anaven succeint.⁷ De tota manera, en la citada Llei moderada de 1845 ja trobam un article en què s'estableix la competència de deliberar dels ajuntaments sobre la formació i l'alineació dels carrers (DE ORTUETA, Elena 2004, 151).

Finalment, la Llei municipal de 1877 comença a donar certa estabilitat a les competències municipals i n'estableix les que en són exclusives. De fet, en el seu primer apartat recull les referents al que podríem anomenar una competència primerenca sobre planificació i control urbanístic (De Ortueta, Elena 2004, 153).

El que està clar és que des de les acaballes de l'Antic Règim, i heretant les idees il·lustrades, s'anava imposant una nova concepció del traçat urbà, amb l'adopció progressiva de mesures higienicosanitàries, de millora de la circulació i d'una modernització de l'entorn, que es preocupava per l'embelliment i l'ornamentació

5 TARRAUBELLA, Xavier (1997). «Legislació, competències i documentació municipal en matèria d'urbanisme en els segles XIX i XX». *Lligall: revista catalana d'arxivística*, núm. 11, p. 159-173.

6 DE ORTUETA, Elena (2005). «Los expedientes de licencias de obras del siglo XIX y la Historia de la Construcción». *Actas del Cuarto Congreso Nacional de Historia de la Construcción, Cádiz, 27-29 enero 2005*, p. 809-819.

7 DE ORTUETA, Elena (2004). «La homogeneización del proyecto de obra privada en Tarragona durante el siglo XIX y principios del XX». *NORBA. Revista de Arte*, vol. XXIV, p. 147-164.

públics. També es començava a veure el sòl com a important actiu econòmic amb una administració ara fortament centralitzada, ara menys, que intervenia, de cada vegada més, en el dret a la propietat privada.⁸

En el cas de Lluçmajor, això s'exemplifica en alguns casos ja recopilats per Font Obrador, per exemple quan recull un debat, transcrit en un acte del ple municipal de l'any 1814, en què es parla sobre la necessitat de tomar una porxada a la façana d'una casa del carrer de la Fira. Els qui en defensen la propietat privada addueixen l'article 4 de la Constitució, sobre protecció de la propietat de tots els habitants. Però els qui sí que en defensen la demolició també recorren a l'article 321 de la Constitució, que encomana als ajuntaments la policia, salubritat i comoditat, com també tenir cura de totes aquelles obres públiques de necessitat, utilitat i ornament. Per això, en consideren oportuna la demolició, així com ja es va fer amb la carnisseria de la plaça, i que, tal com en aquella ocasió, el seu propietari sigui indemnitzat convenientment.⁹

Llegint l'apartat dedicat pel vell cronista als nous carrers i barriades del segle XIX, és curiós comprovar com parla de diferents sol·licituds de parcel·lacions de solars que es debaten al ple i que ell utilitza com a única font, instàncies que hem recuperat amb el projecte descrit en aquesta comunicació i que permeten completar-ne l'anàlisi.

Des del regnat d'Isabel II fins a finals de segle, els ajuntaments són els encarregats de gestionar la seguretat, la comoditat i l'ornament, mitjançant, normalment, l'aprovació d'ordenances municipals. De fet, la Llei de 1845 encarrega la formació d'aquestes ordenances als ajuntaments. Font Obrador, però, no fa menció de l'existència d'ordenances llucmajoreres sobre edificació en els anys posteriors a la Llei. Igualment, no es troben localitzades en el fons de l'Arxiu Municipal avui dia, ni es fa menció explícita a cap d'elles en les actes del ple municipal de finals de segle XIX.

⁸ ANGUITA, Ricardo (1992). «Las ordenanzas municipales como instrumento de control de la transformación urbana en la ciudad del siglo XIX». *Cuadernos de Arte de la Universidad de Granada*, p. 463-482.

⁹ FONT OBRADOR, Bartomeu (1995). *Historia de Lluçmajor*. Lluçmajor: Ajuntament de Lluçmajor. Tom VI, p. 5-6.

Encara que no podem parlar d'ordenança específica, la Reial ordre de 25 de juliol de 1846 va establir per a les grans poblacions l'obligació d'aixecar un plànol general d'alineacions, que servís tant per programar les transformacions viàries com per regular les relacions entre Administració i propietaris. Així i tot, i a causa de l'elevat cost que suposava la confecció d'aquest instrument, aquesta empresa no es va dur a terme gairebé enlloc.¹⁰ De manera habitual, es va preferir la confecció de plànols parcials d'alineació de carrers o places, i aquesta és la línia que també es va seguir a Lluçmajor.

Als llibres d'actes del ple de la segona meitat de segle XIX trobam casos d'acords sobre instàncies particulars que, normalment, havien suposat algun tipus de complicació i pels quals era necessari l'informe d'un arquitecte, mestre d'obres o enginyer, a qui pagaven com a assessor extern i per a aquell cas en concret. Però el que era habitual és que les noves edificacions s'aprovassin per acord del ple, sense cap informe preceptiu.¹¹

Una vegada s'havia aprovat un plànol d'alineacions per a un carrer o plaça, totes les finques o solars quedaven sotmesos a aquella alineació, sense que es poguessin aprovar obres de reforma o consolidació d'edificis fora d'aquesta. Per això hi havia tres vies: esperar la sol·licitud de reedificació del propietari, que l'Ajuntament expropiàs l'edifici o bé dictaminar-ne l'estat ruïnós. De fet, la declaració de ruïna fou un mecanisme del qual es va abusar en alguns llocs, ja que era més ràpid i econòmic que no un procés d'expropiació municipal. Encara que les reials ordres establien també mecanismes de defensa dels propietaris contra aquests dictàmens, la cosa no resultava tan fàcil (ANGUITA, Ricardo, 473-474).

L'assoliment de la necessitat d'aconseguir una llicència municipal per dur a terme obres a la propietat privada va possibilitar als ajuntaments alinear molts de carrers, i així renovar la fisonomia urbana. Això es pot comprovar consultant les llicències d'obres de Lluçmajor d'aquests anys, en les quals trobam nombroses sol·licituds de reedificació de la façana, on també se sol·licita de l'Ajuntament l'alineació, ja que en molts casos el plànol del carrer no estava aprovat. De la seva

¹⁰ A aquesta RO en segueixen d'altres, com la Reial ordre de 13 de setembre de 1859, que recollia la «Instrucción para alineación de calles y plazas», que va tenir més o menys la mateixa repercussió que la primera.

¹¹ AMLL. Llibres d'actes de plens municipals de 1880 a 1882. LA-22 i LA-23.

consulta es desprèn que l'important realment era l'embelliment, la modernització i l'ordenació dels carrers. De fet, els documents gràfics, com ja hem esmentat, se solen limitar a esbossos de les façanes amb indicacions de finestres i portals.

Un altre fet curiós és l'absència de signatura dels projectes per part d'un arquitecte o mestre d'obres. Les reials ordres de 1849 i 1853 exigien la signatura dels plànols per part d'un arquitecte, però a Lluçmajor, fins ben entrat el segle xx, els plànols, si n'hi ha, són signats per mestres d'obres, aparelladors o, en la majoria dels casos, conservats pel mateix promotor. Tan sols en aquells en què es denegava la llicència o hi havia dubtes a fer-ho, l'Ajuntament exigia al promotor que en presentàs el plànol signat per un arquitecte.

La pugna entre arquitectes i mestres d'obres va ser encesa a moltes ciutats,¹² però aquí no ens queda constància de cap enfrontament directe. De fet, fins i tot el projecte de la nova casa de la vila al final va ser duit a terme pel mestre d'obres Miquel Dalmau, ja que l'arquitecte provincial, segons els regidors del moment, pareixia donar allargues a Lluçmajor.¹³

Un altre fet curiós que es repeteix a les acaballes de segle és l'oferiment de terrenys de particulars per a l'obertura de nous carrers, normalment condicionat a l'aprovació de parcel·lacions de propietats extenses.

Pel que fa als inicis del segle xx, i en referència a la normativa urbanística, no s'introdueixen grans canvis. Sí que s'insistia en les condicions sanitàries, amb l'adopció del Reial decret de 12 de gener de 1904, que dedicava un capítol a la higiene municipal, tant de camins, carrers i edificis municipals, com de les construccions destinades a habitatge.

Durant la dictadura de Primo de Rivera s'aprova l'Estatut Municipal de 1924 i el Reglament d'obres, serveis i béns municipals, que consagrava l'obligació d'obtenir llicència d'edificació. Durant la Segona República no es legislarà específicament sobre urbanisme, però sí que apostaran fermament per l'ordenació del territori.

¹² BELLIDO, ROSA; HERNÁNDEZ, LUIS (2015). «El papel de los arquitectos funcionarios en la construcción decimonónica». *Actas del Noveno Congreso Nacional y Primer Congreso Internacional Hispanoamericano de Historia de la Construcción. Segovia, 13 a 17 de octubre de 2015*, Vol. 1, p. 190-198.

¹³ AMLL. Llibre d'actes del Ple de 1879 a 1882. LA-23.

Durant la postguerra s'imposarà un fort control estatal sobre temes urbanístics, però respectant les atribucions municipals. Es potencia la creació de comissions d'urbanisme i es funda l'Institut Nacional de la Vivienda, que burocratitza la normalització de l'expedient d'obres particulars.

I acabam aquest repàs amb la menció de la Llei del sòl de l'any 1956, primer cos normatiu que va regular el dret urbanístic en conjunt, i que a escala local va portar a l'aprovació de l'Ordenança fiscal sobre llicències per a la construcció i obres, aprovada el mateix any que l'esmentada Llei.

4. Comentari d'algunes sol·licituds, a tall d'exemple¹⁴

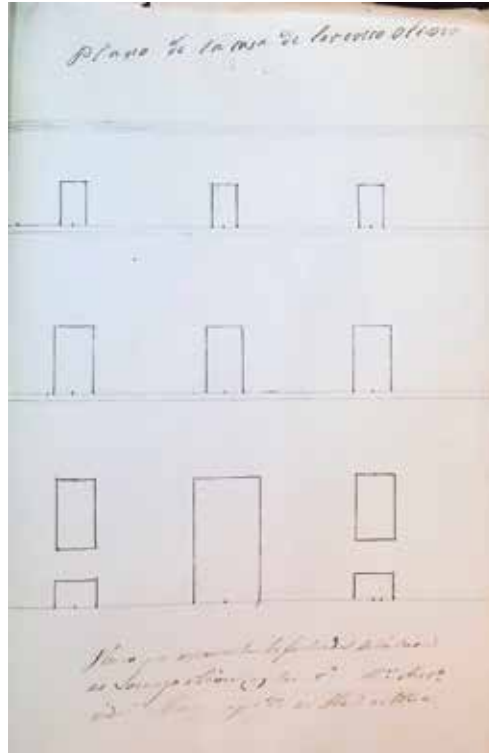
Per acabar aquesta comunicació, volem exposar alguns d'aquests expedients d'obres particulars, que exemplifiquen el que hem exposat anteriorment.

4.1. Construir façana a l'illa d'Antoni Vidal, propietat de Llorenç Oliver Jordi. 16 d'abril de 1860

En aquesta sol·licitud el promotor menciona un ban del dia anterior en què es disposava que es presentàs un plànol del mestre d'obres amb les obres que es volien dur a terme. Així que la instància s'acompanya amb un dibuix de la façana a llapis signat pel mestre d'obres Miquel Pons. En aquest s'observen les obertures de la planta baixa i dos pisos, sense més detall. Al mateix document hi ha, també, el dictamen de la comissió pel qual s'aproven les obres, en data 23 d'abril de 1860.¹⁵ En aquest exemple podem observar el tipus de documentació gràfica que es pot trobar en la segona meitat de segle. A més, veim un nou tipus de via emprada per l'Ajuntament per tal d'establir requisits en la presentació de sol·licituds d'obres, com és el ban, en lloc de les ordenances municipals.

14 Sempre que això sigui possible, s'intenta oferir actualitzat l'emplaçament actual. Les imatges que apareixen són extretes del mateix expedient original que se cita a cada entrada, llevat que s'indiqui el contrari.

15 AMLL. Expedients d'obres particulars de 1860. Sign. A120.01.90b.

4.2. Estat ruïnós d'una façana del carrer de la Fira, propietat de Miquel Sastre. 19 de febrer de 1863

En realitat aquesta no és una sol·licitud de llicència d'obres, sinó una denúncia sobre l'estat de la paret, a la qual respon l'Ajuntament, amb dictamen de la comissió i del mestre d'obres, corroborant-ne el caràcter ruïnós. Segueixen al·legacions del propietari i de veïnats i el dictamen final de l'arquitecte Antoni Sureda i Villalonga.¹⁶

L'expedient és molt complet per al nostre objecte d'estudi, ja que tracta temes com les competències que els atribueix la Reial ordre de 9 de febrer de 1863, sobre limitacions de les obres de consolidació i reforma d'edificis fora d'alineació, de la incompetència sobre dictaminar dels mestres d'obres en lloc dels arquitectes, i de les declaracions de ruïna com a via per alinear edificis.

¹⁶ AMLL. Expedients d'obres particulars de 1863. Sign. A120.01.01.

4.3. Obrir portal de garatge i construir unes cases a la Tàpia dels Frares per part d'Antelm Salvà Sastre. 21 de setembre de 1880

Aquesta sol·licitud és d'una simplicitat extrema. No hi ha cap representació gràfica ni resposta per part de l'Ajuntament, i es limita a exposar breument allò que pretén dur a terme, que és construir unes noves cases en un espai de recent urbanització i demanar a l'Ajuntament quina alineació ha de respectar.¹⁷

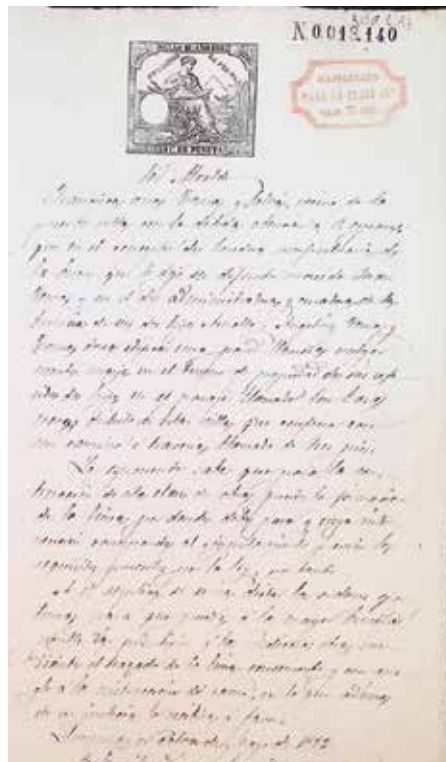

17 AMLL. Expedients d'obres particulars de 1880. Sign. A120.03.07.

4.4. Construir una paret vora un camí de tres peus a Son Casesnoves, per part de Francinaina Tomàs Salvà. 25 de maig de 1884¹⁸

Aquí es fa referència a un camí rural dels anomenats de tres peus. Tot i no ser un camí públic, però tal volta sí que hi limitava, demana a la comissió municipal que assenyali la línia que ha de seguir la paret.

En aquest sentit, hem de dir que trobam diversos casos de sol·licituds en què es parla de camins de roda o carruatge i de tres peus, com és el cas. Aquests documents poden servir de referència sobre la seva localització i la seva existència, juntament amb algunes escriptures que fan referència a aquest dret consuetudinari, no sempre respectat en l'actualitat.¹⁹

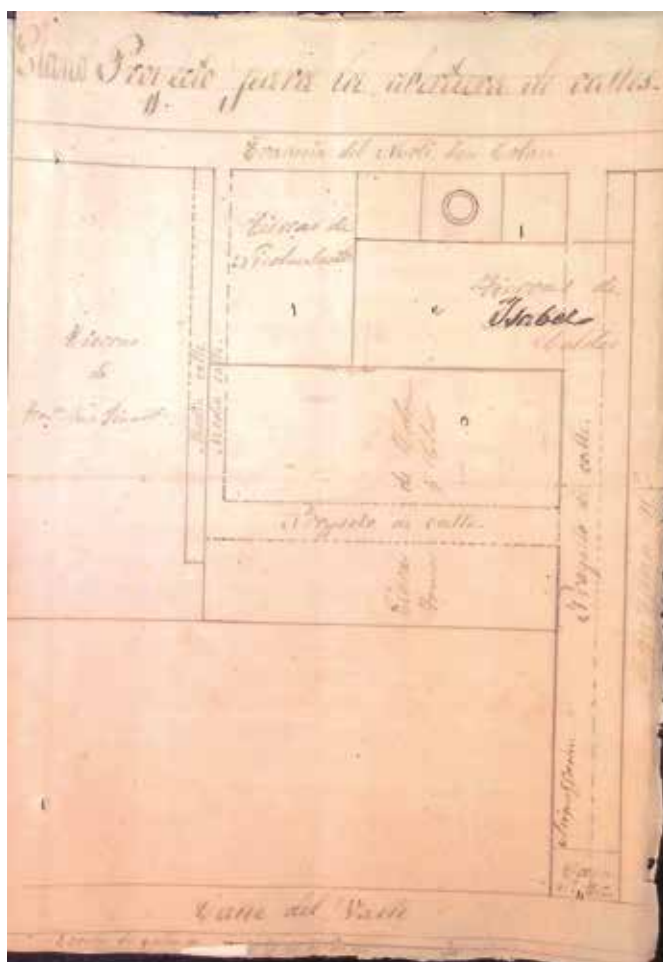

18 AMLL. Expedients d'obres particulars de 1884. Sign. A280.01.17.

19 SACARÈS, Josep; ROSSELLÓ, Vicenç M. (2022). *Tapiot i camins de tres peus a Lluçmajor*. Muro: Bàsics. Serveis editorials. p. 20-21.

4.5. Obrir un nou carrer i construir cases, per a la cessió de terrenys d'un grup de veïns. 11 de febrer de 1881

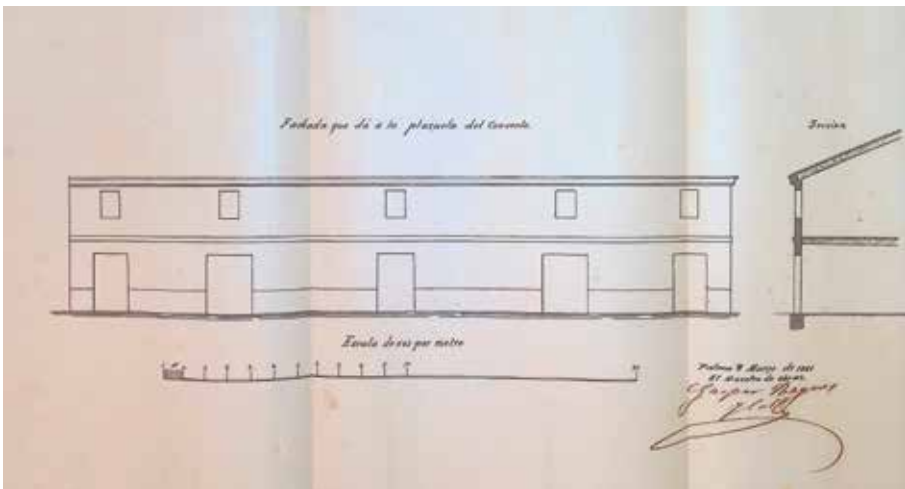
Mostra com la iniciativa veïnal de finals de segle també va contribuir a l'evolució i el desenvolupament urbanístic, mitjançant la cessió de terrenys i la proposta d'obertura de carrers. En aquest cas, la sol·licitud detalla a la perfecció l'emplaçament i la situació urbanística de partida, i també presenta un minuciós plànol del projecte. El nou carrer que es pretenia obrir és l'actual carrer d'en Gamundí.²⁰

²⁰ AMLL. Expedients d'obres particulars de 1881. Sign. A121.01.01.

4.6. Reconstruir una façana de la propietat de Sebastià Contestí Mir al carrer del Convent, cantonada amb la placeta del Convent. 9 de març de 1881

Aquest és un dels pocs exemples de projectes particulars de finals de segle del qual conservam un plànol en suport de tela encerada. Apareix signat per Gaspar Reynés i Coll, mestre d'obres. Presenta la façana i la secció de l'edifici, i sabem pels llibres d'actes del ple municipal que va ser objecte de discussió, per la qual cosa possiblement el propietari va ser requerit a presentar un plànol explícit de l'obra. Tampoc hi ha resposta de l'Ajuntament, però l'aprovació la trobam en l'acta del ple corresponent.²¹

4.7. Reedificar una casa a la plaça Major [d'Espanya], 32 per part de Miquel Ros i Monserrat. 20 d'octubre de 1891²²

El següent exemple és molt interessant per la descripció que ens ofereix de l'edifici. Explica que «linda por la derecha entrando con ella, con el edificio conocido antiguamente con el nombre de la cuartera...» i, a més, afegeix que l'edifici té façana posterior «por la espalda con la calle de la Plazuela».

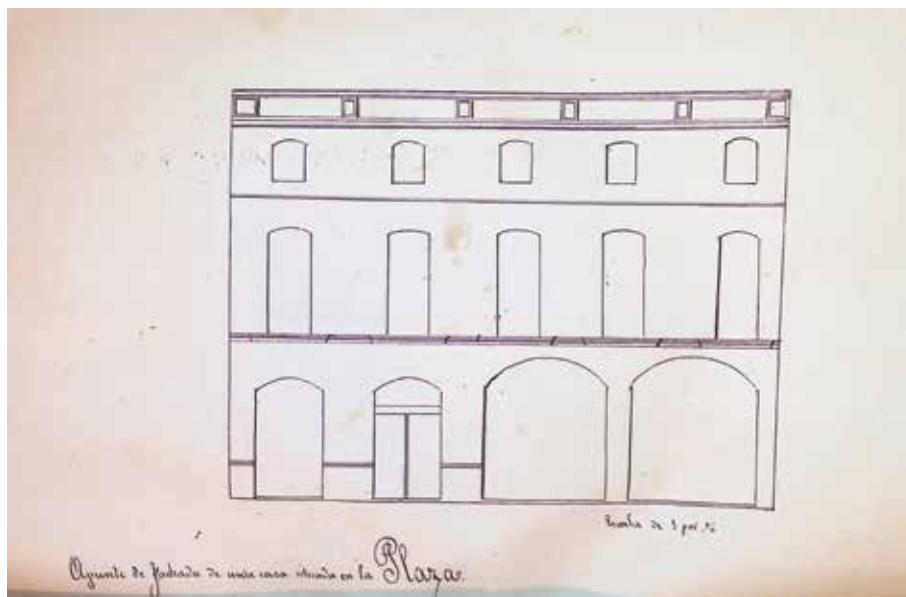
Aporta dos dibuixos corresponents a cada façana realitzats a tinta, amb les seves obertures. Per part de l'Ajuntament s'afegeix, a la mateixa instància, que se'n doni compte en la sessió ordinària següent del ple.

²¹ AMLL. Expedients d'obres particulars de 1881. Sign. A121.01.02.

²² AMLL. Expedients d'obres particulars de 1891. Sign. A396.02.69.

Del mateix edifici trobam una sol·licitud posterior, de l'any 1911, on Isabel Ros torna a sol·licitar reconstruir la casa i demana: «2ª Que por el Ayuntamiento se pongan los bajos del nº 33, que pertenecen a este Municipio, en las convenientes condiciones de resistencia...».²³ El consistori acorda requerir un informe a l'arquitecte Jaume Alenyar. Aquest conclou que és necessari reforçar l'estructura per dur a terme la reconstrucció de l'edifici. Finalment, l'Ajuntament, en sessió del dia 16 de juliol de 1911, resol positivament sobre la proposta de l'arquitecte.

Per tant, aquests documents donen proves que als fonaments de l'edifici es troba l'antiga quartera o *alhóndiga*. Aquesta edificació, de propietat municipal, no apareix a l'esberrany del catàleg de béns immobles protegits del municipi, però pel seu interès històric i arquitectònic s'haurien de remarcar i protegir.²⁴

²³ AMLL. Expedients d'obres particulars de 1891. Sign. A399.01.34.

²⁴ «Catàleg de béns immobles». A: Serveis municipals: Urbanisme [en línia]. Lluçmajor: Ajuntament de Lluçmajor. <<https://llucmajor.org/serveis-municipals/urbanisme/>> [Consulta: 1 de febrer de 2023]

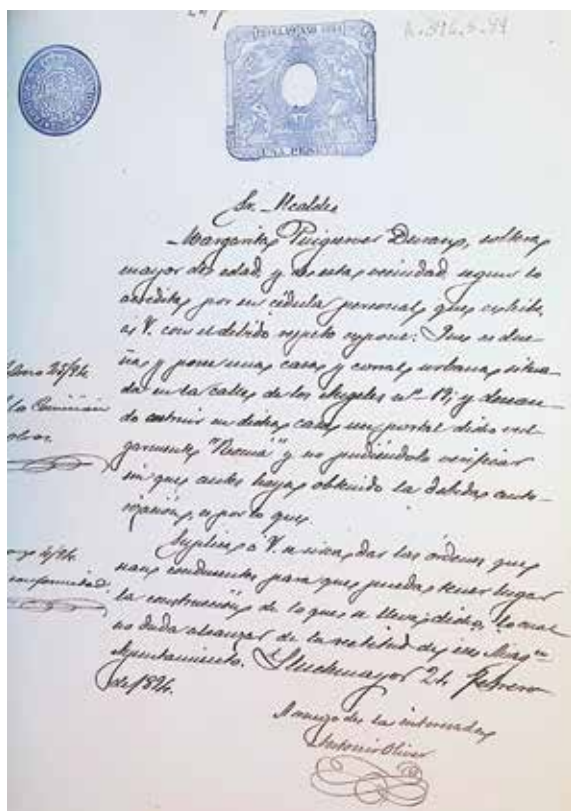
Interior de l'antic edifici de la Quartera. Fotografia de l'autora.

Exterior de l'edifici actualment. Fotografia de l'autora.

4.8. Modificar el portal d'entrada a la casa del carrer dels Àngels, número 19, per part de Margalida Puigserver Duran. 24 de febrer de 1894

Aquest cas exemplifica els canvis de gust estilístic que fan que a l'època es canviïn molts portals d'entrada de mig punt adovellats per portals de llinda quadrats, «deseando construir en dicha casa un portal dicho vulgarmente Romá...».²⁵

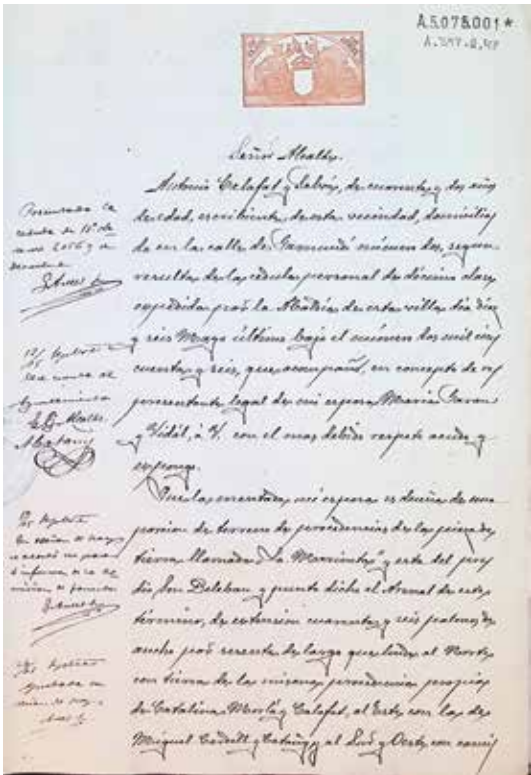

4.9. Construir una casa en una finca de sa Marineta, procedent de la possessió de Son Dalabau, per part de Maria Garau i Vidal. 7 de setembre de 1905²⁶

Triam aquest altre document com a exemple de les primeres cases construïdes al nucli de s'Arenal, en terres procedents de la parcel·lació de Son Dalabau. Podem comprovar que es tracta d'una instància molt senzilla, que no va acompanyada de cap documentació gràfica i que és aprovada amb l'informe previ de la Comissió de Foment.

²⁵ AMLL. Expedients d'obres particulars de 1894. Sign. A396.05.44

²⁶ AMLL. Expedients d'obres particulars de 1905. Sign. A397.11.48

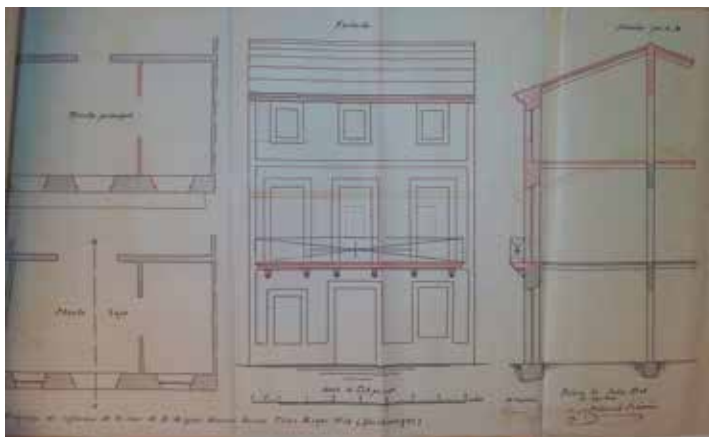
4.10. Sol·licitud d'ampliació d'un edifici situat a la plaça Major [d'Espanya], número 14, per part de Miquel Munar Duran. 14 de desembre de 1905²⁷

Ens estendrem en aquest cas per tot el que suposa. En aquesta data Miquel Duran presenta una instància a l'Ajuntament en què recorda que dia 17 de març de 1904 havia presentat una sol·licitud per afegir un pis a la seva casa «sin tocar para nada la planta baja, cuya resistencia no es dudosa y hasta la fecha no se le ha comunicado la resolución de dicha instancia». Però afegeix que en data de dia primer de maig de 1904 s'havia obert un expedient d'expropiació forçosa d'algunes cases de la plaça, entre elles la seva. Ell recorre el dit acord adduint que no hi havia partida pressupostària per a aquesta empresa i això contravenia l'article 45 de la Llei d'obres públiques sobre expropiació forçosa, per la qual cosa reitera la seva petició de permís d'obres.

27 AMLL. Expedients d'obres particulars de 1904 a 1908. Sign. A397.10.36; A397.11.76; A398.03.17; A398.04.31.

L'any 1908 presenta, de la mateixa manera que altres veïns afectats, un recurs d'alçada contra el desistiment de l'Ajuntament en l'expedient d'expropiació forçosa dels edificis afectats de la plaça. Un any més tard torna a presentar un projecte per reformar i ampliar l'edifici que havia quedat sense resoldre des de 1904. L'Ajuntament respon al propietari requerint plànols i projecte. Aquest els presenta amb la signatura de l'arquitecte Bartomeu Ramis. La Comissió dictamina la necessitat, «dada su índole especial», que l'arquitecte Gaspar Bennàssar n'emeti un informe. Aquest dictamina que es pot aprovar l'obra amb les condicions que no s'efectuïn obres de reforç a la façana de la planta baixa i que s'aprofiti el mur existent, segons la Reial ordre de 12 de març de 1878. La Comissió de Foment afegeix, però, altres condicions al dictamen. Finalment, Munar presenta un recurs d'alçada contra la resolució de l'Ajuntament, que considera abusiva, davant el Govern de la Província. Aquí conclou l'expedient.

Tot aquest periple administratiu dona testimoni d'alguns dels entrebancs que suposà a propietaris i Ajuntament el projecte de reforma de la plaça, que no es va dur a terme fins vint anys més tard.

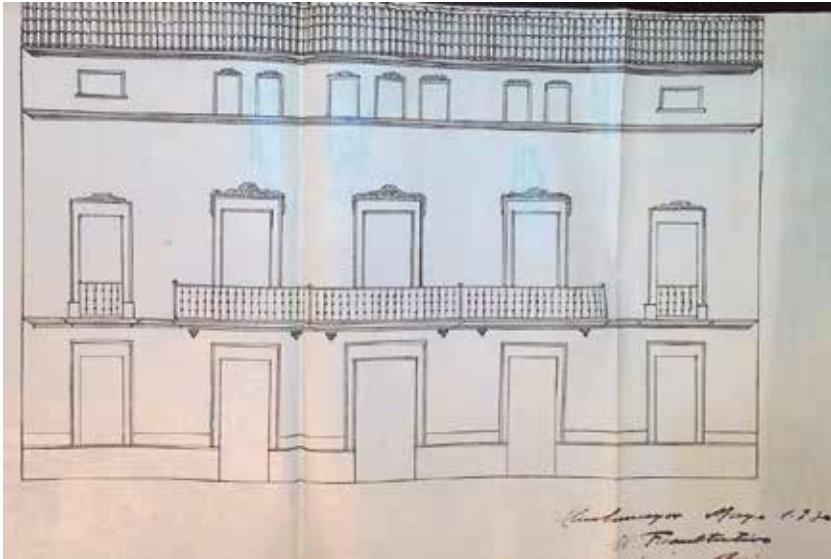

4.11. Modificar una façana al carrer de Jaume I, número 23. Antoni Mut Jaume Bolenó, com a representant de Maria Francisca Garcias Oliver. 29 de març de 1930²⁸

Aquest expedient consta de sol·licitud; plànol, sobre tela encerada, de façana, planta i secció, i informe favorable de l'enginyer d'obres públiques, pel fet que era una obra en una carretera provincial, concretament la de Palma a Portocolom.

²⁸ AMLL. Expedients d'obres particulars de 1930. Sign. A402.03.38.

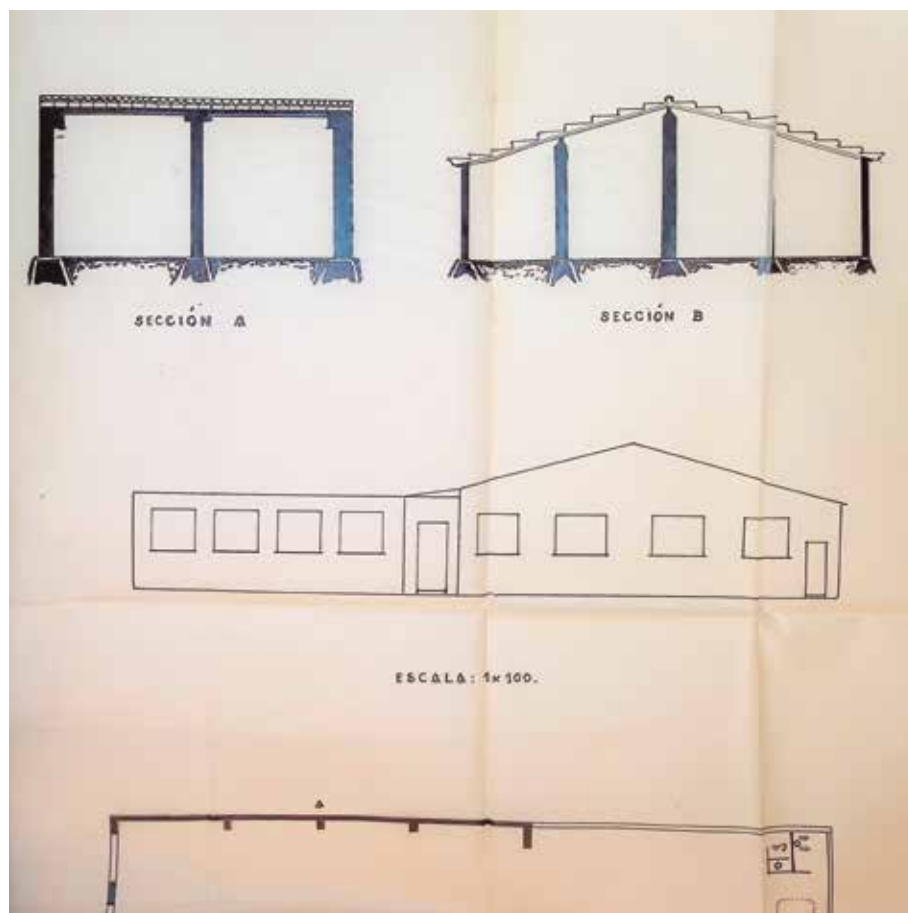
És curiós constatar que el plànol està signat per un aparellador, Jaume Roig, però la sol·licitud la presenta el conegut mestre d'obres Antoni Mut *Boleo*, molt prolífic a Lluçmajor, i a qui s'atribueix la participació en diversos projectes de l'època.

4.12. Construir un taller industrial al carrer d'Antoni Garcias, cantonada amb carrer d'en París, per part de José Kleber. 6 de novembre de 1937²⁹

Hem triat aquest expedient per diferents motius. Primer de tot perquè la sol·licitud correspon a una nau industrial, concretament la destinada a la fabricació de tacons que abastien moltes de les fàbriques de calçat de Lluçmajor i que es coneix tradicionalment com Can Kleves. En segon lloc, perquè aquesta sol·licitud es realitza en plena Guerra Civil. Això ens permet comprovar com evolucionen els expedients de sol·licituds d'obra particulars en aquests anys. Conté sol·licitud; plànol sobre paper vegetal de planta, seccions i alçat; memòria per a la seva aprovació per part de la Fiscalía de la Vivienda, i aprovació per part d'aquesta. El plànol no està signat ni hi apareix cap responsable del projecte. La resolució s'afegeix manuscrita a la mateixa instància.

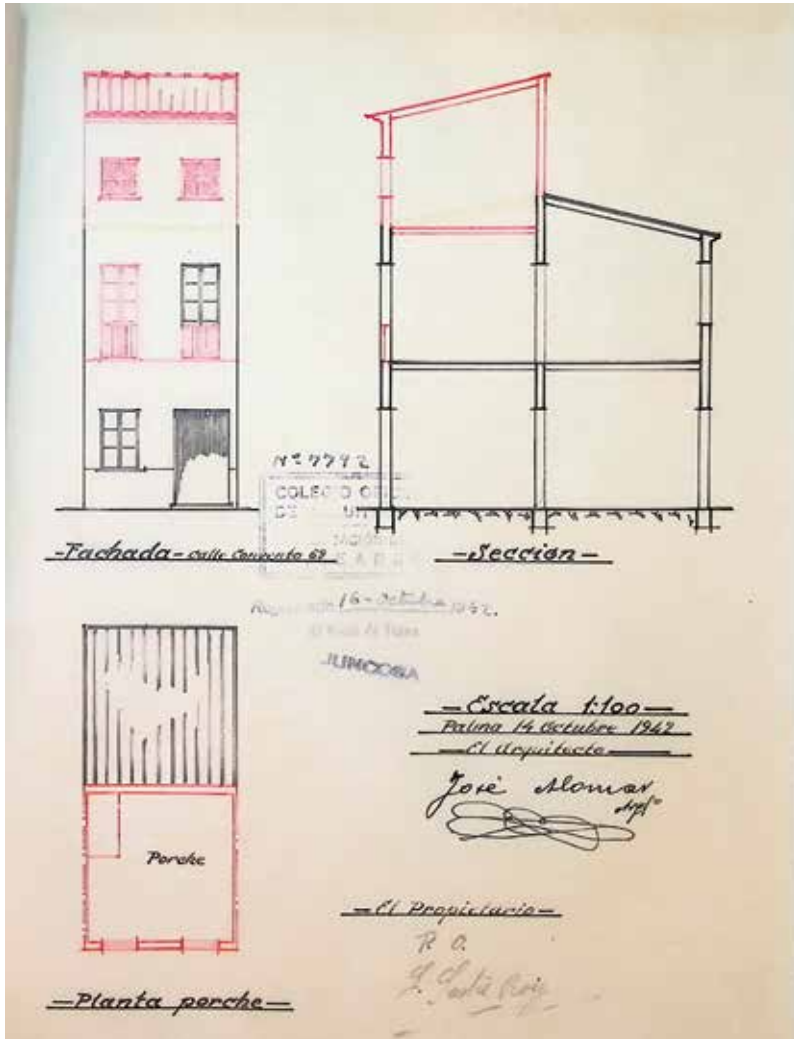
²⁹ AMLL. Expedients d'obres particulars de 1937. Sign. A403.04.27.

4.13. Afegir un pis a la casa del carrer del Convent, número 69, per part de Joan Catany. 5 d'octubre de 1942³⁰

Aquest projecte ja apareix visat per l'arquitecte Josep Alomar; de fet és un dels primers exemples que conservam amb el segell del Col·legi d'Arquitectes. L'expedient està compost de sol·licitud normalitzada, full de direcció del projecte amb el segell de visat del Col·legi, document del Col·legi Oficial d'Aparelladors i plànol en paper vegetal, mida A4, on apareix façana, secció i planta a escala 1:100. Els tràmits es van anotant al marge esquerre de la instància.

³⁰ AMLL. Expedients d'obres particulars de 1942. Sign. A407.01.183.

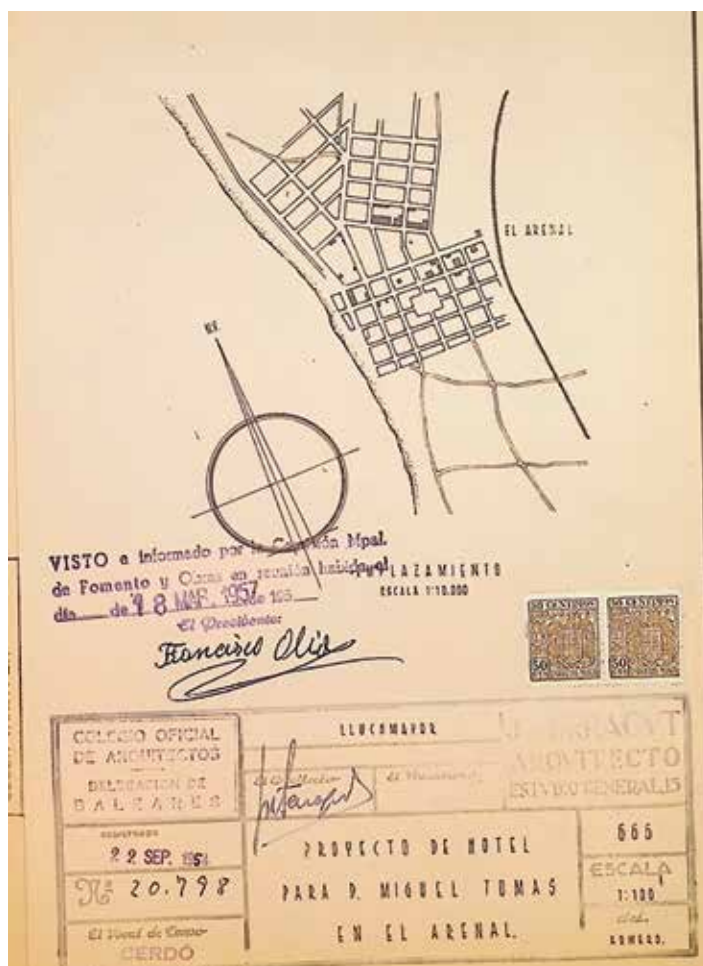

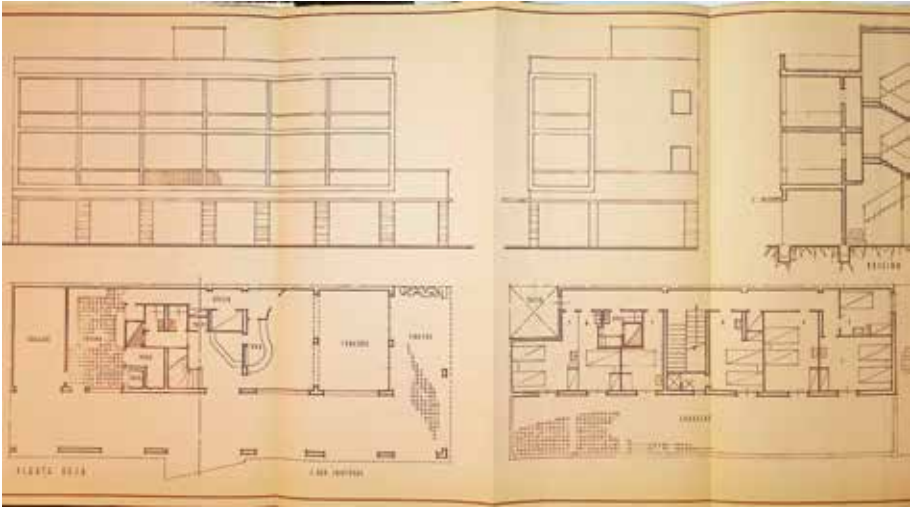
4.14. Ampliació i reforma d'un hotel a l'avinguda de Miramar, cantonada amb el de Sant Cristòfol, per part de Miquel Tomàs. 22 de setembre de 1956³¹

Finalment, hem triat un expedient de finals de 1956, és a dir, amb la Llei del sòl del mateix any ja vigent. Fa referència a l'ampliació del conegut com Hotel San Diego i paga la pena llegir la memòria del projecte, on l'arquitecte, Josep Ferragut, fa una interessant exposició de motius sobre la conveniència de créixer en alçada per la seva privilegiada ubicació i per l'augment de

³¹ AMLL. Expedients d'obres particulars de 1956. Sign. A419.01.173.

la demanda de turistes, com també sobre l'adopció de solucions més «modernes». A més, s'hi afegeixen, amb data posterior a la concessió de la llicència, escrits sobre una possible infracció urbanística per no respectar les alineacions establertes.

Conclusions

Per acabar, voldríem afegir que aquesta comunicació pretén donar a conèixer la recuperació d'un patrimoni documental molt valuós per a l'estudi historiogràfic de Lluçmajor. Respon a poc més de cent anys de documentació, referent a modificacions, reformes o construccions fetes de bell nou que abasten tot el territori del municipi. Aquesta base de dades ja possibilita la recerca a investigadors, no sols en el camp arquitectònic i urbanístic sinó també en altres vessants.

En referència a l'anàlisi tipològica, objecte principal d'aquesta comunicació, podem concloure que l'evolució dels caràcters externs dels documents va molt lligada a la dels caràcters interns, ja que la simplicitat inicial de les sol·licituds d'obres particulars de mitjan segle XIX evoluciona lentament cap a expedients més complexos, composts de dictàmens, informes dels diferents organismes implicats en les obres i projectes tècnics, i que es desenvolupa a la vegada que ho fa la normativa, la planificació urbanística i les professions lligades a aquest camp.

ESTUDI SOBRE ELS ESCARS MALLORQUINS

Xavier Pizà Reynés

Els escars són construccions a vorera de mar concebudes per protegir la barca de l'onatge i del sol. Es tracta d'una arquitectura marítima popular, que s'ha anat adaptant als materials de construcció més propers, reproduint una vinculació amb el terreny i conformant una imatge de la costa. Actualment, però, sigui pel turisme, l'abandó o la gestió governamental, les petites casetes es troben amenaçades. La seqüència d'escars són un conjunt present al llarg de tota la costa mallorquina que modela la visió d'un paisatge cultural i que passa a formar part d'un ideari contemporani. Una imatge repetida en la memòria col·lectiva, que de segur serveix de referència en la identitat de tants illencs.

1. L'escar

Històricament i geopolíticament, les illes Balears han ocupat una posició clau dins el Mediterrani occidental. La seva ubicació central fa de l'arxipèlag una aturada quasi obligatòria en el trajecte entre les costes del nord —habitades per cristians— i les costes del sud —per musulmans. Queda clar quan el 2005, Televisió Espanyola emet la sèrie documental titulada *España, entre el cielo y la tierra*, en què el capítol dedicat a Mallorca rep el nom de «La dama del Mediterráneo», atès que, com la dama als escacs, des de Mallorca et podies desplaçar en totes direccions: Tunísia, Algèria, Itàlia, França i Espanya. Ocupar el punt focal en les comunicacions marítimes comporta un enriquiment però també una posició de vulnerabilitat, ja que en l'època dels corsaris, segles XVII i XVIII, els assetjaments als pobles costaners de l'illa es convertiren en una pràctica habitual. El sentiment de por cap a la costa té una repercussió en la forma de viure, en els assentaments, en l'arquitectura i en el paisatge, un sentiment que no desapareixerà fins a les darreres dècades. Així, amb l'alliberament d'aquest perill, i amb l'activitat turística com a capdavantera, es produeix un redescobriment de la costa en la visió popular. Aquesta aproximació, que s'inicià ja als anys vint i trenta, experimenta un gran creixement després de la guerra —dècades dels cinquanta i seixanta—, moment en què es popularitza l'accés a les residències de vacances i a les cases d'estiueig.¹ És aleshores, en aquest escenari també,

¹ Explicat per Maribel Rosselló en el capítol titulat «Cases d'estiueig a les Illes Balears», del llibre ALEMANY-SUREDA, F. (2022). *Cultura turística i identitats múltiples a les illes Balears*.

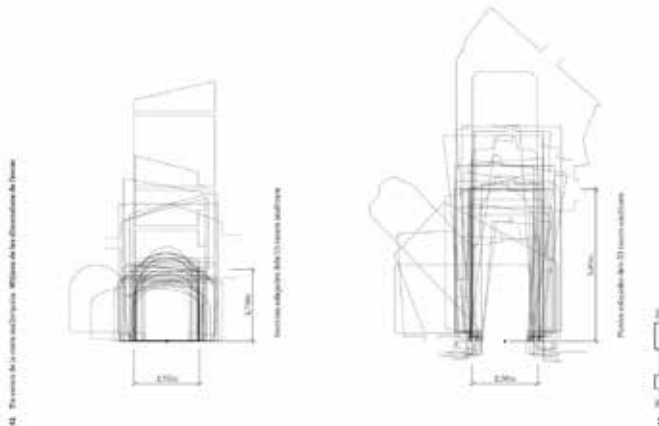
on se situen els escars. Si bé n'hi ha que daten del segle xv, la gran majoria són construïts al segle xix i en les primeres dècades del xx,² quan acaba l'època pirata —el cors mediterrani és abolit el 1856— i quan s'inicia de nou aquest contacte amb els límits de l'illa.

Tot el trasbals que es viu al litoral genera una llista molt concreta i ordenada d'activitats que es vinculen al mar: es tracta de la defensa de l'illa, el comerç, el contraban, la pesca i l'estiueig. Distingir les diferents tipologies de l'arquitectura marinera segons la seva funció és la proposta que planteja Jaume Andreu en el *vi Congrés. El nostre patrimoni cultural*. Tanmateix, però, el que interessa destacar és l'existència d'una tipologia al voltant de la pesca que es veu definida per l'escar. Una forma de construir que gira al voltant de la conservació del llaüt de fusta i que intenta proporcionar les millors condicions d'humitat, ventilació i ombra a l'embarcació. D'aquesta manera, com expliquen Jaume Andreu el 2004, i també Bartomeu Homar el 2010, l'escar és un espai unitari de planta rectangular construït amb murs de pedra en verd o de carreu de marès. A vegades, per bastir-los, s'aprofita alguna cavitat natural o s'excava la part del fons de l'escar a la roca. La coberta sol ser de volta de canó de mitjans de marès o de mitjans aguantats

² Explicat per Bartomeu Homar en el capítol titulat «Escars, alcoves i varadors», del llibre VICENS, A. [et al.]. (2010). *Històries de la serra*.

per llenyams. El portal és ample, allindanat o d'arc rebaixat, i acostuma a ser l'única obertura, la qual se situa ben davant la mar i es tanca habitualment amb una barrera. El seu paviment presenta pendent ascendent des del portal per facilitar l'entrada de la barca des de la mar, que es fa per damunt els troncs del pujador. El pujador o varador és un complement imprescindible de l'escar, ja que constitueix la via de comunicació entre la mar i l'arquitectura. Està compost per un conjunt de parats —peces de fusta— disposats al terra de manera paral·lela a la mar i perpendicular a la barca, sobre els quals l'embarcació rellesca. Quant a les agrupacions, es pot trobar aïllat, com un conjunt d'escars, o associat a un habitatge temporal, que sovint se situarà a la planta primera de la construcció.

Així mateix, resulta d'interès esmentar com és la barca en l'època en què es construeixen els escars. Les barraques són pensades per a embarcacions menors, les quals s'han associat a les activitats costaneres mercantils o pesqueres, però també a finalitats militars, com la del correu urgent, per la seva velocitat, o fins i tot al contraban.³ Són embarcacions menors el bot, la pastera i el gussi, entre d'altres, a més a més del llaüt, que acaba tenint una especial rellevància en el Mediterrani. El 1892 l'arxiduc Lluís Salvador descriu els llaüts com embarcacions gràcils i esveltes, mogudes per tres veles llatines altes i en punta. La seva motorització no esdevé comuna fins ben entrat el segle xx, de manera que no és coetani amb la construcció de la majoria dels escars. Pel que fa, doncs, als

³ Explicat per Bernat Oliver i Bartomeu Homar al capítol 3, «L'evolució del llaüt», en el llibre *El Llaüt: la barca de la Mediterrània*.

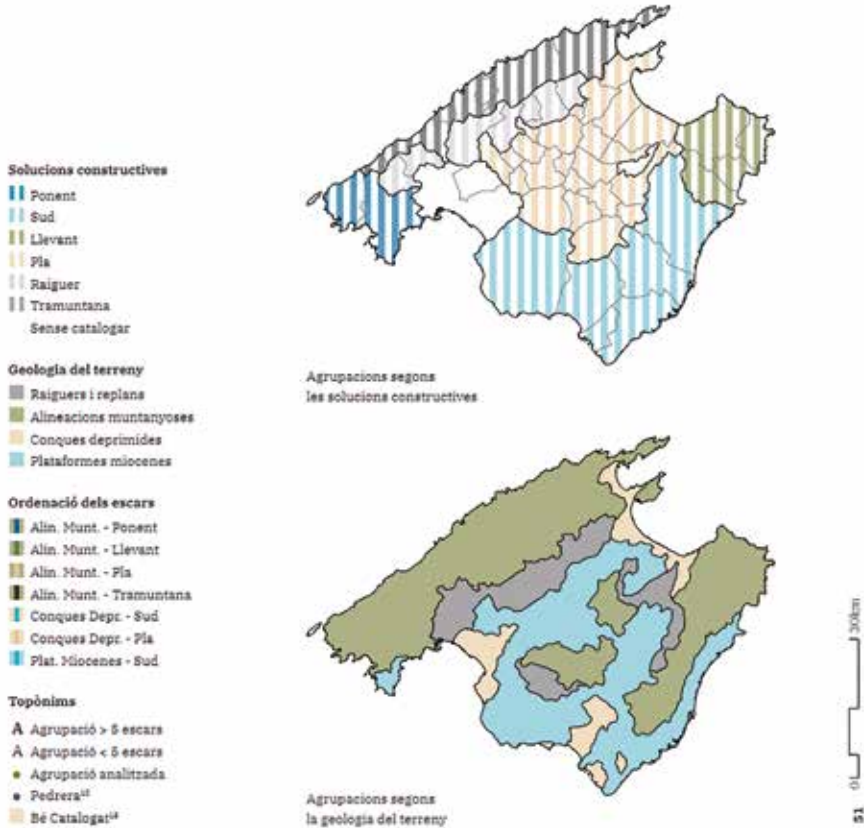
llaüts impulsats pel vent, funcionaven amb l'aparell llatí, que està format per un arbre⁴ i una antena.⁵ L'antena, a la qual es lliga la vela de tall llatí, és un element que, pivotant en l'arbre, es plega de forma horitzontal sobre l'embarcació, fet que permet, ràpidament, ocupar una alçada molt menor i poder entrar el llaüt dins l'escar.

4 Al glossari d'*El llaüt. La barca de la Mediterrània* es descriu com 'Qualsevol dels pals, vergues, botalades i pics d'un vaixell destinats al sosteniment de les veles. Arbre mestre: el pal principal i més alt de la nau. Arbre de trinquet: el pal situat més a prop de la proa. Arbre de mitjana: el pal més a prop de la popa. Arbre sec: el que no duu veles'.

5 Al glossari d'*El llaüt. La barca de la Mediterrània*, es descriu com 'Verga que sosté la vela llatina. És de fusta i les dimensions varien depenent de l'eslora de l'embarcació i de l'arbre. Es compon de dues peces que es lliquen: una d'inferior, que s'anomena *car*, i l'altra a la part superior, anomenada *pena*. Aquestes dues peces es poden reforçar a les embarcacions més grans amb una tercera central, anomenada *quimelca*. Les barques de petita eslora poden portar antenes d'una sola peça'.

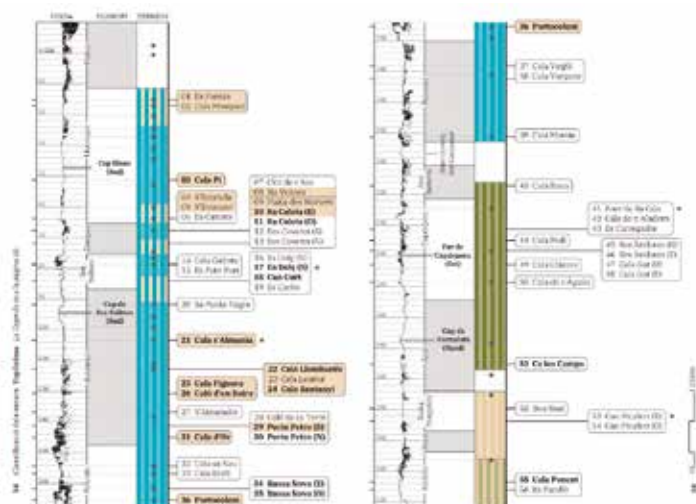
2. Classificació dels escars

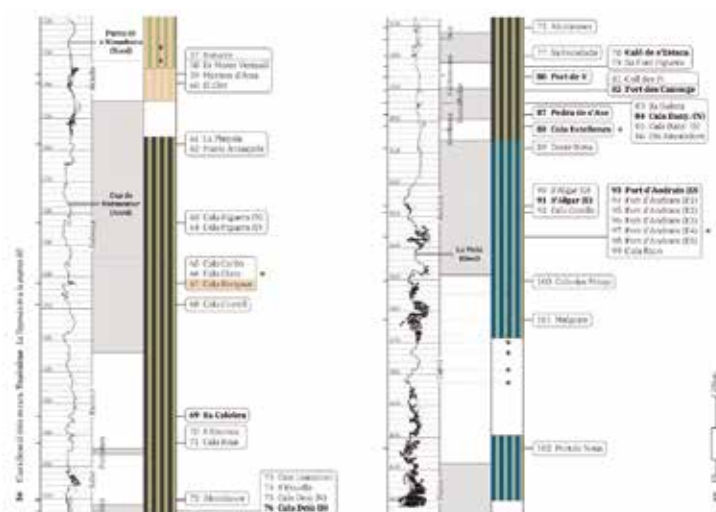

Per tal de classificar els escars mallorquins s'han seguit dos criteris. El primer és l'agrupació per zones de Mallorca on s'adopten solucions tècniques i formals comunes en l'arquitectura tradicional, que alhora però, no es troben en altres llocs de l'illa. Queda constància d'aquests conjunts en el llibre *Elementos Básicos de la Arquitectura Popular de Mallorca*,⁶ en el qual s'estudien des de les xemeneies fins al volum general de l'edificació. El segon criteri aplicat és el mapa

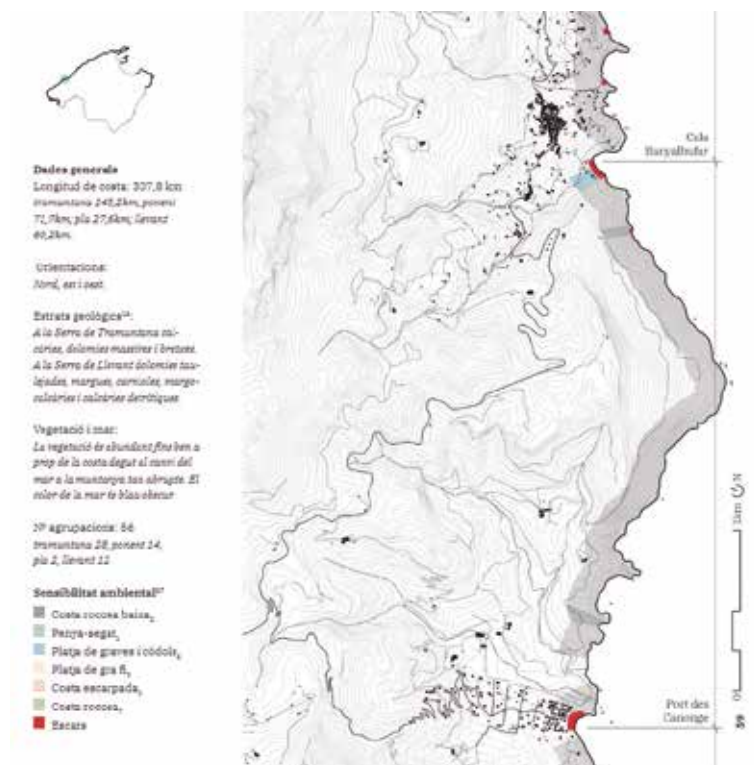
⁶ El llibre, publicat per Eugenio de la Fuente, Pedro Rabassa i Mario Tacglen, té una forta influència en la manera de plantejar l'estudi sobre els escars. La seva anàlisi es fa majoritàriament a partir de dibuixos de les solucions constructives, que s'agrupen per elements i permeten, en tot moment, tenir present la zona de Mallorca de què s'està parlant i la seva classificació en l'arquitectura tradicional. Aquesta determinació fa pensar que els escars també obeeixen a una certa forma d'ordenació.

geològic, en què, si bé pot arribar a ser força complex, s'agafa la simplificació sobre el relleu i les costes que fa Vicenç Maria Rosselló i Verger a *Mallorca: el sud i sud-est: (municipis de Lluçmajor, Campos, ses Salines, Santanyí, Felanitx i Manacor)*, on es distingeixen quatre tipus de terreny: raiguers i replans, alineacions muntanyoses, conques deprimides i plataformes miocenes. Aquest capítol pretén fer una aproximació geològica i paisatgística a les costes que generen cada un d'aquests terrenys, atesa la relació entre la secció de costa, els materials que proveeix, la configuració dels escars i la tècnica emprada en cada cas.

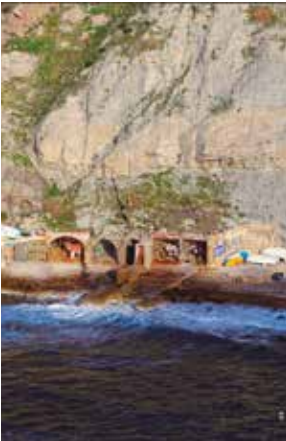
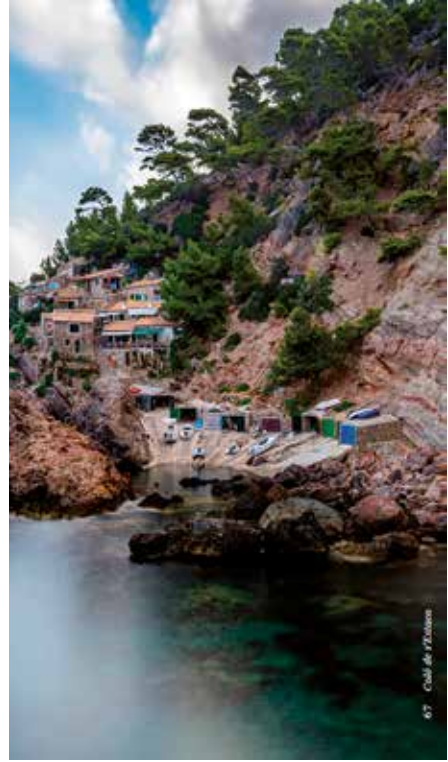

2.1. Alineacions muntanyoses. Serres de Tramuntana i Llevant

Pel que fa als escars de la costa muntanyosa, és habitual trobar agrupacions de més de cinc escars, ja que els accessos limitats a la mar fan que les construccions d'escars es concentrin en cales, com és el cas de cala Estellencs o cala Banyalbufar. Així mateix, els escars, amb freqüència soterrats a la roca i amb una sola obertura, no tenen una relació directa amb el refugi temporal, ja que el tipus de costa fa que sigui un espai inhòspit per quedar-s'hi. Es dedueix, en canvi, una certa vinculació entre les agrupacions i els seus respectius nuclis de població. És el cas del caló de s'Estaca o el port des Canonge, però també d'altres a Andratx, Calvià i Capdepera. De la mateixa manera, també hi ha agrupacions d'un únic escar, força allunyades dels nuclis de població, com a cala Roja. És usual, també, que les agrupacions comparteixin el pujador, i el contacte amb la mar sigui en un sol punt. Pel que fa a la Serra de Tramuntana, és comú que apareguin pujadors sense escar, com passa a la Pera de s'Ase i cala Deià. Finalment, si bé al nord també s'utilitza la fusta, el material més emprat és la pedra. El mur, la volta, i inclús el formigó, que sovint té per àrid la pedra de la cala, és el més comú.

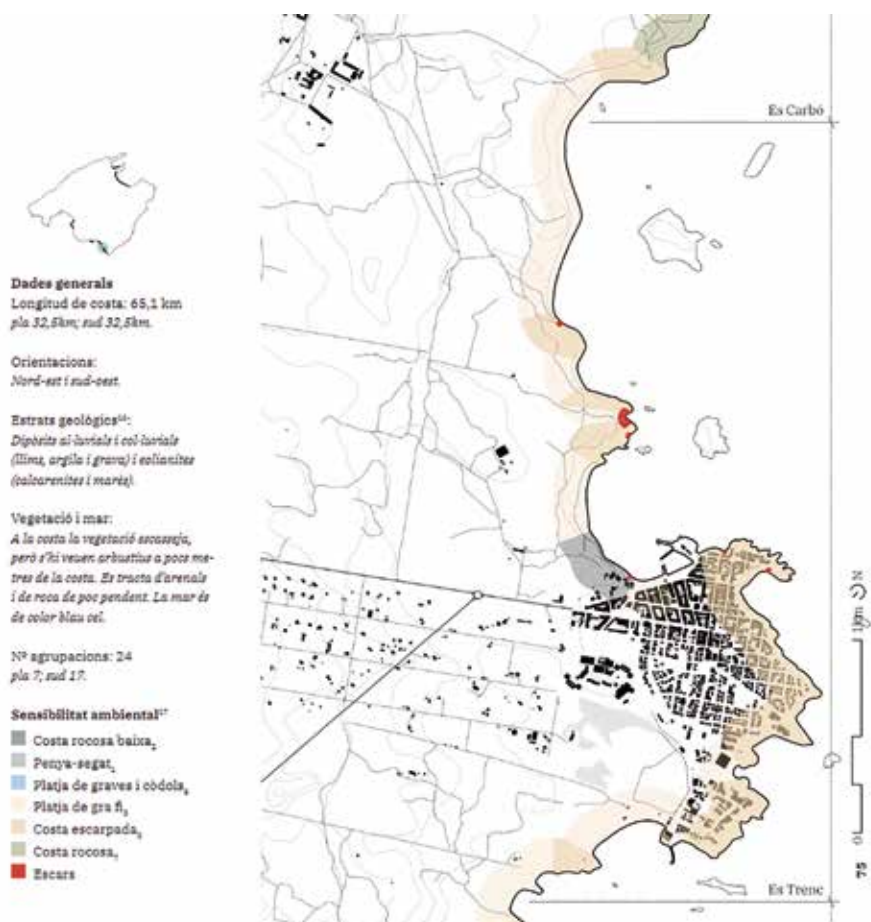

2.2. Conques deprimides. Badies i arenals de nord i sud

Els escars de la conca, situats en una secció constant i poc accidentada, tenen un major nombre d'opcions per establir-se. Així, a diferència dels que estan a la Serra, sovint es troben dispersos en agrupacions menors de tres o quatre escars.

El més habitual és que no es construeixi una planta primera on se situa el refugi temporal, però sí que es pot endevinar una relació entre els nuclis de població i els escars, com a sa Colònia de Sant Jordi o sa Ràpita. És també conegut el vincle entre les antigues pedreres de marès a la costa i els escars, com passa as Morer Vermell a Alcúdia, s'Estanyol a Lluçmajor o ses Covetes a Campos. Així, el material més comú, per descomptat, és el marès, emprat en el cas dels murs de càrrega, en la volta de canó i també en la coberta de llenyams amb revoltó de marès. El més habitual és que l'escar es construeixi a quatre vents, fet que deriva en entrades pels laterals i per la part de darrere, així com en obertures que permeten una major ventilació. Tot i això, és corrent excavar la part inferior de l'escar a la roca, maniobra que facilita la construcció, redueix l'esveltesa dels murs i proporciona un terra i una fonamentació fermes.

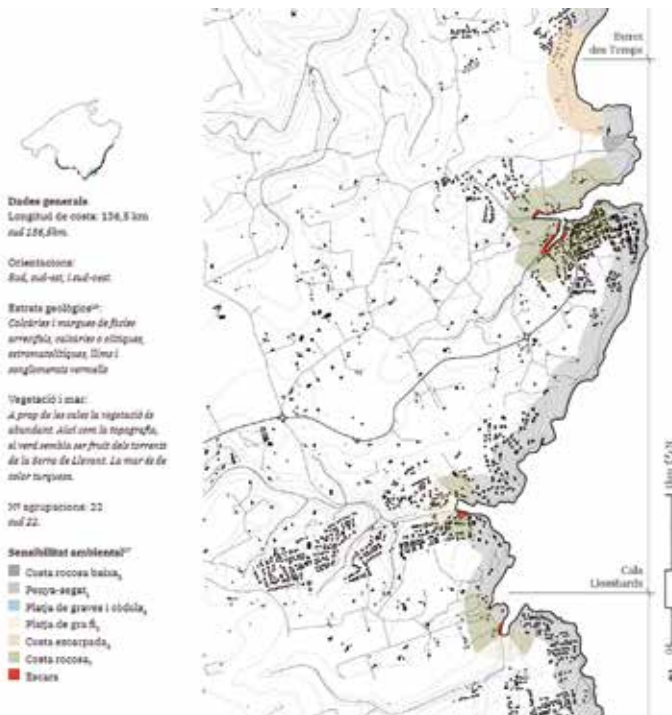

2.3. Plataformes miocenes. Costa est de migjorn i llevant

El fet més destacable de les barraques de la costa sud-est és la seva forta vinculació amb l'habitatge temporal. La relació sembla lògica en veure com les cales, allargades i estretes, proporcionen un entorn força segur, i els nuclis de població són més aviat llunyans a la costa. El refugi se situa en la planta primera, fet que fa desaparèixer l'ús de la volta com a solució a la coberta. Així mateix, aquestes agrupacions se situen a l'única zona on la major part dels escars són un bé catalogat, i són les que, de forma més clara, mantenen un ús marítim. Igualment, a llevant, són freqüents els pujadors d'ús individual, com és el cas de cala s'Almunia o s'Amarador, fet que es posa en relació amb l'ús dels molls, també individuals.

Un fet força destacable d'aquestes agrupacions és el desenvolupament en forma de promoció. Cala Pi, Cala d'Or i Portocolom són llocs on els escars es construeixen tots alineats, amb la mateixa alçada i fondària. Cal destacar també que, de la mateixa manera que passa a la Serra, a causa de la topografia de les cales, que concentra els escars en un sol punt, al Migjorn es generen agrupacions força grans, com és el cas de cala Santanyí o cala Figuera, entre d'altres.

3. L'escar com a patrimoni

La justificació dels valors patrimonials d'un element sempre topa amb el mateix problema: a l'hora de validar una declaració ha d'existir un consens respecte a l'abast d'allò que s'està tractant, entre les parts que suposadament representa. És per aquest motiu que, si bé un element patrimonial respon directament a la definició de patrimoni, com passaria en qualsevol altra qualificació, sembla que per aprovar-se es necessita també una mesura objectiva. En aquest sentit, Llorenç Prats, autor del llibre *Antropología y patrimonio*, publicat a Barcelona el 1997, presenta el que anomena el *pool d'elements patrimonialitzables*. Explica que, des del Romanticisme — finals del segle XVIII —, els criteris de legitimació han seguit una idea fonamental, els elements que poden aspirar a convertir-se en referents simbòlics són sempre extraculturals, entenent-se com aquells objectes que estan més enllà de l'ordre social i que, per tant, escapen del control humà. D'aquesta manera, tots els elements se situen dins un triangle virtual entre la història, la naturalesa i la genialitat, els únics àmbits on es transcendeixen les capacitats humanes. Els escars són, efectivament, un bé que rebem de les generacions passades, una manifestació que ha transcendit a l'àmbit cultural i que per això constitueix un punt de referència identitària. El que cal destacar aquí és que han entrat a l'àmbit patrimonial a través de la història, a causa del seu valor com a arquitectura tradicional. Si confirmam llavors el valor idiosincràtic dels escars, sorgeixen dues noves qüestions: la primera sobre quin tipus de patrimoni és, i la segona sobre com s'activa o de quina manera es fa aquest tipus de patrimoni.

El 1992 Françoise Choay publica *L'Allégorie du patrimoine*, on s'explica com, a finals del segle XVIII i amb la Revolució Francesa, es desperta una polèmica al voltant del patrimoni nacional que pertany a l'antic règim. Per una part, s'hi associa un valor econòmic, atès que s'està parlant d'un bé material amb potència mercantil. De la mateixa manera, a causa de la seva funció decorativa, el patrimoni també es relaciona amb el valor artístic, entès com un atribut de bellesa i genialitat. Però per l'altra part, també s'esmenta el valor nacional, responsable de la cohesió, la unitat i el sentiment d'orgull d'un poble, que actua com a representació d'uns valors comuns, i també el valor cognitiu, en què el patrimoni s'entén com un testimoni de la història, amb una responsabilitat pedagògica i encarregat de transmetre uns coneixements etnològics, tècnics, funcionals i artístics. En aquest sentit, pel que fa als escars, el que s'intenta fer valdre no és el seu valor artístic, arquitectònic ni econòmic. El que interessa destacar no és

la seva bellesa, ni tampoc l'objecte en si mateix, sinó el relat que s'ha formulat al seu voltant. La seva transcendència recau en el valor nacional i cognitiu que, altre cop, s'aconsegueix pel fet de ser una arquitectura popular, una forma de construir que ha quedat en la memòria col·lectiva per repetició. D'igual manera, i en contraposició als monuments, es tracta d'una arquitectura viscuda en les activitats més ordinàries. Cap al final del llibre, Choay explica el cas de París a mitjan segle XIX —per Haussmann, els barris són percebuts com a obstacles per a la salubritat i la contemplació dels monuments del passat. Es tracta d'una actitud d'època, però que després de la Revolució Industrial, i sota el missatge de «la ciutat no és reductible a la suma dels seus monuments», la reacció de rebuig és clara, ja que és en aquest moment quan s'aprecia el valor identitari d'un conjunt vulgar. De forma individual, cada un dels edificis que conformen el teixit urbà no tenen una condició representativa, però sí que en té el seu conjunt, com a objecte unitari, ubicat en un moment històric i present en les vivències més comunes de les persones. Així, segurament és el «conjunt vulgar» el tipus de patrimoni que millor defineix el cas dels escars.

Finalment, cal respondre a com s'activa aquest patrimoni. Llorenç Prats explica que la revalorització es fa des de tres processos: la selecció, l'ordenació i la interpretació. És en aquest punt on se situa el treball original *Construcció d'una identitat. Estudi sobre els escars mallorquins i el seu valor en la memòria col·lectiva*, que, d'una forma extraoficial, avança la selecció, amb el catàleg d'escars, l'ordenació amb el plànol d'ordenació i el de topònims, i la interpretació amb els últims casos d'estudi —la tècnica i el lloc. Una interpretació que, a més a més, ens permet comprendre amb més profunditat el tipus arquitectònic dels escars, catalogat el 2004 per Jaume Andreu i Neus García Inyesta.

Pel que fa a la gestió, el que cal tenir en compte és el concepte d'eficàcia simbòlica. El tòpic sobre la museïtzació del patrimoni és un problema en el moment en què un símbol s'extreu del seu context i de la cultura a la qual ha servit, instant en el qual perd el seu valor transcendental —nacional i cognitiu. Dins l'àmbit de l'arquitectura i l'urbanisme, el patrimoni no només es vol viu en termes de sostenibilitat; es tracta també d'una qüestió d'eficàcia, l'ideal a l'hora de no perdre un símbol és permetre-hi les seves funcions originals o, si no pot ser, usos comunitaris que permetin mantenir una memòria activa amb les vivències més quotidianes.

4. Els escars de Lluçmajor

Pel que fa als escars de Lluçmajor, se n'han catalogats cinc: l'escar de la platja des Fornàs, el de cala Mosques, el de Can Jaqueta i els dos escars de s'Estanyol, els quals se situen a la badia de Palma i a la de sa Ràpita respectivament, i formen part de la tipologia corresponent a les badies i arenals de nord i sud. Finalment, també s'hi troben els escars de cala Pi, que es col·loquen en un tipus de costa més similar a la de Santanyí i Felanitx i que, per tant, se situen en el grup dels escars en plataformes miocenes.

Quant al cas des Fornàs, l'estat de la construcció reflecteix quin és l'estat de molts dels escars mallorquins: descuidat, amb problemes estructurals i menjat per la corrosió salina a causa de la proximitat a la mar. L'escar és fet de marès de murs gruixuts d'entre 60 i 80 centímetres de gruix, amb una coberta de volta de canó de marès d'entre 10 i 12 centímetres; des de fora s'hi pot veure l'encalat interior, que sovint s'acabava col·locant a les barraques. L'escar de cala Mosques se situa a sobre de la roca, poc escarpada i prou allunyat de la costa; crida l'atenció l'acabat decoratiu de sobre de la coberta, fet amb calç i macs d'uns 20 centímetres de diàmetre; al pujador no hi ha parats per fer córrer la barca, però sembla en ús i adherit a una parcel·la posterior. Respecte a l'escar de Can Jaqueta, es tracta d'una construcció a tocar de la mar, més llarga que la mitjana i amb una entrada per la part de darrere, un fet força comú si es considera la tipologia d'escars que s'ubiquen a les badies. De la mateixa manera, també és canònic el gest de semisoterrar-se a la roca. Això permet que l'escar s'acosti a la mar, economitzar la feina i els recursos, perquè la roca que excaves d'un lloc la pots apilar al lateral per fer els murs de l'escar, i, finalment, reduir l'esveltesa del mur i, per tant, millorar l'estabilitat de la construcció. En el cas de s'Estanyol, és interessant d'esmentar que, si bé la forma de resoldre l'habitatge temporal dels pescadors a les costes de Santanyí i Felanitx, sembla que és la construcció d'un primer pis a sobre de l'escar, a s'Estanyol, així com en els altres indrets de les badies, la relació no és tan pròxima, i el més probable és que les construccions s'associïn al poblat de pescadors de s'Estelella. Hi ha una relació que es troba sovint en aquesta tipologia, que és amb les pedreres de marès, perquè els mateixos pescadors eren els que s'encarregaven de treure els mitjans de marès de la costa. En últim lloc, els escars de cala Pi són força diferents dels de la resta d'escars de Lluçmajor, perquè s'ubiquen en una d'aquestes cales allargades, que solen generar concentracions més grans d'escars. En aquest cas, es tracta

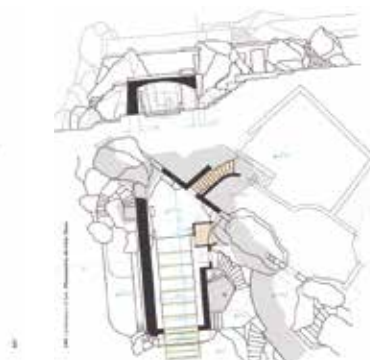
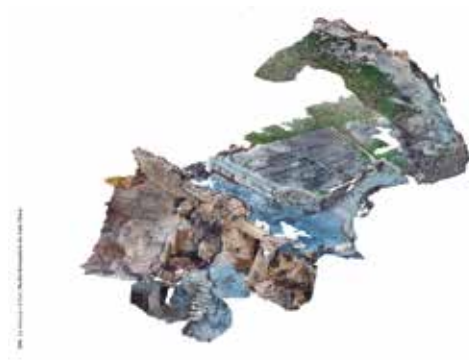
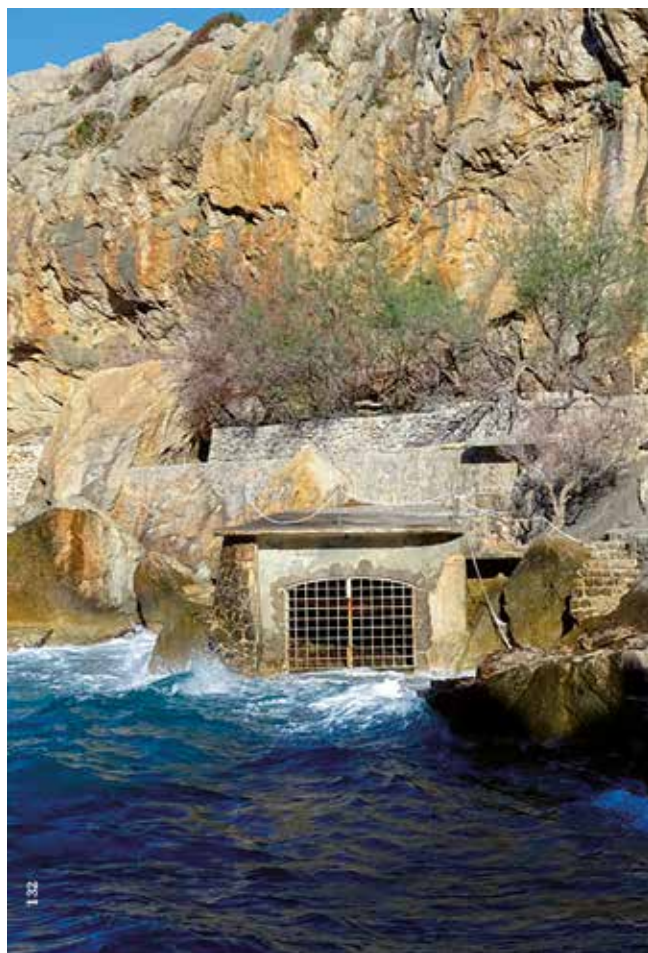
d'una agrupació de sis escars col·locats en fila, alineats, amb la mateixa forma i construïts en marès, cada un d'ells amb una planta superior. Per les xemeneies que es veuen al fons, es dedueix que es tracta d'aquest refugi temporal en planta primera.

5. Casos d'estudi

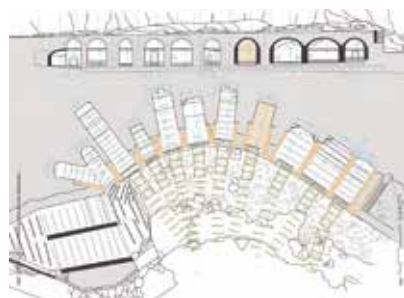
Font de sa Cala

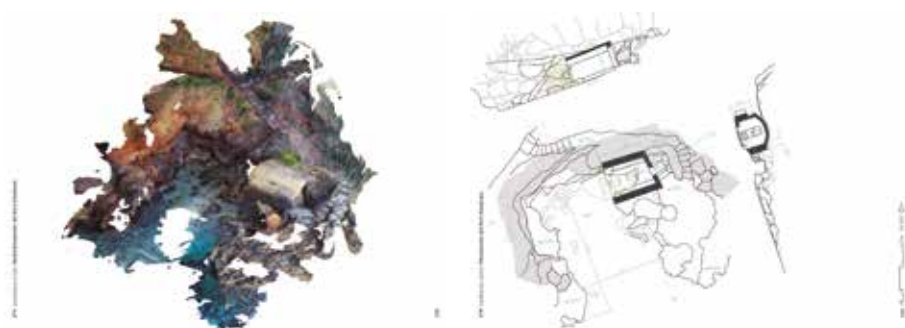
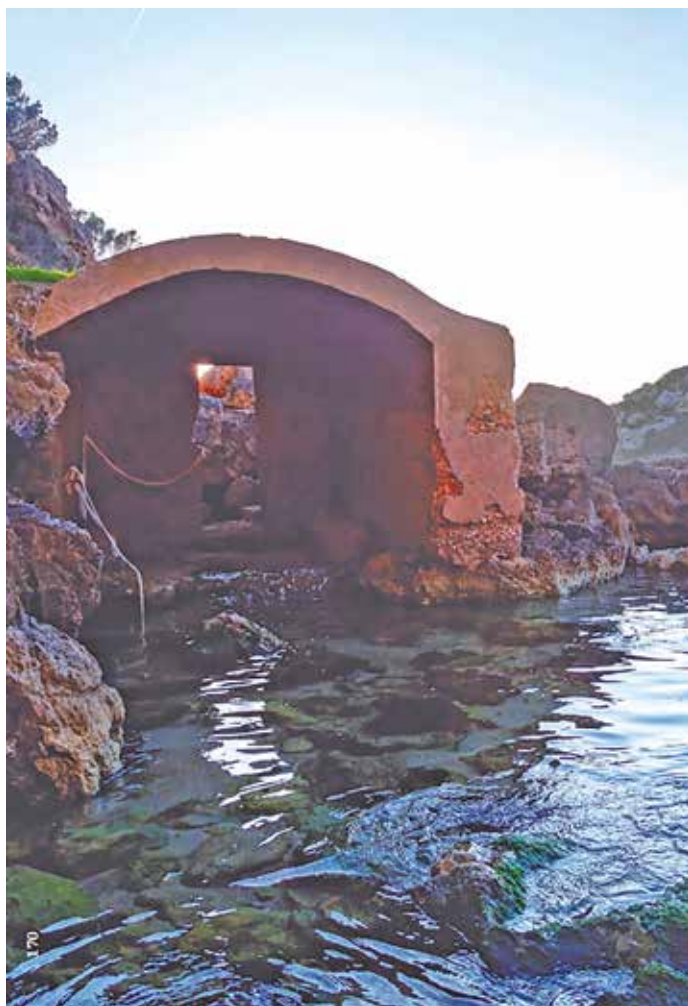
Cala Clara

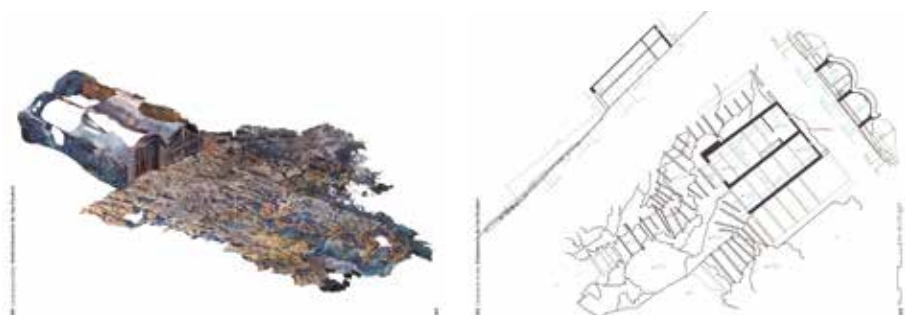
Cala Estellencs

Port d'Andratx

Can Picafort

Platja des Dolç

Cala s'Almunia

Bibliografia

- AZPIROZ, J. M. (2005). *España, entre el cielo y la tierra* [Film]. Nobel Audiovisual.
- BERTRAN, E. i ROLDAN, J. (2021). *Piratas en Baleares* [Film]. Canal Historia, IB3 Televisió, Mapa Films.
- CHOAY, F. (2007). *Alegoría del patrimonio*. Gustavo Gili. (Títol original publicat el 1992).
- CUCHÍ BURGOS, A. (2021). *Patrimonio y sostenibilidad. Las buenas prácticas en la rehabilitación energética de edificios patrimoniales*. Revista PH, n. 104, p. 164-179.
- FLORES, C. (1973). *Arquitectura popular española*. Aguilar.
- FUENTE, E.; TECLEN, M. i RABASSA, P. (1991). *Elementos básicos de la arquitectura popular de Mallorca*. Govern Balear: IBAVI, Institut Balear de la Vivenda i CAEB, Confederació d'Associacions Empresarials de Balears.
- GARCIA INYESTA, N. i OLIVER SUNYER, G. (1997). *Construir en marès*. Delegació Mallorca del Col·legi Oficial d'Arquitectes de Balears.
- GOLDFINGER, M. i KAHN, L. (1993). *Arquitectura popular mediterránea*. Gustavo Gili.
- HOMAR, B. (2006). *A sobrevent: retalls sobre el patrimoni marítim balear*. El Far.
- NOURISSIER, G. (2002). *Arquitectura tradicional mediterránea*. Ecole d'Avignon.
- OLIVER FONT, B. i HOMAR, B. (2016). *El llaüt: la barca de la Mediterrània*. Palma: Documenta Balear.
- PONS VALENS, J. (2004). *Actes del VI Congrés El nostre patrimoni cultural. El patrimoni marítim i costaner*. Societat Arqueològica Lul·liana.
- PRATS, L. i DUCLOS, J. (1997). *Antropología y patrimonio*. Ariel.
- PRATS, L.; PALOU RUBIO, S.; MANCINELLI, F. i ROIGÉ, X. (2019). *Artificis culturals: tradició, patrimoni, turisme*. Edicions de la Universitat de Barcelona.
- ROSSELLÓ i VERGER, V. M. (2018). *Mallorca: el sud i sud-est: (municipis de Lluçmajor, Campos, ses Salines, Santanyí, Felanitx i Manacor)*. Institut d'Estudis Catalans.
- RUDOFISKY, B. i ALDA DELGADO, E. (2020). *Arquitectura sin arquitectos: una breve introducción a la arquitectura sin pedigrí*. Pepitas de Calabaza. (Títol original publicat el 1964).
- SABATÉ, Bel [et al.] (2014). *Proyectar el territorio de un paisaje cultural: La Serra de Tramuntana, parque territorial*. Universitat Politècnica de Catalunya.
- SALVÀ, C. (2018). *La memòria d'un paisatge gravat: les pedreres de marès, empremta territorial del paisatge identitari de Mallorca*. [Tesi de doctorat, Universitat Politècnica de Catalunya. Departament d'Urbanisme i Ordenació del Territori]. Tesis Doctorals en Xarxa. <<https://www.tesisenred.net/handle/10803/671878#page=1>>

- SALVADOR, L. (2001). *Las Baleares: descritas por la palabra y el dibujo* (GRIMALT, M. i VIGÓ A., trad.). J. J. de Olañeta. (Títol original publicat el 1892).
- SLEE, M. i ALLEN, D. (2010). *Atlas 4D* [Film]. Darlow Smithson Productions.
- VIVES, A. i VICENS, F. (2021). *Cultura turística i identitats múltiples a les Illes Balears*. Editorial Afers.

Iconografia

- Caló de s'Estaca: Winter, M. (2016). *Caló de s'Estaca* [Fotografia]. Flickr.
- Un paraíso mediterráneo a tus pies: fincasestalella (s.f.). *Un paraíso mediterráneo a tus pies* [Fotografia]. S'Estelella, casetes de pescadors.
- Escar cala Pi: Sabater, P. (2015). *Escar cala Pi. Mallorca* [Fotografia]. Flickr.
- Cala Santanyí: Küster, V. (2018). *Cala Santanyí* [Fotografia]. Flickr
- Cala Mondragó, Parc Natural de Mondragó: Tanner, N. (2022). *Cala Mondragó, Parc Natural de Mondragó* [Fotografia]. natjan.
- Cala Llonga, Cala d'Or. Villa Ca n'Estel: Vicens, M. (2011). *Cala Llonga, Cala d'Or. Villa Ca n'Estel* [Fotografia]. Flickr.
- Portocolom: Vicens, M. (2022). *Portocolom* [Fotografia]. Flickr.

UN PLÀNOL DE L'HORT I EL RECINTE CONVENTUAL DE L'ARQUITECTE ANTONI SUREDA (1842) I ALGUNES INTERVENCIIONS COETÀNIES

Miquel Pou Amengual

1. Introducció

La desamortització de Mendizábal de 1836 va fer que terrenys i propietats eclesiàstiques fossin expropiades dels seus propietaris. Molts d'aquests béns acabaren venuts a mans privades, altres seguiren en mans de l'Administració pública desenvolupant noves funcions. En aquest segon cas, a Lluçmajor ens interessa prestar atenció als terrenys ocupats per l'orde franciscà en el nucli urbà que foren víctimes d'aquests processos. Per una banda el claustre seguí en mans de l'Administració amb funcions d'escola, habitatge per a gent pobra, ús temporal en temps d'activitats festives (sobretot el pati central) o residència de cossos policials i militars, des de carabiners fins a guàrdia civil, passant per tropes militars. Una altra part, la dels terrenys que servaven l'hort conventual, edificis destinats a escola, celler, aljubs i sínia foren llogats en un primer moment, i finalment foren subhastats. Tot això dugué, al cap d'unes dècades, a la seva desaparició total i a la urbanització de tot el recinte, ja sigui amb l'obertura de nous carrers o amb la construcció de nous habitatges o edificis de pisos més recentment.

Aquesta comunicació exposa els primers contractes de lloguer que es feren de l'hort conventual, els quals informen del tipus d'ús agrícola amb el qual s'organitzava la zona. També exposa algunes intervencions constructives que es feren un cop s'havia desamortitzat: una primera vegada, parcialment, durant el trienni liberal (1820-1823) —llavors fou anul·lada i l'ús va ser retornat a l'orde franciscà— i després algunes obres de la segona vegada, quan havia tengut la desamortització definitiva (1836).

En aquesta segona ocasió fou quan l'Administració pública va decidir contractar diversos arquitectes i mestres d'obres per erigir la planimetria dels espais desamortitzats. La feina de Lluçmajor fou elaborada per l'arquitecte Antoni Sureda i Vilallonga, que també realitzà la del convent franciscà d'Inca, entre

d'altres. En tot cas, aquesta ocasió no va ser ni la primera ni la darrera que Antoni i el seu pare, Joan —també arquitecte— treballaren pel poble.

En definitiva, aquesta investigació parla dels contractes de lloguer de quan arrendaren l'hort conventual, del que hi havia i del seu entorn aprofitant el plànol que realitzà l'arquitecte Sureda. Incorpora la informació d'algunes intervencions que s'hi feren tant durant el trienni de 1820 a 1823 com després de 1836. I aprofita, en darrer lloc, per exposar un altre projecte ignot que volia substituir el claustre conservat per un nou edifici que s'havia de destinar a quarter.

2. L'arquitecte Antoni Sureda i Vilallonga i la realització de les planimetries de les terres desamortitzades

Com hem apuntat més amunt i forma part del títol i de la motivació d'aquesta comunicació, fou l'arquitecte Antoni Sureda qui, una vegada desamortitzaren els franciscans de Llucmajor, s'encarregà de fer la planimetria de l'hort conventual quan decidiren posar-lo en venda.

Antoni Sureda i Vilallonga (Ciutat de Mallorca, 1810-1873) provenia, per la banda del pare, del món constructiu, perquè el padrí, Antoni Sureda, havia estat mestre picapedrer i el progenitor, Joan Sureda i Ripoll (Ciutat de Mallorca, 1785-1865), va ser el primer mallorquí titulat en arquitectura (1829) després d'estudiar a la SEMAP i a la RABASF.¹ El pare s'havia iniciat de mestre d'obres abans d'aconseguir el títol i ja havia participat en la demolició de la Casa de la Inquisició ciutadana (1823). El 1828 projectà el portal d'accés al Jardí Botànic de Palma i a la dècada següent era present a les obres de la Casa de la Misericòrdia (1831-1845), de la qual li han atribuït l'actual oratori i l'ala antiga de la part del pati. Altres feines que cal esmentar són les reformes o ampliacions del Teatre Principal (1840) i de l'Hospital General (1841), l'habilitació del convent del Carme com a quarter (1844) i dels Caputxins com a

¹ Un nou recull biogràfic aporta les darreres novetats d'aquest primer arquitecte mallorquí de l'època contemporània. El juliol de 1828 es traslladà a Madrid per ingressar a la RASF, estudià amb Juan Miguel de Inclán i començà a fer diversos projectes (una església per a dues-centes persones i una casa de fora vila). El maig de 1829 li donaren el títol d'arquitecte. Havia presentat un projecte de duana per a la Ciutat de Mallorca i defensat algun projecte més per a l'examen amb qüestions teòriques i pràctiques (ARBAIZA BLANCO-SOLER, S. «Sureda Ripoll, Juan», a col·leccions en línia de la RABASF (www.academiacolectaciones.com)) [Consulta: gener 2024]. En aquest centre madrileny es conserven, almenys, els plànols pel projecte de la duana (n. inv. A-1054 al A-1057).

Hospital (1847). Dels anys 1844 a 1856 va ser l'arquitecte oficial de la recentment creada Diputació Provincial,² un càrrec que passà al fill Antoni.

A Lluçmajor es coneix la intervenció de Joan Sureda en la construcció d'alguns retaules d'obra de la parròquia. L'any 1840 sabem que es desplaçà a la vila per marcar i projectar a peu d'obra el coronament del retaule de Sant Josep que s'estava acabant.³ Es tracta d'un aspecte totalment previsible i en coherència amb les feines que li havien encarregat per a Lluçmajor, si tenim en compte que dos anys abans (1838) va ser Joan Sureda qui havia estat nomenat director de les obres de la parròquia llucmajorera.⁴ El fill, Antoni Sureda, també seguí aquesta relació laboral amb la parròquia, atès que fou ell qui l'any 1853 en realitzà la reforma del frontis.⁵

Fins ara es coneixia la primera intervenció documentada d'Antoni Sureda Vilallonga l'any 1844, quan amb un altre arquitecte de la generació del pare, Josep Frontera,⁶ tractaven uns danys d'unes cases de Ciutat.⁷ La realització del plànol que ara exposam i, en general, de les planimetries i treballs fets de les terres o propietats

2 SASTRE PALLICER, A. (1991). «Sureda Ripoll, Joan», GEM. 17. Palma: Promomallorca, p. 67. El Col·legi d'Arquitectes de Palma conserva un retrat a l'oli d'aquest personatge. Vid. CANTARELLAS CAMPS, Catalina (1981). *La arquitectura mallorquina desde la Ilustración a la Restauración*. Palma: IEB, p. 313, 374, etc. A la mateixa vegada que veurem pel fill també intervingué a les propietats desamortitzades durant la dècada de 1840. Per exemple, el 1843 proposà que el peritatge de la posada dels observants de Sineu la fes el mestre d'obres Joan Rotger. El 1836 Joan Sureda, Josep Frontera, Llorenç Abrines i Bernat Cabrer feren el peritatge del convent de Jesús, i el 1841 amb Llorenç Abrines feren el del convent d'Alcúdia (ARM, Clero. C-1016, expedients diversos. Segurament, un estudi més en detall dels expedients de les terres i propietats desamortitzades donarien un ventall més ampli dels primers treballs dels Sureda i de Frontera com a arquitectes).

3 POU AMENGUAL, Miquel (2012). «La promoció artística de les confraries de l'església de Lluçmajor a la segona meitat del segle XIX». Randa, 69, p. 31-32.

4 FONT OBRADOR, Bartomeu (1995). *Historia de Lluçmajor*, 6. Lluçmajor: Ajuntament, p. 647. També es troba transcrita la carta d'aquesta pressa de direcció de l'obra a: CARDELL, SEBASTIÀ.; FONT, BARTOMEU. *Lluçmajor de Pinte en Ample*, 192, setembre, 1998, p. 33. S'hi afegí una fotografia del quadre-retrat que hem dit que es conserva d'aquest arquitecte en el Col·legi d'Arquitectes de Palma.

5 SASTRE PALLICER, A. (1991). «Veus», GEM, 17. Palma: Promomallorca, p. 69-70. CANTARELLAS CAMPS, Catalina (1981). *La arquitectura mallorquina desde la Ilustración a la Restauración*. Palma: IEB, p. 202.

6 D'aquest arquitecte ara sabem, a través d'un darrer recull biogràfic, que a finals de 1830 sol·licità entrar als estudis d'arquitectura de la RABASF presentant un projecte de quarter d'infanteria per a Ciutat. El gener de 1831 s'examinà i li donaren el títol. ARBAIZA-BLANCO Soler, S. «Frontera y Vanrell, José» a col·leccions en línia de la RABASF (www.academiacolectores.com) [Data consulta: gener 2024].

7 CANTARELLAS CAMPS, Catalina (1981). *La arquitectura mallorquina desde la Ilustración a la Restauración*. Palma: IEB, p. 356-386.

desamortitzades serien, per tant, unes feines anteriors en dos anys a les primeres notícies que fins ara es coneixien,⁸ si darrerament no se n'ha actualitzat la biografia.

Totes aquestes primeres feines, però, encara les realitzà sense tenir el títol d'arquitecte oficial que atorgava la Reial Acadèmia de Belles Arts de Sant Ferran de Madrid, perquè no l'aconseguí fins a quatre anys després de les intervencions a Lluçmajor. El 1846 sol·licità l'admissió a l'acadèmia madrilenya presentant un projecte de presó per a Ciutat. L'arquitecte Josep Frontera, amb qui treballava, li feu per als tràmits el certificat de pràctiques, la qual cosa implicaria que el tengué com a professor particular durant aquells anys. Tot això es produí a començaments de setembre i, una vegada entrat a l'acadèmia, començà a realitzar diversos exercicis per obtenir el títol. Al cap d'un mes el citaren per fer el projecte per a l'examen, que consistí a realitzar un hospital de vint-i-quatre llits que escollí enfront d'altres dues opcions proposades. Aquest treball el presentà el dia 31 del mateix mes i va fer altres controls teòrics i pràctics. El títol se li concedí l'endemà, l'1 de novembre, a trenta-sis anys.⁹

El projecte del plànol de l'hospital per a una ciutat que dissenyà es conserva a la RABASF (figura 1). És, en tot cas, un treball molt més complet que els duits a terme per delimitar els perímetres de les propietats desamortitzades. En aquest hi realitzà tant la planta com l'alçat i la façana de l'edifici proposat.

8 A banda dels treballs i plànols de Lluçmajor i Inca fruit de les tasques de les propietats desamortitzades, Antoni també intervingué en el peritatge del convent de Sant Francesc de Ciutat —tot i que molt més tard (1867), quan ja era un arquitecte consolidat—, del qual es conserven diverses cartes (ARM, Clero. C-1016, expedient corresponent).

9 ARBAIZA BLANCO-SOLER, S. «Sureda Vilallonga, Antoni» a col·leccions en línia de la RABASF (www.academiacolectaciones.com) [Data de consulta: gener 2024]. La biografia també recull la informació d'alguns treballs fets a Mallorca en què l'acadèmia madrilenya actuà com a part interessada o censora. Per exemple, divergències amb la secció mallorquina d'arquitectura sobre una intervenció a la Seu (1851), les obres per al convent dominic d'Eivissa o del Teatre Principal de Ciutat (1853), entre d'altres.

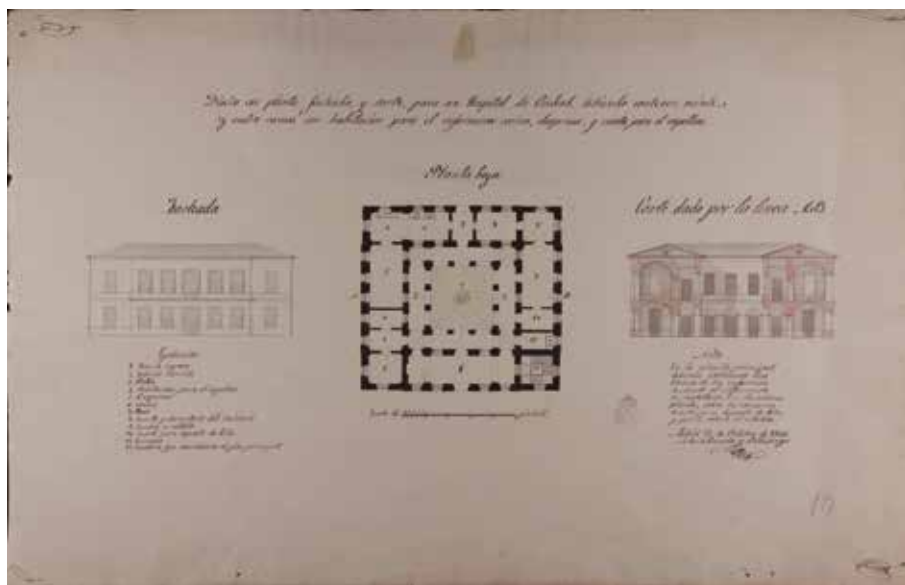

Figura 1. Projecte d'hospital que Antoni Sureda realitzà per accedir al títol d'arquitectura (1846). Col·leccions de la RABASF, n. Inv. A-2585. El plànol és molt més complet que les planimetries que quatre anys abans realitzà per a Lluçmajor.

Una vegada iniciada la trajectòria professional, el currículum d'aquest arquitecte és sabut i s'ha estudiat. Amb una breu ressenya de les seves obres més importants podem dir que projectà el Casino Balear (1848), que es convertí en el Círculo Mallorquín (l'actual Parlament de les Illes Balears). A partir de la dècada de 1850 exercí de director i subdirector d'obres de la Seu, en què li correspongué el desmuntatge de part de la façana gòtica a causa del terratrèmol del 1851. En aquest treball hi tengué divergències, i n'arribaren notícies fins a l'acadèmia madrilenya. A la mateixa dècada projectà l'estructura porticada del carrer del Palau Reial, traçà la plaça de la Reina i intervingué en les obres de l'Institut Balear. A la dècada de 1860 reformà les esglésies de Santa Margalida, Muro, es Capdellà, s'Alqueria Blanca i Binissalem, i algunes escoles públiques; actuà en el projecte d'habilitació del convent dels Caputxins com a presó, i dissenyà l'església de Portals Nous i una fàbrica de paper as Molinar. El 1865 projectà l'actual llotja neogòtica de l'Hospital General de Mallorca, etc.¹⁰

10 SASTRE PALLICER, A. (1991). «Sureda Vilallonga, Antoni», GEM, 17. Palma: Promomallorca, p. 69-70. També el germà Bernat (1822-1868) es dedicà a la construcció i es va fer mestre d'obres, amb algunes intervencions importants.

S'ha definit la seva personalitat professional dins un perfil en què realitzà un academicisme poc ortodox o lliure i historicista, partint de la base del darrer classicisme italianitzant.¹¹

De les terres desamortitzades s'han conservat, almenys, els plànols que hem dit dels terrenys franciscans d'Inca (figura 2) i Lluçmajor (figura 3). En el plànol inquer delimità l'edifici (església i sagristia) i les divisions fetes del convent (tres), a diferència del de Lluçmajor, en què només delimità l'hort.

La feina del plànol de Lluçmajor encabia l'espai de l'hort i les obres que s'havien de fer per donar-hi accés sense passar pel claustre. Per a aquestes s'havia de tapar l'accés que donava a l'hort des del pati del costat del claustre (que es trobava més o menys allà on ara hi ha la nova entrada envidriada del claustre) i obrir un nou accés en el cantó sud de la placeta de s'Espigolera, un lloc on es trobaven l'edifici de les escoles i corral dels franciscans. Per aquesta banda del sud limitava amb els corrals de les cases que estaven obertes al carrer de Campos propietat de Llorenç Clar, Catalina Ferretjans, Antònia Aina Ferretjans, Miquel Mut, Sebastià Frígola, Catalina Taverner, Esperança Cànaves, Miquel Jaume, Miquel Vaquer, Jerònia Noguera, Maties Salvà, Antoni Montserrat, Isabel Salvà, Apol·lònia Tomàs i Catalina Ferretjans. La banda est que ara el tanca, el carrer d'Antoni Mut i la illeta següent encara devien ser terres sense edificar propietat del prevere Bartomeu Tomàs, Rafel Sastre i Guillem Salvà *Tofolet* —aquest darrer un nebot o fill de nebot del rector Tofolet, del qual ja parlàrem en una anterior edició d'aquestes Jornades d'Estudis Locals. I per la banda nord, l'hort limitava pels corrals de les cases que s'obrien al carrer de l'Orient, que llavors eren de Miquel Puigserver, Llorenç Sbert, Joan Tomàs, Gabriel Tomàs, Jaume Estela, Antoni Puigserver, Sebastià Garau, Antoni Fullana, Antoni Ros, Pedrona Gamundí, Maties Tomàs, Andreu Sbert, Pedrona Fullana, Paula Salvà, Antelm Clar, Antònia Salvà, Sebastià Mulet, Miquel Montserrat, Sebastià Montserrat, Bartomeu Mulet i Catalina Ros, i a un costat amb el que surt citat per l'aljub de l'ajuntament que és l'aljub dels tres colls del carrer del Convent.

¹¹ L'arquitecte i la seva obra es pot veure tant en general i englobat dins el context historicoartístic com en detall en un capítol concret a: CANTARELLAS CAMPS, Catalina (1981). *La arquitectura mallorquina desde la Ilustración a la Restauración*. Palma: IEB, especialment ap. 356-386.

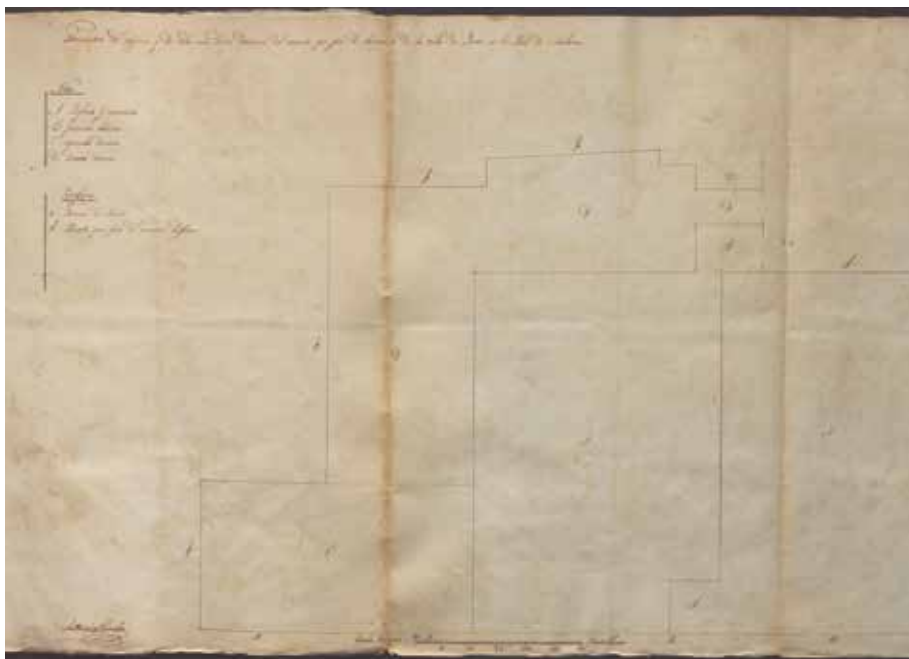

Figura 2. Plànol perimetral dels edificis i terrenys conventuals dels franciscans d'Inca. Antoni Sureda, 1842 (ARM. AH. C-1016).

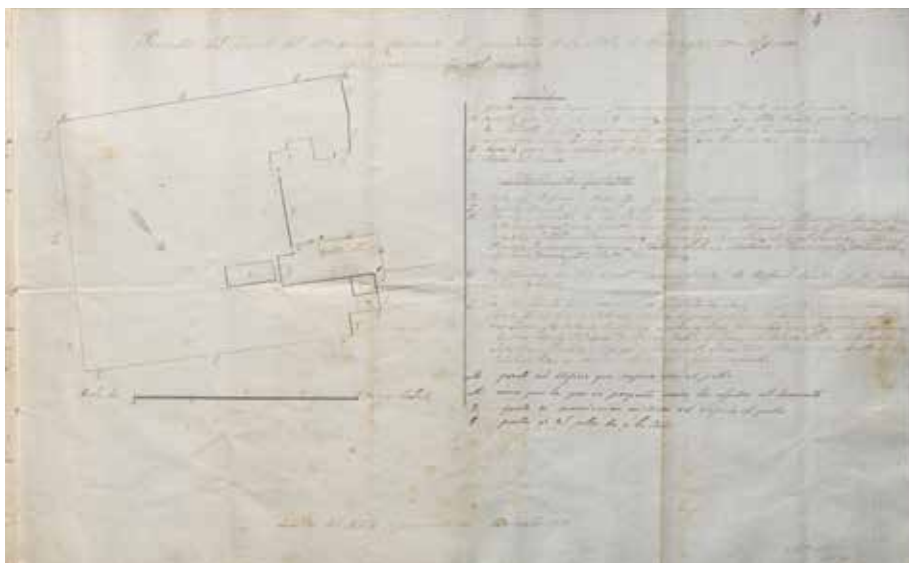

Figura 3. Plànol perimetral de l'hort conventual dels franciscans de Lluçmajor. Antoni Sureda, 1842 (ARM. AH. C-1016).

3. L'hort conventual

A través del contracte de lloguer que es va fer de l'hort i del detall en concret del croquis aixecat per Sureda (figura 4) podem extreure algunes dades més concretes.

L'agost de 1835 per 61 lliures es llogà l'hort a un Joan Contestí. El lloguer s'havia de pagar per semestres avançats i tengué de fiador un Sebastià Montserrat Barril. L'arrendament incloïa l'hort, que tenia com a elements més destacats una

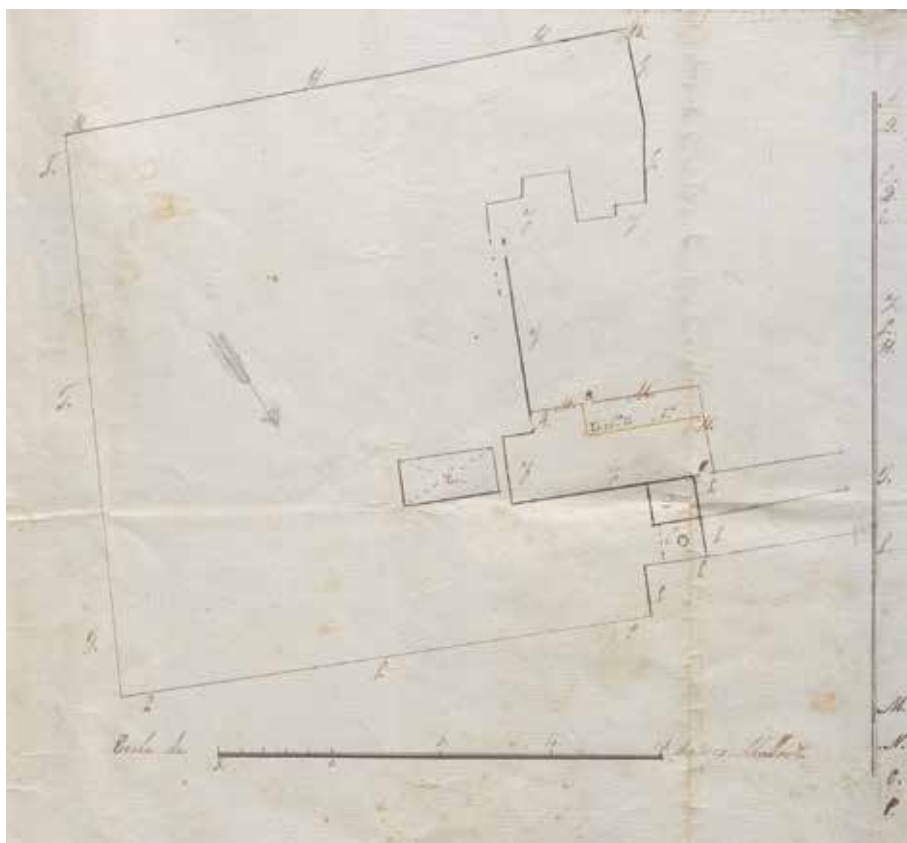

Figura 4. Detall de l'espai ocupat per l'hort urbà franciscà i les limitacions amb el claustre, els carrers i les propietats veïns. Per la banda del damunt limitava amb els corrals de les cases del carrer de Campos i pel nord (aquí banda baixa), amb els solars i corrals del darrere de les cases del carrer de l'Orient. A la dreta, el claustre i els edificis que eren escola que estaven oberts a l'actual placeta de s'Espigolera. A l'esquerra, la línia que actualment formaria el començament del carrer d'en Mut. Amb un cercle, al costat dret de la banda baixa, es veu on es trobava la sínia. Just a l'acabament dels aljubs que es conserven ara l'espai es trobaria ocupat per una de les portasses que hi ha en aquest carrer que es va obrir.

plantació de figueres i els cups de vi. El contracte es feia per un any. Aquest període afectava la producció que es treia de l'hort, però no les figueres ni els cups de vi. Els beneficis dels arbres acabaven quan s'havia recollit la collita de figues, i el dret sobre els cups de vi acabaven quan s'havien buidat, tot i que havien d'estar-ho abans de la següent collita. El llogater no podia tallar llenya de les figueres ni tampoc posar vinagre als cups, sinó que només podia omplir-los amb most o «vi de garrote», en cas que haguessin usat aquesta altra casta de vi. L'aljub, que és el que encara es conserva a la cantonada de davant l'entrada del claustre, s'havia d'omplir a l'època adequada i estava obligat a fer planter i els trasplantaments a les èpoques estacionals «a uso y costumbre de buen labrador».

Per saber el preu del lloguer que podien demanar varen taxar la terra Antoni Salvà Tòfol, major, i Antoni Salvà Ros, menor, amb el comissionat Ventura Contestí, el batle i el subdelegat de rendes, Pere Joan Mataró. L'hort, segons deixaren constància, es componia de dues porcions de «terro» (?), amb les aigües de l'aljub, la sínia i els arbres. Tot plegat tenia un valor de renda de 55 lliures. A més, hi havia la part d'encarregar-se de les hortalisses i els planters, que tenia un valor de 15 lliures. Aquest era el preu previst de les hortalisses i verdures que en aquell moment hi havia i es podien obtenir. El celler amb els cups tenia un valor de cinc lliures anuals. La taxació d'aquesta darrera part era a preu baix, perquè tenia un espai molt reduït amb poca cabuda i alguns cups romputs. El celler, segons exposaren explícitament, s'havia de llogar amb l'hort, perquè estava a dins i només podia accedir-s'hi a través d'aquest, fet que creava dificultats si es volia llogar com a part separada.¹² Ni el plànol fet ni els documents mencionen on es trobaven el celler i els cups. S'ha de suposar que devien estar a nivell de terra, i potser davall un porxo d'arquitectura senzilla.

Paral·lelament, el claustre veí tenia la seva pròpia vida. L'octubre de 1838 el comandant dels carabiners va sol·licitar que una part s'utilitzàs per a l'allotjament del grup de carabiners que estava destinat i vivia en el poble. La junta acordà lliurar-los la part del claustre que necessitassin amb el pagament d'un lloguer. Els

¹² ARM, C-1016. Expedient sense numerar «Lucmajor año 1835 remate del huerto y bodega del suprimido convento...», s. f. El llogater era un fill d'un homònim i d'una Joana Maria Tomàs (difunt el primer i viva la mare). La fiança la deposità el 7 de setembre Sebastià Montserrat *Barril*, que hem mencionat, fill d'un Mateu i Aina Clar, ambdós difunts.

carabiners tenien l'obligació de vigilar tota la resta de l'edifici per tal que no es robassin o destruïssin portes o altres elements del lloc.¹³

No tenim notícia de si aquesta ocupació dels carabiners implicà grans obres. Però sí que saben que la dècada anterior algunes parts foren ocupades durant el trienni liberal. El mestre d'obres llucmajorer Joan Duran hi va habilitar una presó provisional (1821) que arribà a tenir quasi 190 lliures de cost, entre carretades de pedreny, pedres, rodones, guix, etc. Ell cobrà, almenys, tres partides durant els mesos de juliol i agost (99 lliures, 59 lliures i 27 lliures). Duran cobrà per set jornals i el manobre hi treballà vuitanta-quatre jornals. La fusteria anà a càrrec de Joan Vidal, amb treballs diversos (16 barres d'alzina, les portes de la presó, etc.), i va arribar a més de 74 lliures. Un ferrer de llinatge Servera hi aportà els panys, les claus (claus dinals i claus dobles), corretges, reixats per a les finestres, etc.

La intervenció que es produí dos anys després va ser més gran quan varen fer una presó dins un terç del claustre més un pavelló per a les tropes. La part afectada va ser, sobretot, la banda sud, on hi ha l'escala de pedra (que encara perdura). Amb acord del pare guardià cegaren la zona de tal manera que la vida religiosa i la nova vida militar i administrativa no es mesclassin. Hi feren tres cel·les més, i una cuina per a la tropa a l'esquena de la presó i quarter, que es trobava contigua a la placeta del convent. El juliol de 1823 feren arribar unes 488 lliures a l'Ajuntament pel cost de construir el quarter i el pavelló. Els pobles veïns havien de contribuir a pagar-ho, tot i que o no arribaven els doblers o arribaven tard. Un d'ells fou Porreres, que envià 72 lliures l'agost de 1823, i altres foren Sant Joan, Campos, Sencelles o Montuïri, aquest darrer amb 35 lliures. El fuster d'aquell any fou un Jaume Vidal, germà o fill, per tant, de l'anterior. Hi entraren diversos llenyams, cadires, portes i altres peces menors, per un cost de 99 lliures.

El febrer de 1823 els mestres d'obres Antelm Clar i Bartomeu Duran feren un pressupost de devers 25 lliures per acabar les obres del quarter. No sabem si acabaren, però el lloc no continuà ocupat molts de mesos més. A finals d'any, pel novembre, el quarter i la presó quedaren desocupats i sabem que havien ocupat passadissos, la llibreria, corredors, cel·les, etc., creant nous espais, tapiant i derruïnt-ne alguns trossos. El pare Guardià manifestà la nova situació creada i els perjudicis que s'havien produït a la comunitat religiosa en aquell trienni: hi havia

¹³ ARM, C-1016. Carpeta 16.

el quarter, la presó i les cel·les a la planta baixa i havien ocupat el corredor de la banda alta més quatre cel·les i una cambra a la capella superior, inclosa l'escala mestra. Segons ell, tot això havia provocat falta d'espai i que alguns frares no poguessin ingressar al convent, tot i ser-hi destinats. També havia patit l'escola que tenien perquè part de la presó, o la presó mateixa, s'havia fet a dins.¹⁴

Retornant als anys posteriors de la desamortització definitiva, el 1842 es va decidir vendre l'hort i l'interessat va ser un Joan Salvà i Barceló, que demanà que se'n fes una taxació. Per a la tasca escolliren dos perits, un per a la banda de les oficines d'Amortització i un altre per a la banda local, a través del síndic de Lluçmajor. Aquests varen ser l'arquitecte Antoni Sureda i el mestre d'obres llucmajorer Joan Duran i Coll, membre de la nissaga dels Duran picapedrers.

La taxació havia d'estar llesta en vuit dies i no només era de la propietat i el valor, sinó amb la proposta de formular els accessos al recinte. L'extensió no havia variat dels sis anys anteriors, i establiren que era d'una quarterada i 182 destres amb 65 cèntims. Sureda va realitzar per a aquesta feina el plànol o croquis que hem vist, el preu del qual va ser de 21.159 rals de velló, 730 rals per any de rèdit i 53 rals per conservació.

Els taxadors proposaren que per a la venda i privatització del terreny l'hort s'havia d'incomunicar amb l'edifici conventual (és a dir, amb el claustre i els annexos). I, per a tal cosa, es proposà donar accés al nou propietari a través de l'obertura d'un portal a la banda de la placeta de davant l'església, passant pel corralet de l'escola, és a dir, a l'altre costat d'on ara s'obri el carrer de Sant Francesc mirant des de la placeta. S'hauria d'obrir un portal i fer una paret de separació amb el corral escolar tapant l'accés que hi havia dins aquest, que ja donava entrada a l'hort.¹⁵

El comprador, Joan Salvà, els envià una carta en què acceptava el preu de compra, emperò estava en desacord amb les pertinences que eren de l'hort i amb l'entrada proposada. L'arquitecte Sureda tornà a Lluçmajor per oferir una segona proposta, afegint-hi una part del pati lateral nord que estava adherit al

¹⁴ El febrer de 1823 hi ha un rebut pel qual es destinen 64 lliures de la venda de butlles i sumaris de la Santa Croada per a la construcció del quarter.

¹⁵ ARM, C-1016. Expedient sense numerar «Lluçmajor año 1835...», f. 1-3.

claustre (part del tros on ara es troba l'edifici de l'entrada, el pati i la sala d'actes del claustre). Aquest tros afegit tenia un valor de 4.000 rals més, però sembla que no implicava en termes rals apujar el preu de la venda perquè tot plegat no arribava al mínim que s'havia de pagar per la subhasta prefixada (uns 35.875 rals). La nova proposta d'entrada afectava la zona dels aljubs del claustre on hi havia les boques d'aigua, i aquesta part no es podia separar del claustre perquè eren els únics dipòsits d'aigua que tenia.¹⁶

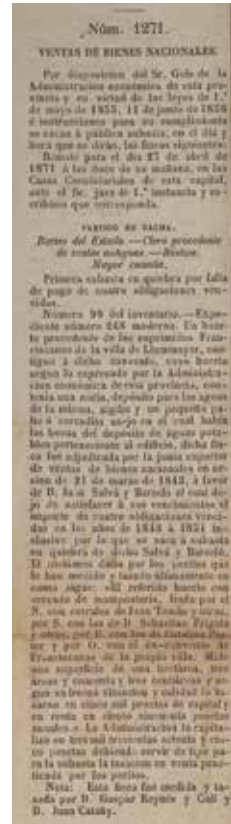
La subhasta es va convocar per al 8 de març sota la balconada de l'Ajuntament de Ciutat (l'hort amb la sínia, un aljub, depòsits d'aigua i un petit pati on hi ha les boques d'aigua del claustre). L'hort continuava llogat en aquell moment i tenia un contracte vigent de tres anys que s'havia de respectar (1842-1845), per un preu de 1.195 rals anuals. Les condicions per al nou propietari eren que la propietat adquirida no podia passar posteriorment a mans mortes, el preu s'havia de pagar en diversos terminis i, entre altres coses, les despeses de taxació i documentació eren a càrrec del nou propietari. A banda de Salvà, no hi hagué més compradors, tot i que sembla que després, una vegada passada la documentació a Madrid, des d'allà s'hi afegí un altre possible comprador.¹⁷

En realitat, dues dècades després, Salvà no havia acabat de pagar la propietat i la perdé. El 1871 els terrenys tornaren a subhastar-se per impagament de quatre venciments d'entre 1848 i 1851. La nova ordre de subhasta aparegué al bolletí provincial el 18 de març (figures 5-6) i es va celebrar una altra vegada a l'edifici de Cort de Ciutat el 27 d'abril, amb el jutge municipal de districte de la Seu, Lluís Castellà i Amengual, i el comissionat de vendes de béns nacionals, Jaume Escales. No sembla que l'hort, en aquell moment, hagués patit cap modificació major, atès que encara tenia la sínia, els dipòsits d'aigua, l'aljub amb un petit pati afegit amb les boques del depòsit d'aigua potable del claustre. L'extensió total encara era la mateixa sense variació (1 hectàrea, 3 àrees i 43 centiàrees). La finca la va adquirir Gaspar Segura Fortesa per 7.200 pessetes, que havia de pagar en 15 terminis. El 20 de juny lliurava un primer pagament del 10 %.¹⁸

16 ARM, C-1016. Expedient sense numerar «Llucmajor año 1835...», f. 6-8.

17 En la rematada a Madrid es presenta un José Maria del Río y Tejada que millora l'oferta amb 44.000 rals (8/03/1843). Dues setmanes després (22/03/1843) sembla que Joan Salvà acabà amb una contraoferta de 212.000 (sic) rals, que, per si mateixa, en comparació amb les precedents, sembla desproporcionada.

18 ARM, C-1016. Expedient 33.

Figures 5 i 6. *Boletí Oficial de les Illes* quan se subhastà, per segona vegada, l'hort conventual per impagament de Joan Salvà Barceló. A l'esquerra, portada del Boletí. A la dreta, columna interna amb la publicitat de la venda. Març de 1871.

Si bé durant aquelles dècades no consten variacions a l'hort ni a les seves dependències, no fou així pel que fa a l'edifici del claustre del costat. L'any 1857 consta un plec de condicions i el pressupost de l'obra del quarter de la Guàrdia Civil que havia fet el mestre d'obres Joan Duran i Ferretjans, el qual pujà a 1.209 rals. Les obres, que devien ser de mínims i d'adequació, inclogueren carretades de pedra, calç, diversos llenyams, arena, teules, canyes (se suposa que eren per fer un canyissat de sòtil) i vint-i-quatre jornals de mestre amb trenta-dos de peó.¹⁹

19 Paral·lelament, el mateix any, Joan Duran i l'Ajuntament concorden l'obra d'arranjament de l'aqüeducte que duu l'aigua als abeuradors i llavadors públics de la vila, que eren de 1.160 palms de llargària (c. 232 m) des del molí d'en Coll fins a l'abeurador de la posada de Son Reus. El preu pujava a 3.185 rals. I havien de posar la canonada de terrissa d'uns 25 cm de diàmetre, ajuntades amb calç i estopa, etc. El que costava més era la canonada (1.926 rals) i tenien previst fer 22 jornals de peó per excavar i buidar l'aqüeducte, 18 jornals de mestre i 32 jornals d'un altre peó.

L'any següent s'alçà una proposta més agosarada per fer obra al quarter de la Guàrdia Civil (octubre de 1857). Les condicions eren la construcció de tres arcs de cantó dits *de mitja pedra* a la volta del refectori i un altre a la cuina, que es trobava tot seguit. Els arcs havien de descansar sobre pilastres i l'amplada havia de ser de paret a paret. Les runes fetes s'havien de llevar i s'havien de tapar tots els cruïls de la volta. La teulada també seria objecte d'arranjament, ja que s'hi havien de posar totes les teules necessàries a la part que ocupava el quarter, la banda ocupada pels carabiners i la de la tropa. Hi havien d'afegir llenyams en un espai dit *el tenemutjal* (?) i tenien un termini de dos mesos per fer-ho. El pagament s'havia de dur a terme en tres parts: una primera abans de començar l'obra; una altra a la meitat, és a dir, al cap d'un mes, i la darrera quan s'hagués acabat, amb la supervisió prèvia d'un facultatiu nomenat per l'Ajuntament.

Si bé aquesta darrera intervenció, es fes el que es fes, era d'adequació de l'espai del claustre format, amb certa obra major i menor, l'espai va seguir respectant l'estil del lloc. Però sembla que en algun moment es produí una voluntat d'intervenció i construcció major, i es va voler construir un edifici de bell nou sobre la vella planta del claustre. En desconeixem tant l'autor com la datació, així com el punt de promoció a què pogué arribar la quimera, però juntament amb la documentació recollida fins aquí es troba un ignot disseny de quarter que es preparà amb un pressupost de 15.00 pessetes (figura 7).

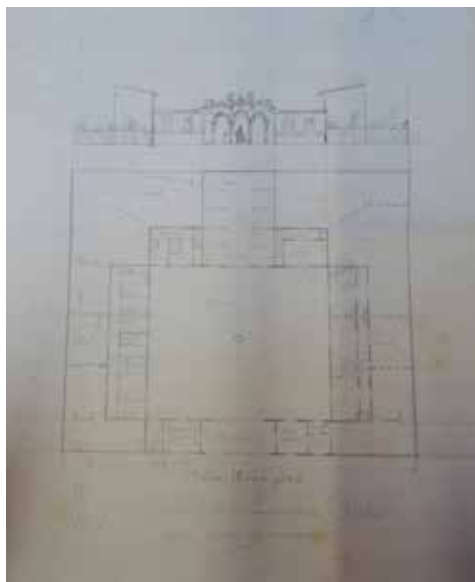

Figura 7. Projecte de construcció d'un nou quarter per a la Guàrdia Civil.
Anònim i sense datar. AMLL.

La proposta presentada sembla inscriure's dins planta ocupada per l'actual claustre. Enmig continuà obrint-se un pati tancat per al que serien els habitatges que enrevoltarien el perímetre, que són només d'un aiguavés. Al davant s'hi accediria per un pòrtic de tres arcs sobre quatre columnes obertes damunt el mur. Aquest costat és l'únic que es presentà en secció alçada o transversal, i es veu que era coronada per una paret escalonada i tancada per merlets. En aquest aspecte segueix l'estil historicista i racionalista del quarter d'Inca (1915-1922), que també presenta un tancament de merlets per la banda alta i una seriació de finestres rectangulars obertes als murs. A cada banda de l'entrada es formaven dues dependències. A l'esquerra era la de la guàrdia i a la dreta, tres estances: una per a l'ordenança, una per a l'oficial i una de petita que era el bany. La banda del darrere anava destinada a la pallissa, amb cinc tancats per costat per als cavalls. D'aquests es veu en el dibuix de la façana un genet sobre cavall que presideix l'arc central de l'entrada. A banda i banda de l'estable hi ha uns espais amb el nom de *galeria* sense un ús clar, excepte a la dreta, que hi hauria la cuina. A més, tendrien un primer pis, perquè als costats s'hi veu el disseny en planta de diverses escales. Als costats hi havia les altres dependències, que més que habitatges serien habitacions. A baix del mapa diu que l'edifici era per a vuit guàrdies. D'altra banda, moltes de les dependències tendrien primera planta o un porxo, perquè es veuen diverses escales. D'aquestes zones destaquen la part del darrere, en què són obertes amb un corral, en molts de casos amb un corral més gran que l'habitatge tapat de davant.

Tanmateix, d'aquest disseny, per ara, en desconexem tant l'any com l'autor, tot i que no estaria gaire lluny de l'època que es va fer el d'Inca, a començaments del segle xx. Tant pel lloc on es troba conservat com per la semblança de la planta, tot fa suposar que pogué aparèixer la idea de fer-lo ocupant l'actual recinte claustral. Seria una idea o proposta que no arribà a tenir voluntat de seguir.

5. Conclusions

Amb aquesta comunicació hem pogut saber un poc més de l'entorn que pertanyia i envoltava la zona del convent franciscà i que fou objecte de desamortització. També s'ha pogut saber el que contenia i es conreava a l'hort conventual i s'han inclòs uns esbossos biogràfics d'alguns dels primers arquitectes titulats que tengué Mallorca. A més de recollir i publicar el plànol que l'arquitecte Sureda feu per a Lluçmajor, s'ha completat amb el que va fer, durant els mateixos anys,

per a la població d'Inca, també objecte de pèrdua patrimonial de l'orde religiós a què pertanyia la de Lluçmajor. Molt més complet va ser el plànol que el mateix arquitecte realitzà per obtenir el títol professional que, pel que sabem, fins ara també era inèdit en publicacions de l'illa. Finalment, hem aportat un curiós projecte que hem interpretat com una proposta per construir un quarter totalment nou en el mateix lloc que ocupa el claustre franciscà, el qual, afortunadament, no es dugué a terme.

Acrònims usats

AMLL: Arxiu Municipal de Lluçmajor

ARM: Arxiu del Regne de Mallorca

RABASF: Reial Acadèmia de Belles Arts de Sant Ferran

L'EVOLUCIÓ CONTEMPORÀNIA DELS NOMS DELS CARRERS DE LLUCMAJOR

Jaume Quevedo Crespi

1. Introducció

Quan parlem de símbols tan constants i, al mateix temps, amb un impacte tan lleu en el nostre dia a dia com són els noms dels carrers, és molt senzill simplement assumir-los com un fet natural. Els noms són els que són, una cosa que ve donada, per història o circumstància, un residu natural més de l'organització espontània de les persones. No és fins que veiem un nom que ens desenaixa o que escoltem protestes polítiques per noms que han de canviar que pensem en el fet que algú ha escollit els noms dels carrers que conformen el mapa del nostre dia a dia. Fins i tot aquelles vegades que només s'ha limitat a codificar un nom popular ja en ús, reflecteixen el resultat d'una decisió política concreta en un moment determinat. A la fi, algú ha de decidir què es manté i què es canvia.

En aquesta breu comunicació aspiro a mostrar la història de com els noms dels carrers de Lluçmajor han canviat al llarg de l'edat contemporània en resposta a les transformacions polítiques de l'Estat espanyol al llarg del segle xx. Continuant la feina feta per l'Arxiu Municipal el passat any, l'objectiu és oferir una referència centralitzada i correctament citada dels canvis de noms documentats que s'han succeït fins a l'actualitat. Addicionalment, se cerca també demanar-se què contenen aquests canvis toponímics de la història de Lluçmajor i contrastar l'evolució històrica del nomenclàtor amb l'actualitat.

2. Context

2.1. Context teòric

Una característica dels topònims en general és que funcionen com a indicadors de la identitat política d'un territori, al mateix temps que formen una part central d'aquesta (Azaryahu, 1986). El nomenclàtor urbà canonitza una determinada imatge nacional i local, fixant en la memòria personatges, efemèrides, institucions, etc., reforçant així un recordatori actiu, encara que en molts de casos subliminars, del relat que s'ha alçat com a hegemònic. D'aquesta manera, l'elecció dels noms d'una localitat és inseparable de les estructures polítiques i ideològiques que

actuen sobre ella (Young, 2017). A la fi, quins noms es mantenen en el temps, quins de nous s'introdueixen i quins es canvien són decisions conscients preses per un corpus polític amb un variat bagatge democràtic.

Des d'aquesta perspectiva, el mapa toponímic es presenta com una part més d'un discurs històric a interpretar (Sánchez-Costa, 2009). Les modificacions durant moments de canvi polític revelen les diferents prioritats a l'hora de reconfigurar el passat. Cada transformació política radical en l'àmbit nacional introdueix noves agendes interessades en la propagació de relats determinats. Aquesta política després ha de ser filtrada a escala local, on les institucions autòctones de cada context modifiquen, interpreten o apliquen irregularment segons les seves circumstàncies particulars (Verdery, 1995). Per aquesta raó ens trobem contexts en què els canvis de noms són vertaderament escassos (com assenyala Maria Consolació (2013) en el cas de Petra), encara en èpoques de gran volatilitat política, i d'altres que sofreixen grans modificacions, com passa a la majoria de les ciutats. Lluçmajor, com veurem en les pàgines següents, suposa un interessant punt mitjà entre aquestes dues tendències.

Més enllà de les institucions, l'altre gran filtre que es troba en l'àmbit local és la població en si, que sovint resisteix activament o passivament els diferents canvis toponímics. Resistir en aquest cas no comporta connotacions positives o negatives, simplement fa referència al manteniment d'antigues formes de nomenclatura sobre les noves. Hi ha una resistència explícitament política, però també es pot tractar de simple arrelament popular de determinats mots.

2.2. Context històric

La Revolució Francesa marca l'inici de l'ús del nomenclàtor com una eina política per alimentar la consciència nacional (Azaryahu, 1996). Originalment, els noms de carrers, rara vegada oficialitzats, designaven simplement direccions (c. de Campos), els seus habitants (llinatges, pescadors, monges) o alguna característica geogràfica (Monestir, Font, etc.) (David, 2013). És a partir de la Revolució Francesa que la toponímia adquireix un objectiu de transformar la societat, contribuint a la creació d'una consciència d'unitat històrica i codificant la narració del passat. L'objectiu del nomenclàtor és marcar efemèrides i commemorar la història i les figures nacionals, però també funciona com un manifest dels valors socials, culturals i polítics de la comunitat. Alguns autors, per tant, consideren que

un nomenclàtor «té èxit» quan aconsegueix reflectir un relat que es presenta «natural i evident» (Sánchez-Costa, 2009). D'aquí també la gran importància que té el context local. La toponímia s'ha de mesclar orgànicament amb el paisatge urbà, propagant el seu missatge subliminar de reforç narratiu, sense parèixer en cap moment una imposició forçada d'una història que no és la pròpia.

L'Estat espanyol al llarg dels segles XIX i XX es topà amb nombrosos problemes per assolir aquest objectiu. Les elits polítiques de la primera meitat del segle XIX mostraran escàs interès a nacionalitzar les masses. Parcialment per evitar la creació d'una consciència política unificadora, però també per l'estesa suposició de l'existència d'un nacionalisme popular evident, fort i transversal, arran de successos històrics com la Guerra d'Independència (Álvarez Junco, 2019). A partir del Desastre del 98 les carències del procés de construcció nacional espanyol es tornaran evidents, fet que motivarà diferents intents de reactivar el procés de nacionalització. El franquisme, particularment, amb la seva política nacionalitzadora agressiva, crearà un important estigma al voltant de la majoria de simbologia nacional. Aquest estigma després tindrà un impacte important en el tractament del nacionalisme a partir de la Transició (Linz, 1992).

Autors com Álvarez Junco (2017) o Borja de Riquer (1994) han assenyalat que, independentment del nivell «d'èxit» que es pugui atribuir al procés de construcció nacional espanyol, es tracta d'un relat des del primer moment dividit i en disputa. Diferents interpretacions de la història nacional s'enfrontaran segons línies polítiques durant quasi dos segles. Cada relat vinculat a uns ideals i un projecte polític en lluita per l'hegemonia. Això no vol dir que mantenir certes tradicions sigui una decisió políticament neutral, tot i que a vegades aparegui l'opció menys invasiva. Com assenyalava De Riquer (1999), els nacionalismes perifèrics i els regionalismes són sovint els grans beneficiats de la «debilitat» relativa de les polítiques de nacionalització.

2.3. Metodologia

Aquesta comunicació funciona com una extensió de la feina d'investigació i classificació que s'ha estat realitzant el passat any a l'Arxiu Municipal de Lluçmajor. L'elaboració d'una base de dades que recollís les llicències d'obres conservades a l'Arxiu va posar en evidència la necessitat d'una font de referència dels canvis en els topònims urbans de la ciutat. Aprofitant aquesta situació, es considerarà important també comentar el context històric en el qual es varen

succeir aquests canvis i contrastar la informació trobada per ajudar a una futura recerca tant dins com fora del municipi.

Les principals fonts consultades per a aquest treball han estat els llibres d'actes del ple municipal, les llicències d'obres i els mapes accessibles a l'Arxiu. També s'ha fet un ús extensiu de bibliografia secundària de referència com és la *Historia de Lluçmajor*, de Font Obrador, o *La Guerra Civil a Lluçmajor*, d'Antoni Vidal. Tot i que, com es veurà més endavant, existeixen alguns errors recurrents a l'hora de citar, especialment els llibres d'actes, que aquest treball plantejarà.

Finalment, per a l'anàlisi i la classificació dels diferents elements del nomenclàtor, s'ha seguit una metodologia similar a la que es pot trobar en obres de referència d'aquest tipus d'anàlisi, com són la feina de Juan Carlos González i Michael Dean Murphy (1997) a Sánchez-Costa (2009) a Barcelona i Madrid. Malauradament, no existeix un mètode universal aplicable a tots els contextos. S'ha fet el possible per adaptar les classificacions normalment acceptables de forma que siguin rellevants per al context llucmajorer. Finalment, s'ha optat per les categories generals a l'hora de classificar els noms de: autòctons (és a dir, que no fan referència a alguna característica del context local), religiosos, geogràfics, abstractes (que inclou valors, institucions, cossos celestes, etc.) i personatges (normalment dividit entre personatges nacionals, insulars i locals). S'han escollit aquestes categories considerant que eren les que millor descrivien la toponímia llucmajorera al llarg de les èpoques, però és evident que aquesta no és l'única classificació possible.

Així mateix, aquestes categories són més fluides del que podria parèixer. Per exemple, els «mots religiosos» en molts de casos també suposen referències locals (convent, monestir, sants amb rellevància local, etc.). De la mateixa forma, molts de noms abstractes tenen connexions o orígens en l'àmbit religiós (Glòria, Sol, Sant Antoni, etc.). Destaca el cas del carrer de Bons Aires, que s'origina com un mot religiós, però que actualment és difícil no considerar-lo com a geogràfic. A més a més, s'han tingut en compte els noms que fan referència a llinatges com a «autòctons» en lloc de «figures locals», per no tractar-se de commemoracions específiques, encara que molts d'ells en algun moment feien referència a individus concrets. Font Obrador (1995) assenyala que els carrers de Rigo i Ripoll, afegits a finals del segle XIX, fan referència a l'arquitecte Miguel Rigo i a l'industrial respectivament, però no queda del tot clar basant-se només en el nomenclàtor.

Aquesta mena de mots, doncs, són molt susceptibles a «desplaçaments semàntics» (Young, 2017), on el nom del carrer queda separat d'aquella persona o esdeveniment que originalment estava destinat a commemorar.

Idealment, aquest treball suposarà només el primer pas en un estudi toponímic major. No s'han recopilat, per exemple, les transformacions del nomenclàtor prèvies a 1892, a falta de poder realitzar una investigació rigorosa dels orígens dels carrers més històrics de la localitat.¹ A l'Arxiu Municipal encara es poden trobar els meus intents de racionalitzar aquests orígens difusos del nomenclàtor, però valdria la pena que algú es llancés a arreplegar i organitzar aquest coneixement tan aviat com sigui possible.

3. Els canvis de noms

3.1. Situació a finals del segle XIX

Taula 1: Nomenclàtor del segle XIX

Religiosos	Autòctons	Geogràfics	Abstractes	Nacionals / insulars	Locals
Angeles	Barcelo	Campos	Bandera	Príncepe	Rigo *
Cielo	Borne	Ciudad	Esperanza	Ramon Llull	Ripoll *
Convento	Cementerio	Oriente	Estrella	Rey D. Jaime	
Gracia	Feria		Gloria		
Monasterio	Gamundi		Luna		
Monjas	Fuente		Mediodía		
Plaza Parroquia	Lavaderos		Recreo		
Purgatorio	Marina		República		
San Antonio	Mayor		Sol		
San José	Melia		Union		
San Juan	Monte				
San Lorenzo	Mut				
San Miguel	Norte				
San Pedro	Nueva				
Santa Candida	Olivo				
Buenos Aires	Pelaires				
	Pescadores				
	Plaza Mayor				
	Punta				
	Sala				
	Salón				

Noms afegits a principis del segle XX.

(*): 1 d'octubre de 1923

¹ Per als interessats en aquest tema, el cronista Joan Monserrat en la seva secció a *Llucmajor de Pinte en Ample* explora sovint l'origen dels noms dels carrers més emblemàtics de la localitat.

El 31 de desembre de l'any 1858 es publica una reial ordre destinada a normalitzar els noms dels carrers de totes les localitats espanyoles, amb l'objectiu d'elaborar un nomenclàtor general del regne i racionalitzar el cens nacional (Belloso, 2010). Aquesta operació tirarà endavant, però es trobarà amb nombroses traves, particularment a les dècades posteriors, on la inestabilitat política dificultarà enormement realitzar censos recurrents durant la segona meitat del segle XIX. A Lluçmajor aquest període coincideix amb un moment d'expansió demogràfica i urbana que continuarà en el segle XX. Destaquen en la segona meitat del segle XIX dos períodes d'especial activitat. El primer de tots és la Primera República, que l'any 1873 aprofitarà els terrenys desamortitzats al convent dels franciscans, per anomenar República, Mendizábal i Pi i Margall els actuals Sant Francesc, Fra Joan Garau i Pare Ripoll (Font Obrador, 1995). Aquests noms, encara que substituïts oficialment, apareixeran recurrentment a les llicències d'obres, fet que denota un cert ús popular (AMLL. Sign. A.396 i A.397).

Amb la mort d'Alfons XII el 1885 i la imposició definitiva del sufragi universal per part del govern liberal-fusionista el 1890, es desperta un nou interès en la nacionalització de les masses com a darrer punt de la consolidació de la Restauració. Els noms: Príncepe, Bandera, Rey Don Jaime i Unión, entre altres com Sol, Luna, Estrella, Infierno i Purgatorio, seran afegits a finals del segle XIX (Font Obrador, 1995). El seu caràcter recent, juntament amb la vinculació amb la monarquia, propiciarà que es converteixin en els primers candidats a ser canviats posteriorment. El carrer Antoni Maura també apareix en algun moment de finals del segle XIX, segons Font Obrador l'any 1891. El 1899 ja apareixen llicències d'obres amb aquest nom, però no està present als padrons de 1892-96, així que es desconeix en quin moment exacte s'oficialitza. En algun moment d'aquest període, el carrer Gamundí també és substituït per Alfons XII, però el canvi pareix revertir-se al cap de pocs anys, per raons desconegudes.

Com és habitual en el context històric de l'Espanya del segle XIX (González & Murphy, 1997), Lluçmajor entra al segle XX amb un nomenclàtor dominat per referències autòctones i religioses. Els noms abstractes i les figures que tenen algun tipus de relació amb la política nacional seran tots afegits al final d'aquest període, però suposen encara així una minoria molt considerable. Els mots geogràfics, considerats aquí per separat, ben bé podrien classificar-se també com a autòctons, ja que fan referència a direccions concretes dels carrers.

Crida l'atenció també la manca de figures locals explícites, encara que es tracta d'un fet comú en un període on conceptes com la rellevància nacional, els fills il·lustres o la història local no estaven gens desenvolupats. Per a màxima confusió, els padrons de finals del XIX inclouen noms com carrer de la República, que suposadament s'havia canviat per San Francisco, i n'ometen uns altres (Sant Llorenç, Rigo i Barceló no s'inclouen en el padró fins al 1892).

3.2. Monarquia al segle XX

Arran del Desastre del 98, s'aviva en tot el país una nova onada nacionalitzadora, ara amb l'objectiu explícit de penetrar en tots els nivells de la societat (Álvarez Junco, 2019). Amb l'arribada de la democratització també apareix una ambició d'identificar l'ordre actual amb figures polítiques locals, fins ara absents al nomenclàtor. Es reforcen també considerablement les figures nacionals. Finalment, a l'àmbit religiós també adquireix les seves primeres connexions històriques, ja que abans l'ús de noms estava limitat a l'hagiografia.

Com mostra la taula 2, dominen aquest període, de 1892 a la dictadura de Primo de Rivera, figures claus del regeneracionisme, referents monàrquics i, per primera vegada, homenatges explícits a figures religioses concretes i polítics locals. La diferència amb la nomenclatura d'un parell de dècades abans és que ja s'intenta integrar Lluçmajor en una cosmologia política major. Guanyen importància les figures polítiques tant locals com nacionals, intentant crear, per primera vegada, una vinculació entre el poble i les institucions del regne.

Taula 2: Noms afegits a principis del segle XX

Plens municipals del 9 de juny de 1917 i l'1 d'octubre de 1923	
p.º Jaume III	av. Joaquín Costa
c. Miguel Salvá	c. Obispo Jaume *
c. de Poniente	c. Nicolás Taberner
c. Antonio Garcías	c. Obispo Taxaquet
	c. Alcalde Mut *

(*): 1 d'octubre de 1923

Crida l'atenció l'aparició del nom Avenida Joaquín Costa, que segons les llicències d'obres (AMLL. Sign. A.400.2.12) i l'acta del ple del 9 de juny de 1917 (AMLL. Sign. LA-050) se situa «frente al Molino de Lluch-Pou». Aquest

nom també desapareixerà en algun moment els anys posteriors. El carrer actualment anomenat Antoni Torrandell també rebé el seu primer nom oficial, Calle de Poniente, per aquestes dades. Alcalde Mut i Miquel Salvà s'inclouran lleugerament després, ja durant la dictadura. És raonable pensar que els noms dels carrers de Weyler i del Sindicat també apareixen o es codifiquen finalment a principis del segle *xx*, però l'actual investigació ha estat incapaç de confirmar-ne el moment exacte.

S'Arenal en aquest moment serà el gran centre de la nova activitat toponímica. Al ple de l'11 de setembre de 1900 (AMLL. Sign. LA-031), s'estableixen els noms de San Cristóbal, la Marina, Miramar, Salvà, Torrente i Republicanos. El 24 d'abril de 1910 (AMLL. Sign. LA-043) s'establiran també els noms de Plaza Nueva i Carretera del Fuerte a l'actual plaça de la Reina Maria Cristina i carrer dels Trencadors.

Amb la dictadura de Primo de Rivera s'Arenal experimentarà el segon gran canvi en el seu nomenclàtor, amb la incorporació de la plaça de la Reina Maria Cristina (AMLL, acta del ple del 12 de març de 1929: LA-059) i els carrers de Primo de Rivera, de Maria Antònia Salvà, d'Alfonso XIII, de la Vicaría i d'Antonio Catany. La majoria substitueixen anteriors noms temporals basats en lletres.

3.3. Segona República

A diferència dels anteriors canvis introduïts al nomenclàtor, els governs de la Segona República són els primers interessats principalment a canviar els noms dels carrers, i van més enllà del fet únicament d'afegir-ne de nous. Això es deu en part a la incompatibilitat d'alguns dels noms amb el projecte laic i republicà del nou règim, però també per l'ambició ja mencionada de construir un àmbit urbà capaç de reflectir i transmetre els nous valors de l'Estat. La construcció d'una nació identificada amb els ideals democràtics formava una part central del projecte dels nous líders de la República (González Calleja et al., 2021).

Al final del segle *xix* i principis del *xx*, la popularitat de les historiografies del republicanisme havia identificat la lluita pels drets democràtics i la llibertat nacional en general amb les grans figures del republicanisme històric, marginades per les anteriors narracions. Autors com Rodríguez-Solis, Estevénez Murphy o Garrido a les seves històries militants havien codificat el mite dels herois del Partit Republicà i vinculat la lluita pels drets socials amb l'ideal de la nació espanyola

(Novales, 1993). L'objectiu, igual que amb la monarquia, no és només emfatitzar una connexió amb la nació, sinó també amb la forma de govern.

Taula 3: Canvis de noms durant la Segona República

Abans	Durant	Actualitat
	c. H	c. d'Antoni Ramis
c. Punta (1892)	c. de Francisco Ferrer	c. de Jaume II
c. Purgatorio (1892)	c. de Carlos Marx	c. del Fotògraf Toni Catany
c. de Buenos Aires	c. de García Hernández	c. de Bons Aires
c. del Born	c. de Fermín Galán	c. del Born
c. del Príncipe (1892)	c. de Emilio Castelar	c. del Príncep
c. Alcalde Mut (1929)	c. de Nicolás Salmerón	c. d'Antoni Mut
c. Bandera (1892)	c. de Estanislao Figueras	c. de la Bandera
pl. Mayor	pl. de la República	pl. d'Espanya
c. San Francisco (1875)	c. República	c. de Sant Francesc
c. Fray Joan Garau	c. Mendizábal	c. de Fra Joan Garau
c. Huerto / c. Padre Ripoll	c. Pi i Margall	c. del Pare Ripoll
c. del Rey Don Jaime	c. Pablo Iglesias	c. de Jaume I
	c. Pedro Roig	c. del Bisbe Roig

Aquest projecte toponímic s'encapsula quasi completament en el primer bienni, i la majoria dels canvis es concerten en la sessió del 17 de març de 1932 (AMLL. Sign. LA-061). Aquesta data és important, ja que es pot trobar incorrectament citada a la major part de la bibliografia actualment disponible sobre aquest tema. Altres canvis, per exemple alguns d'aquells realitzats a s'Arenal, encara no s'han pogut localitzar en el temps ni tampoc s'ha pogut determinar si es varen codificar oficialment.

Destaquen d'aquest període la recuperació dels noms establerts per la Primera República dels carrers construïts als terrenys desamortitzats. A pesar d'haver passat quasi seixanta anys de l'anterior (i breu) experiència republicana, aquesta decisió no és estranya tenint en compte que alguns noms com Pi i Margall o República havien adquirit un cert arrelament popular, ja que apareixien recurrentment a les llicències d'obres de finals del segle XIX i principis del XX (AMLL. Sign. A396.455; A396.511; A.397.43; A397.613). Tot i això, segurament la forma més explícita de canonitzar l'experiència republicana va ser atorgar noms als quatre presidents de l'executiu. A Pi i Margall s'afegiren, per tant, Figueres,

Castelar i Salmerón, substituint els noms de Bandera, Príncep i Nueva que s'havien establert a finals del segle passat.

A més dels presidents històrics també se cercà commemorar els màrtirs de la República, en aquest cas els militars Fermín Galán i García Hernández, juntament amb el pedagog Ferrer i Guàrdia, executat mediàticament després de la Setmana Tràgica. Els dos primers, a més, substituïren els carrers centrals del Born i de Bons Aires, en un intent de nacionalitzar el nucli de la ciutat, que més tard repetirà el franquisme. Amb els noms de Pablo Iglesias i Carlos Marx també s'intentà donar visibilitat en el nomenclàtor a figures ideològiques importants per a l'esquerra fins ara infrarepresentada al mapa urbà.

Tots aquests canvis foren aprovats per unanimitat, amb l'excepció de la substitució del nom de Rey Don Jaime per Pablo Iglesias. El 7 d'abril 1932 (AMLL. Sign. LA-061), quan es prengué aquesta decisió, juntament amb la de canviar el nom de Plaza Mayor per República, el ple municipal estava marcat per l'absentisme (nou participants en total) i la inacció general del grup de dretes. Així i tot, Mateu Ripoll, del «grup centrista», protestà en contra de la substitució del nom del conqueridor i fundador del Regne de Mallorca. En resposta, el socialista Monserrat Parets argumentà que el nom no individualitzava i, per tant, no deixava clara la diferència entre el Conqueridor i el pretendent carlista Don Jaime de Borbó i Borbó-Parma, mort pocs mesos abans. Finalment, el nom es canviaria a Pablo Iglesias per votació, sis vots a favor i tres en contra. Aprofitant la menció d'aquest debat parlamentari, cal esmentar que altres estudis topogràfics classifiquen els noms dedicats a figures d'esquerrres i de dretes en les diferents èpoques. No obstant això, per a aquesta comunicació s'ha decidit ometre aquesta anàlisi, perquè tres (quatre si comptam Ferrer i Guàrdia) durant aquest breu període és la proporció màxima que trobem a Lluçmajor.

3.4. Franquisme

Pocs mesos després de la consolidació del cop d'estat a Mallorca, l'ajuntament franquista proclamaria la primera modificació del nomenclàtor republicà. A diferència del que podria parèixer per la narració d'algunes fonts, aquest només seria el primer d'una sèrie de canvis que realitzà el franquisme al nomenclàtor llucmajorer. Com es pot observar a la Taula 4, en aquesta primera sessió del 21 d'octubre de 1936 (AMLL. Sign. LA-064), es retornà una part important dels

noms republicans a la seva versió anterior a l'any 1932, en la majoria dels casos aquells relacionats amb la religió o la monarquia. Però des del primer moment també se n'afegeix de nous, com són el cas de General Franco (Salón), Calvo Sotelo (Valle), Jaime II (Francisco Ferrer / Punta), Cardenal Rossell (Carlos Marx / Purgatorio) o Alcalde Mut (Salmerón / Nueva). S'aprofita l'eliminació dels noms republicans per canviar també Salón i Valle, que no havien estat tocats per la República.

Taula 4: Canvis durant la Guerra Civil

Abans	Segona República	Franquisme (21 d'octubre de 1936)
c. Punta (1892) *	c. de Francisco Ferrer *	c. Jaime II *
c. Purgatorio (1892) *	c. de Carlos Marx *	c. Cardenal Rossell *
c. de Buenos Aires **	c. de García Hernández **	c. Buenos Aires **
c. del Born **	c. de Fermín Galán **	c. Borne **
c. del Príncipe (1892)	c. de Emilio Castelar	c. Príncipe
c. Nueva (1892) *	c. de Nicolás Salmerón	c. Alcalde Mut
c. Bandera (1892)	c. de Estanislao Figueras	c. Bandera
pl. Mayor *	pl. de la República *	pl. España *
c. San Francisco (1875)	c. República	c. San Francisco
c. Fray Joan Garau	c. Mendizábal	c. Fra Juan Garau
c. Huerto / c. Padre Ripoll	c. Pi i Margall	c. Padre Ripoll
c. del Rey Don Jaime (1892)	c. Pablo Iglesias	c. Rey Jaime I
c. Obispo Roig	c. Pedro Roig	c. Obispo Roig
c. Salón *	c. Salón *	c. General Franco *
c. Valle *	c. Valle *	c. Calvo Sotelo *

(*): No tornen al seu nom original.

(**): Tornaran a ser canviats després.

Els canvis no s'aturen amb l'esclat de la Guerra Civil i, eventualment, esdevindran modificacions més radicals que durant la Segona República. El moviment inicial de restauració de l'ordre prerepublicà ràpidament es transforma en un nou procés de canonització dels mites i màrtirs del règim. La majoria dels canvis foren a noms establerts a finals del segle XIX, però algunes modificacions també arribaren fins al centre. No només els ja mencionats Salón i Valle, sinó també Born i Bons Aires, que s'havien revertit dels seus canvis durant la República. D'aquests quatre

tots tornarien al seu nom original durant la Transició, menys Salón, que quedaria finalment com carrer de la Constitució.

Més enllà dels canvis del període de postguerra, durant els quasi quaranta anys de franquisme s'afegirà una quantitat important de noms nous gràcies a l'activitat constructiva. La taula 6 mostra els noms, tant de carrers de nova creació com canvis anteriors, que afegirà el règim franquista a la toponímia llucmajorera fins als anys cinquanta (basat en el nomenclàtor de Josep Mascaró de l'any 1957 (AMLL). Com es pot veure, l'èmfasi se situarà clarament en les figures polítiques i històriques, tant locals com nacionals, que tan absents estaven al segle XIX. Destaquen evidentment els «herois» i màrtirs del règim (amb un marcat to militarista), però també els tints medievalistes (Jaume II, Ramon de Santmartí) i imperials (Carlos V). Cal assenyalar també que a partir d'aquest punt s'estén l'ús de figures culturals relacionades d'alguna forma amb Lluçmajor. Ja havia aparegut a s'Arenal el carrer de Maria Antònia Salvà, però Guillem Terrassa (encara que molt relacionat amb l'Església) i Rufino Carpena, als anys seixanta, seran els primers a la ciutat. Carpena a més és l'única figura vinculada al republicanisme (fou diputat de Corts durant el primer bienni) que apareixerà al nomenclàtor durant aquest període.

Taula 5: Canvis després de la Guerra

Abans	Franquisme post 1936
c. Buenos Aires *	c. Ruíz de Alda
c. Borne *	c. Jose Antonio Primo de Rivera
c. de Nicolás Taberner	c. Hispanidad
c. Estrella	c. M. Rubí
(Part de la) pl. Mayor	c. Falangista M. Ballester
c. de la Feria	c. General Goded
c. Meliá	c. Oficiales de Caballería de Alcalá
Ronda Poniente / Nuestra señora de Gracia	Av. Carrero Blanco / Av. P. J. Boschana

(*): Ja canviats anteriorment.

Durant el tardofranquisme destaquen també les avingudes Carrero Blanco, General Moscardó, P. J. Boschana i Ramón de San Martín. També es manté estable un cert influx de noms religiosos al llarg del període. Com es veurà més endavant, a pesar de no ser quasi mai el grup més nombrós de noves inclusions, sí que són aquells amb més facilitat de mantenir-se en el temps. De fet, igual que amb la

República, la majoria dels noms explícitament polítics afegits durant aquest període desapareixeran amb el règim, i es mantindran bàsicament aquells de caràcter historicista (Jaume II, Carles V, Hispanitat, Ramon de Santmartí) i cultural.

Taula 6: Noms nous al nomenclàtor de 1957

Política nacional	Religiós	Valors	Locals	Autòctons
c. Jaime II	c. Padre Ripoll	c. Hispanidad	c. S. Tomás Mut	pl. Pinos
c. General Franco	c. Cardenal Rossell	c. Paz	c. Falangista M. Ballester	
c. Calvo Sotelo	c. San Isidro		c. Miguel Munar	
c. Jienetes de Alcalá	P. Santa Catalina Thomas		c. M. Rubí	
c. Ruíz de Alda			c. Oliver Noguera	
c. J. A. Primo de Rivera			c. Historiador Terrassa	
av. General García Ruíz			c. Juan Aulet	
c. Gómez Ulla			c. Pedro A. Mataró	
Ronda Carlos V				
c. General Goded				

4. S'Arenal a principis del segle xx

A causa de l'acció en temps de la dictadura de Primo de Rivera a s'Arenal, la Segona República també respondrà amb una quantitat considerable de canvis de noms. Apareixen els carrers de la Libertad, del 14 de Abril i de la República, els dos primers substituint Primo de Rivera i Alfonso XIII. La plaça de la Reina Maria Cristina apareix mencionada a les llicències com Mariana Pineda l'any 1932, però no s'ha trobat cap registre del canvi. Un cas molt similar és el del carrer de José Nakens. Font Obrador situa aquests canvis a s'Arenal als plens dels dies 21 d'abril i 4 de juny de 1931, però cap d'aquestes actes està actualment disponible a la pàgina de l'Ajuntament. La font més fiable és, doncs, l'article del 14 de juny de la revista Foch y Fum, celebrant que el 4 de juny s'havien realitzat els canvis de Mariana Pineda i «Pep Nakens».

És complicat en general descriure la situació de s'Arenal per la marginació general de les fonts primàries i el seu complex desenvolupament urbà. Tot i amb això, la Taula 7 és el resultat de comparar mapes, llicències d'obres i consultes amb altres investigadors.²

² S'agraeix particularment la col·laboració de Dídac Martorell. Sense la seva ajuda aquesta secció segurament es trobaria inclús més incompleta.

Qualsevol error que es pugui trobar a la taula és producte de confusió personal i esper que sigui corregit en el futur. S'ha decidit també no incloure-hi les denominacions originals amb lletres de molts d'aquests carrers (c. A, c. F, etc.), perquè varen canviar diverses vegades en el temps, fet que pot desembocar en confusions.

El plànol sense datar de s'Arenal durant el franquisme que es troba a l'arxiu permet veure quins noms equivalen als actuals carrers, però no són tan evidents les substitucions de la Segona República, particularment els carrers de la República i de José Nakens, que han donat problemes a l'hora de definir amb precisió (com també l'extensió exacta del carrer d'Alfonso XIII). Per afegir confusió a l'acta del 6 de setembre de 1979 (AMLL. Sign. LA-074), es canvia el nom del carrer d'Onésimo Redondo (presumptament de José Nakens) per Miguel Verdera, que, com que no existeix en l'actualitat, s'assumeix que es tracta del carrer del Terral. No ajuda que el franquisme no restableixi els noms anteriors a la República, més enllà de la plaça de la Reina Maria Cristina. En general, queda molta feina a fer a s'Arenal, però esper que aquesta primera passa pugui contribuir, encara que provisionalment, a investigacions futures.

Taula 7: Canvis de noms a s'Arenal

Segle XIX	Dècada de 1920	República	Franquisme	Actual
pl. Nueva	pl. Reina Maria Cristina	pl. Mariana Pineda	pl. Reina Maria Cristina	pl. de la Reina Maria Cristina
	c. Primo de Rivera	c. Libertad	c. General Mola	c. de Berga
	c. Alfonso XIII	c. 14 de Abril	c. 18 Julio	c. del Gran i General Consell
c. Horno	c. Antonio Catany			c. d'Antoni Catany
c. Marina			c. Ejército Español	c. dels Trencadors
c. Miramar				av. de Miramar
c. Republicanos				c. dels Republicans
			c. Móstoles	c. d'Antoni Galmés
		c. República	c. Legionario Peña Ripoll	c. de la Platja
	c. de José Nakens (?)	c. José Nákens	c. Onésimo Redondo	c. del Terral
			c. Bailén	c. de Tirant lo Blanc

5. Transició i actualitat

Mig any després de les eleccions municipals d'abril de 1979, les primeres del període de la Transició, arribaren els primers canvis al nomenclàtor (AMLL. Sign. LA-074. Acta del 6 de setembre de 1979). Per unanimitat es van reinstaurar els noms de carrer del Vall, de la Fira, del Born i de Bons Aires. A més, Falangista M. Ballester, General Franco, Tomás Mut, Oficiales / Jinetes de Alcalá, Peña Ripoll i 18 de Julio són substituïts pels nous Fra Jeroni Boscana, Constitució, Francesc Santceloni, Joan Xamena, Platja i Gran i General Consell. La proposta de canvi dels noms de Miquel Munar i Mateu Monserrat, no obstant això, no obtingué aprovació unànime i s'hagué de dur a votació. Miquel Munar es canviaria per Francesc Aulet, però el de Mateu Monserrat, per un canvi d'opinió del grup socialista, es mantindria al nomenclàtor. En aquesta mateixa reunió també es vota a favor de canviar el nom de plaça Espanya per plaça Major, però aquest canvi tampoc pareix que s'arribi a efectuar. La resta de noms anirien canviant progressivament durant les dècades posteriors. Els darrers canvis tingueren lloc l'any 2020, en què en concordança amb la Llei de memòria i reconeixements democràtics de les Illes Balears, els noms d'Almirall Moreno (a Badia Gran), del Cardenal Rossell i de Gómez Ulla es canviaren per Font Obrador, Fotògraf Toni Catany i Monserrat Parets.

A més, a partir dels anys cinquanta, s'ha afegit una quantitat considerable d'entrades noves al nomenclàtor de la ciutat, a causa de l'expansió del nucli urbà de Lluçmajor. Entre les noves inclusions destaca el gran nombre de noms de caràcter geogràfic. La majoria d'aquests fan referència a regions de la geografia espanyola, un contrast important amb la situació anterior, en què es referien simplement a altres localitzacions connectades de l'illa. Aquestes mencions geogràfiques pareixen una forma de fer referència a l'àmbit nacional sense necessitat de recórrer a figures polítiques o històriques. A partir dels anys seixanta es reforcen també les figures locals i torna a l'agenda del nomenclàtor l'ús de referències autòctones. Una vegada més, els noms religiosos no conformen el grup més nombrós, però el seu increment constant al llarg de l'edat contemporània i la seva resiliència superior a la resta de categories fa que al segle XXI s'alcin com el grup més nombrós del nomenclàtor.

Taula 8: Canvis a partir de la Transició

Franquisme	Actual
c. Ruíz de Alda	c. de Bons Aires
c. Jose Antonio Primo de Rivera	c. del Born
c. Alférez Palmer	c. de l'Adoberia
c. S. Tomás Mut	c. de Francesc Santceloni
c. General Franco	c. de la Constitució
c. Calvo Sotelo	c. del Vall
c. Cardenal Rossell	c. del Fotògraf Toni Catany
c. Falangista M. Ballester	(part de la) plaça d'Espanya
c. Luna	c. de Sant Vicenç de Paül
c. Historiador Terrassa	c. de Guillem Terrassa
c. Miguel Munar	c. de Francesc Aulet
av. General Moscardó	rda. de Migjorn
c. M. Rubí	c. de l'Estrella
c. General Goded	c. de la Fira
c. Soldado Oliver Noguera	c. dels Foners
c. Jienetes de Alcalá	c. de Joan Xamena
pl. Pinos	pl. del Pare Bartomeu Salvà
av. Carrero Blanco	rda. de Ponent
av. P. J. Boscana	
c. Gómez Ulla	c. de Montserrat Parets

6. Interpretació de les dades

Més de cent anys després ens trobem, doncs, un nomenclàtor considerablement diferent del de principis del xx. Abans d'entrar en les diferències, crida l'atenció la constant més evident entre aquests dos gràfics. Com ja s'ha anat comentant al llarg del text, la quantitat mínima de canvis en els noms religiosos, juntament amb l'afegiment progressiu de nous durant totes les èpoques, han fet que el nombre es mantingui bàsicament igual (29 % al segle XIX i 27 % a l'actualitat), fins i tot a pesar de l'increment considerable en el nombre oficial de carrers (de 52 a 122). Així i tot, cal tenir en compte que molts d'aquests noms vinculats amb la religiositat també contenien sovint referències autòctones. Aquesta proporció és habitual en les poblacions petites, però en el cas de les ciutats el creixement ràpid dels segles XIX i XX sol compensar la resiliència dels noms religiosos simplement amb la gran quantitat de noms nous afegits. A les grans urbs espanyoles, els

personatges tant locals com nacionals eventualment sobrepassen les mencions religioses, i arriben a ocupar més d'un 40 % del total de noms, com és el cas de Madrid i Barcelona (Sánchez-Costa, 2009). A Lluçmajor, es pot veure com si sumem aquests dos grups amb tendència a l'alça el nomenclàtor s'està movent en aquesta direcció (de 9 % a 26 %), però encara no es troba al nivell de poblacions de més gran grandària.

Taula 9: Noms afegits des de la Transició

Noms nous	
c. d'Andalusia	c. de Navarra
c. d'Aragó	c. de l'Olivera
c. de Bahía Blanca	c. del Prevere Tomàs Monserrat
c. del carreró d'en Rigo	c. de la Reina Esclaramunda
c. de Castella	c. del Retorn
c. de Catalunya	c. de Sant Josep
c. de l'Esport	c. de Santa Càndida
c. de Fleming	c. de Sor Teresa Vanrell
c. de Fra Jeroni Boscana	c. de Tarragona
c. de Francesc Moragas	c. de València
c. de Francesc Pomar	c. de la Vila de Madrid
c. de Gabriel Ramon Julià	c. de Sant Vicenç de Paül
c. de Bartomeu Sastre Garau	ptge. del Molí d'en Barret
c. de Mateu Monserrat	ptge. del Molí d'en Gaspar

El canvi més significatiu resta, per tant, en la reducció considerable dels noms autòctons, de 38 % a 24 %, en favor de l'expansió de figures locals (passen del 4 % al 17 %) i nacionals (del 5 % al 9 %), i dels noms geogràfics (del 5 % al 12 %). L'increment dels noms geogràfics també és homologable a la resta del país, encara que una vegada més la proporció urbana és bastant major (supera normalment el 30 %). En el futur, seria interessant realitzar una comparació més en profunditat amb l'evolució dels noms de Palma, que per exemple pareix més propera a Lluçmajor que a Barcelona en l'ús de referències geogràfiques. Desgraciadament, fins ara aquest és un tema relativament inexplorat i els treballs recents que hi ha al respecte, com és el de Gabriel Alomar-Garau (2023), s'apropen a la qüestió des d'una òptica diferent.

Els noms que fan referència a institucions, ideals o altres conceptes abstractes es redueixen en proporció, del 18 % a l'11 %. Això es deu principalment al fet que el seu augment és en general inferior en proporció a la resta de categories. No es tracta d'una evolució anormal, ja que, com s'ha anat comentant, altres categories s'imposen a tots els nomenclàtors urbans durant el segle xx.

Crida l'atenció que encara entrat el segle ^{xxi} hi ha una única menció a una dona fora de l'àmbit religiós, la Reina Esclaramunda de Foix. El nombre augmenta a cinc de cent vint-i-dos, si comptem totes les referències a noms femenins, incloent-hi a la Mare de Déu, Santa Càndida, Santa Catalina Tomàs i Sor Teresa Vanrell. D'aquests cinc, només una és una dona viva en els darrers cinc-cents anys amb algun tipus de connexió amb Lluçmajor. En comparació, els noms masculins, si només comptem personatges específics fora de l'àmbit religiós, ja sumen vint-i-cinc. El nombre s'alça a cinquanta si afegim els personatges religiosos (normalment més concrets que en el cas de les dones), però sense comptar les referències a llinatges (d'en Mut, d'en Barceló, etc.).

Taula 10: Nomenclàtor actual de Lluçmajor

Religiosos	Geogràfics	Abstractes	Política nacional	Autòctons	Local
c. del Bisbe Taixequet	pl. d'Espanya	c. de la Bandera	pg. de Jaume III	c. de l'Orient	Política
c. del Bisbe Jaume	c. d'Andalusia	c. de la Constitució	c. de Jaume II	c. del Born	c. d'Antoni Mut
c. de Sant Francesc	c. d'Aragó	c. de la Cúria Reial	c. del Príncep	c. Major	c. de Nicolau Taberner
c. de Fra Joan Garau	c. de Bahía Blanca	c. de l'Esperança	c. de Jaume I	c. del Vall	c. de Francesc Aulet
c. del Pare Ripoll	c. de Campos	c. de l'Esplai	rda. de Carles V	c. del Nord	c. Gabriel Ramon Julià
pl. de Sant Bonaventura	c. del Cap Puig	c. de l'Esport	c. de la Cúria Reial	c. de la Font	c. de Bartomeu Sastre Garau
c. del Bisbe Roig	c. de Castella	c. de Gràcia	c. de la Reina Esclaramunda	c. de la Marina	c. de Joan Aulet
c. dels Àngels	c. de Catalunya	c. de la Pau	Nacionals / insulars	rda. de Migjorn	c. Mateu Monserrat
c. del Cel	c. de Ciutat	c. del Retorn	c. d'Antoni Maura	c. de l'Adoberia	c. de Pere Antoni Mataró
c. del Convent	c. de Galdent	c. de la Unió	c. de Fleming	c. d'en Barceló	av. Ramon de Sant Martí

Religiosos	Geogràfics	Abstractes	Política nacional	Autòctons	Local
c. Fra Jeroni Boscana	c. de Navarra	c. de la Hispanitat	c. Francesc Moragas	c. del Cap Puig	c. d'Antoni Ramis
c. del Monestir	c. de Tarragona	c. del Sol	c. de Ramon Llull	c. del carreró d'en Rigo	c. Montserrat Parets
c. de les Monges	c. de València	c. del Migdia		c. de la Fira	c. d'en Ripoll *
pl. del Pare Bartomeu Salvà	c. de Bons Aires			c. de Galdent	Cultura
c. del Pare Caldés	c. de la Vila de Madrid			c. d'en Gamundí	c. d'Antoni Torrandell
pl. de la Mare de Déu de Gràcia				c. del Grup Escolar	c. d'Antoni Garcias
c. del Prevere Tomàs Monserrat				c. d'en Melià	c. del Fotògraf Toni Catany
c. de Ramon Llull				c. Menor	c. d'en Pere de son Gall
c. de Sant Antoni				c. d'en Mut	c. de Francesc Pomar
c. de Sant Isidre Llaurador				c. de l'Olivera	c. de Guillem Terrassa
c. de Sant Joan				c. d'en París	c. de Joan Xamena
c. de Sant Josep				rda. de Ponent	pl. de Rufino Carpena
c. de Sant Llorenç				c. d'en Sala	c. d'en Rigo *
c. de Sant Miquel				c. Nou	
c. de Sant Pere				c. del Sindicat	
c. de Sant Vicenç de Paül				c. dels Paraires	
c. de Santa Càndida				c. dels Pescadors	
pl. de Santa Catalina Thomàs				ptge. del Molí d'en Barret	
c. de la Parròquia				ptge. del Molí d'en Gaspar	
c. de Sor Teresa Vanrell					
c. de Miquel Salvà					
c. de Francesc Santceloni					
c. de Guillem Terrassa					

Taula 11: Comparació del nomenclàtor del segle XIX amb l'actual

	Segle XIX	Actual
Religiosos	29 %	27 %
Geogràfics	5 %	12 %
Abstractes	18 %	11 %
Figures nacionals	5 %	9 %
Autòctons	38 %	24 %
Figures locals	4 %	17 %

7. Conclusions i futura investigació

Segons Ricoeur (1995) la identitat de les persones està directament lligada a la narrativa, ens valem de relats en el nostre dia a dia per donar sentit a la realitat al nostre voltant, establint continuïtats en el temps, però també canvis dinàmics. Val la pena, doncs, demanar-se què ens explica el relat que contenen els carrers de Lluçmajor. Estudiant l'evolució dels canvis de noms podem veure la mateixa història que es repeteix a tants d'altres municipis: la d'un segle XX ple de convulsions polítiques i alhora l'herència d'un segle XIX ple de carències. Lluçmajor, a més a més, es troba en un punt mitjà entre les ciutats que adopten la retòrica nacional modernista i on l'expansió dilueix les seves particularitats autòctones i els pobles, que experimenten aquests canvis de forma més llunyana. Si bé Lluçmajor s'acosta molt més al món urbà que al rural, les seves particularitats fan que sigui un cas d'estudi amb molt de valor.

Darrerament, es planteja la idea d'utilitzar en alguns estudis sociològics dades toponímiques per suplir la falta d'informació estadística específica en l'àmbit local. Personalment, soc escèptic a aquesta metodologia, però estudis futurs podrien fer ús de les dades aquí aportades per contrastar tesis com aquesta. Comprovant, per exemple, si vertaderament existeix una correlació útil entre el nombre de topònims religiosos d'un municipi i la religiositat de la seva població. Així mateix, un estudi comparat de la toponímia llucmajorera amb la d'altres municipis de l'illa o inclús d'Espanya podria ajudar a entendre'n millor les particularitats.

També seria interessant que investigacions futures se centressin a aclarir les incògnites al voltant de quan o qui realitza la majoria dels canvis de noms que s'han quedat fora d'aquest estudi. Hi ha diferències en els noms que escullen les esquerres i les dretes? Han canviat alguns patrons toponímics a partir de la Transició? Així mateix, valdria molt la pena continuar estudiant l'expansió urbanística de s'Arenal i intentar dissipar alguns dels dubtes que encara tenim sobre el seu passat urbà.

Finalment, seria de valor consultar més en profunditat l'opinió dels diferents sectors de la població de la localitat sobre el nomenclàtor i els canvis que ha sofert. Com també qüestionar-se detingudament (com ja es va començar a fer durant la presentació a les Jornades) l'ètica que hi ha darrere d'alguns dels noms que s'han mantingut al nomenclàtor, com és el cas del general Valeriano Weyler, o la falta crònica de representació femenina en el mapa de Lluçmajor.

Esper que aquesta comunicació haurà contribuït, en la mesura del possible, a esclarir alguns dels dubtes recurrents sobre el nomenclàtor d'aquesta localitat, i a formular-ne d'altres perquè siguin esclarits en el futur. O, com a mínim, exposar, a través de la història, la poca trivialitat que hi ha darrere un fet que pot parèixer tan superflu com són els noms dels carrers.

Bibliografia

- ALOMAR GARAU Gabriel (2023). «Tipologia dels noms dels carrers de Palma (Mallorca): una proposta de caracterització cartogràfica». *Onomàstica*, 9, 13-45.
- ÁLVAREZ JUNCO, José (2019). *Mater dolorosa: La idea de España en el siglo XIX*. Barcelona: Taurus.
- ÁLVAREZ JUNCO, José i DE LA FUENTE MONGE, Gregorio (2017). *El relato nacional. Historia de la historia de España*. Barcelona: Penguin Random House Grupo Editorial - Taurus Historia.
- AZARYAHU, Maoz (1986). «Street Names and Political Identity: The Case of East Berlin». *Journal of Contemporary History*, 21, 581-604. <<https://doi.org/10.1177/002200948602100405>>
- AZARYAHU, Maoz (1996). «The Power of Commemorative Street Names». *Environment and Planning D: Society and Space*, 14 (3), 311-30. <<https://doi.org/10.1068/d140311>>
- DAVID, Jaroslav (2013). «Street names – Between ideology and cultural heritage». *Acta Onomástica*, 54 (1), 53-60.
- GONZÁLEZ CALLEJA, E. et al. (2021). *La Segunda República española*. Barcelona: Pasado & Presente.
- GONZÁLEZ FARACO, Juan Carlos i MURPHY, Michael Dean (1997). «Street Names and Political Regimes in an Andalusian Town». *Ethnology*, 36 (2), 123-148. <<https://doi.org/10.2307/3774079>>
- GIL NOVALES, Alberto (1993). «Exaltación liberal y republicanismo en España». *Revista de Historia Moderna*, 12, Article 12. <https://doi.org/10.14198/RHM1993.12.07>
- FONT OBRADOR, Bartomeu (1995). *Historia de Lluçmajor. Vol. VI: El siglo XIX*. Ajuntament de Lluçmajor.
- GENOVART RAPADO, Maria Consolació (2013). «La toponímia urbana de Petra: Aprofitament didàctic». *XXIV Jornada d'Antroponímia i Toponímia: VI Seminari de Metodologia en Toponímia i Normalització Lingüística. (Petra)*, p. 84-96.
- IZU BELLOSO, Miguel José (2010). «La toponímia urbana en el Derecho español». *Revista de Administración Pública*, 181, 267-300.
- LINZ, Juan José (1992). «Los nacionalismos en España: Una perspectiva comparada». *Historia y Fuente Oral*, 7, 127-135.
- RICOEUR, Paul (1995). *Oneself as Another*. Trans. Kathleen Blamey. Chicago: Chicago University Press.

- RIQUER I PERMANYER, Borja de (1994). «Aproximación al nacionalismo español contemporáneo». *Studia Historica. Historia Contemporánea*, 12, 11-29.
- RIQUER I PERMANYER, Borja de (1999). «España, nación de naciones?». *I Jornadas Jaume Vicens Vives*. Ed. Anna Maria Garcia Rovira. Girona: Universitat de Girona.
- SÁNCHEZ-COSTA, Fernando (2009). «Cultura histórica y nombres de calles: Aproximación al nomenclátor contemporáneo de Barcelona y Madrid». <<https://doi.org/10.2307/3774079>> *Memoria y civilización: anuario de historia*, 12. 217-51. Universitat Internacional de Catalunya.
- VERDERY, Katherine (1995). *National Ideology Under Socialism: Identity and Cultural Politics in Ceausescu's Romania*. Oakland: University of California Press.
- YOUNG, CRAIG I LIGHT, Duncan. (2017). «The politics of toponymic continuity: The limits of change and the ongoing lives of street names». *The Political Life of Urban Streetscapes: Naming, Politics and Place*, 185-201. New York: Routledge.

EL MARÈS: ORIGEN DEL PATRIMONI ARQUITECTÒNIC I PAISATGÍSTIC DE LLUCMAJOR

Catalina Salvà Matas

Resum

Aquesta comunicació té com a principal objectiu revisar els elements patrimonials arquitectònics i paisatgístics del municipi de Lluçmajor i oferir una nova mirada a partir de la seva materialitat. El marès ha estat el material de construcció per excel·lència a l'illa de Mallorca i especialment a Lluçmajor, on el 90 % del seu territori està conformat per marès.

En l'àmbit metodològic, es proposa l'anàlisi dels elements presents als dos catàlegs de patrimoni existents al municipi des de la seva materialitat constructiva (el Catàleg de Béns Immobles de Lluçmajor, aprovat inicialment el 2005, i el Catàleg de Protecció del Pla de Reconversió Integral de la Platja de Palma, aprovat definitivament el 2015). Així mateix, es vol proposar d'ampliar la revisió dels elements actualment catalogats incorporant-hi altres béns etnològics destacats a moltes fonts historiogràfiques locals (com és el cas de les nombroses recerques de Calviño i Clar, Mas i Sacarès o Rosselló Verger, entre d'altres) introduint els nous paràmetres i els tipus de béns proposats pel Pla Territorial de l'Illa de Mallorca, per la Llei de patrimoni històric de les Illes Balears o per l'Estratègia de paisatge del Consell de Mallorca. El marès com a element comú entre totes les tipologies de béns patrimonials llucmajorers aporta també la «uniformitat de material i estil» (Rosselló Verger, 2006: 23), que inspira un reconeixement de valor de conjunt no només a escala urbana sinó també a escala de territori, establint un veritable equilibri territorial tant des de l'obtenció de la pedra com per la generació del patrimoni construït llucmajorer.

1. El marès, clau de la construcció llucmajorera

Aquesta comunicació comença amb un préstec al Dr. Rosselló Verger, en el qual se cita l'inici del segon capítol del seu llibre *Les Illes, redescobertes*, que té per títol «El marès, clau de la construcció balearica»: «Un viatger atent que repassi,

encara que sigui lleugerament, l'arquitectura preturística, descobrirà una rara uniformitat de material i estil, sobretot a l'edificació urbana o paraurbana. N'és responsable l'ús predominant del marès» (2006, 23). I afegeix: «des de la muralla talaïòtica a les catedrals, des de la barraca de roter més humil fins al casal neoclàssic més sumptuós, el predomini del marès és fàcil de comprovar, tant a les zones urbanes com a les rurals» (2006, 32). En aquestes dues frases Rosselló Verger, tot i que es refereix al conjunt de les nostres illes, podria ben bé referir-se a Lluçmajor, i mostra d'això és la fotografia que es presenta a continuació.

Vista aèria de Lluçmajor. Font: www.visitlluçmajor.com

El marès al nostre municipi ha estat molt present en la construcció dels edificis tant de l'entorn urbà de la vila com també del territori rural i, per tant, això permet intuir que el marès hauria de ser una part essencial del nostre patrimoni construït. Per aquest motiu, aquesta comunicació té com a objectiu principal la revisió dels béns patrimonials arquitectònics i paisatgístics del municipi de Lluçmajor a partir de l'estudi de la seva materialitat, concretament la presència del marès a tots els elements que podríem anomenar patrimonials.

2. Els catàlegs de patrimoni a Lluçmajor

La Llei del patrimoni històric de les Illes Balears, en el seu article 1.2 diu: «El patrimoni històric de les Illes Balears s'integra de tots els béns i valors de la cultura, en qualsevol de les seves manifestacions, que revelen un interès històric, artístic, arquitectònic, arqueològic, historicoindustrial, paleontològic, etnològic, antropològic, bibliogràfic, documental, social, científic i tècnic per a les Illes Balears». I els catàlegs de patrimoni són els documents que recullen tots

aquests béns i, segons l'article 14 de la mateixa llei, es redacten per inventariar i regularitzar els «béns que, tot i no tenir la rellevància que els permetria ser declarats béns d'interès cultural, tenen prou significació i valor per constituir un bé del patrimoni històric a protegir singularment». Per això es poden considerar com a representants del que té valor per a la societat.

A Lluçmajor, actualment, existeixen dos catàlegs de patrimoni. El primer és el Catàleg de Béns Immobles,¹ que va ser redactat en el context de la Revisió del Pla General d'Ordenació Urbana de Lluçmajor, aprovat inicialment el desembre de 2005, i que abastava tot el terme municipal. El fet que aquest catàleg no arribés a obtenir mai l'aprovació definitiva li proporcionà una utilitat només com a document informatiu, però no el va fer executiu en l'àmbit legislatiu,² és a dir, actualment no té cap valor normatiu.

L'altre catàleg que existeix al nostre municipi és el Catàleg de Protecció del Patrimoni Històric,³ que es va redactar complementàriament al Pla de Reconversió Integral de la Platja de Palma. A diferència de l'anterior, aquest sí que va assolir l'aprovació definitiva, l'abril de 2015, i, per tant, la seva aplicació és d'obligat compliment.

2.1. Elements catalogats

L'estudi d'aquests dos documents cataloga un total de 1.013 béns en tot el nostre terme municipal, que corresponen a tipologies molt diferents. Concretament, el CBI recull un total de 993 elements que es reparteixen en les següents categories: 514 d'arquitectura civil, dels quals 366 es troben al nucli urbà de Lluçmajor, 6 es troben a altres nuclis urbans⁴ i 142 es troben en sòl rústic; 14 d'arquitectura industrial; 24 d'arquitectura militar; 5 d'arquitectura religiosa; 86 molins, dels quals 24 es troben al nucli urbà de Lluçmajor i 62 en sòl rústic; 149

1 A partir d'ara per citar aquest catàleg es farà servir la sigla CBI.

2 El Reial decret 1346/1976, de 9 d'abril, pel qual s'aprova el text refós de la Llei sobre règim del sòl i ordenació urbana, article 56, especifica que «els plans, normes complementàries i subsidiàries, programes d'actuació urbanística, estudis de detall, projectes, normes, ordenances i catàlegs seran immediatament executius una vegada publicada la seva aprovació definitiva».

3 A partir d'ara per citar aquest catàleg es farà servir la sigla CPPH.

4 Quatre d'aquests béns es troben a s'Arenal i dos a s'Estanyol.

béns etnològics;⁵ 14 creus; 6 béns paisatgístics,⁶ i 181 jaciments arqueològics. D'altra banda, el CPPH cataloga un total de 20 elements dins el terme municipal de Lluçmajor, dels quals 8 són d'arquitectura civil, 1 és d'enginyeria civil, 2 són d'arquitectura religiosa, 2 són béns etnològics i 7 són béns d'interès paisatgístic.

L'estudi de tots aquests elements permet fer veure que no tots responen a les mateixes qualitats, valors o característiques, tot i que es trobin englobats dins denominacions més genèriques o de caire general. La mescla de tipologies de béns, alhora, transmet la riquesa del patrimoni llucmajorer tant pel que fa als nombrosos jaciments arqueològics com per la gran presència d'elements etnològics rellevants, que es materialitzen, principalment, en edificis o elements construïts, com és el cas dels nombrosos béns etnològics. Aquesta categoria engloba elements tan variats com barraques, fars, escars, viaductes, infraestructures de gestió del bé de l'aigua (com aljubs, fonts, pous, síquies, sínies, cisternes o basses) i, fins i tot, una de les primeres⁷ pedreres de marès catalogades a Mallorca.

2.2. Materialitat dels elements catalogats

Sense voluntat de ser una recopilació exhaustiva, a continuació s'ha volgut exemplificar amb fotografies extretes directament dels catàlegs una selecció dels tipus de béns que s'han considerat valuosos per a la identitat del nostre municipi.

5 D'aquests 149 béns, 51 no s'han pogut analitzar ja que les corresponents fitxes no es troben publicades al web divulgatiu del document. Tot i això, a l'índex del catàleg apareixen referenciats.

6 Aquests béns no s'han pogut analitzar ja que les corresponents fitxes no es troben publicades al web divulgatiu del document. Tot i això, a l'índex del catàleg apareixen referenciats.

7 El primer catàleg de patrimoni realitzat a Mallorca que incorpora pedreres de marès és el de Muro (redactat l'any 2004) i el segon, el de Lluçmajor, és a dir, el CBI de 2005. Concretament, les pedreres de Son Fullana són les primeres pedreres de marès subterrànies catalogades en tot Mallorca (Salvà Matas, 2021, 235-241).

Onze exemples dels béns llucmajorers catalogats. D'esquerra a dreta: habitatge al carrer d'Antoni Maura, 10; habitatge al carrer del Bisbe Taixequet, 21; habitatge al carrer Major, 52; síquia de Randa; creu Daurada; pont del ferrocarril damunt el torrent des Jueus; possessió de Son Garcies d'en Ferretjans; torre de la possessió de sa Torre; molí d'en Sala; pedreres de Son Fullana, i aljub des Frares. Font: CBI.

La comparació d'aquests 11 béns mitjançant les seves respectives fotografies⁸ permet fer veure que tot i la diversitat d'èpoques, estils i elements hi ha un tret que és comú en tots ells i aquest el que representa a la seva materialitat, és a dir, la presència de marès que fa que tots aquests elements es fusionin entre si amb una uniformitat cromàtica, tot i que no disposen majoritàriament de cap revestiment, sinó que mostren de manera evident el material amb què estan construïts. Aquest és un fet molt comú a la nostra illa, especialment a Lluçmajor.

Com es fa notar al títol d'aquesta comunicació, parlar d'arquitectura i patrimoni llucmajorer és parlar de marès, ja que és el factor comú a tots aquests elements. Això implica la necessitat de visitar aquests béns catalogats a partir de la seva materialitat vinculada a la presència del marès, ja sigui de manera completa i totalment visible com de manera parcial i destacada en forma d'elements puntuals. Per aquest motiu, metodològicament, s'han analitzat des d'aquesta perspectiva la totalitat dels elements presents als dos catàlegs municipals. Les conclusions d'aquesta anàlisi es presenten a continuació.

⁸ Aquesta recopilació d'imatges mostra: 4 exemples d'arquitectura civil (els habitatges situats als carrers Antoni Maura, 10; Bisbe Taixequet, 21, i Major, 52, i la possessió de Son Garcies d'en Ferretjans), 1 exemple d'arquitectura militar (la torre de la possessió de sa Torre), 1 exemple de molins (el molí d'en Sala, situat a l'avinguda de Carles V, 128), 1 exemple de creus (la creu Daurada, situada al carrer Ciutat, 2) i 4 exemples de béns etnològics (la síquia de Randa, el pont del Ferrocarril damunt el torrent des Jueus, les pedreres de Son Fullana i l'aljub des Frares, situat a la cantonada del carrer Convent i el carrer Pare Ripoll).

Estudi de la presència de marès als béns catalogats. Font: elaboració pròpia.

El CBI resulta que està format en un 75 % per elements de naturalesa arquitectònica, és a dir, es tracta de béns que són edificis, construccions o elements construïts, els quals es diferencien dels jaciments arqueològics i dels béns paisatgístics, que identificaríem per altres qualitats. Per tant, això suposa un total de 748 béns que s'han estudiat a partir d'aquesta òptica. Els resultats d'això han estat interessantíssims, ja que d'aquests, només a 23 no hi trobem presència de marès, fet que significa que 719 dels béns estan construïts amb marès, és a dir, un 96 %. Més concretament, 484 es caracteritzen per visibilitzar el marès completament, i aquesta és la seva materialitat principal, i 235 es troben construïts parcialment amb marès. En el cas del catàleg de la Platja de Palma, trobem el mateix paral·lelisme, tot i que la gran part de béns catalogats són més recents, la majoria dels quals també comparteixen una materialitat vinculada al marès.⁹

2.3. Cartografia dels elements catalogats

La història urbana de Llucmajor es caracteritza per formar part dels pobles de nova creació projectats pel rei Jaume II i les seves Ordinacions del 1300, i un dels elements més identitaris d'aquesta nova organització territorial i urbana medieval que ha perdurat fins als nostres dies és el Quadrat: un traçat conformat per un quadrat quasi perfecte d'uns 450 metres de costat, que ocupa exactament

⁹ Un total de 8 elements tenen el marès com a material principal, 10 inclouen el marès parcialment i 2 no tenen marès.

una superfície de 29 quarterades,¹⁰ delimitat pels actuals carrers Vall, Convent, Jaume II i Major i, alhora, connectat amb l'exterior per tres carrers: Campos, Font i Ciutat, que el travessen pel bell mig i que articulen la vila amb el territori.

Ortofotografies del nucli urbà de Lluçmajor dels anys 1956 i 2021. Font: IDEIB.

La retrospectiva que ens ofereix l'ortofotografia de l'any 1956 mostra d'una manera totalment evident la pervivència d'aquest traçat medieval i la seva capacitat d'organització dels eixamples en segles posteriors, on la prolongació natural del carrer de la Font esdevé l'eix urbà format pels carrers Bisbe Taixequet, Antoni Maura i passeig de Jaume III. El nucli actual és hereu d'aquesta organització urbana i reconeix la importància d'aquests eixos de connexió territorial dins el mateix Quadrat. Aquests són els primers exemples d'implantació d'un canvi de model de l'espai públic urbà basat en la prioritització dels vianants que, tímidament, comença a implantar-se a la nostra vila. Em refereixo, evidentment, als projectes de conversió en zona de vianants de la plaça d'Espanya i el sistema de carrers que se'n deriven: Fira, Bisbe Taixequet, Ciutat o, puntualment, Born.

Tornant al patrimoni arquitectònic i seguint la depuració dels béns incorporats als catàlegs llucmajorers, resulta que una gran part d'aquests es troben al nucli urbà de Lluçmajor, concretament un total de 406 (és a dir, un 41 % de tots els elements catalogats), que s'han volgut cartografiar i ubicar expressament per a aquesta comunicació en un document inèdit fins al moment.

¹⁰ Vint-i-nou quarterades equivalen a una superfície de 20,9 ha.

Localització dels béns catalogats pel CBI situats al nucli urbà de Lluçmajor i construïts amb marès. Font: elaboració pròpia.

Aquesta feina constata una vegada més la importància del Quadrat per a la nostra vila, ja que, com es pot observar claríssimament, la majoria de béns cartografiats es troben inscrits o delimitats per aquest Quadrat. Alhora, és interessant afegir que la pervivència del Quadrat com a identitat urbana¹¹ es troba també identificada per l'actual planejament vigent de Lluçmajor i és reconeguda per una qualificació específica¹² que, en principi, preveu la «conservació i manteniment de l'estructura urbana i la tipologia arquitectònica», tot i permetre's intervencions de reforma que, obligatòriament, han de conservar les característiques tipològiques a les façanes i els elements constructius fonamentals.

Aquesta cartografia permet reconèixer també uns àmbits de major concentració d'elements patrimonials: els voltants de la plaça d'Espanya i el carrer de la Constitució, el duo de carrers Bons Aires i Born, el carrer de la Font al seu tram interior del Quadrat, el carrer de Jaume I i el primer tram de Bisbe Taixequet. Curiosament, també la majoria de molins urbans se situen fora del Quadrat, i actuen gairebé de portes de transició entre els camins i els carrers, per exemple el molí d'en Seguí (situat al final del carrer del Monestir), el molí d'en Dragonet

11 És interessant la proposta del Pla Territorial de l'Illa de Mallorca de protecció del que anomena «conjunts urbans» mitjançant la norma 46, on especifica que «El planejament municipal haurà de delimitar, en els nuclis tradicionals on n'hi hagi, una zona de nucli antic (o centre històric) del nucli urbà, que abasti l'àrea més rellevant pel que fa a la conservació patrimonial de tipologies tradicionals, a la persistència de trames urbanes originals i al seu creixement cap a altres nuclis, si n'hi hagués (ravals). La zona així delimitada haurà de ser objecte de protecció i conservació».

12 Es tracta de la Qualificació 1 del Pla General d'Ordenació Urbana de 1984, definida en les normes urbanístiques en l'article 63, el qual preveia la redacció d'un pla especial de protecció (mai redactat) per tractar-se d'una trama urbana d'interès històric i estètic, textualment.

(al final del carrer de l'Orient) o el molí d'en Perdiu (al final del carrer de Ciutat), entre molts altres. La resta de béns es troba en una situació de dispersió a tota la vila.

Proposta d'ampliació localització dels béns catalogats. Font: elaboració pròpia.

La recerca i transcripció cartogràfiques, però, mostren que hi ha elements que responen a criteris equivalents i que no es troben incorporats al catàleg. Per aquest motiu, m'he permès fer una proposta d'ampliació i incorporació d'aquests elements que permeten completar i preservar la identitat llucmajorera mitjançant la proposta de creació d'un conjunt urbà.¹³ D'aquesta manera, s'afegirien com a mínim 167 nous béns que permetrien mantenir i reforçar el caràcter de certs eixos estructurants de la nostra vila, com és el cas dels carrers Antoni Maura o Sant Miquel (que pràcticament no tenien presència al catàleg).

No obstant això, es vol fer constar la necessitat d'incorporar altres elements que també han estat totalment rellevants per a la història del nostre municipi i que han estat completament obviats pel catàleg redactat: el cas del passat industrial de Lluçmajor vinculat a la producció de calçat de pell. La localització de les fàbriques o tallers¹⁴ que encara romanen drets seria crucial i necessària per

13 Entès a partir del que proposa la norma 47.1.a del Pla Territorial Insular de Mallorca «béns d'interès paisatgístic i ambiental, entenent com a tals no tan sols els espais amb valors naturals destacats (orografia, hidrografia, flora i fauna), sinó també tots aquells conjunts urbans (carrers, barris, etc.) amb unes característiques determinades que els confereixen una unitat valorable des d'un punt de vista etnològic, històric o social».

14 La localització exacta de totes les fàbriques i tallers de fabricació de calçat que han existit a Lluçmajor seria una tasca interessant a realitzar per a la conservació de la memòria del passat industrial de la vila. Una primera aportació sobre aquest tema la proporciona Vidal Nicolau (2012, 27), que ubica cartogràficament 55 tallers i fàbriques actius l'any 1925, tot i que no n'especifica l'adreça exacta.

completar aquest catàleg. Per aquest motiu s'han pogut afegir les fàbriques de Can Pares, Can Company (actual PAC) o Ca sa Randilla, que són de les poques fàbriques o tallers que encara es conserven, tot i la seva transformació i adaptació a nous usos. Altres com Can Pola o Can Reus (enderrocades per a la construcció d'habitatges), Can Tem des Cafè (enderrocada per a la construcció del nou PAC) o Can Claret (enderrocada per a la construcció d'una superfície comercial) no han patit la mateixa sort i ja només existeixen com a records.

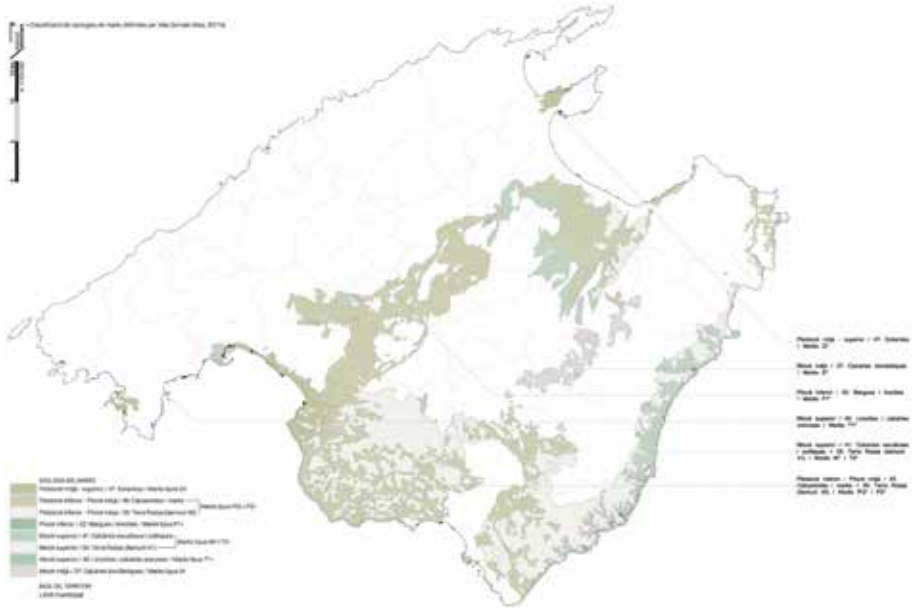
La nova imatge d'aquest conjunt urbà permetria reconèixer i identificar d'una manera molt més clara aquesta identitat unitària del patrimoni construït llucmajorer que es trobaria lligat per aquesta materialitat comuna de marès, present en aquest catàleg ampliat de 573 béns cartografiats¹⁵ de la nostra vila. I per aquest motiu és necessari començar a parlar del marès, ja que sense aquesta pedra no hauria estat possible l'existència tal com la coneixem del nostre entorn urbà, ni tampoc la història del nostre poble seria la mateixa.

3. Llucmajor: un territori de marès

Per ser un material tan present i emprat des de tots els segles és fàcil imaginar que aquesta pedra hauria de ser molt present al nostre territori i, efectivament, ho és. En investigacions prèvies (Salvà Matas, 2021) he intentat reproduir la presència de marès a la geologia de Mallorca elaborant una cartografia geològica del territori de marès. D'aquí apareix una primera constatació, i és que el terme municipal de Llucmajor pràcticament té marès en tota la seva extensió, concretament el 90 % del seu territori és de marès i el 94 % de tota la seva costa també.¹⁶ Això ha comportat que, històricament, Llucmajor hagi estat un municipi capdavanter en la producció de marès, ja que les pedreres neixen a partir de la seva vinculació al territori, i la possibilitat del seu establiment depèn inevitablement de l'afiorament del marès en aquest. Mostra d'això és l'existència de 235 pedreres de marès al nostre municipi, de les quals 8 segueixen actives, és a dir, extraient marès.

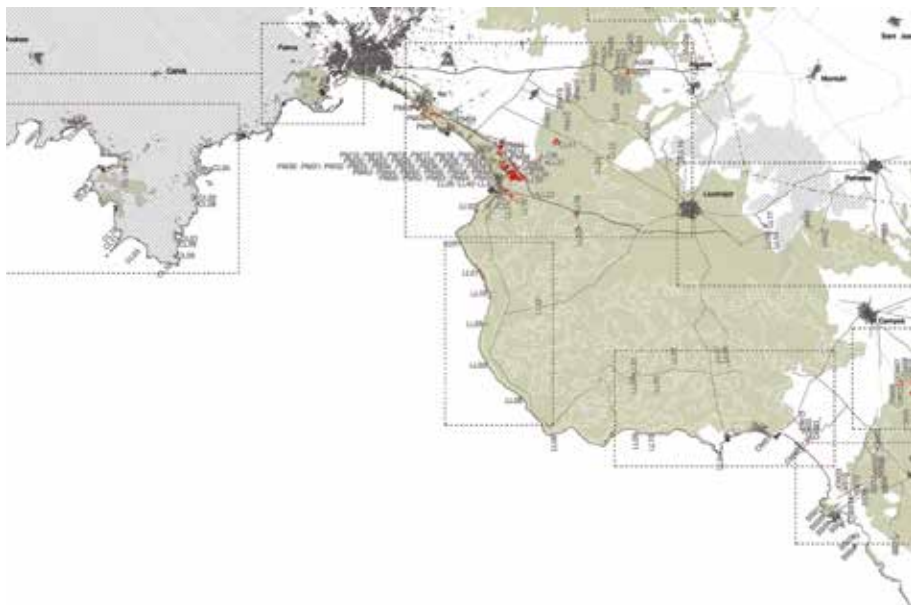
¹⁵ El nou inventari de béns catalogats al nucli urbà de Llucmajor incorporaria als 406 béns ja presents al catàleg 167 d'afegits a proposta de l'autora d'aquesta comunicació. La llista d'aquests elements nous s'adjunta com a annex a la comunicació.

¹⁶ En dades de superfície, 273 km² del terme municipal de Llucmajor es troben conformats per marès i, d'aquests, els trobem en 44 km de la seva costa.

Cartografia de la geologia de marès a Mallorca. Font: elaboració pròpia (Salvà, 2021).

Aquestes 235 pedreres llucmajoreres han existit al llarg de la història, algunes amb registres de fa més de 700 anys i d'altres generades a la darrera dècada, però tot i ser d'èpoques diferents el seu rastre territorial és permanent, és a dir, no es pot esborrar. Per aquest motiu, la cartografia mostra alhora la ubicació de la totalitat d'aquestes pedreres. Moltes d'elles existeixen integrades en el paisatge, i altres han desaparegut des d'una mirada epidèrmica del territori i la seva presència es troba enterrada en el subsol.

Cartografia de les pedreres de marès situades al municipi de Lluçmajor.

Font: elaboració pròpia (Salvà, 2021).

No obstant això, la cartografia mostra un territori llucmajorer on resulten cinc agrupacions de més intensitat d'aquestes pedreres, tot i l'omnipresència de la geologia de marès. Aquests conjunts es proposen també com a integrants del patrimoni paisatgístic del municipi i, a continuació, es descriuen a partir de les pedreres que integren.

3.1. Pedreres de s'Arenal

La primera agrupació de pedreres llucmajorera es troba a s'Arenal - ses Cadenes, conjunt compartit territorialment amb Palma on s'han cartografiat 205 pedreres. Destaquen les antigues pedreres de Son Verí (1870), es Castellet o es Fornàs. Històricament aquest conjunt ha produït molt marès, però en l'actualitat les poques pedreres que queden extreuen picadís.

3.2. Pedreres de la Seu

El següent conjunt és un dels més antics, ja que incorpora pedreres emprades per construir la Seu, les mïnes antigues datades de l'any 1400. Hi trobem les pedreres del cap Enderrocat, des Pou Salat, de la Seu, del cap Blanc, de sa Fossa, de s'Àguila i de sa Torre; això fa un total de 60 pedreres. En ser un conjunt

de pedreres ubicades totalment a la costa, moltes d'elles s'han conservat relativament intactes i, alhora, integrades com una part més del paisatge de penya-segats de la marina de Lluçmajor.

3.3. Pedreres de marina

Un altre conjunt, molt interessant, és el que inclou diverses pedreres actives, com ses Pedreres Noves o sa Màniga, juntament amb les pedreres de Son Rafeló (inactives), totes situades seguint l'eix de la carretera Militar. També incorpora per proximitat geogràfica les pedreres de s'Estelella, situades a la costa, que agrupen un total de 57 pedreres cartografiades.

3.4. Pedreres subterrànies

A continuació presento un conjunt invisible en l'àmbit paisatgístic, ja que està format principalment per pedreres de marès subterrànies. Inclou les pedreres llucmajoreres de Son Fullana i Son Mulet, i les de Son Guerau, So n'Oliver i Son Rossinyol de Campos, i es Monjos i Son Lluísó de Porreres. És un conjunt de poques pedreres cartografiades (només 24), però amb una gran extensió, ja que al ser subterrànies permeten un desenvolupament extraordinari des del subsol. Aquestes pedreres proveïren de marès l'església de Sant Miquel de Lluçmajor.

3.5. Pedreres de Galdent

Finalment parlaré de les pedreres probablement més famoses i anomenades de Lluçmajor: les pedreres de Galdent, també subterrànies i d'una espectacularitat increïble. Formen part també d'aquest conjunt les pedreres de sa Cabana i Son Garcies, de fundació recent i actives en els darrers anys, que extreuen marès no de manera subterrània sinó en superfície. Aquest conjunt consta només de 19 pedreres cartografiades, però és un dels més rellevants en la història llucmajorera, ja que l'alta qualitat del marès de Galdent, juntament amb el seu color ocre-daurat i la seva proximitat al nucli urbà el convertiren en un dels materials de proveïment directe per a l'arquitectura i la construcció del nostre territori. Hi ha registrat el seu proveïment per a la construcció de l'església de Sant Miquel,¹⁷ però, molt probablement, també els 572 béns cartografiats de la vila són la materialització de l'extracció d'aquest marès i, per tant, han contribuït de manera directa a la generació d'aquest nou patrimoni.

¹⁷ Segons Monserrat Sastre i Monserrat Ferrer (1998, 29), l'església de Sant Miquel es va construir amb marès de les pedreres de Son Fullana, Son Mulet i Galdent.

4. La necessitat d'incrementar, potenciar, reactivar i conservar el patrimoni

D'aquí sorgeix una de les primeres aportacions d'aquesta comunicació. D'una banda, evidenciant com la materialitat vinculada a la geologia del territori (el marès) i el seu domini per convertir-lo en recurs mitjançant la generació d'una tecnologia i saber constructiu propi acaba construint no només elements aïllats en un territori sinó que, precisament, aquesta condició de juxtaposició s'eleva a valorar-se com a conjunt. D'altra banda, la generació de la tradició de l'extracció de marès i la seva presència territorial es converteix en herència cultural i en testimoni etnològic de l'ofici d'extreure el marès, és a dir, dels trencadors. Per tant, la contribució de les pedreres de marès en la generació de patrimoni és més que evident i, alhora, la seva concepció com a patrimoni paisatgístic incorporada a una visió contemporània permetria incrementar substantivament aquest concepte, inclús des d'una òptica ecosistèmica d'aquest patrimoni.

Una altra visió interessant per concebre des d'una òptica contemporània el patrimoni és la seva comprensió com a element impulsor de canvis urbans. La necessitat de redacció i aprovació d'un catàleg de patrimoni per al nostre municipi no és només urgent sinó que és imprescindible que es produeixi en paral·lel a la revisió del Pla General d'Ordenació Urbana. Aprofitar la simultaneïtat de redacció dels dos documents permetria repensar la relació urbana amb els béns patrimonials, potenciant-los, no arraconant-los sinó fent-los protagonistes de l'espai urbà fomentant i transformant l'espai públic que els incorpora. Tots els béns etnològics de gestió de l'aigua, creus o edificis es podrien convertir en fites i punts singulars de l'espai públic, fet que permetria retornar el protagonisme també als ciutadans, dotant-los d'un espai públic amb condicions atmosfèriques millorades, augmentant l'habitabilitat d'allò no construït i tornant a introduir la vida als carrers.

L'increment i la potenciació del patrimoni no cal que sigui una càrrega sinó que, al contrari, pot ser el motor per a la seva reactivació des d'una òptica contemporània. La conservació dels elements patrimonials no n'implica la momificació, sinó que la voluntat de reactivació amb noves maneres d'habitar-los o la introducció de nous usos és totalment compatible amb la seva readaptació. Establir els criteris de conservació, però també els d'intervenció¹⁸

¹⁸ Segons l'article 41 de la Llei del patrimoni històric de les Illes Balears, la intervenció en un bé d'interès cultural «haurà de respectar els criteris següents:

i de transformació, permetrà la pervivència del nostre patrimoni, com un estrat més de la història de la qual ha format i forma part.

Finalment, la millor manera de conservar un patrimoni és conèixer-lo i, en conseqüència, viure'l. Aquesta comunicació ha pretès aprofitar aquest espai i aquest temps per mostrar el potencial arquitectònic, paisatgístic i territorial de la nostra vila a través d'un element tan comú i senzill com el marès. Així mateix, es proposa la conservació de les pedreres de marès, de manera integrada en el paisatge, per poder conservar materialment tot aquest patrimoni que, d'una altra manera, estaria predestinat a desaparèixer i, precisament, com indicava, entenent-lo com la clau no només de la construcció sinó també de la identitat llumajorera.

a) La conservació, la recuperació, la restauració, la millora i la utilització del bé haurà de respectar els valors que en motivaren la declaració, sense perjudici que pugui ser autoritzat l'ús d'elements, tècniques i materials contemporanis per a la millor adaptació del bé al seu ús i per valorar determinats elements o èpoques. b) Es conservaran les característiques tipològiques més remarcables del bé. c) S'evitarà la reconstrucció total o parcial del bé, llevat que se n'utilitzin parts originals i pugui provar-se'n l'autenticitat. Si fos necessari afegir materials o elements indispensables per a l'estabilitat, la conservació o el manteniment, aquests s'hauran de reconèixer per tal d'evitar el mimetisme. [...]

Bibliografia

- «Catàleg de béns immobles». A: Serveis municipals: urbanisme [en línia]. Lluçmajor: Ajuntament de Lluçmajor. <<https://llucmajor.org/serveis-municipals/urbanisme/>> [Consulta: 4 octubre 2023]
- CLAR MONSERRAT, Bartomeu (2018). «Geomorfologia i paisatge rural. Els sistemes tradicionals de regulació hídrica al sud de l'illa de Mallorca». A: *Actes de les I Jornades d'Estudis Locals de Lluçmajor. Volum 2. Art / Cultura popular / Educació / Llengua / Medi natural*, p. 911-926.
- CLAR MONSERRAT, Joan; CALVIÑO ANDREU, Celso (1999). *Les barraques de Lluçmajor, una arquitectura popular. Antropologia i etnografia de la foravila llucmajorera*. Palma: Consell de Mallorca.
- CLAR MONSERRAT, Joan; CALVIÑO ANDREU, Celso (2018). «La síquia de n'Aleix i l'avenc de Son Muletó». A: *Actes de les I Jornades d'Estudis Locals de Lluçmajor. Volum 1. Història / Patrimoni*, p. 369-388.
- CLAR MONSERRAT, Joan; CALVIÑO ANDREU, Celso (2021). «Barraques i casetes de vinya en el terme municipal de Lluçmajor (Mallorca)». A: *Actes de les IV Jornades d'Estudis Locals de Lluçmajor*, p. 269-286.
- «Llei 12/1998, de 21 de desembre, del patrimoni històric de les Illes Balears». *Butlletí Oficial de les Illes Balears*, núm. 165 (29 desembre 1998).
- MAS GORNALS, Guillem; SACARÈS MULET, Josep (2019). «El marès de Lluçmajor: patrimoni natural i cultural». A: *Actes de les II Jornades d'Estudis Locals de Lluçmajor*. Lluçmajor: Ajuntament de Lluçmajor, p. 55-76.
- MONSERRAT SASTRE, Joan; MONSERRAT FERRER, Miquel (1998). *L'església de Sant Miquel de Lluçmajor*. Lluçmajor: Parròquia de Sant Miquel de Lluçmajor.
- ROSSELLÓ VERGER, Vicenç Maria (1964). *Mallorca. El Sur y Sureste. Municipios de Lluçmajor, Campos, Ses Salines, Santanyí, Felanitx y Manacor*. Palma: Cámara Oficial de Comercio, Industria y Navegación de Palma de Mallorca.
- ROSSELLÓ VERGER, Vicenç Maria (2006). *Les illes, redescobertes. Mallorca, Menorca, Eivissa i Formentera*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- SALVÀ MATAS, Catalina (2018a). *Les pedreres de marès: identitat oblidada del paisatge de Mallorca*. Palma: Lleonard Muntaner.
- SALVÀ MATAS, Catalina. (2018b). «Les pedreres de marès, paisatge identitari de Lluçmajor. Rastres històrics d'un paisatge actual». A: *Actes de les I Jornades d'Estudis Locals de Lluçmajor. Volum 2. Art / Cultura popular / Educació / Llengua / Medi natural*, p. 879-900.

- SALVÀ MATAS, Catalina (2021). *La memòria d'un paisatge gravat: les pedreres de marès, empremta territorial del paisatge identitari de Mallorca*. [Tesi doctoral]. Barcelona: Universitat Politècnica de Catalunya, Departament d'Urbanisme i Ordenació del Territori. També disponible en línia a: <<http://hdl.handle.net/2117/347904>>
- VIDAL NICOLAU, Antoni (2012). *La fabricació de calçat de pell a Lluçmajor. Els orígens de l'expansió industrial (1870-1936)*. Lluçmajor: Ajuntament de Lluçmajor.
- «Pla de Reconversió Integral de la Platja de Palma. Catàleg de protecció del patrimoni històric de la Platja de Palma». *Butlletí Oficial de les Illes Balears*, núm. 76 (21 maig 2015), p. 27183-27188.
- «Pla de Reconversió Integral de la Platja de Palma. Catàleg de protecció del patrimoni històric de la Platja de Palma». A: Arxiu digital de planejament [en línia]. Palma: Mapa Urbanístic de les Illes Balears. <<https://muib.caib.es/>> [Consulta: 4 octubre 2023]
- «Pla Territorial Insular de Mallorca». A: Arxiu Digital de Planejament [en línia]. Palma: Mapa Urbanístic de les Illes Balears. <<https://muib.caib.es/>> [Consulta: 4 octubre 2023]

Annex

Taula 1: Llista dels béns proposats com a ampliació de l'actual CBI. Font: elaboració pròpia

Denominació	Localització	Denominació	Localització
nou01	Ampliació claustre	nou85	Marina, 11
nou02	Antoni Maura, 21	nou86	Marina, 9
nou03	Antoni Maura, 23	nou87	Marina, 7
nou04	Antoni Maura, 25	nou88	Sindicat, 47
nou05	Antoni Maura, 31	nou89	Marina, 62
nou06	Antoni Maura, 34	nou90	Nicolau Taberner, 7
nou07	Antoni Maura, 36	nou91	Sa Font, 34
nou08	Antoni Maura, 38	nou92	Sa Font, 36
nou09	Antoni Maura, 42	nou93	Unió, 17
nou10	Antoni Maura, 39	nou94	Sa Font, 45
nou11	Antoni Maura, 45	nou95	Sa Font, 47
nou12	Antoni Maura, 69	nou96	Sa Font, 48
nou13	Bisbe Taixequet, 38	nou97	Sa Font, 60
nou14	Bisbe Taixequet, 40	nou98	Sa Font, 64
nou15	Bisbe Taixequet, 44	nou99	Jaume II, 2 (casa i font)
nou16	Bisbe Taixequet, 100	nou100	Sa Font, 70
nou17	Born, 34	nou101	Sa Font, 72
nou18	Born, 36	nou102	Sa Font, 76
nou19	Born, 51	nou103	Sa Font, 99
nou20	Born, 69	nou104	Sa Font, 109
nou21	Born, 71	nou105	Antoni Ramis, 139
nou22	Campos, 53	nou106	Sant Joan, 23
nou23	Campos, 39	nou107	Sant Joan, 17
nou24	Campos, 35	nou108	Sant Joan, 2
nou25	Fotògraf Toni Catany, 5	nou109	Sant Joan, 4
nou26	Convent, 19B	nou110	Sant Joan, 7
nou27	Fotògraf Toni Catany, 13	nou111	Sant Josep, 24
nou28	Fotògraf Toni Catany, 24	nou112	Sant Miquel, 46
nou29	Fotògraf Toni Catany, 19	nou113	Príncep, 22
nou30	Fotògraf Toni Catany, 30	nou114	Príncep, 20
nou31	Fotògraf Toni Catany, 32	nou115	Príncep, 18
nou32	Ciutat, 2	nou116	Príncep, 14
nou33	Ciutat, 19	nou117	Príncep, 10
nou34	Ciutat, 25	nou118	Príncep, 8
nou35	Ciutat, 31	nou119	Príncep, 6
nou36	Ciutat, 68	nou120	Príncep, 4
nou37	Ciutat, 70	nou121	Príncep, 7
nou38	Ciutat, 72	nou122	Príncep, 9
nou39	Constitució, 37	nou123	Príncep, 11
nou40	Constitució, 45	nou124	Príncep, 13

Denominació	Localització	Denominació	Localització
nou41	Constitució, 54	nou125	Príncep, 15
nou42	Convent, 152	nou126	Ripoll, 48
nou43	Convent, 144	nou127	Weyler, 51
nou44	Convent, 115	nou128	Weyler, 62
nou45	Convent, 116	nou129	Weyler, 60
nou46	Convent, 118	nou130	Weyler, 46
nou47	Convent, 111	nou131	Weyler, 44
nou48	Convent, 42	nou132	Weyler, 42
nou49	Convent, 40	nou133	Weyler, 31
nou50	Convent, 38	nou134	Weyler, 33
nou51	Convent, 36	nou135	Weyler, 35
nou52	Convent, 32	nou136	Weyler, 30
nou53	Convent, 26	nou137	Weyler, 21
nou54	Convent, 28	nou138	Weyler, 23
nou55	Convent, 4	nou139	Weyler, 25
nou56	Convent, 7	nou140	Gamundí, 1
nou57	Convent, 13	nou141	Sant Pere, 6
nou58	Convent, 17	nou142	Sant Pere, 8
nou59	Convent, 10	nou143	Sant Pere, 25
nou60	Convent, 14	nou144	Sant Pere, 7
nou61	Des Vall, 13	nou145	Santa Càndida, 22
nou62	Des Vall, 95	nou146	Santa Càndida, 5
nou63	Des Vall, 92	nou147	Santa Càndida, 9
nou64	Des Vall, 111	nou148	Sant Miquel, 21
nou65	Des Vall, 120	nou149	Sant Miquel, 19
nou66	Des Vall, 122	nou150	Sant Miquel, 66
nou67	Des Vall, 84	nou151	Sant Miquel, 57
nou68	Glòria, 11	nou152	Sant Miquel, 55
nou69	Glòria, 13	nou153	Sant Miquel, 64
nou70	Glòria, 13b	nou154	Sant Miquel, 51
nou71	Font, 99	nou155	Sant Miquel, 49
nou72	Glòria, 36	nou156	Sant Miquel, 43
nou73	Gràcia, 3	nou157	Sant Miquel, 41
nou74	Gràcia, 12	nou158	Sant Miquel, 46
nou75	Gràcia, 20	nou159	Sant Miquel, 37b
nou76	Gràcia, 49a	nou160	Sant Miquel, 37
nou77	Gràcia, 52	nou161	Sant Miquel, 35
nou78	Jaume I, 27	nou162	Sant Miquel, 33
nou79	Jaume III, 6	nou163	Sant Miquel, 40
nou80	Jaume III, 8	nou164	Sant Miquel, 36
nou81	Francesc Aulet, 11	nou165	Sant Miquel, 34
nou82	Major, 184	nou166	Gràcia, 2
nou83	Marina, 34	nou167	Plaça Espanya, 15
nou84	Marina, 38		

SÒL ARTIFICIALITZAT A LLUCMAJOR 2015-2021

Mateu Vic Coll

1. Àmbit d'estudi

1.1. Àmbit territorial i temporal

Aquesta comunicació s'emmarca dins l'estudi impulsat i presentat per Terraferida sobre el sòl artificialitzat a Mallorca entre el 2015 i el 2021 (TERRAFERIDA 2023). Aquí es concreten les dades corresponents al terme municipal de Lluçmajor.

1.2. De què parlem quan deim *sòl artificialitzat*?

Entenem per sòl artificialitzat aquell que ha sofert una transformació en la seva morfologia (i també en el seu ús) per haver estat edificat, asfaltat, encimentat, construït, enjardinat, excavat, aplanat, cobert de plaques fotovoltaïques i altres processos similars, de tal manera que ha deixat de ser agrícola, erm, forestal o natural. No entenem per artificialitzats, per tant, els terrenys agrícoles.

2. Metodologia

La base de l'estudi és la comparativa de les ortofotos aèries de 2015 i 2021 publicades al portal IDEIB (IDEIB 2023). S'han detectat per comparació visual i digitalitzat manualment els contorns de cada element de sòl artificialitzat en aquest període.

Hi ha una sola excepció a aquest procés: en el cas d'ampliacions de sòl artificialitzat corresponent a habitatges ja existents, només s'han tengut en compte aquelles que han implicat la construcció de piscines. Les ampliacions no ho solen ser tant per augment de superfície edificada (que també) sinó per artificialització de l'entorn: caminals, jardins, pèrgoles, patis, esplanades, piscines, pistes de tennis, aparcaments, gespa, etcètera. Com ja s'ha indicat, només s'han considerat les ampliacions que inclouen noves piscines.

S'ha complementat la informació amb consultes al cadastre (DIRECCIÓN GENERAL DEL CATASTRO 2023), webs com OpenStreetMap (OPENSTREETMAP 2023), Google Maps (GOOGLE 2023) i comercials o de promotores per tal d'esbrinar millor el nou ús després de l'artificialització.

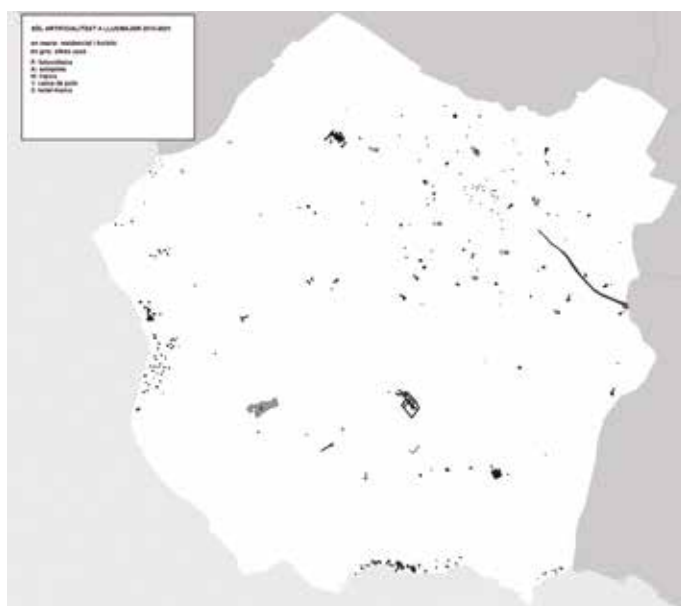
S'especifica en cada cas la superfície artificialitzada, el tipus de sòl (rústic o urbà) i el nou ús. També es fa un recompte específic de piscines i habitatges unifamiliars, i es compara el cas de Lluçmajor amb el conjunt de Mallorca.

La presentació dels resultats es fa mitjançant taules i mapes, així com amb comparatives de foto aèria d'elements especialment interessants o significatius.

3. Les dades

D'acord amb la metodologia i en l'àmbit especificats abans, el total de sòl artificialitzat a Lluçmajor en el període 2015-2021 ha estat com a mínim de 118,55 ha, és a dir, més d'1,18 km², o 1.185.500 m².

S'han arrodonit les xifres a centèsimes d'hectàrea, és a dir, a centenars de metres quadrats.

3.1. Segons qualificació urbanística rústic/urbà

Rústic: 102,84 ha (86,7 %)

Urbà: 15,71 ha (13,3 %)

TOTAL: 118,55 ha

S'ha considerat urbà o rústic segons es considera al cadastre.

3.2. Segons ús

sòl artificialitzat a Lluçmajor 2015-2021

ÚS	TOTAL (ha)	%	RÚSTIC (ha)	%	URBÀ (ha)	%
residencial i turístic	48,19	40,6	32,72	31,8	15,47	98,5
centrals fotovoltaïques	40,26	34,0	40,26	39,1	0	
viari i aparcaments	19,26	16,2	19,20	18,7	0,06	0,4
comerç, indústria i serveis	0,90	0,8	0,90	0,9	0	
infraestructures i equipaments	0,41	0,3	0,22	0,2	0,19	1,2
pedreres	0,09	0,1	0,09	0,1	0	
altres i indeterminats	9,44	8,0	9,44	9,2	0	
TOTAL	118,55	100,0	102,84	100,0	15,71	100,0

3.2.1. Residencial i turístic

No hi ha dubte que l'ús residencial i turístic és el que més ha contribuït a l'artificialització (urbanització, en definitiva, o «destrossa» en llenguatge planer) del territori, amb més d'un 40 % del sòl artificialitzat total: quasi un terç del rústic i la pràctica totalitat de l'urbà.

En el rústic destaquen tres elements per les seves dimensions: el camp de polo de Vernissa, una macroinstal·lació d'hotel amb hípica a Tió i el que sembla un xalet particular amb tota una xarxa pròpia de caminals al camí del Cap Blanc. La resta correspon a xalets i cases de diferents dimensions més o menys arreu del terme, especialment a la meitat septentrional. En total sumen 78 piscines i 41 xalets de nova construcció.

Pel que fa al sol urbà, hi ha un total de 238 nous habitatges unifamiliars: 7 cases entre mitgeres (1 a Lluçmajor, 1 a Son Bieló i 5 a s'Estanyol) i 231 xalets, tots a les urbanitzacions i els nuclis costaners.

3.2.2. Altres usos

Al sòl rústic destaca l'artificialitzat per instal·lacions fotovoltaïques: 40,3 ha, més que la superfície corresponent a residencial i turístic. Més de 32 ha corresponen a una sola central, al camí de Lluçamet, la més extensa de Mallorca de moment. La resta es reparteix entre Buniferri (4,7 ha) i Alacantí (3 ha).

El tercer ús que més sòl ha artificialitzat és el de viari i aparcament (19,3 ha) corresponent quasi tot a l'autopista de Campos (18,5 ha). La resta correspon a alguns camins rurals i a un aparcament a Lluçmajor.

La resta d'usos no arriba ni al 10 % del total, pràcticament tot en rústic (en urbà només s'han detectat unes pistes de tenis a Lluçmajor). Destaquen per la seva quantitat i la seva extensió les instal·lacions hípiques, i en menor mesura terrenys usats com a magatzems a l'aire lliure, alguns abocadors de runa, l'ampliació d'una subestació elèctrica, així com edificis i moviments de terra dels quals no s'ha pogut esbrinar l'ús.

3.3. Les piscines

Si hi ha un fenomen emblemàtic dels canvis territorials, socials, econòmics i culturals que pateix la nostra illa, aquest és sens dubte la construcció de piscines. Proliferen arreu del territori, en sòl urbà i en rústic, en àrees protegides, a urbanitzacions i a nuclis tradicionals, a possessions i a casetes, a la costa i a l'interior... Una caseta amb piscina esdevé un loft vacacional, una casa amb piscina passa a ser un establiment de lloguer vacacional, una possessió amb piscina és una mansió o un hotel de luxe... Un xalet sense piscina avui en dia és inconcebible.

A Lluçmajor en el sexenni que ens ocupa s'han construït 356 piscines: 78 en sòl rústic i 278 en urbà, la major part a les urbanitzacions i els nuclis costaners.

Mereix menció especial el nucli de Lluçmajor, que, com la majoria de pobles de l'illa, és objecte d'un procés invisible des del carrer: la construcció de piscines dins els corral·ls de les cases. Només en el període que ens ocupa se n'han construïdes almenys 25.

4. Lluçmajor i Mallorca

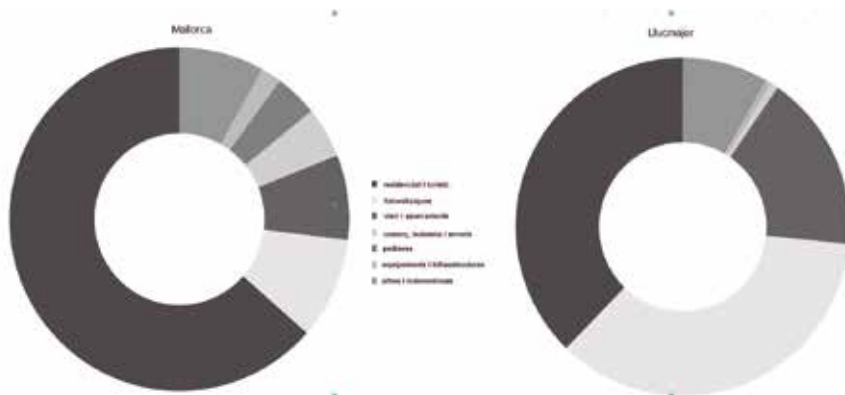
Com ja s'ha dit al principi, les dades d'aquesta comunicació són extretes del treball impulsat i presentat per Terraferida «Sòl artificialitzat a Mallorca 2015-2021». Aquesta circumstància ens permet fer una comparativa per veure les principals característiques i singularitats que presenta Lluçmajor respecte del conjunt de l'illa.

comparativa Lluçmajor/Mallorca

	LLUCMAJOR		MALLORCA		% Lluçm/ Mallorca
ÚS	ha	%	ha	%	
residencial i turístic	48,19	40,6	743,85	63,7	6,48
centrales fotovoltaïques	40,26	34,0	111,37	9,5	36,15
viari i aparcaments	19,26	16,2	93,10	8,0	20,68
comerç, indústria i serveis	0,90	0,8	55,52	4,8	1,62
infraestructures i equipaments	0,41	0,3	22,71	1,9	1,79
pedreres	0,09	0,1	47,56	4,1	0,19
altres i indeterminats	9,44	8,0	94,23	8,1	10,02
TOTAL	118,55	100,0	1168,34	100,0	10,15
superfície total del territori (km²)	327,05		3635,71		9,00
nous unifamiliars en rústic (núm)	41		1116		3,67
nous unifamiliars en rústic (superfície ha)	19,3		369,06		5,23
superfície mitjana nous unif. rústic (m²)	4710		3459		136,17
piscines	356		5747		6,19
nous unifamiliars en urbà (núm)	238		2616		9,10
m² artificialitats/km² de territori	3625		3214		112,80

4.1. Un municipi més artificialitzat que l'illa

El terme municipal de Llucmajor suposa un 9 % de la superfície total de Mallorca. El sòl artificialitzat a Llucmajor entre 2015 i 2021 suposa un 10,15 % del total de l'illa. Això vol dir que l'artificialització a Llucmajor ha estat superior que al conjunt de l'illa. Dit en altres xifres: a Llucmajor s'han artificialitzat 3.625 m² per cada km² de territori, mentre que a Mallorca han estat 3.214. Això vol dir que el procés de destrossa territorial ha estat un 12,8 % més intens a Llucmajor.

4.2. Segons usos: fotovoltaïques i autopista marquen la diferència

El tret que més diferencia Llucmajor és sense cap dubte el pes de les fotovoltaïques, que amb 40,6 ha suposen més d'un terç de l'artificialització, mentre que a Mallorca no arriba al 10 %. Això és degut fonamentalment a la implantació d'una central fotovoltaica al camí de Llucamet, abans esmentada. Si atenem els projectes executats i en tramitació des del 2021, aquesta és una tendència que es veurà reforçada, ja que Llucmajor és un dels municipis amb major superfície prevista de fotovoltaïques.

En segon lloc crida l'atenció el pes del viari i aparcaments, degut a la construcció de l'autopista de Campos, l'element artificialitzat més extens i impactant de l'illa, amb 38,5 ha, de les quals 18,5 corresponen al terme de Llucmajor.

Els usos residencial i turístic tenen menor incidència en el total municipal (40,6 %) que en l'insular (63,7 %), a causa precisament de la distorsió que suposen les fotovoltaïques i l'autopista. Però fins i tot obviant aquesta circumstància, el residencial i turístic de Llucmajor suposa només el 6,5 % del total de Mallorca (el terme 9 % i l'artificialitzat 10,2 %, recordem).

Pel que fa a la resta d'usos, els percentatges són massa baixos per poder fer comparacions significatives. En tot cas, mereix ressaltar la quasi absència d'ampliacions de pedreres a Lluçmajor.

4.3. Altres recomptes específics

Pel que fa als unifamiliars en sòl urbà, malgrat la seva abundància a la costa, la seva incidència és pràcticament la mateixa que al conjunt de l'illa. Això és degut a l'elevadíssima proporció que acapara l'àrea de Palma-Calvià-Marratxí, que difumina el fenomen a Lluçmajor, tanmateix molt més intens que a la major part de l'illa.

Hi ha dos recomptes, però, que representen l'essència de la destrossa territorial de Mallorca: els xalets a fora vila (unifamiliars en rústic) i les piscines. Tots dos recomptes a Lluçmajor són sensiblement menors que al conjunt de l'illa.

Pel que fa a nous unifamiliars en rústic, els 41 detectats a Lluçmajor representen només el 3,7 % de Mallorca. Però la superfície que ocupen equival al 5,2 % de l'illa. És a dir, que la urbanització de fora vila és a Lluçmajor la meitat d'intensa que a Mallorca, però amb uns xalets un 36 % més grans que la mitjana insular. Això és degut bàsicament a la construcció d'un sol xalet amb una ocupació de territori desmesurada. Si prescindim d'aquest element, la superfície mitjana dels xalets seria pràcticament idèntica a Lluçmajor i a Mallorca.

Les piscines construïdes a Lluçmajor en el període que ens ocupa han significat el 6,2 % del total insular, és a dir que el fenomen també ha estat prop d'un 40 % menor.

5. Consideracions finals: un procés depredador constant

El procés d'artificialització suposa una depredació constant del territori, tant del sòl urbà —amb una densificació de les urbanitzacions en detriment de pinars i garrigues—, com molt especialment del sòl rústic, el camp, que es veu cada dia més convertit en una immensa urbanització extensiva, últimament agreujada amb la implantació de centrals elèctriques també extensives, amb tots els impactes que això comporta:

— L'impacte territorial físic pròpiament dit, és a dir, la modificació de les característiques i els elements presents al territori: edificis, altres construccions, parets, vegetació, xarxa viària, plaques...

- La producció d'aigües residuals urbanes, que o bé s'han d'evacuar de fosses sèptiques amb camions, o bé acaben infiltrades als aqüífers.
- La creació de multitud de desplaçaments motoritzats, que implica a la vegada la necessitat de noves xarxes viàries o la modificació de les existents, així com la densificació del trànsit rodat motoritzat al camp, ja que els habitatges estan allunyats de tots els serveis essencials (comerços, escoles, atenció sanitària i tota casta de serveis necessaris per a la vida quotidiana actual), i molt més encara en un terme tan extens com el de Lluçmajor.
- L'impacte paisatgístic, normalment més accentuat com més grans i extensos són els recintes dels habitatges i les centrals elèctriques.
- La proliferació de barreres artificials (murs i reixes) amb l'impacte corresponent sobre la mobilitat de persones a peu i de fauna, així com sobre la percepció i el gaudi del camp.
- L'increment del consum d'aigua per a finalitats no essencials: piscines, gespa, jardins..., així com de la seva evaporació.
- La progressiva inviabilitat de l'activitat agrària, tant per l'ocupació inadequada i impròpia de l'espai agrari com pel preu dels terrenys, que es taxa segons la seva edificabilitat o el seu potencial fotovoltaic, i no segons el seu potencial productiu agrari.

El sexenni objecte d'aquest estudi correspon a un període de gestió del territori per part d'opcions polítiques que s'autoreconeixen com a progressistes i defensores del territori i el medi ambient, tant en l'àmbit de Mallorca com en el conjunt de les Illes Balears. Així i tot, el procés de depredació territorial ha continuat igualment, sense que s'hagin aplicat mesures efectives per aturar-lo, i no diguem ja revertir-lo. Les dades objectives són incontestables.

Si volem realment preservar del procés depredador el que queda d'illa, caldrà prendre decisions valentes, efectives i coherents amb aquest objectiu. És qüestió de voluntat.

Webs consultades

DIRECCIÓN GENERAL DEL CATASTRO (2023). *Sede Electrónica del Catastro. Buscador de inmuebles y visor cartográfico* (en línia) <<https://www1.sedecatastro.gob.es/Cartografia/mapa.aspx?buscar=S>> (consulta: 2023).

GOOGLE (2023). *Google Maps* (en línia) <<https://google.com/maps/>> (consulta: 2023).

IDEIB (2023). *IDEIB visor general* (en línia) <<https://ideib.caib.es/visor/>> (consulta: 2023).

OPENSTREETMAP (2023). *OpenStreetMap* (en línia) <<https://openstreetmap.org/>> (consulta: 2023).

TERRAFERIDA (2023). *La urbanització ha consumit onze quilòmetres quadrats de territori en sis anys* (en línia) <<https://terraferida.cat/2023/02/08/la-urbanitzacio-ha-consumit-onze-quilometres-quadrats-de-territori-en-sis-anys/>>

Miscel·lània

INDUSTRIALS I OBRERS LLUCMAJORERS DURANT LA GUERRA CIVIL. MILITARITZACIÓ I CONTRIBUCIÓ A L'ESFORÇ DE GUERRA DELS REVOLTATS

Guillem Joan Barceló Barceló

1. Introducció

Vull agrair a totes les persones que m'han ajudat a completar aquest article amb els seus coneixements. Al senyor Lluc Tomàs, a l'historiador Pau Tomàs, al bibliotecari Joan Ramis i, especialment, a na Maria Nieto, arxivera municipal que m'ha ajudat molt en la recerca de fonts i en les meves consultes.

Una de les fonts principals de les quals parteix aquest estudi és el llibre de Miquel Truyol *La Intendencia de Baleares durante el Glorioso Alzamiento Nacional, 1936-1939*. És cert que tot el biaix propagandístic i el probable intent de guanyar mèrits (o qualche medalla) davant el nou règim aporta molta informació valuosa. Si bé s'ha d'analitzar de manera crítica, l'anàlisi de la documentació dels arxius sembla donar suport la veracitat de les dades publicades.

Els estudis amb ànim rigorós de la Guerra Civil a Mallorca s'encetaren a finals de la Dictadura gràcies a la feina de Josep Massot i Muntaner. Els primers articles escrits a la revista *Randa* els anys 1975 i 1976 culminaren amb la publicació del seu llibre *La Guerra Civil a Mallorca* l'any 1976. Formava part de la nova onada d'història cultural dels anys setanta del segle passat i continuà els seus estudis amb la repressió, tema tabú que encara aixeca polseguera a principis de 2024, quan escric aquest article.

Molts altres autors s'han anat sumant i avui en dia tenim un vast coneixement de la Guerra Civil a Mallorca en multitud de camps. S'ha avançat molt sobretot en matèria de memòria històrica i la dignificació dels represaliats. Vull destacar aquí la col·lecció de llibres coordinada per Arnau Company titulada «La Guerra Civil a Mallorca, Poble a Poble», i la tesi de Bartomeu Garí «La Repressió a Mallorca durant la Guerra Civil». A Llucmajor destaca la feina feta per Antoni Vidal Nicolau quant a la Guerra Civil i la història contemporània del municipi.

Pel que fa al calçat i el tèxtil, s'han publicat diversos estudis sobre la qüestió, sobretot per part d'Antoni Vidal. Sobre el tèxtil tenim la recent aportació de Margalida Rubí a les VI Jornades d'Estudis Locals de Lluçmajor de 2022.

En relació amb el finançament del bàndol revoltat, a més de les fonts pròpies de l'Arxiu Municipal de Lluçmajor, n'empraré algunes d'altres localitats per complementar l'estudi. La raó és que documentació com la de Falange està «desapareguda» i en molts de casos les comunicacions eren de caràcter general. Pel que fa a bibliografia, el llibre de Sánchez Asiaín *La financiación de la Guerra Civil española: una aproximación histórica*, és la font de referència.

L'objectiu d'aquest treball és analitzar les repercussions de la guerra sobre la indústria local i sobre els habitants del poble. També exposar altres formes de repressió, com la confiscació de béns o la imposició de fortes multes. L'anàlisi de la càrrega impositiva que hagueren de suportar els habitants és també una part important, ja que tindrà unes conseqüències funestes durant la postguerra. Una altra meta d'aquest article és mostrar les formes d'evasió fiscal que hi hagué al municipi, sobretot per part dels empresaris i els botiguers.

Amb aquest estudi pretenc mostrar els aspectes econòmics, socials i laborals de la Guerra Civil a Lluçmajor. En concret, vull aprofundir en les formes de finançament del bàndol revoltat en l'àmbit local, a través de diferents subscripcions, aportacions i impostos extraordinaris. També en les noves relacions laborals sorgides de la guerra, de la provisió de matèries primeres i el funcionament de les fàbriques. També vull aportar noves dades per a l'estudi del «quefer ocult» de les dones (parafrasejant el títol del llibre de Joana Maria Escartín).

2. Aspectes econòmics: finançament i tributació

2.1. De les confiscacions i requisos a les subscripcions populars

El fracàs del cop d'estat del 18 de juliol i l'esclat de la Guerra Civil va obligar els dos bàndols a cercar finançament per sostenir el cost de la guerra total. Els republicans tingueren moltes dificultats per obtenir préstecs dels mercats internacionals, més proclius als rebels, però disposaren del tresor del Banc d'Espanya. Per la seva banda, els autoproclamats «nacionals» pogueren disposar del suport militar i financer de l'Alemanya nazi i de la Itàlia feixista. A més, aconseguiren crèdits de financers com Joan March o d'entitats britàniques, així

com de petrolieres nord-americanes que operaven a través de Portugal.¹ Per altra banda, també es va decretar, dia 6 de novembre de 1936, la confiscació de l'ametla i altres productes exportables per divises.²

Una vegada iniciada la guerra s'aplicaren els principis de la guerra total i tota la població i les indústries foren mobilitzades per al conflicte. Cal afegir que, a la brutal repressió dels escamots falangistes, es varen sumar confiscacions de béns als desafectes a les noves autoritats. Les cooperatives del municipi, La Hormiga i La Nueva Vida, foren les primeres víctimes d'aquest tipus de repressió, juntament amb la Casa de Poble i altres locals lligats al Front Popular. Aquestes varen ser ocupades per la Guàrdia Civil i la Falange i els seus béns varen ser confiscats i posteriorment subhastats.³ Els dies 8, 9 i 10 de març de 1937 es va obrir el local de La Hormiga perquè els futurs compradors poguessin examinar la maquinària i els efectes útils de cara a la subhasta.⁴

Posteriorment, el 14 de maig de 1938 la Guàrdia Civil va reclamar una bàscula que havia estat propietat de La Nueva Vida a Miquel Salvà Tomàs.⁵ Potser podem relacionar aquest fet amb el que recorda la història oral, és a dir, l'aprofitament de la situació d'incertesa per apropiar-se d'alguns béns de les cooperatives.⁶ La subhasta dels béns de La Nueva Vida es va produir finalment el 21 de juliol de 1938. Sabem això gràcies a un document en què es demana al 13è Regiment d'Infanteria Palma 36 que entregui una bàscula al seu comprador, Jaume Romaguera Cardell.⁷

Amb Calzados Record S.A. va estar a punt de passar el mateix, ja que constava a nom de Jaume Trián Barceló, que havia estat declarat *enemigo de España* (sic). L'advocat Jaume Suau Pons va reclamar-ne la propietat amb el testimoni favorable de la família propietària anterior, els Binimelis. Finalment, se li va donar

1 Per a més informació, consultau el llibre de Sánchez Asiaín *La financiación de la guerra civil española*, capítols v i xix, referit en la bibliografia.

2 Memòria Civil, núm. 40, diari *Baleares*, 5 d'octubre de 1986, consultat a URL: <<https://www.fideus.com/memoria%2040.requis%20-%20incautacions.htm>> [12/2/2024]

3 Vidal 2019, 78.

4 AMLL. Lligall 2505, reg. 466.

5 AMLL. Lligall 2507 entrada 448.

6 Vidal 2019, 78.

7 Es veu que el batalló se n'havia apropiat en algun moment. AMLL: Lligall 2508, doc. 692.

la raó, i el 19 d'octubre de 1936 es va aixecar l'infantament, amb la condició que posàs la fàbrica en marxa tot d'una.⁸ Curiosament, Antoni Binimelis Ramis, fill de qui havia estat propietari fins al 1935, Antoni Binimelis Rel, apareix com a nou propietari a la contribució industrial i de comerç de 1939.⁹

Un altre cas documentat de confiscació de béns es va produir el gener de 1938, quan el Govern Civil va sol·licitar a l'Ajuntament les propietats a nom de les persones següents: Antoni Miquel Clar, Jaume Monserrat Puigserver, Miquel Vidal Orell, Maties Mas Ballester, Climent Garau Noguera, Francesc Jaume Sastre i Sebastià Mulet Puigserver.¹⁰ No n'especifica el motiu, però pens que pot tenir a veure amb el pagament de qualque multa. Miquel Vidal era empresari del calçat i Sebastià Mulet podria ser un dels fills de l'empresari sabater Sebastià Mulet Contestí.

Unes altres mesures de caràcter econòmic foren la confiscació de l'or i la plata, fet pel qual es va autoritzar la Guàrdia Civil i altres forces a dur a terme registres domiciliaris,¹¹ i es va posar en marxa la subscripció «pro-Movimiento Nacional». També es va retenir l'equivalent a un dia de sou mensual als funcionaris que no havien estat purgats, dos dies en cas de cobrar més de 4.000 pessetes mensuals. La citada subscripció en principi era voluntària, si bé donat el clima repressiu hi va haver gent que va fer aportacions per por. Les llistes de donants es publicaven diàriament a la premsa per ordre de les autoritats i, si bé alguns signaven els donatius com *un amante del ejército* o *un patriota español*, altres es cuidaven que apareguessin el seu nom i els dos llinatges. Aquest fet podia respondre a vanitat però també al fet apuntat anteriorment. En principi, en un document de 1936 signat pel governador militar, Benjumeda del Rey, s'afirma que la subscripció va dirigida a *personas pudientes*. Tanmateix, la comunicació va adreçada a qüestionar el patriotisme d'alguns ciutadans que, segons els colpistes, no contribuïen prou.¹²

⁸ AMLL. Lligall 3150/7.

⁹ AMLL. Lligall 1716/2.

¹⁰ AMLL. Lligall 2507, núm. 84

¹¹ Tenc documentat un cas a Sóller, on a tres veïnats se'ls va confiscar unes 300 ptes. en plata a cadascun després d'un registre domiciliari. AIMB, fons Almudaina, exp. 20/6.

¹² AMLL. Lligall 2502.

En el cas de Llucmajor, les primeres dades sobre subscripcions daten del 4 de novembre de 1936. En concret se'n varen fer quatre de diferents: la primera, per sufragar les despeses dels colpistes al poble, que va recaptar 98.11,75 ptes., en teoria provinents de donatius voluntaris i quotes proporcionals als veïnats més rics; la segona, els depòsits d'or, dels quals parlarem a continuació, que va obtenir 400 ptes.; la tercera, destinada a l'atur obrer, agreujat per l'inici del conflicte, 2.625,70 ptes., provinents de nou de donatius i part de la collita de l'ametla venuda a 1 pta. l'hectolitre; la darrera, per regalar un bastó de comandament a García Ruiz, 71,70 ptes.¹³

Pel que fa a l'or i els valors, el 27 d'agost de 1936 es va publicar un decret al Butlletí Oficial núm. 10880 pel qual es creava el Centre de Confiscació d'Or i Valors i se n'establien les bases. Varen ser remeses als consistoris i exigien la creació d'una comissió d'un màxim de cinc persones, incloent-hi el capellà i membres de les milícies i de Falange. S'exigí l'entrega de tot l'or amonedat i en pasta, a més de valors i moneda estrangera. Els propietaris serien posteriorment indemnitzats, si bé en pessetes del Govern de Burgos. En el mateix bàndol es demanava el màxim sacrifici a les persones més riques.¹⁴ En aquest punt convé recordar que la invasió republicana de Mallorca estava en marxa en aquells moments.

A Llucmajor he pogut documentar l'entrega de 401 creus d'or. Les autoritats colpistes, com a reconeixement als donants, els varen fer entrega de creus de ferro. El problema era que molta gent ho havia fet amb un pseudònim, així que només se'n pogueren entregar 281. Tanmateix, el regal tenia trampa, ja que es demanava un donatiu d'1 pta. per compensar el valor intrínsec de la creu. Tampoc no s'estigueren de recordar a la missiva que a Palma tothom pagava el donatiu i fins i tot més. Els llucmajorers no volgueren ser tan generosos i donaren 281 ptes., just la quantitat de creus de ferro entregades.¹⁵

Un altre document relacionat amb l'or data del 6 de setembre de 1937. En concret, s'entrega una llista de persones del poble que varen entregar or amonedat i que no varen passar a cobrar l'import en pessetes. Són un total de nou veïnats: Antoni Llompart Salvà, Francisca Cardell Garau, Pixedis Mut Tomàs, Antònia A. Puig

¹³ AMLL. Lligall. 2502.

¹⁴ AMBA. Lligall 83/1. Subscripción Pro-Movimiento Nacional.

¹⁵ AMLL. Lligall. 2505, entrada 913.

Socias, Catalina Munar Ferretjans, Antoni i Sebastianana Grimalt Binimelis, Joana Garcias Puigserver i Jerònia Ferretjans Oliver. En el cas de Francisca Cardell, es podria tractar de l'empresària del calçat. Un altre document datat el mateix dia tracta sobre persones que havien perdut el rebut de l'or amonedat entregat. Aquestes eren Francisca Puigserver Ferrer (25 unitats, valorades en 70,75 ptes.), Antoni Salvà Salas (40 unitats, 113,20 ptes.), Coloma Caldés Mojer (20 unitats, 56,60 ptes.) i Catalina Coll Munar (25 unitats, 70,75 ptes.).¹⁶ Amb això queda demostrat que les autoritats colpistes pagaven l'or confiscat, però en pessetes del nou règim i al preu que elles dictaven: 2,83 ptes. per unitat.

El desembre de 1936 l'aportació al fons «Pro-Movimiento Nacional» es va universalitzar, amb una taxa del 3 % sobre el total de propietats dels contribuents, si bé podien descomptar-ne els deutes. La guerra continuava i eren necessaris més recursos i, per tant, més imposicions. He pogut documentar un cas d'un veïnat que no va pagar aquesta contribució: Bernat Trobat Clar.¹⁷ No sabem quines conseqüències degué tenir. A una circular als batles d'octubre de 1937, Josep Quint Zaforteza, president de la Diputació, ja advertia d'aquestes situacions. Per una banda recomanava publicar els noms dels que aportaven més del que els corresponia i advertir els que ho feien de menys. A més, ordenava fer una llista dels que no contribuïen o persistiren a contribuir per davall les seves possibilitats.¹⁸

Un altre aspecte a destacar és la confiscació de peces i recanvis de bicicletes per al batalló ciclista (10è del Regiment d'Infanteria Palma 36). Tenim una relació d'agost de 1937, quan el batalló ja havia embarcat a la Península, en què es detalla el nombre de peces confiscades a cada veïnat (bombes, cadenes i oliers). En un altre document del desembre s'informa del pagament realitzat pel Regiment als llucmajorers: 168 ptes.¹⁹

El cas més sagnant eren les subscripcions per a homenatges a colpistes i criminals de guerra. Es varen reclamar aportacions per a homenatges a Franco, Goded, el Marqués de Zayas o l'esmentat bastó de comandament a García Ruiz. Un cas que

¹⁶ AMLL. Lligall 2505.

¹⁷ AMLL. Lligall 2505, entrada 911.

¹⁸ AMBA. Lligall 83/1. Subscripción Pro-Movimiento Nacional

¹⁹ AMLL. Lligall 2504.

va ser molt polèmic va ser el del monument erigit a Portocristo en honor dels morts del bàndol revoltat. Com que va ser Falange l'encarregada de recaptar els fons, es va «oblidar» dels militars morts i només hi va incloure els seus. A més, la recaptació va anar malament i al novembre de 1938 encara faltaven 11.667,72 ptes. per pagar, del total de 27.200 que havia costat. Com a solució, es va obligar els ajuntaments a pagar la part proporcional segons el nombre d'habitants del cens de 1935. A Lluçmajor li varen correspondre per aquest concepte 395,80 ptes.²⁰

2.2. El plat únic, el dia sense postres i altres impositcions de caràcter social

El protoestat franquista va desenvolupar una gran tasca recaptatòria a partir de 1937. El gener i el febrer varen sorgir diferents contribucions de caràcter obligatori, a més del mencionat subsidi «pro-Movimiento Nacional». D'aquest en parlaré al següent apartat, ja que a Lluçmajor es va recaptar a escala local i en tenim més dades.

Primer de tot es varen crear les taxes del plat únic i el dia sense postres ja l'octubre de 1936. Aquestes dades ja varen ser publicades per Marina Castillo,²¹ així que només afegiré el cas d'Antoni Ripoll Llompart, que apareix a la correspondència de 1938, amb el càlcul que es fa de la taxa a partir dels seus béns. Li varen calcular mig milió de pessetes en finques, cent mil per la fàbrica de licors i es va tenir en compte que mantenia 10 familiars. Tot això per acabar concluint que «el importe asignado a la comida está hecho a base de la costumbre general del pueblo posición y modo de vivir del interesado». En total 4,40 pessetes setmanals, xifra bastant elevada si es compara amb les mencionades anteriorment. Pel que fa a Antoni Salvà Salvà, es va seguir el mateix criteri i va haver de pagar 5,25 ptes.²²

Després trobam diferents subsidis, com el d'hivern i el social, per a famílies pobres, creat el febrer de 1937; el subsidi procombatents, per ajudar les famílies que tenien membres servint a l'exèrcit, o el subsidi proatur obrer. Aquests se solien recaptar via espectacles a través de segells que s'havien de fer servir obligatòriament. De fet, el març de 1937, l'inspector en cap d'aquest darrer subsidi notificà al consistori municipal que molts de cinemes no en disposaven. Per aquest motiu, exigí a les autoritats locals que vetlessin pel compliment de

²⁰ AMLL. Lligall 2508, entrada 1202.

²¹ Vegeu Castillo 2022.

²² AMLL. Lligall 2507, núm. 253.

la normativa.²³ Un fet curiós relacionat amb l'Auxili Social és que el juny de 1938 donaven per feta la propera caiguda de València i ja havien organitzat la col·lecta de queviures a Mallorca per destinar-los-hi.²⁴

Poc després, el 15 d'abril, varen exigir que els tres estancs del poble presentassin una declaració jurada de les existències d'aquests segells per fer-ne el reintegrament en pessetes. Aquestes estaven situades als carrers del Vall, 82, de Jaume I, 16, i a la plaça d'Espanya, 30a. Un mes després abonaren aquestes quantitats, un total de 140,15 pessetes.²⁵

Pel que fa al subsidi del combatent, el 10 d'agost de 1938 el cap provincial d'aquest servei va comunicar al consistori que a partir d'aquell moment es cobraria un 10 % de recàrrec sobre el preu de venda dels productes i serveis. Com veim, les condicions dels llucmajorers anaven empitjorant amb el pas de la guerra, ja que les contribucions augmentaven en quantitat i varietat. Com veurem més endavant, els preus també anirien pujant, però no així els salaris. Els comptes municipals no estaven tampoc gaire sanejats, ja que l'agost de 1938 el consistori no va poder abonar la quota trimestral de 4.054,15 pessetes al Banc de Crèdit Local d'Espanya. El total del préstec demanat ascendia a 244.000 pessetes.²⁶

2.3. Les contribucions dels industrials i els treballadors llucmajorers el 1937 i el 1938

Contràriament a la majoria de municipis, el de Lluçmajor va recol·lectar les contribucions «pro-Movimiento Nacional» directament. Aquest fet ens permet consultar la documentació a la correspondència de l'AMLL i fer-ne una anàlisi, més enllà dels nombres absoluts. Aquests ingressos provenien de treballar mitja hora més al dia, just la que s'havia reduït amb la vaga de Sa Fumada.²⁷

Les primeres dades que tenim són de febrer de 1937, corresponents a les fàbriques de Miquel Munar, Sebastià Mulet, Gregori Clar i Francesca Cardell. Destaca l'aportació dels obrers de Can Pola, en part perquè era la fàbrica amb més

²³ AMLL. Lligall 2506, núm. 231.

²⁴ AMLL. Lligall 2508, entrada 552.

²⁵ AMLL. Lligall 2506, núm. 881, entrada 257 i sortida 277.

²⁶ AMLL. Lligall 2508.

²⁷ Vidal 2019, 134, 135.

treballadors, o bé pel fet que Munar, com a primer batle després del cop d'estat, mostràs més zel a l'hora de recaptar els doblers. Posteriorment s'hi afegiria la resta d'empresaris del calçat, com Bartomeu Salvà, Gregori Taberner, Calzados Sempuli o Coloma Mas, entre d'altres. També cal destacar empresaris d'altres sectors, com Bartomeu Romaguera (tèxtil) o Gabriel Prohens, patró fuster, que va aportar 1.000 pessetes el 23 novembre del mateix any. Aquesta darrera xifra podria tractar-se d'una multa, ja que de vegades se sancionava els empresaris a fer aportacions a aquest fons.

El 1938 varen continuar aquests «donatius», si bé a partir d'octubre es deixa de detallar la provenença de les quantitats. La lectura que en podem fer, més enllà de les xifres en brut, males d'interpretar, és que el pes de les contribucions va caure completament sobre les espatles de la classe treballadora. Vidal estima en 105.000 pessetes la contribució total dels obrers i obreres llucmajorers, calculant una o dues pessetes setmanals cadascun.²⁸ Les aportacions dels patrons en aquest apartat foren molt minses en comparació a les dels seus treballadors.

El frau tampoc ens permet treure gaires conclusions, com el cas de Coloma Mas, que declarava tenir un taller d'1 a 4 treballadors a la matrícula de contribució industrial de 1938 i 39 a l'Ajuntament el 9 de setembre de 1937. Bartomeu Salvà tampoc es quedava enrere, ja que declarava 5-10 a la contribució industrial i 94 al mateix document mencionat anteriorment.²⁹ No queda cap dubte, per tant, de la cooperació activa de les autoritats locals en el frau.

2.4. Espectacles i esdeveniments esportius per recaptar fons

Una altra via de finançament eren els espectacles de diferents tipus (obres de teatre, concerts, etc.) i esportius, com partits de futbol o carreres ciclistes. En el primer cas, a més de destinar la recaptació al fons per al qual es feia l'acte, també s'hi venien segells d'atur obrer o subsidi del combatent. A més, això últim era molt important per a les autoritats que podien imposar multes en cas de no disposar d'aquests segells.

Pel que fa a Lluçmajor, en tenim alguns exemples, com el partit de futbol jugat pel CD Lluchmajor dia 22 d'agost de 1937, que va reportar un donatiu de 22 pessetes.

²⁸ Vidal 2019, 135.

²⁹ AMLL. Lligalls 2504 i 1716/2.

També diversos festivals, com els del 2 i el 16 de setembre, organitzats per Jaume Garí i Pere Servera, que varen recaptar 145 i 95 pessetes respectivament.

Un altre espectacle documentat és un concert de la banda-orquestra del Regiment d'Infanteria Palma 36, dia 20 febrer, amb 832 localitats venudes, més el donatiu de les 80 restants que no es vengueren. Tot això va suposar uns ingressos de 3.458 pessetes, de les quals 499,20 varen anar destinades a segells proatur i procombatents. El benefici total per a la subscripció «Pro-Movimiento Nacional» va ser de 2.587,90 pessetes.³⁰

2.5. Multes

Tenim documentades una sèrie de multes a diferents empresaris del calçat, com Gregori Clar i l'empresa Calçats Sempuli, comunicades al consistori dia 24 febrer de 1938. El 14 de setembre, la Junta Provincial de Abastos va tornar a multar diversos patrons, alguns d'ells del calçat. No coneixem la causa concreta de la multa, ja que només tenim la comunicació a l'Ajuntament perquè dirigeixi les comunicacions als destinataris.

No obstant això, l'empresari més multat va ser Bartomeu Romaguera, de qui tenim constància de tres comunicacions d'infraccions entre 1937 i 1938. Aquestes provenien de la Junta de Abastos i del Govern Civil. Potser una d'aquestes es correspon amb la multa col·lectiva d'un milió de pessetes que es va imposar al Gremi de Fabricants de Teixits per pujar il·legalment els preus.³¹ Hem de recordar aquí la possible multa a Prohens, esmentada anteriorment. Les fortes multes foren també una important font d'ingressos, i no sempre anaren contra els desafectes al règim, com hem vist.

3. Les fàbriques: nous proveïdors i nous clients

3.1. La situació els primers mesos de la guerra

Les noves autoritats varen exigir als patrons posar en marxa tallers i fàbriques i tallers com més aviat millor. Després de les primeres setmanes d'incertesa, aquestes ho varen anar fent a poc a poc. Els industrials es trobaren amb diverses dificultats: proveïdors i clients que havien quedat a la zona republicana, treballadors que havien estat mobilitzats o falta de suport financer (hem de

³⁰ AMLL. Lligall 2506.

³¹ AMLL. Lligalls 2506 i 2507, núm. 385; Quetglas 2023, 198.

recordar que el Banc d'Espanya, amb les seves reserves d'or, havia quedat també en mans del Govern legítim).

En relació amb el primer problema, tenim els següents exemples de Lluçmajor: Bartomeu Salvà afirma tenir 50 treballadors, però té la fàbrica aturada per falta de materials i comandes. Només disposa de 20 dotzenes de pells; Gregori Taberner, amb 85 treballadors té també la fàbrica aturada per la falta de contacte amb els clients de la Península; en canvi, Can Pola i Can Clar segueixen funcionant i ja reben comandes des de l'octubre de La Corunya, gràcies a un anunci del Gremi de Sabaters al diari ABC de Sevilla. Tots ells afirmen que els seus proveïdors i clients són de la Península, la immensa majoria a zona Republicana a aquell moment.³² Per la part de la provisió des de l'estranger, Agustí Catany va poder adquirir 17 mil kg. de llana en brut a Itàlia el desembre a 210 pessetes els 100 kg. Per la seva banda, Can Guixa va sol·licitar l'1 de juliol de 1938 poder importar cotó filat, les seues mesclures i seda major al Ministeri d'Indústria i Comerç.³³

Pel que fa als treballadors mobilitzats, les autoritats foren molt inflexibles i, tret de casos molt puntuals, denegaren les peticions dels empresaris. Per exemple, a Gregori Taberner li denegaren l'autorització pels seus treballadors Antoni Taberner i Joan Moragues. Argumentava que havien de ser apoderats i comptables de la fàbrica que havia d'obrir, però les autoritats militars comunicaren la negativa el 23 de desembre de 1936. És només un cas, però n'hi ha alguns més al mateix lligall. Ni tan sols la medicació del batle, que hi donava suport afirmant que les fàbriques de calçat estaven reobrint per donar servei al *Ejército Salvador de España*, va ser d'utilitat.³⁴ En el cas de Taberner, sí que va aconseguir alliberar el seu fill l'any següent; en aquest cas va al·legar que la seva malaltia feia necessari que el seu fill dirigís la fàbrica.³⁵

Els empresaris del calçat mallorquins foren acusats tant d'apujar els preus, subhastant els seus productes al millor postor a Sevilla, com d'exigir condicions abusives als compradors. Un exemple d'això darrer és la denúncia del 15 de desembre de 1936 contra Pedro Ferrer S. en C. (Binissalem) i Joan Vidal (Alaró),

32 ACCIN, Lligall 96/19.

33 ACCIN. Capsa 180, exp. 3.

34 AMLL. Lligall 2502, núm. 70 i 798

35 AMLL. Lligall 2504.

juntament amb el seu representant a Sevilla, Joaquín Gracia. Se'ls acusa d'exigir el pagament per avançat, petició que les autoritats revoltades estimen excessiva i, per tant, exigeixen que les transaccions es facin com abans de la guerra.³⁶

L'alta demanda va provocar també un augment dels preus de la matèria primera, com el preu del cuiro, que va passar de 4,50 a 6 pessetes el quilo entre juliol de 1936 i març de 1937.³⁷

3.2. La militarització i els contractes amb l'exèrcit

La producció de botes per a l'exèrcit no era cap novetat per a la indústria llucmajorera. Aquesta ja s'havia produït durant la Primera Guerra Mundial, era de baixa qualitat i s'anomenava de *munició*. Pel que fa a la producció ordinària, que també es va mantenir durant la Guerra Civil, de manera que la producció de sabata fina va conviure amb la de baixa qualitat.³⁸

Les fàbriques militaritzades, segons Truyol, foren les de Can Pola (Munar), Calzados Récord (Jaume Suau, Antoni Binimelis) i la de Llorenç Puig, pel que fa al calçat, i Can Guixa pel que fa al tèxtil. Segons Truyol, es varen militaritzar unes 57 fàbriques a tot Mallorca, després d'estudiar quines estaven en condicions de produir botes per a l'exèrcit.³⁹ A Lluçmajor en restaren al marge algunes d'importantes, com Can Reus, Can Clar o Can Ferrà. Sí que va ser inclosa la fàbrica que en Miquel Mulet tenia a Porreres, que declarava 50-100 treballadors a la contribució industrial.⁴⁰

Respecte als contractes amb l'exèrcit, a l'AIMB n'hem pogut trobar alguns de finals de 1937. Malauradament, cap d'ells és de Lluçmajor, si bé les condicions eren les mateixes per a tots els empresaris —només varia la quantitat de botes. El preu al qual es pagaven aquestes botes era de 19,80 pessetes el parell, si bé alguns foren posteriorment revisats a la baixa (19,30 pessetes) a causa de la manca de claus de ferro. Aquests foren substituïts, segons els contractes «[...] por falta de clavos, toda la planta y tacón, debiendo ser los que se contratan claveteados en la puntera con clavos de gota de sebo y doble alambrada en la cuña del tacón

36 AMLL. Lligall 2506, entr. 926 i Arxiu Cambra Comerç i Navegació, Ll. 42/19

37 AMLL. Lligall 2506.

38 Vidal 1992, 92.

39 Truyol 1940, 107, 108.

40 AMPR. Lligall 1016.

[...]».⁴¹ Per Truyol sabem que aquests preus inicialment, el 1936, foren més baixos —16 pessetes—⁴² però els productors aconseguiren a poc a poc anar elevant-ne la quantitat, probablement excusant-se en els preus d'importació.

Aquest fet va suposar també que els tallers esdevinguessin objectius militars. Tenim documentat un atac aeri el 12 d'abril de 1937 contra el taller de Gregori Taberner, que va ocasionar pèrdues de 375 ptes. en mobiliari.⁴³ Posteriorment, el 1938 es va exigir als empresaris locals una declaració jurada dels treballadors militaritzats que tenien empleats.⁴⁴

3.3. El creixement dels tallers de calçat i l'evasió fiscal

Ja hem comentat que l'evasió fiscal era molt comuna quan hem parlat de la contribució industrial i de comerç. També s'ha de mencionar l'existència de tallers a casa, on treballava el conjunt de la unitat familiar. Posteriorment ho desenvoluparé a l'apartat de la contribució femenina.⁴⁵

Tornant a la contribució industrial, observam un increment del nombre i la mida dels tallers entre els anys 1936 i 1940. És evident que en alguns casos es tracta de treball submergit que surt a la llum. En el cas dels tallers d'un a quatre empleats, el nombre s'incrementà de cinc a desset en el període mencionat. La resta, en canvi, en mantingueren el nombre, si bé amb variacions durant aquests anys.⁴⁶ Ara bé, si feim cas de la memòria oral, hi hauria hagut uns seixanta tallers de 3-4 obrers en la immediata postguerra, xifra molt superior a la consignada a la documentació.⁴⁷

D'altra banda, el Patronat de Previsió Social de les Illes Balears va fer una darrera crida l'any 1938 perquè els patrons del poble regularitzassin la situació dels seus treballadors. Sembla que molts no pagaven les quotes o no tenien els obrers afiliats al Seguro Social Obligatorio. S'informa a més del caràcter

41 AIMB. Lligall 446/2. Compravenda vestuari.

42 Truyol 1940, 108-111.

43 AMLL. Lligall 2506.

44 Relació a AMLL. Lligall 2507, núm. 867.

45 Escartín 1999, 65-66.

46 AMLL. Lligall 1716/2.

47 Arribas 1982, cinta 2.

i la quantia de les sancions aplicables als patrons que continuassin cometent frau.⁴⁸ Sembla que això va funcionar, ja que a la Contribució Industrial de l'any següent alguns tallers varen «créixer» de manera significativa, com s'ha mencionat anteriorment.⁴⁹

4. Les noves relacions laborals

4.1. Sous i cost de la vida

Els sous es mantingueren estables durant la guerra; però no els preus, com veurem. La pretensió del nacionalsindicalisme de mediar i inclús d'obligar els patrons a pagar determinats sous i respectar determinades normes va quedar sovint en paper mullat. El 19 de juliol de 1938, per exemple, es varen publicar al Butlletí Oficial per ordre del Ministeri d'Organització i Acció Sindical els salaris mínims i la normativa per a les feines del camp. El consistori llucmajorer en va ser notificat dia 21 i se li va exigir pregonar aquesta normativa.⁵⁰ La premsa se'n va fer ressò i animava, potser ingènuament, els treballadors a denunciar l'incompliment de la normativa per part dels empresaris.⁵¹ Gràcies a una carta de l'Ajuntament de Son Servera amb l'Organització Nacional Sindicalista, sabem que els salaris mínims al camp eren de 6 pessetes per als homes (diaris, 6 dies per setmana) i de 4,20 per a les dones. No obstant això, deixava la porta oberta a l'empresari per augmentar o reduir la jornada segons el «costum» al municipi.⁵²

Quant als salaris del sector del calçat, un 67 % dels homes entre devuit i cinquanta anys cobrava entre 6 i 6,99 pessetes per jornal. Els que cobraven entre 7 i 7,99 representen el 18,11 %, i els que oscil·laven entre 8 i 8,99, un 11,16 %.⁵³ Si ho comparam amb els jornals en general, en el primer cas trobam el 76,84 % dels llucmajorers, en el segon l'11,37 %, i en el tercer el 6,35%.⁵⁴ Per tant, veim que en aquest sector els salaris eren un mica superiors, almenys pel que feia al treball legal. Respecte al treball infantil, l'única referència trobada és a les fonts orals, que afirmen que un mosso

48 AMLL. Lligall 2508.

49 AMLL. Lligall 1716/2.

50 AMLL. Lligall 2507, entrada 702.

51 *La Almudaina*, 21 de juliol de 1938, pàg. 3.

52 AMSV, 355/1, correspondència Falange.

53 AMLL. Lligalls 2456, 2457 i 2458/1.

54 Tomàs 2022, 142.

d'onze anys guanyava 9 pessetes a la setmana el 1935.⁵⁵ Coneixent la tendència salarial durant la guerra, és altament improbable que aquesta xifra augmentàs.

El 3 de setembre de 1936, el president de la Junta de Abastos, Mateu Zaforteza, va enviar un escrit als ajuntaments en què declarava els següents productes de primera necessitat: sucre, arròs, mongetes blanques, llenties, pèsols, mongetes i patates. Tots els industrials, comerciants i productors estaven obligats a declarar les seves existències.⁵⁶ El blat i la farina, evidentment, també ho eren.

Quant als preus, les primeres notícies que trobam a l'AMLL són de desembre de 1936. És d'un conflicte que havia estat causat per l'obligatorietat de vendre els 100 quilos de blat a 48,5 pessetes els primers mesos de la guerra. Llavors va resultar que el desembre es va permetre vendre el quilo a 55, fet que perjudicava els que, forçosament, ja l'havien venut més barat.⁵⁷ La confiscació dels cultius i el control de preus provocà que algunes terres quedassin sense sembrar l'any següent. El governador civil, Mateu Torres, va publicar a la premsa un dur article, titulat «Contra los que dejan la tierra sin cultivar», on acusava els pagesos de malos españoles i els amenaçava amb la confiscació de les terres.⁵⁸

Aquest problema provenia del ban de 21 de novembre, en què es va obligar a declarar tota l'existència de blat i farina. Es va establir un consum màxim per persona i dia de 400 grams de blat o 300 de farina. S'exhortava els batles a intentar no perjudicar els productors i tenedors de blat, però prioritzant que n'hi hagués per a tothom.⁵⁹ Ja veim que no va ser així.

Altres dades trobades a l'arxiu, són les següents: el 29 d'octubre de 1937, el consistori va adquirir 100 kg d'arròs confiscat a sa Pobla per 213 pessetes. El 4 novembre es va adquirir de Muro un total de 180 kg d'arròs bomba per 233 pessetes, i 120 kg de classe Benlloch a 133 pessetes.⁶⁰

⁵⁵ Arribas 1982, cinta 3.

⁵⁶ AMLL. Lligall 2502.

⁵⁷ AMLL. Lligall 2502.

⁵⁸ *La Voz de Sóller*, 2-1-1937, pàg. 4.

⁵⁹ AIMB, capsa 957, exp. 43.

⁶⁰ AMLL. Lligall 2505, entrades 822 i 838.

A finals del mateix any, les protestes del gremi de carnisers pel preu del xot, que exigien la pujada dels preus oficials des de les 2 pessetes que es cobraven varen ser escoltades. Els nous preus oscil·laren entre les 2,25 de la carn de xot de segona categoria fins a les 4,25 de les costelles.⁶¹

Atenent les dades que ens proporciona Asiaín, els preus entre juliol de 1936 i abril de 1939 a la zona revoltada varen incrementar un 40 %. Aquestes xifres es refereixen sobretot a productes alimentaris, ja que els industrials s'incrementaren més. En tot cas, la situació va ser molt millor que a la zona republicana.⁶²

4.2. Els llocs de feina

L'1 de febrer de 1937 la situació d'atur era dramàtica, l'Ajuntament informava el Govern Civil que hi havia 250 obrers sense feina i que a més tampoc disposava de doblers suficients per pagar-los el subsidi. Per aquest motiu va haver de demanar agafar quantitats recaptades pels segells proatur. Posteriorment, dia 12 el Govern Civil autoritzà l'Ajuntament a cobrar el dècim de les contribucions per fer front a les despeses dels aturats.⁶³ Amb l'arribada del temps de la collita de cereals i llegums aquest problema es va solucionar. Dia 28 de maig de 1937, el Govern de Burgos va decretar aquestes collites d'«utilitat nacional» i va ordenar que es prioritzàs per damunt d'altres feines com la construcció.⁶⁴

Un altre aspecte que crida l'atenció són les altes i les baixes de personal per accidents que notifica l'Ajuntament a la Delegació Provincial de Treball. Per exemple, dia 13 d'abril de 1937 hi notifica 44 altes (tres d'elles de dones), i a la vegada 40 comunicats de baixes, amb quasi els mateixos noms que al d'altres.⁶⁵ Potser es tracta de posar al dia informació que no s'havia aportat al seu moment. En tot cas, la pregunta és si aquestes baixes eren reals o simplement responien a necessitats puntuals de la indústria, limitada per l'accés a les matèries primeres en moments puntuals. Trobam alguns documents similars al llarg de 1937 que no ens aclareixen en absolut aquest interrogant.

61 AMLL. Lligall 2505, entr. 1003.

62 Asiaín 2012, cap. xxi.

63 AMLL. Lligall 2506.

64 ARCHIBAL, caps 835, exp. 3.

65 AMLL. Lligall 2506.

La indústria del calçat havia provocat el sorgiment d'indústries complementàries, com la paperera (per a les capsas de sabates) i la metal·lúrgica (per a les màquines per a les aparadores).⁶⁶ Durant la guerra, no hi ha un augment significatiu del nombre de fàbriques; de fet de capsas de cartró només existí la fàbrica de Joan Salvà Rubí, al carrer de Sant Miquel.⁶⁷ Tanmateix, és molt probable que n'augmentàs la plantilla per poder proveir la creixent indústria del calçat.

4.3. El paper de la dona

Amb els conflictes bèl·lics del segle xx, el paper de la dona a la fàbrica adquireix un paper fonamental. Amb el reclutament massiu de joves en edat de treballar i la necessitat d'incrementar la fabricació de recursos per sostenir la guerra, la contractació de dones esdevingué una qüestió indispensable.

La recerca en aquest camp resulta sempre molt complicada. Tenim fotografies i testimonis orals de multitud de dones fent feina, però als arxius aquesta informació escasseja. Truyol, cap de la intendència militar, sembla insinuar que prop del 50 % dels obrers foren dones, ja que afirma que feien falta braços tant a l'agricultura com a les indústries a causa del reclutament. Quan parla del nombre d'obers militaritzats diu «[...] de los 14.392 obreros que, en la época de mayor intensidad del trabajo, estuvieron empleados en las distintas fábricas y calculando que pertenecieran la mitad a cada uno de los sexos, se obtendría como militarizado un 4,50 % del total de todos los hombres».⁶⁸

D'altra banda, tenim estudis, sobretot de Joana Maria Escartín, que demostren la presència de gran nombre de dones en el procés productiu, que no acudien necessàriament a les fàbriques. La raó de l'interès dels empresaris a contractar-ne eren els salaris més baixos i la major docilitat d'aquestes. Aquest fet era molt habitual a Lluçmajor, com expliquen Antoni Vidal i Pau Tomàs.⁶⁹ Durant la guerra, Escartín calcula un salari màxim per als homes de 9 pessetes en el sector tèxtil, enfront de les 4,50 de les dones (1936-1937); en el calçat, de 7,5 enfront de 5, si

⁶⁶ Vidal 1992, 93.

⁶⁷ AMLL. Lligall 1716/2.

⁶⁸ Truyol 1940, 133.

⁶⁹ Tomàs 2022, 139.

bé per al 1938 s'incrementaria a 11-5.⁷⁰ Com he dit abans, almenys a Lluçmajor i Porreres per als adults de 18-45 anys els jornals són més baixos.

Les dones que feien feina a tallers o fàbriques de calçat podien desenvolupar diferents tasques. Als tallers realitzaven feines similars a les dels homes: ronyaven, trepaven, cosien la pell, repuntaven, feien els ulls, tallaven manualment les parts de la sabata i participaven en el procés de muntatge. Per la seva banda, a les fàbriques sí que hi havia divisió del treball per sexes. Les feines més comunes que desenvolupaven les dones eren les d'aparat i envasament i, en menor mesura, l'acabat.⁷¹

Les riveteres eren dones que treballaven des de casa, els anys trenta ja amb maquinària. D'aquesta manera no es comptabilitzaven com a treballadores a la contribució industrial i podien estalviar-se impostos. La pràctica no era exclusiva de dones, sinó que moltes vegades hi participava tota la unitat familiar, que ho compaginava amb altres feines⁷². El més comú era que realitzassin la feina d'aparat al domicili.⁷³

Pel que fa al tèxtil, sembla que la majoria de treballadors de Can Guixa durant la guerra (i abans) eren dones, com constata l'estudi de Margalida Rubí. Hi constata que el 1937 la fàbrica tenia 33 treballadors, mentre que a la citada prestació personal només apareixen 2 homes treballant per Can Guixa amb funcions relacionades amb els teixits. Tampoc es pot descartar que algunes fessin treball domiciliari o a escarada i no apareguin anotades enlloc.⁷⁴

5. Conclusions

Una vegada finalitzat l'estudi, és prou evident que la guerra va proporcionar un impuls important a la indústria local, no només a Lluçmajor. Ara bé, aquest no va repartir els seus beneficis de manera equitativa. Com s'ha vist, els salaris es varen mantenir pràcticament inalterats, si no congelats, mentre que els preus oficials dels béns de primera necessitat pujaren un 40 %. Per tant, és evident que la

⁷⁰ Escartín 2001, 131, 133, 150.

⁷¹ Rebassa, Rosselló i Ginard 2017, 147.

⁷² Escartín 1999, 71.

⁷³ Vegeu Rebassa, Rosselló i Ginard 2017, 150 per a més informació sobre el procés.

⁷⁴ Rubí 2022, 125-127.

classe treballadora del poble no només va ser privada dels seus drets, sinó també empobrida considerablement, si tenim en compte a més totes les contribucions a les quals hagueren de fer front durant el conflicte.

Aquests fets es veuen agreujats en el cas de les dones, ja que els escassos avenços en matèria de drets de tota mena varen ser esborrats. Si bé mentre duraren les hostilitats foren imprescindibles, una vegada acabades els homes retornaren als seus llocs de feina i elles foren confinades a la clandestinitat o la precarietat més absoluta. Les bases del patriarcat quedaren reforçades i les dones treballadores quedaven a expenses de casar-se (o entrar a l'Església) si no volien romandre a la pobresa més absoluta. Malauradament, no he pogut obtenir moltes més dades de les ja publicades. Tot i això, és el nostre deure continuar treballant per visibilitzar l'esforç que hagueren de fer les nostres mares, les nostres padrines i les nostres repadrines en un context tan desfavorable.

Per acabar, vull indicar que les confiscacions de béns, representades al treball en els casos de les cooperatives, s'estengueren en general als vençuts. N'hi ha molts de casos en altres municipis i, si bé no n'he pogut documentar d'altre al municipi, és evident que això també s'hi va produir. Les víctimes, per tant, ho foren per partida doble, ja que foren condemnades a perdre la vida o la llibertat, però també el seu patrimoni, deixant-los només la pobresa o l'emigració com a sortida.

Fonts consultades

Arxiu de la Cambra de Comerç i Navegació (ACCIN)
Arxiu Intermedi Militar de Balears (AIMB)
Arxiu Municipal de Banyalbufar (AMBA)
Arxiu Municipal de Lluçmajor (AMLL)
Arxiu Municipal de Porreres (AMPR)
Arxiu Municipal de Son Servera (AMSV)
Biblioteca Virtual de Prens Històrica
Fons Etnogràfic Antoni Arribas Palau (1981-1982). *El calzado en Lluçmajor*.
Entrevistes a Joan Vaquer, Sebastià Stela i Jaume Salvà. Arxiu Històric UIB
Memòria Civil, suplement del diari *Baleares*, 1986

Bibliografia

- CASTILLO FUENTESAL, Marina (2022). «El dia del Plató Únic i El dia Semanal sin Postre a Lluçmajor (1939-1940)». *v Jornades d'Estudis Locals de Lluçmajor*, pàg. 151-166.
- ESCARTÍN BISBAL, Joana Maria (1999). «El taller, base industrial de Mallorca». *Randa*, núm. 43, pàg. 45-79.
- (2001). *El Quefer ocult: el mercat de treball de la dona en la Mallorca contemporània (1870-1940)*. Palma: Documenta Balear.
- MOROTE PONS, Ramon (2006). «La Falange a Mallorca entre la República i el primer franquisme: espectre sociopolític». Tesi doctoral, SERRA BUSQUETS, Sebastià i DURAN PASTOR, Miquel (dir.). Universitat de les Illes Balears.
- QUETGLAS CIFRE, Antoni (2023). *Història de Sóller: l'edat contemporània (1936-2007)*. Vol. III. Sóller: Ajuntament de Sóller.
- REBASSA GELABERT, Sandra A.; ROSSELLÓ HERNÁNDEZ, Esperança; GINARD ESTEVA, Catalina (2017). «Maquinària amb nom de dona. Estudi i documentació en perspectiva de gènere del fons industrial del Museu del Calçat i de la Pell». A *Jornades d'Estudis Locals d'Inca*, núm. 18, pàg. 143-160.
- RUBÍ FERRER, Margalida (2022). «El taller de Can Guixa: la indústria tèxtil a Lluçmajor». A *Actes de les VII Jornades d'Estudis Locals de Lluçmajor*, pàg. 117-128.
- SÁNCHEZ ASIAÍN, José Ángel (2012). *La financiación de la Guerra Civil española: una aproximación histórica*. Barcelona: Editorial Crítica.
- TOMÁS RAMIS, Pau (2022). «Procés d'implantació de la prestació personal a favor de la reconstrucció de l'Estat i mostra parcial del teixit laboral a Lluçmajor (1939-1940)». A *Actes de les VI Jornades d'Estudis Locals de Lluçmajor*, pàg. 129-160.

- TRUYOL MARTORELL, Miguel (1940). *La intendencia de Baleares en el glorioso Movimiento Nacional. 1936-1939*. Palma: Impremta de J. Tous.
- VIDAL NICOLAU, Antoni (1992). «La fabricació de calçat de pell a Lluçmajor. Factors de localització i de producció». *Estudis Baleàrics* núm. 43, març-agost, IEB.
- (2019). *La Guerra Civil a Lluçmajor. La demolició del projecte de convertir en cel la Terra*. Palma: Illa Edicions.

PERFIL DEL BISBE MATEU JAUME GARAU: FORMACIÓ, TRAJECTÒRIA PROFESSIONAL I OPOSICIONS A CANONGE (1811-1857)

Ramón García Palacios

1. Introducció

Mateu Jaume Garau (1811-1886) és una figura fonamental en la història eclesiàstica de la Mallorca del segle XIX. Malgrat la rellevància històrica del personatge, aquest no ha sigut objecte d'estudis específics que analitzin la seva trajectòria en totes les seves vessants: com a bisbe de Menorca (1857-1875) i de Mallorca (1875-1886), així com del seu itinerari formatiu i professional, previ a la consecució d'aquests dos importants càrrecs episcopals.

En aquesta comunicació vull aprofundir en el darrer d'aquests aspectes. Per tant, mitjançant el mètode prosopogràfic i amb documentació procedent de l'Arxiu Històric de la UIB, del Centre d'Estudis Teològics de Mallorca i de l'Arxiu Diocesà i Capitular de Mallorca, entre d'altres, pretenc realitzar una radiografia retrospectiva del perfil formatiu i professional del bisbe llucmajorer.

La RAE defineix prosopografia com a: «Descripción del aspecto exterior de una persona».¹ Es tracta d'una disciplina enfocada en l'estudi i la descripció de les característiques físiques i socials d'un grup d'individus en un context específic. Però prosopografia no s'ha de confondre amb biografia. Per la investigadora Ursula Vones-Liebstein: «[...] Mientras la biografía pretende presentar al individuo y su personalidad sin olvidar su inserción en el contexto social y político, la prosopografía aspira a considerar un individuo dentro de un todo, sin destacar sus aspectos peculiares».² En aquest sentit, la prosopografia s'ha convertit en una eina valuosa per als historiadors i científics socials que pretenem aproximar-nos a la dinàmica de determinats grups d'individus en contextos històrics i culturals específics. Es tracta d'un decisiu instrument metodològic que

1 <<https://dle.rae.es/prosopograf%C3%ADa>>. *Diccionario de la lengua española* [Consulta: 10 d'octubre de 2023].

2 VONES-LIEBENSTEIN, Ursula (2005). «El método prosopográfico como punto de partida de la historiografía eclesiástica». A: *Anuario de Historia de la Iglesia*, 14, p. 351.

ens facilita aproximar-nos, en aquest cas, al paper desenvolupat per la jerarquia eclesiàstica a la Mallorca contemporània en una doble dimensió. Per una banda, ens permet conèixer la importància de les elits com a elements del canvi, i, per una altra, aprofundir en la història del poder.³

La comunicació s'estructura en quatre grans apartats o blocs: genealogia familiar i extracció socioeconòmica, formació religiosa i titulacions acadèmiques, i he sintetitzat el *cursus honorum*, el perfil professional del futur bisbe, en dos grans apartats. Per una banda, el primer abraçaria la docència i la gestió al Seminari Conciliar de Sant Pere i els càrrecs desenvolupats dins l'Administració diocesana, i, per l'altra, el segon, seguint el perfil de la majoria dels bisbes espanyols contemporanis, es caracteritzaria per la presentació a diversos processos opositors per ocupar una prebenda catedralícia, en el cas de Mateu Jaume a la Catedral de Mallorca. Com veurem, el futur bisbe es presentà a dues oposicions per aconseguir un càrrec al Capítol Catedralici.

2. Genealogia familiar i extracció socioeconòmica: els Jaume Garau, una nissaga d'arrelament llucmajorer

Mateu Jaume Garau va ser el segon fill d'una família formada per set germans. Els pares, Mateu Jaume Roig (1778-1853)⁴ i Rosa Garau Socies (1781-1839)⁵ es casaren el 22 d'octubre de 1803 a la vila de Lluçmajor.⁶ Les dues branques de la família Jaume Garau tenien els seus orígens a Lluçmajor: els padrins del futur bisbe per via paterna, Mateu Jaume Caldés i Joana Maria Roig Amengual, i el padrí per via materna, Antoni Garau Garau. La padrina per via materna, Rosa Socies Torrens, era natural de Randa, i els besavis materns, Joan Socies i Joana Torrens, procedien d'Algaida.

3 BERZAL DE LA ROSA, Enrique (2004). «Biografía y prosopografía en la historia de la Iglesia española contemporánea». A: *L'histoire religieuse en France et en Espagne: colloque international (Casa de Velázquez, 2-5 avril 2001)*, p. 151.

4 ADM, Lluçmajor, baptismes, I/35-B/24 (1778-1782), fs. 13v-14r i ADM, Lluçmajor, òbits, I/35-O/22 (1851-1860), f. 34v.

5 ADM, Lluçmajor, baptismes, I/35-B/24 (1778-1782), f. 179v i ADM, Lluçmajor, òbits, I/35-O/20 (1826-1841), f. 219r.

6 ADM, Lluçmajor, matrimonis, I/35-M/11 (1785-1810), f. 159v.

Com deia, el matrimoni Jaume Garau va tenir set fills: Joana Maria,⁷ Mateu,⁸ Rosa Maria,⁹ un part doble Antoni i Coloma,¹⁰ Antoni¹¹ i Antoni.¹² Segons consta a l'acta de defunció de la mare, Rosa Garau, l'any 1839 el nucli familiar només estava integrat pels fills: Joana Maria, Mateu, Rosa i Antoni.¹³ Els altres tres germans no sobrevisqueren als primers anys d'existència.¹⁴

Sobre la genealogia dels Jaume Garau i la seva extracció socioeconòmica disposem de diversos estudis significatius. En primer lloc, el discurs biogràfic que va elaborar Mn. Joan Vich Salom, el 4 de novembre de 1956, amb motiu de la proclamació de Mateu Jaume com a fill il·lustre de Lluçmajor. En aquest estudi, publicat l'any 1962, es fa referència al taller de fusteria que regentava el pare al «carrer del Monte (antes Cap-puig) n.º. 21».¹⁵ A l'AMLL existeix un padró municipal de l'any 1809 on al número 5 del carrer Damià Amengual (Illeta XIV) hi consta un Mateu Jaume, fuster, de trenta anys, que segurament podria tractar-se del pare del futur bisbe.¹⁶ També al volum IV de la *Historia de Lluçmajor* de Bartomeu Font Obrador, dedicat al segle XVII, es realitza una descripció detallada de la procedència familiar del prelat. Els Jaume de Lluçmajor procedien de una branca dels Jaume de l'Arboç de Santa Maria:

7 Joana Maria Jaume Garau va néixer el 3 d'octubre de 1807. ADM, Lluçmajor, baptismes, I/35-B/28 (1802-1807), f. 257r.

8 Mateu Jaume Garau va néixer el 31 d'agost de 1811. ADM, Lluçmajor, baptismes, I/35-B/29 (1808-1814), f. 117r.

9 Rosa Maria Jaume Garau va néixer el 2 de gener de 1815. ADM, Lluçmajor, baptismes, I/35-B/30 (1815-1824), f. 3r.

10 Antoni i Coloma Jaume Garau naixeren l'11 de novembre de 1818. ADM, Lluçmajor, baptismes, I/35-B/30 (1815-1824), f. 142v.

11 Antoni Jaume Garau va néixer el 23 de juliol de 1821. ADM, Lluçmajor, baptismes, I/35-B/30 (1815-1824), fs. 233v-234r.

12 Antoni Jaume Garau va néixer el 20 d'abril de 1824. ADM, Lluçmajor, baptismes, I/35-B/30 (1815-1824), fs. 382v-383r.

13 ADM, Lluçmajor, òbits, I/35-O/20 (1826-1841), f. 219r.

14 A l'ADM només es conserva el llibre de registre de defuncions d'albats de Lluçmajor de 1755 a 1772. A les defuncions generals del municipi no he localitzat els registres d'Antoni i Coloma, que naixeren l'any 1818, i Antoni, nascut l'any 1821.

15 VICH SALOM, Jeroni (1962). *El Excelentísimo y Reverendísimo Don Mateo Jaume Garau, Obispo de Menorca y de Mallorca; hijo ilustre de la ciudad de Lluçmayor: discurso biografico*, p. 8.

16 AMLL. «Empadronamiento del año 1809». Signatura 2271.5, [s. f. (sense foliar)].

«El primer miembro de los Jaume, en Lluçmajor, fue Catalina, casada con Miguel Catany del Molí en 1596 y el segundo, su hermano Juan, desposado con Isabel Vidal de Son Vidal, en 1606 y después con Juana Vidal, en 1614. Catalina y Juan eran hijos de Antonio Jaume y de su segunda esposa, Jaumeta Ordinas del Reguer, en Alaró. De Juan e Isabel descienden las sucesivas generaciones locales, en las uniones respectivas de Jaume y Clar en 1648; de Jaume y Vidal en 1696; de Jaume y Caldés en 1730; de Jaume y Roig en 1765 y Jaume y Garau en 1809, llegando hasta Mateo Jaume Garau el futuro obispo. Después, en 1860 Antonio Jaume, hermano del pastor diocesano, contrajo matrimonio con Catalina Servera. Señalamos un enlace con 9 hijos, el de Miguel y Margarita Clar y dos con 7 cada uno de ellos, los de Mateo y Rosa Garau y Antonio y Catalina Servera. El posterior de 1892, de Mateo y Catalina Rosselló, con 8 vástagos.»¹⁷

La documentació ens presenta una família que econòmicament es dedicava a la gestió del taller de fusteria regentat pel pare i a l'explotació de diverses propietats agrícoles al municipi. Per tant, ens trobem davant d'una família modesta però amb una situació econòmica de relativa solvència. Segons informació procedent de l'Expedient de títol patrimonial per a l'orde del sotsdiaconat de Mateu Jaume, el pare: «[...] está en la edad de cincuenta y cinco años muy robusto y alto para emplearse en el trabajo de carpintero, y en el de cultivar sus bienes y varios novalés, con lo que gana lo suficiente para llenar como corresponde sus principales obligaciones, y dejar la legítima a sus hijos, y testar libremente [...]».¹⁸ Aquest document és excepcional; ens permet conèixer amb detall la relació de propietats familiars a finals del segle XVIII, concretament les propietats rebudes pel pare Mateu Jaume, mitjançant via hereditària, el 22 de maig de 1796:

«[...] concedeixo a Matteu Jaume conrador, fill de Jaume Jaume, y de Joana Caldés conjuges també difunts [...] una pessa de terra de tenor de sis quarterades poch més o menos, o severá lo que es, anomenada Son Vidal, ab Camí de una Destra, y Empriu al Aljub de Son Vidal, y a la Bassa major, situada en lo terma de dita Vila de Llummajor tingudas en Alou,

17 FONT OBRADOR, Bartomeu (1982). *Historia de Lluçmajor*. Vol. 4: *El Siglo XVII*, p. 428-429. En aquesta citació hi ha un petit error. La vinculació dels llinatges Jaume-Garau no és de 1809; el matrimoni és de 1803.

18 ADM, Lluçmajor. Clergat: Mateu Jaume Garau, 1832, signatura 21/50/2, f. 15.

y directa domini del Real Convent, y Monjes de Sta. Clara a mercé de Lluisma, y presentació de fadiga de deu días, frarica, e immunes de tot genero de Censal: la qual confronta de una part ab terras de Anna Rubí, de altre ab terras de Bernat Clar, de altre ab terras ditas Gomeneta, y de altre ab terras de Jaume Jaume».¹⁹

A més, els Jaume Garau també disposaven d'una xarxa de contactes amb els sectors influents de la societat local. Per exemple, és interessant recordar la vinculació amb la família dels Sastre de Tió. Aquesta connexió, ja mencionada per Vich Salom al discurs biogràfic, es pot constatar documentalment al citat expedient. Les setanta-dues lliures requerides per al títol patrimonial del futur bisbe de Mallorca i Menorca es repartiren entre l'aportació del pare i la donació vitalícia d'unes terres per part del prevere Climent Sastre, amic de la família:

«[...] que las tierras dadas a D. Mateo Jaume por Mateo Jaume su Padre y por Clemente Sastre valen en renta según dice la mayor parte de los testigos setenta y cinco libras y según la menor setenta y tres libras, libres de contribución [...] la adquisición de Clemente resulta que la adquirió libre de censo, y lo mismo consta de la propiedad donada al interesado por su Padre, y adquirida por su abuelo, quien en su testamento [...] hizo legado a Tomas Jaume su hijo de dos cuarteradas [...]».²⁰

Igualment simptomàtic de la relativa solvència econòmica de la família Jaume Garau és el fet que dos dels seus fills estudiaren carreres universitàries. Al següent apartat analitzaré la trajectòria acadèmica de Mateu Jaume, però el seu germà Antoni Jaume es va poder desplaçar a França i a la prestigiosa Universitat de Montpeller va estudiar la carrera de Medicina entre novembre de 1846 i agost de 1850, i es va doctorar amb la tesi «Quelques considérations sur les rétrécissements du canal de l'urètre».²¹ Evidentment, proporcionar dues formacions acadèmiques

19 ADM, Lluçmajor. Clergat: Mateu Jaume Garau, 1832, signatura 21/50/2, fs. 16-19.

20 ADM, Lluçmajor. Clergat: Mateu Jaume Garau, 1832, signatura 21/50/2, f. 29. VICH SALOM, Jeroni (1962). *El Excelentísimo y Reverendísimo Don Mateo Jaume Garau, Obispo de Menorca y de Mallorca; hijo ilustre de la ciudad de Lluçmajor: discurso biografico*, p. 10.

21 Existeix una breu biografia d'Antoni Jaume al *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*, 10 de novembre de 1885, n. 21, p. 1-3. Una còpia del seu expedient acadèmic es conserva a l'AHUB. En aquesta Universitat, entre 1850-1853 va revalidar la titulació obtinguda a Montpeller, segons estipulava la Reial ordre vigent de 3 de maig de 1851. AHUB. Expedient acadèmic d'Antoni Jaume Garau. ES CAT UB 791896.

superiors, una a l'estranger, no entrava dins les possibilitats de les famílies modestes de la Mallorca de la primera meitat del segle XIX.

3.1. Nivells d'instrucció: formació religiosa i titulacions acadèmiques

L'etapa formativa de Mateu Jaume Garau permet diferenciar clarament dos nivells d'instrucció. Per una banda, la formació estrictament religiosa d'un clergue de la Mallorca del segle XIX. I per una altra, la formació universitària en sintonia amb el context educatiu de l'època, que bascularà entre la universitat civil i el seminari conciliar.

3.1.1. Formació religiosa (1827-1835)

En primer lloc, la gradació jeràrquica per a l'exercici de l'activitat sacerdotal començava per la primera tonsura clerical, continuava per la recepció dels ordes menors (ostiari, lectorat, exorcistat i acolitat) i finalitzava amb la recepció dels ordes majors (sotsdiaconat, diaconat i finalment el presbiterat). Una formació que segons el papa Lleó XII (1823-1829) a la constitució *Plura inter collegia* de l'any 1826 perseguia que els futurs ministres fossin exemples d'integritat de vida i doctrina, i també d'humilitat cristiana, delicadesa de costums i caritat.²²

El 14 de juny de 1827 Mateu Jaume va ingressar en el Seminari Conciliar de Sant Pere com a fàmul-estudiant, i el 4 novembre aconseguí, per oposició, una plaça de número o de gràcia al Seminari; aquí residí fins al mes de juny de 1832, moment en què va traslladar la residència al palau episcopal com a patge familiar del bisbe Antonio Pérez de Hírias (1825-1842).²³

La formació religiosa de Mateu Jaume al Seminari Conciliar es va completar durant els anys de 1827 a 1835.²⁴

22 SAN JOSÉ PRISCO, José (2000). *La dimensión humana de la formación sacerdotal: Aproximación histórica, aspectos canónicos y estrategias formativas*, p. 51.

23 ADM. Curia-DO-10 (1842-1848). Relació de mèrits de Mateu Jaume Garau, fs. 42v-43.

24 El mes de setembre de 1835, una vegada aconseguit el presbiterat, el futur bisbe de Menorca i de Mallorca va oficiar la primera missa al santuari de Lluc: «[...] Rico en estudios más sólidos y profundos á medida que se elevaba en su carrera, no volvió la cara atrás ni retiró la mano del arado hasta llegar al sacerdocio, cantando en setiembre de 1835 la primera misa en el devoto santuario de Lluch en presencia de su anciano obispo y perseguido protector D. Antonio Perez de Hírias, con quien compartia ya, más que la soledad del retiro, las amarguras del destierro». BOEOM, n. 34, 10 de març de 1886, p. 76-86. Paral·lelament a la llicència de celebrar, predicar i confessar persones, també va ser nomenat vicari supernumerari de l'església parroquial de Santa Eulàlia de Palma: «[...] sin limitación de tiempo, cuyos ministerios ha ejercido sin interrupción hasta el presente y sigue desempeñando en la actualidad con edificación de los fieles y aprobación de la autoridad

Taula 1. Formació religiosa de Mateu Jaume (1827-1835)

Formació religiosa	Data
Tonsura clerical	21/09/1827
Ordes menors	21-22/09/1832
Sotsdiaconat	21-22/09/1832
Diaconat	21/09/1833
Presbiterat	19/09/1835

Font: ADM. Curia-DO-10 (1842-1848). Relació de mèrits de Mateu Jaume, fs. 42v-43

En perspectiva prosopogràfica, si repassem la formació religiosa dels bisbes de Mallorca nascuts a l'illa en època contemporània, podem constatar que aquesta etapa de formació eclesiàstica es completava en una etapa de joventut, entorn dels 23-24 anys.

Taula 2. Formació religiosa dels bisbes de Mallorca nascuts a l'illa en època contemporània (1769-1886)

Nom	Naixement	Presbiterat	Edat d'accés
Nadal Crespí, Bernat	05/04/1746	23/12/1769	23 anys, 8 mesos i 18 dies
Salvà Munar, Miquel	04/01/1792	08/06/1816	24 anys, 5 mesos i 4 dies
Jaume Garau, Mateu	31/08/1811	19/09/1835	24 mesos i 17 dies
Campins Barceló, Pere Joan	14/01/1859	25/03/1882	23 anys, 3 mesos i 11 dies
Llompart Jaume, Gabriel	19/11/1862	18/12/1886	24 anys i 28 dies
Miralles Sbert, Josep	14/09/1860	07/06/1884	23 anys, 8 mesos i 22 dies

Font: Elaboració pròpia

diocesana». ADM. Curia-DO-10 (1842-1848). Relació de mèrits de Mateu Jaume Garau, fs. 42v-43.

3.2. Formació acadèmica i universitària (1826-1849)

Paral·lelament a la consecució dels graus eclesiàstics, el futur bisbe va iniciar la formació acadèmica. Aquesta es pot estructurar en diverses etapes, atesa la convulsa situació educativa dels estudis superiors a la Mallorca de la primera meitat del segle XIX, fruit de les tensions entre liberals i absolutistes. L'any 1829 la monarquia va dissoldre la Universitat Literària de Mallorca, institució que aglutinava els estudis de Filosofia, Teologia i Cànon i que, per tant, «[...] semblava més aviat una institució d'estudis superiors de caràcter eclesiàstic que no una universitat civil, com requerien els nous temps [...]».²⁵ Però la necessitat formativa dels clergues de la Diòcesi de Mallorca obligà el bisbe Antonio Pérez de Hírias a convertir el Seminari en Universitat Literària. Com a conseqüència, els sectors reformistes i liberals de la societat illenca optaren per continuar amb la Universitat, també amb la denominació de Seminari, i els dos models universitaris (eclesiàstic i no eclesiàstic) van conviure durant el quinquenni de 1830 i 1835. Finalment, l'any 1835 es van clausurar els dos models, i la conseqüència immediata va ser el tancament temporal del Seminari per part del bisbe, la creació per part del liberalisme insular de l'Institut Balear i la potenciació de l'ensenyament secundari.²⁶

L'evolució d'aquestes tensions educatives i acadèmiques es pot rastrejar en el currículum acadèmic superior de Mateu Jaume i en cadascuna d'aquestes etapes: Universitat Literària (1826-1830), Seminari (1830-1836) i Institut Balear (1846).

Rebuda la primera formació en llatí, humanitats, grec, francès i matemàtiques, va ingressar a la Universitat Literària a partir de l'any 1826. El 19 d'octubre el situem a la prova de Filosofia, que va consistir en la traducció de diverses peces dels autors clàssics Ciceró i Virgili; en aquests moments l'edat de Mateu Jaume és de quinze anys.²⁷ Superat el tràmit, el tenim en la relació d'alumnes per matricular-se a primer de Filosofia per al curs 1827-1828.²⁸ Segons el seu expedient personal, el 19 de juny de 1827 va superar el primer curs d'Institucions Filosòfiques, el 9 de juny de 1828 el segon curs d'Institucions Filosòfiques, el 2 de juny de 1829 el tercer curs d'Institucions Filosòfiques i el 3 d'agost de 1830 Institucions Teològiques del

25 FULLANA I PUIGSERVER, Pere (2008). «Llengua, educació i cultura». A: BELENGUER, Ernest. *Història de les Illes Balears. Volum III: Del segle XVIII borbònic a la complexa contemporaneïtat*, p. 135.

26 *Idem*.

27 AHUIB-FULM. Alumnes. Edictes per a matrícules i relacions de matriculats. AMT05 (1820-1829), f. 44r.

28 AHUIB-FULM. Alumnes. Edictes per a matrícules i relacions de matriculats. AMT05 (1820-1829), f. 46r.

primer curs de Teologia.²⁹ Per tant, entre 1827-1830, Mateu Jaume va cursar les assignatures de Filosofia i entre 1829-1830 les assignatures del primer curs de Teologia.

Entre 1827 i 1829 trobem també Mateu Jaume en l'òrbita del col·legi jesuïta de Montsió a Ciutat, concretament als Certàmens Literaris. Els dies 16, 17 i 18 de desembre de 1827 va participar com a alumne de la classe de Retòrica en els exercicis de poesia castellana, el primer dia component octaves i el segon superant una prova, en què els alumnes:

«[...] harán cualquier figura suelta, y explicaran é ilustrarán con exemplos los progimnasmas fábula, cria, setentia, confirmatio, confutatio, locus communis, laudatio, thesis, legislatio: y compondran cualquiera de ellos sobre el asunto que se les diere con ornato de tropos y figuras, y darán una circunstanciada relación de toda la Oratoria, y de las diversas especies de poesia latina y castellana, confirmándola con algunos retazos poéticos de los mas acreditados autores; analizarán por períodos, tropos y figuras la traduccion que se les hubiere señalado; y vertirán al latin el pasage del libro castellano que se les presente [...]».³⁰

Els dies 21, 22 i 23 de setembre de 1828 el localitzem com a alumne de la classe de Matemàtiques del professor P. Jeroni Ignasi Rius, resolent qüestions d'aritmètica, àlgebra, geometria, trigonometria rectilínia i geometria pràctica.³¹ I els dies 16, 17 i 18 d'agost de 1829 va participar en els exercicis de llengua grega i filosofia. Com a alumne de Filosofia va pronunciar una dissertació llatina: «La espiritualidad é inmortalidad de nuestra alma».³² Per la dissertació, Mateu Jaume va rebre en l'edició del certamen un primer premi. La intel·ligència i bona oratòria del prevere llucmajorer quedaren reflectides així:

29 AHUIB-FULM. Alumnes. Expedients individuals d'alumnes. AEI26, Expedients individuals d'alumnes: Jaume-Julià. Expedient de Mateu Jaume Garau.

30 OBRADOR VIDAL, Bartomeu (2011). *450 años de Historia del Colegio de Montesión: Apuntes cronológicos y documentación histórica*, vol. 2, p. 246.

31 *Ibíd.*, p. 249-253.

32 *Ibíd.*, p. 267.

«[...] y fue tal la impresión que produjo en los inteligentes su buen lenguaje y el bello órden y la solidez de las pruebas, que no podían acabar de creer fuese composición suya. Sus condiscípulos, para manifestar que estaban ejercitados en la disputa, le fueron en seguida proponiendo dificultades, las cuales él desató brevemente. Por último tomando la mano los Sres. Examinadores fueron recorriendo con singular maestría toda la lógica y las principales cuestiones de metafísica, y por las acertadas respuestas de aquellos jóvenes vinieron en conocimiento de lo bien enterados que estaban de cuanto proponían [...]».³³

Amb la supressió de la Universitat Literària de Mallorca, Mateu Jaume va passar al Seminari Conciliar. Aquí, l'any 1830 constatem la seva presència com a alumne intern matriculat al segon curs de Teologia.³⁴ Al Seminari Conciliar hi va romandre entre 1830 i 1836, i hi va superar progressivament els cursos de segon a setè de Teologia.³⁵ A més, sense haver finalitzat la formació acadèmica reglamentària, durant el darrer curs de 1835-1836 exerceix com a professor de l'assignatura de Teologia Dogmàtica.³⁶

Una vegada finalitzada la formació acadèmica es procedia a l'obtenció de la titulació universitària. Al Bolletí Oficial de la Diòcesi de l'any 1861 es va publicar el pla d'estudis de 1852, que recollia els tràmits que havien d'assolir els estudiants per a l'obtenció dels graus de batxiller, llicenciat i doctor.

En primer lloc, els tràmits per a la consecució del grau de batxiller:

«Los ejercicios para el grado de Bachiller en Teología y Cánones, serán dos. El primero consistirá en media hora de preguntas sobre las materias estudiadas en los cuatro ó cinco años respectivamente prescritos para poder aspirar á este grado, y servirá de tentativa. En el

³³ *Ibid.*, p. 269.

³⁴ CETEM. Primer Llibre de Matrícula (1830-1836), matrícula segon de Teologia (1830-1831) f. 3r.

³⁵ CETEM. Primer Llibre de Matrícula (1830-1836), matrícula segon de Teologia (1830-1831) f. 3r, matrícula tercer de Teologia (1831-1832) f. 8r i superació de curs f. 16r, matrícula quart de Teologia (1832-1833) f. 23v i superació de curs f. 30r, matrícula cinquè de Teologia (1833-1834) f. 34r i superació de curs f. 40v, matrícula de sisè de Teologia (1834-1835) f. 45r i superació de curs f. 50r i matrícula de setè de Teologia (1835-1836) f. 56r.

³⁶ CETEM. Primer Llibre de Matrícula (1830-1836), f. 54r.

segundo, el graduando sustentará por media hora en lengua latina una proposición, que designe la suerte veinte y cuatro horas antes entre las elegidas al efecto, de las instituciones de una ú otra facultad. Argüirán con el candidato dos profesores por un cuarto de hora cada uno en forma silogística, continuando después en materia uno y otro por diez minutos; á cada cual contestará el sustentante en iguales términos.»³⁷

Aconseguir el grau de batxiller, es realitzaven els tràmits per a l'obtenció de la llicenciatura i el doctorat. De fet, la tramitació d'ambdues titulacions es podia realitzar en un període curt de temps. Les proves per a l'obtenció del grau de llicenciat consistien en:

«Los ejercicios para el grado de Licenciado en ambas facultades, serán tres: primero, que servirá de tentativa tres cuartos de hora de preguntas sobre todas las materias de la respectiva carrera; segundo, otros tres cuartos de hora sustentando la proposición que veinte y cuatro horas antes haya designado la suerte entre las diferentes asignaturas de la respectiva facultad, y arguyendo con dos profesores en forma silogística por veinte minutos cada uno, y en materia por un cuarto de hora; tercero, se embolsarán cierto número de cuestiones de cada una de las materias de la carrera respectiva, de las cuales se sacarán tres por suerte, que el candidato resolverá en el acto.»³⁸

I finalment es realitzaven els exercicis per al títol de doctor:

«Los ejercicios para el grado de Doctor en ambas facultades, serán dos: primero, se sacará por suerte una proposición de entre todas la materias de la carrera respectiva, sobre la cual deberá el candidato, con término de dos horas, hacer una explicación latina, que no baje de media, como si se hallase en cátedra, y contestar después las observaciones que propongan los profesores; segundo, se sacará igualmente otra proposición, sobre la cual el candidato deberá escribir en lengua latina

³⁷ BOEOM, n. 7, 15 d'abril de 1861, p. 103.

³⁸ *Ibid.*, p. 103-104.

una disertación en el término de veinte y cuatro horas, y después de leída, resolverá todas las dificultades que acerca de ella se le hagan.»³⁹

La consecució de la titulació acadèmica superior de Mateu Jaume planteja discrepàncies segons la font bibliogràfica consultada. Per exemple, la *Gran Enciclopèdia de Mallorca* indica que va aconseguir el grau de doctor en Teologia;⁴⁰ l'*Episcopologio de la Santa Iglesia de Menorca* de Sebastián Vives⁴¹ i el discurs biogràfic de Vich Salom, el doctorat en Teologia i Cànon;⁴² en canvi, la necrològica publicada al BOEOM⁴³ i Font Obrador al volum VI de la *Historia de Lluçmajor* mencionen com a única titulació la llicenciatura en Teologia.⁴⁴ Per tant, per aclarir aquesta discordança haurem de recórrer a fonts arxivístiques i documentals.

Mateu Jaume el 9 d'agost de 1846 va ser admès a examen per a aconseguir el grau de batxiller en Filosofia a l'Institut Balear de Palma. El dia anterior, el 8 d'agost, va abonar els 200 reials respectius en concepte de depòsit pels drets d'examen i el 12 d'agost, amb una edat de trenta-quatre anys, va aconseguir per unanimitat la primera titulació: batxiller en Filosofia.⁴⁵

Tres anys després de la consecució del grau de batxiller en Filosofia es va traslladar a Madrid, i a la Facultat de Teologia de la Universitat Central va tramitar els títols de batxiller i la llicenciatura en Teologia.⁴⁶ Afortunadament conservem l'Expedient acadèmic a l'AHN (secció Universidades). Recordem que en aquests moments, Mateu Jaume comptava amb una edat de trenta-set anys. El 20 d'abril de 1849 va consignar el dipòsit i els drets d'examen, i el 21 d'abril va realitzar la prova per a la consecució del grau de batxiller. L'exercici va ser aprovat per

³⁹ *Ibíd.*, p. 104.

⁴⁰ *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, vol. VII, p. 173.

⁴¹ VIVES, Sebastián (1903). *Episcopologio de la Santa Iglesia de Menorca*, p. 314.

⁴² VICH SALOM, Jeroni (1962). *El Excelentísimo y Reverendísimo Don Mateo Jaume Garau, Obispo de Menorca y de Mallorca; hijo ilustre de la ciudad de Lluçmajor: discurso biografico*, p. 13.

⁴³ BOEOM, n. 34, 10 de març de 1886, p. 79.

⁴⁴ FONT OBRADOR, Bartomeu (1995). *Historia de Lluçmajor*. Vol. 6: *El Siglo XIX*, p. 713.

⁴⁵ ARM. IES Ramon Llull 2193/02. N. 8 Expedient de Mateu Jaume. Grau Batxiller en Filosofia.

⁴⁶ AHN. Universidades, 816, exp. 13.

unanimitat.⁴⁷ Transcorreguts uns dies, el 27 d'abril va iniciar els tràmits per a la consecució del grau de llicenciat. En primer lloc, la consignació del dipòsit i els drets d'examen el mateix dia 27. El 28 d'abril, a les vuit del dematí, es va efectuar el sorteig dels punts a desenvolupar. Entre els tres temes proposats, Mateu Jaume va seleccionar: «Gloriosa Christi resurrectio potest in dubium revocari?». A partir de la proposta, l'estudiant s'encarregava de preparar i llegir una memòria. El 30 d'abril es va verificar la superació d'aquest segon exercici. El 3 de maig es van sortejar els tres temes del tercer i darrer exercici. En aquest cas, Mateu Jaume va seleccionar: «Deus est ommimode inmutabilis simul et perfecte liber?». Aquest exercici consistia en la defensa d'una lliçó oral davant d'un tribunal de censura. El 3 de maig l'exercici va ser aprovat per unanimitat i el 6 de maig es va procedir a la investidura del grau de llicenciat en Teologia.⁴⁸

Per tant, dues són les titulacions superiors documentades: batxiller en Filosofia i llicenciatura en Teologia.

4. Primera etapa del *cursus honorum*: docència i trajectòria al Seminari Conciliar de Sant Pere i càrrecs dins l'Administració diocesana

Una vegada completada la formació religiosa i aconseguida la titulació o titulacions acadèmiques, començava el desenvolupament de la carrera professional. En aquest sentit, però, s'ha d'advertir una sèrie de matisos que marquen el perfil professional dels futurs bisbes dels segles XIX i XX. En primer lloc, la barreja de càrrecs dificulta l'assignació a un únic càrrec previ predominant. I en segon lloc, resulta complex establir una línia de separació entre activitats desenvolupades dins la burocràcia eclesiàstica, la gestió parroquial directa, el clergat capitular i la docència en seminaris conciliaris. Mateu Jaume Garau és un exemple paradigmàtic d'aquesta barreja de càrrecs dins el clergat de la Mallorca del segle XIX.

4.1. Docència i trajectòria al Seminari Conciliar de Sant Pere (1830-1847)

Ja he mencionat amb anterioritat que Mateu Jaume, abans de finalitzar la formació acadèmica al Seminari Conciliar, ja exercia durant el curs acadèmic de 1835-1836 la càtedra de Teologia Dogmàtica. L'exercici de la càtedra va ser breu; el mes de novembre de 1835 va dimitir del nomenament per motius de salut i també, com veurem a continuació, a causa de les càrregues que li suposaven el

⁴⁷ AHN. Universidades, 816, exp. 13.

⁴⁸ AHN. Universidades, 816, exp. 13.

desenvolupament de la Secretaria de Cambra i Govern. El parèntesi en l'activitat docent va ser temporal i no definitiu. Posteriorment, l'1 d'abril de 1847 va ocupar la càtedra de Sagrada Escripura.⁴⁹

Prèviament, durant els anys de 1830 a 1833, va ser nomenat moderant d'oratória: «[...] cuyo destino regentó por espacio de tres años en todos los actos literarios de costumbre, y especialmente sustituyendo al Vicerrector en la dirección de las conferencias académicas de humanidades [...]».⁵⁰

El 25 de novembre de 1845 va ser nomenat rector interí del Seminari Conciliar i va desenvolupar el càrrec formalment fins a l'any 1858: «[...] sin retribución alguna, habiendo cedido cualesquiera derechos que pudieran corresponderle por razón de salario en beneficio de la casa [...]».⁵¹ Constatem documentalment la seva signatura com a rector, ininterrompudament, entre els cursos de 1848-1849 fins al 1857-1858.⁵²

4.2 Càrrecs a l'Administració diocesana (1835-1857)

La carrera de Mateu Jaume a l'Administració diocesana es va iniciar a començaments de 1835 amb la presentació i l'aprovació del concurs de curats vacants.⁵³ La superació del concurs-oposició era un tràmit al qual es presentaven la majoria dels preveres de la Mallorca del segle XIX, però no una realitat ferma de desenvolupament professional per a un jove Mateu Jaume que ocupava des del 28 de setembre de 1833 l'important càrrec de vicesecretari i oficial de la Secretaria de Cambra i Govern, nomenament rebut per part del bisbe Antonio Pérez de Hirias.⁵⁴ Un càrrec de rellevància dins l'estructura diocesana que implicava la supervisió de tota la documentació oficial del govern eclesiàstic de la Diòcesi i, per tant, conèixer de primera mà la realitat i les problemàtiques de la gestió diària diocesana. L'1 de novembre de 1838 va ser nomenat secretari de Cambra i Govern i va ocupar aquest càrrec durant els pontificats dels bisbes

49 ADM. Curia-DO-10 (1842-1848). Relació de mèrits de Mateu Jaume Garau, fs. 42v-43.

50 ADM. Curia-DO-10 (1842-1848). Relació de mèrits de Mateu Jaume Garau, fs. 42v-43.

51 ADM. Curia-DO-10 (1842-1848). Relació de mèrits de Mateu Jaume Garau, fs. 42v-43.

52 Vegeu CETEM. Segon Llibre de Matrícula (1846-1858).

53 ADM. Curia-DO-10 (1842-1848). Relació de mèrits de Mateu Jaume Garau, fs. 42v-43.

54 ADM. Curia-DO-10 (1842-1848). Relació de mèrits de Mateu Jaume Garau, fs. 42v-43.

Antoni Pérez de Hírias, Rafel Manso (1847-1851) i Miquel Salvà (a partir de 1851 fins al nomenament com a bisbe de Menorca el 21 de desembre de 1857):

«[...] Hallandose vacante el cargo de Secretario de nuestra Camara y del gobierno eclesiástico de esta Diócesis, y conviniendo nombrar sujeto idoneo y de confianza que lo desempeñe en propiedad: Confiados en la probidad, prudencia, fidelidad, pericia y practica de voz D. Mateo Jaume y Garau Pbro., nuestro familiar y oficial de nuestra Secretaría de Cámara: y atendiendo á los meritos que tenéis contrahídos y al celo con que habéis servido por espacio de cinco años en la misma Secretaría, os nombramos, elegimos y diputamos por tal Secretario de Cámara y de Gobierno en propiedad, confiriéndoos en virtud de nuestra autoridad ordinaria las facultades y autorización competente, para que por el tiempo de nuestra voluntad y beneplácito paxen ante vos todos los Decretos, órdenes y actos propios y pertenecientes á nuestro oficio y cargo pastoral y al Gobierno eclesiástico de esta Diócesis, para que refrendéis los documentos concernientes al regimen y dirección espiritual de la misma, y para que hagais y ejerzais todos los demas actos que los tales Secretarios han hecho y ejercido y debido ejercer y practicar [...]».⁵⁵

Paral·lelament a l'exercici d'aquest rellevant càrrec, Mateu Jaume també va desenvolupar altres ocupacions de responsabilitat:

- El 12 d'agost de 1839 va rebre el nomenament de vocal del Sínode Permanent per a examen d'ordenants i preveres que sol·licitessin llicències per a celebrar, predicar i confessar.⁵⁶
- El 8 de gener de 1843 designat promotor fiscal interí de la Subcolectania d'Espolis i Vacants.⁵⁷
- I el mes de juny de 1845 auxiliar i vicesecretari de la Comissió de Dotació del Culte i Clergat de la Diòcesi.⁵⁸

55 ADM. Curia-DO-10 (1826-1838). Títol de Secretari de Cambra i Govern de Mateu Jaume Garau, Pro., f. 380.

56 ADM. Curia-DO-10 (1842-1848). Relació de mèrits de Mateu Jaume Garau, fs. 42v-43.

57 ADM. Curia-DO-10 (1842-1848). Relació de mèrits de Mateu Jaume Garau, fs. 42v-43.

58 ADM. Curia-DO-10 (1842-1848). Relació de mèrits de Mateu Jaume Garau, fs. 42v-43.

5. Segona etapa del *cursus honorum*: oposicions a canonge (1850-1857)

Una de les sortides professionals preferents del clergat espanyol del segle XIX era l'accés a una prebenda catedralícia.⁵⁹ Però abans d'aprofundir en els processos opositors de Mateu Jaume s'han de realitzar una sèrie de consideracions prèvies.

En primer lloc, per capítol d'una catedral em refereixo a la comunitat d'eclesiàstics presidida pel degà o president i integrada per cinc dignitats (degà, arxipreste, ardiaca, xantre i mestrescola), quatre canonges d'ofici (lectoral, penitenciari, magistral i doctoral), un nombre de canonges per oposició o de gràcia, d'acord amb les constitucions de cada catedral, i un nombre de beneficiats diversos.⁶⁰

I, en segon lloc, la formació acadèmica majoritàriament rebuda pels preveres els predisposava a l'ocupació d'una canongia catedral, fonamentalment una canongia d'ofici. Històricament aquestes s'anaven ocupant mitjançant processos opositors. Per exemple, per accedir a una canongia magistral s'ha de ser doctor o llicenciat en Teologia i Dret Canònic, i la seva funció principal consisteix a predicar en aquelles grans celebracions en absència del bisbe de la diòcesi. La canongia doctoral està reservada a doctors o llicenciats en Dret Canònic i funcionalment s'encarrega de representar el Capítol en procediments judicials (és l'advocat del Capítol). El canonge lectoral és un doctor o llicenciat en Teologia i la seva funció és explicar la Sagrada Escripura, per tant és el teòleg del Capítol. I, finalment, el canonge penitencier és un càrrec de designació directa del bisbe i té la facultat ordinària, no delegable, d'absoldre en el fòrum sacramental de les censures *latae sententiae* no declarades ni reservades a la Santa Seu. Per tant, es tracta del vicari del bisbe en el fòrum sacramental.

La dinàmica d'ocupació de les prebendes catedralícies s'estructurava històricament a la Mallorca del segle XIX en dues fases:

1. Publicació de l'edecte de la convocatòria de la plaça, per promoció o defunció del titular, i presentació de la documentació pertinent per part dels candidats (acta de baptisme, titulacions, etc.).

⁵⁹ Per al període del pontificat de Pius IX (1846-1878) vegeu: CUENCA TORIBIO, José Manuel (1986). *Sociología del episcopado español e hispanoamericano*, p. 164-170.

⁶⁰ GRACIA RIVAS, Manuel (2020). *Diccionario de términos religiosos*, vol. I, p. 182-183.

2. Desenvolupament de l'oposició pròpiament dita, que consistia, per regla general, en dos exercicis. Primer una dissertació llatina: entre tota una sèrie de punts, el candidat per sorteig n'extreia tres i en seleccionava un que normalment exposava el dia següent i dos dels candidats li arguïen les argumentacions. El segon exercici variava segons el tipus de canongia: una oració en castellà o un exercici jurídic.

Finalment, superats els exercicis, es procedia a l'escrutini. Els membres del Capítol dipositaven en una urna el paper amb el nom del candidat considerat mereixedor de la prebenda. Per tant, per guanyar la plaça s'havia d'aconseguir majoria absoluta en primera o en segona votació.

5.1. Primera oposició (Penitenciari, 1850)

El 7 de juliol de 1850 es van publicar els edictes per a la convocatòria de la Canongia Penitenciària que havia quedat vacant per defunció de Cristòfol Barceló el 4 de juny.⁶¹ De fet, les quatre canongies d'ofici es trobaven en aquell moment vacants i progressivament es van convocar els respectius processos opositors. El 4 de setembre es va fer públic el nom dels candidats de la convocatòria: el llicenciat en Teologia Joan Pasqual Moyà i catedràtic del Seminari Conciliar, el doctor en Sagrada Teologia i rector de Sóller Bernat Galmés, i Mateu Jaume com a rector del Seminari Conciliar.⁶² El 15 d'octubre va quedar fixat com a dia d'inici dels actes literaris de l'oposició.⁶³ El 16 d'octubre va tenir lloc el sorteig de les temàtiques a desenvolupar per Mateu Jaume:

«Y tomada inspección por el mismo Dn. Mateo Jaume de los tres puntos comprendidos en la suerte escogió el primer punto que es la distinción 35 del libro 4 del maestro de Sentencias que empieza Hoc etiam y acaba copulari para leer mañana a las diez de ella su hora de lición y responder a los argumentos por espacio de media hora cada uno que deben hacerle los coopositores Dn. Bernardo Galmés Rector de Sóller y Dn. Juan Pascual».⁶⁴

61 ACM. Actes capitulars. ACA-1679 (1840-1854), fs. 171v-172r.

62 ACM. Actes capitulars. ACA-1679 (1840-1854), fs. 174r-175r.

63 ACM. Actes capitulars. ACA-1679 (1840-1854), f. 176r.

64 ACM. Actes capitulars. ACA-1679 (1840-1854), f. 177.

Després de la lliçó de punts per part dels tres candidats es va procedir al sorteig dels punts per al sermó. En el cas de Mateu Jaume el sorteig es va produir el 23 d'octubre i entre els punts sortejats el prevere llucmajorer va seleccionar el capítol 16 de l'Evangeli segons sant Mateu.⁶⁵ El 24 d'octubre es va procedir a la lectura del sermó.

Els exercicis literaris dels tres candidats van ser aprovats el 29 d'octubre i en el procés d'escrutini va ser finalment seleccionat canonge penitencier Bernat Galmés, que va aconseguir la totalitat dels nou vots disponibles:

«[...] Su Ilustrísima el Señor Obispo y demás SS. Capitulares habiendo prestado antes el juramento acostumbrado dieron por su orden su voto en una cedula poniendo en una urna de plata que a este fin se hallaba prevenida en la mesa de la Sala Capitular segun costumbre y fecha se hizo el escrutinio en que se encontraron nueve votos todos a favor del Dor. Dn. Bernardo Galmés con lo que quedo canonicamente elegido Canónigo Penitenciario de ésta Santa Yglesia.»⁶⁶

5.2. Segona oposició (Magistral i Lectoral, 1852)

Després de la primera temptativa de l'any 1850, Mateu Jaume va intentar accedir a una prebenda catedralícia l'any 1852. El 18 d'abril es fixaren els corresponents edictes de la convocatòria de la Canongia Magistral i Lectoral per defunció de Simó Bordoi i de Rafael Barceló respectivament, i transcorreguts els seixanta dies reglamentaris, es va fer lectura de la interlocutòria d'oposició i dels candidats que havien presentat la documentació requerida. Igual que l'any 1850, els candidats eren el rector del Seminari, Mateu Jaume, i el catedràtic Joan Pascual.

A partir del 7 d'agost començaren els exercicis literaris. El 8 d'agost es van sortejar les puntuacions de Mateu Jaume. El futur bisbe va seleccionar el capítol primer «Epistola ad Romanos incipiens Paulus servus Jesuchristi et finit qui consientiunt facientibus» i la lectura va quedar fixada per al dia següent, 9 d'agost: «[...] y responder a los argumentos de media hora cada uno que le hará el coopositor Dn. Juan Pascual y Dn. Pedro José Llompart Pro. nombrado al

65 ACM. Actes capitulars. ACA-1679 (1840-1854), fs. 179r-180r.

66 ACM. Actes capitulars. ACA-1679 (1840-1854), f. 181v.

efecto contra las conclusiones que señalaré [...]».⁶⁷ El 16 d'agost es van sortejar els punts corresponents al sermó. Mateu Jaume va seleccionar el capítol 10 de l'Evangeli de sant Marc y la lectura va quedar fixada per al dia següent.⁶⁸ Finalitzats i aprovats els exercicis literaris, l'escrutini i la resolució del procés opositor no plantejava cap dificultat ja que es tractava de dues places per a dos opositors: el 18 d'agost i per unanimitat de vots, Mateu Jaume va ser nomenat canonge magistral i Joan Pascual, canonge lectoral.⁶⁹

El 16 de setembre tenim constància de la primera presència de Mateu Jaume com a canonge al Capítol Extraordinari celebrat per comunicar la defunció de Josep Amengual, ardiaca de la corporació.⁷⁰

L'accés a una prebenda catedralícia també permetia el desenvolupament d'altres càrrecs menors o «secundaris». Per exemple, segons l'organigrama catedralici de 10 de març de 1853, Mateu Jaume apareix com a comptador per elecció;⁷¹ el 23 de març de 1854 com a adjunt del bisbe amb Antoni Balle, protector dels aniversaris i «turnario de la manda pia del Conde de Formiguera» juntament amb Sebastià Serra;⁷² el 17 de març de 1855 obrer de l'Almudaina per elecció i novament com a «turnario»,⁷³ i l'11 de març de 1856 com a comptador per torn.⁷⁴

Per concloure aquest apartat i novament amb perspectiva prosopogràfica, l'accés a una prebenda catedralícia ens proporciona informació sobre el comportament de la jerarquia eclesiàstica mallorquina en època contemporània. Per exemple, si agafem com a referència els bisbes de Mallorca nascuts a l'illa que desenvoluparen càrrecs a la Catedral tenim la següent taula sobre l'edat d'accés al canonicat:

67 ACM. Actes capitulars. ACA-1679 (1840-1854), f. 252r.

68 ACM. Actes capitulars. ACA-1679 (1840-1854), fs. 262v-263r.

69 ACM. Actes capitulars. ACA-1679 (1840-1854), f. 279r.

70 ACM. Actes capitulars. ACA-1679 (1840-1854), fs. 265r-266r.

71 ACM. Actes capitulars. ACA-1679 (1840-1854), f. 295v.

72 ACM. Actes capitulars. ACA-1679 (1840-1854), fs. 355v-356v.

73 ACM. Actes capitulars. ACA-1680 (1855-1867), f. 4v.

74 ACM. Actes capitulars. ACA-1680 (1855-1867), f. 30v.

Taula 3. Edat d'accés dels preveres mallorquins bisbes de Mallorca en època contemporània amb càrrec capitular (1787-1905)

Nom	Naixement	Nomenament	Edat d'accés
Nadal Crespí, Bernat	05/04/1746	17/07/1787	41 anys, 3 mesos i 12 dies
Jaume Garau, Mateu	31/08/1811	18/08/1852	40 anys, 11 mesos i 16 dies
Campins Barceló, Pere Joan	14/01/1859	11/08/1893	34 anys, 6 mesos i 26 dies
Llompert Jaume, Gabriel	19/11/1862	17/01/1905	42 anys, 1 mes i 27 dies
Miralles Sbert, Josep	14/09/1860	24/04/1896	35 anys, 7 mesos i 10 dies

Font: Elaboració pròpia

Mateu Jaume Garau presenta una edat d'accés al canonicat en la línia de la mitjana dels preveres de Mallorca que ocuparen posteriorment la cúspide de la Diòcesi insular (38,4 anys), edat propera a la que era considerada l'edat de maduresa vital. Per tant, observem que l'accés a una prebenda catedralícia posiciona els futurs bisbes com a candidats a la prelatura i es converteix en un càrrec pont fins al nomenament episcopal.⁷⁵

La durada del canonicat esdevé també una variable interessant:

Taula 4. Durada del canonicat dels preveres mallorquins bisbes de Mallorca en època contemporània (1787-1918)

Nom	Data d'accés	Finalització	Durada
Nadal Crespí, Bernat	17/07/1787	12/09/1794	7 anys, 1 mes i 23 dies
Jaume Garau, Mateu	18/08/1852	21/12/1857	5 anys, 4 mesos i 3 dies

⁷⁵ L'únic bisbe nascut a l'illa que queda al marge d'aquesta relació és l'algaiddí Miquel Salvà Munar. Dins el seu extens currículum previ al nomenament episcopal no figura cap càrrec capitular. De fet l'accés al Capítol Catedral no va formar part de les seves aspiracions professionals.

Nom	Data d'accés	Finalització	Durada
Campins Barceló, Pere Joan	11/08/1893	21/04/1898	4 anys, 8 mesos i 10 dies
Llompарт Jaume, Gabriel	17/01/1905	17/05/1918	13 anys i 4 mesos
Miralles Sbert, Josep	24/04/1896	28/05/1914	18 anys, 1 mes i 4 dies

Font: Elaboració pròpia

En aquest cas, la durada del canonicat de Mateu Jaume, propera als cinc anys, es troba un poc allunyada de la mitjana dels futurs bisbes (9,4 anys).

6. Consideracions finals

Mateu Jaume Garau presenta un perfil professional en sintonia amb el clergat espanyol del segle XIX. De fet, entre els preveres que ocuparen càrrec episcopal durant el pontificat de Pius IX (1846-1878) i la Restauració borbònica (1875-1931) predominaren els bisbes que prèviament havien desenvolupat càrrecs capitulars, secretaris de cambra, rectors de seminaris i catedràtics de seminari. Mateu Jaume reuneix en la seva figura totes aquestes arestes professionals. A més, el 77,57 % dels preveres espanyols preconitzats bisbes entre 1846 i 1931 tenen com a formació acadèmica principal la titulació en Teologia.⁷⁶

Per tant, ens trobem davant un perfil de servei a la Diòcesi, amb càrrecs d'importància que permeteren a Mateu Jaume conèixer de primera mà la realitat i les problemàtiques de la Diòcesi i que a més el connectaren amb els principals actors de la política eclesiàstica i de la societat civil del seu temps. Això li va permetre reunir una experiència acumulada que després va poder aplicar de manera pràctica durant els seus pontificats a Menorca i Mallorca.

⁷⁶ CUENCA TORIBIO, J. M. (1986). *Sociología del episcopado español e hispanoamericano*, p. 147-153 i p. 282-286.

Referències bibliogràfiques

- BERZAL DE LA ROSA, Enrique (2004). «Biografía y prosopografía en la historia de la Iglesia española contemporánea». A: *L'histoire religieuse en France et en Espagne: colloque international (Casa de Velázquez, 2-5 avril 2001)*, p. 137-172.
- CUENCA TORIBIO, José Manuel (1986). *Sociología del episcopado español e hispanoamericano*.
- FONT OBRADOR, Bartomeu (1995). *Historia de Llucmajor. Vol. 4: El Siglo XVII*.
- FONT OBRADOR, Bartomeu (1995). *Historia de Llucmajor. Vol. 6: El Siglo XIX*.
- FULLANA I PUIGSERVER, Pere (2008). «Llengua, educació i cultura». A: BELENGUER, Ernest. *Història de les Illes Balears. Volum III: Del segle XVIII borbònic a la complexa contemporaneïtat*, p. 132-138.
- GRACIA RIVAS, Manuel (2020). *Diccionario de términos religiosos. Vol. I*.
- OBRADOR VIDAL, Bernardo (2011). *450 años de Historia del Colegio de Montesión: Apuntes cronológicos y documentación histórica, 3 vol.*
- SAN JOSÉ PRISCO, José (2000). *La dimensión humana de la formación sacerdotal: Aproximación histórica, aspectos canónicos y estrategias formativas*.
- VICH SALOM, Jeroni (1962). *El Excelentísimo y Reverendísimo Don Mateo Jaume Garau, Obispo de Menorca y de Mallorca; hijo ilustre de la ciudad de Lluchmayor: discurso biografico*.
- VIVES, Sebastián (1903). *Episcopologio de la Santa Iglesia de Menorca*.
- VONES-LIEBENSTEIN, Ursula (2005). «El método prosopográfico como punto de partida de la historiografía eclesiástica». A: *Anuario de Historia de la Iglesia*, 14, p. 351-364.

Fonts arxivístiques

- ACM: Arxiu Capitular de Mallorca
- ADM: Arxiu Diocesà de Mallorca
- AHN: Archivo Histórico Nacional
- AHUB: Arxiu Històric Universitat de Barcelona
- AHUIB-FULM: Arxiu Històric de la UIB. Fons Universitat Literària de Mallorca
- AMLL: Arxiu Municipal de Llucmajor
- ARM: Arxiu del Regne de Mallorca
- BOEOM: *Boletín Oficial Eclesiástico del Obispado de Mallorca*
- CETEM: Centre d'Estudis Teològics de Mallorca

ÉS MÉS DOLENT QUE EN JUSTO I EN TELLO: ELS ASSASSINATS DEL 17 DE GENER DE 1879

Laura Jurado

La matinada del 18 de gener de 1879 un jove ensangonat i malferit entrà al quarter de la Guàrdia Civil de Lluçmajor. Amb la veu segurament entretallada i tremolosa, començà a relatar l'assalt que acabava de patir a ca seva.

El jove es deia Miquel Clar i era un dels fills de la madona de Son o Can Maset: una finca situada al camí de Cala Pi, a uns 10 quilòmetres de Lluçmajor. Aquella nit cap a les deu, quan la seva mare i la seva germana Antònia ja dormien, picaren a la porta. En obrir, Miquel veié dos agents de la Benemèrita i els feu passar. Els homes seguiren a la taula de la sala, on el jove els serví una copa. Però, sobtadament, s'aixecaren, el fermaren amb una corda i començaren a demanar-li diners.¹ Sembla que en Miquel els va donar 6 pessetes, però ells ho consideraren insuficient i n'exigiren més.²

No sabem si fou la discussió que les despertà o si els mateixos agents decidiren anar a treure del llit les dues dones de la casa, mentre insistien a aconseguir més diners. Segons algunes fonts, la madona de la finca, Catalina Vidal —que tenia setanta anys i era vídua—³ es negà en rotund a donar-los res. Davant de la seva negativa, un dels guàrdies l'obligà a pujar al primer pis i li assestà una ganivetada al coll amb el ganivet de matar porcs fins a acabar amb la seva vida.⁴

Mentrestant, en Miquel i n'Antònia continuaven a la planta baixa molt tocats —ell havia rebut diverses punyalades i ella estava plena de ferides, incloent-hi una de molt greu a l'esquena—⁵ i vigilats per l'altre agent. En un moment de descuit, n'Antònia aconseguí desfermar el seu germà⁶ i tots dos fugiren cap a

¹ *Diario de Palma* 29-01-1879.

² *Ídem*.

³ Jutjat de Pau de Lluçmajor. Llibre de defuncions, any 18.

⁴ *El Bien Público*, 21-01-1879.

⁵ *Ídem*.

⁶ *Diario de Palma*, 29-01-1879.

l'estable. Poc després, el jove havia aconseguit escapar per una finestra i dirigir-se cap a la veïna finca de Son Mateu.⁷ El que no sabia és que els dos guàrdies, en represàlia per la seva fugida, l'empregueren a ganivetades amb n'Antònia fins que cregueren que l'havien morta.⁸

A Son Mulet, en Miquel trobà el matrimoni propietari —Joan Mulet i Isabel Sastre—, i els explicà tot el que acabava de passar a ca seva. En Joan decidí anar tot d'una a la possessió de Son Tort per demanar ajuda, perquè sabia que allà hi havia molta gent. Mentre esperaven, na Isabel començà a curar les ferides al jove quan, de sobte, els dos agents aparegueren a la casa i tiraren la porta avall. Un pic a l'interior, dispararen un tret que impactà contra el cap de la dona i acabà amb la seva vida en qüestió de segons. En Miquel inicià amb ells una «terrible lluita», durant la qual arrencà l'abraçadora de la tercerola d'un d'ells —una arma de foc més curta que una carrabina—, que caigué en terra. Després, escapà camps a través mentre el perseguien i li disparaven. Un dels projectils li travessà el maluc, però així i tot continuà la seva fugida.⁹ Havia recorregut ja una llarga distància quan caigué desmaià degut a la gravetat de les ferides. Quan recobrà el coneixement, feu un esforç «suprem» per aixecar-se —perquè sabia que si continuava allà podia morir de fred— i es dirigí a una finca propera, on fou finalment auxiliat.¹⁰ Segons el bibliotecari i investigador Joan Ramis, es tractaria de la possessió de Gomera, des d'on l'acompanyaren en carro o a cavall fins a Lluçmajor per denunciar els fets.

1. La investigació

En sentir el relat d'en Miquel, la primera reacció del tinent Joaquín Ramírez —cap de la línia de Lluçmajor— fou de total incredulitat. La seva teoria era que uns homes havien assassinat dos dels seus guàrdies i s'havien posat els seus uniformes per cometre «amb més facilitat» l'assalt. De fet, quan passà revista al quarter, s'assabentà que faltaven dos agents: Pedro Tello i Justo Díez. Tots dos tenien assignada aquell dia la vigilància de la carretera de Palma i havien d'haver tornat a mitjanit, però ningú en sabia res.¹¹

⁷ *El Bien Público*, 21-01-1879.

⁸ *Diario de Palma*, 29-01-1879.

⁹ *El Bien Público*, 21-01-1879.

¹⁰ *El Isleño*, 20-01-1879.

¹¹ *Diario de Palma* 29-01-1879.

Pedro Tello Cifuentes era originari de Peña de Santa Cruz (Albacete), tenia vint-i-vuit anys, estava casat, era pare d'una filla i feia ja tres anys que prestava servei a Mallorca. Alguns diaris asseguraren que estava reclamat per la Comandància de Barcelona,¹² que li havien obert dos expedients per deutes i que el concepte que tenien d'ell els seus caps no era del tot bo.¹³ Justo Díez Salas, per la seva banda, havia nascut a Cevico de la Torre (Palència), era solter, tenia vint-i-dos anys i feia quatre mesos que treballava a l'illa.¹⁴

Encara entre la incredulitat i la confusió, el tinent Ramírez es traslladà a cavall al lloc dels fets. A Son Maset trobà el cadàver de Catalina Vidal i la seva filla Antònia ferida de gravetat, i requisà diversos ganivets tacats de sang. Després, a Son Mateu localitzà el cos sense vida d'Isabel Sastre, de trenta-nou anys. Durant la inspecció ocular també descobriren l'abraçadora de la tercerola que en Miquel havia arrencat i que tots reconegueren com a pertanyent a una arma de la Guàrdia Civil.¹⁵

Les autoritats posaren en marxa una batuda seguint la teoria inicial del tinent Ramírez: pensaven que trobarien els cadàvers de Tello i Díez a més dels culpables, tant del seu assassinat com dels crims comesos a Son Maset i Son Mateu. En la recerca participaren agents de la Guàrdia Civil, de la guàrdia municipal i inclús el batle de Llucmajor.¹⁶

1.1. La detenció

Les hores passaren sense cap pista enmig de la por per tenir dos assassins fugats. El dia 18, però, arribà una informació que afirmava que els dos guàrdies desapareguts no eren morts sinó que estaven amagats a la casa de Sebastià Noguera, situada a un extrem del poble. La seva dona, Maria Moyà, era justament la nodrissa de la filla de Tello i havien accedit a acollir-los sense saber per què els ho demanaven. Quan després s'assabentaren que els cercaven, alertaren tant la dona de Tello com les autoritats.¹⁷

¹² *El Bien Público* 24-01-1879.

¹³ *Los Dos Mundos* 30-1-1879.

¹⁴ *El Bien Público* 24-1-1879.

¹⁵ *Diario de Palma* 29-1-1879.

¹⁶ *El Isleño* 20-1-1879.

¹⁷ *Ídem*.

El fet que els agents no fossin morts sinó ben vius i amagats va deixar clar tot d'una la seva implicació en els fets. No obstant això, sembla que aquesta informació es conegué mentre la Benemèrita pentinava una zona a l'altra punta de la localitat. Per un moment es plantejà iniciar la detenció sense ells, però els fugitius tenien armes i munició, «y era aventurado enviar paisanos a prender hombres armados suponiéndoles desesperados y dispuestos a morir matando». Per això, es decidí esperar que tornassin.¹⁸

Finalment, la detenció es produí a les vuit del vespre,¹⁹ després de divuit hores de terror, tot i que els detalls no estan prou clars. Segons *El Bien Público*, el mèrit fou del tinent Ramírez, que, en un «acto de arrojo» decidí entrar a l'habitatge, tot i que sabia que Tello i Díez s'havien apoderat de 54 cartutxos —«con los cuales se suponía hubieran defendido su vida antes que entregarse»— i que foren la seva «serenitat i valor personal» els que permeteren arrestar-los sense noves desgràcies.²⁰ Menys heroica fou la versió d'*El Isleño*, segons la qual la detenció —en la qual també participà la guàrdia municipal— es produí mentre els dos fugitius dormien en un llit²¹ i, per tant, no oferiren «cap resistència». Ramírez agafà les seves carrabines i els va fer aixecar mentre els instigava que es rendissin. «Nos rendimos, mi teniente», li respongueren. Ell contestà: «Yo no soy teniente de ladrones ni asesinos».²²

1.2. Els interrogatoris

Un pic detinguts, Tello i Díez foren conduïts a la casa quarter de Lluçmajor. Segons les cròniques, no trigaren gaire a confessar-se autors dels crims durant els interrogatoris del tinent Ramírez.²³ Els dos agents relataren que el dia 17 havien sortit de la caserna a les quatre de la tarda per vigilar la carretera de Palma. Mentre patrullaven els «va venir la idea» de robar a Son Maset perquè sabien que a la casa hi havia diners,²⁴ no queda clar si de la venda de ramat²⁵ o de la

18 *El Isleño*, 20-01-1879.

19 *Diario de Palma*, 29-01-1879.

20 *El Bien Público*, 21-01-1879.

21 *Diario de Palma*, 20-01-1879.

22 *El Isleño*, 20-01-1879.

23 *Diario de Palma*, 29-01-1879.

24 *El Bien Público*, 31-01-1879.

25 *Diario de Palma*, 29-01-1879.

d'una petita finca. *El Isleño* assegurà no només que la quantitat ascendia a 1.000 lliures mallorquines, sinó que havien estat els mateixos propietaris de la finca els que havien informat la parella de guàrdies d'aquesta venda quan demanaren que patrullassin per la zona per sentir-se més segurs i avortar qualsevol intent de robatori. De fet, els agents varen prometre que així ho farien.²⁶

El seu relat va confirmar fil per randa la versió que en Miquel Clar havia donat al tinent Ramírez. Els dos agents reconegueren que s'acarnissaren amb n'Antònia Clar quan veieren que el seu germà havia aconseguit fugir i, de fet, afirmaren que n'havien iniciat la persecució quan pensaren que la jove era morta. Finalment, decidiren tornar a Lluçmajor després de no aconseguir aturar-ne fugida i, cap a les dues de la matinada, arribaren a can Sebastià Noguera per amagar-s'hi.²⁷

En relació amb el paper que cadascun havia tingut, *Diario de Palma* recollí que Tello assegurà que Díez li havia proposat el robatori i que era també l'autor dels assassinats. Díez, per la seva banda, atribuï a Tello la idea de l'assalt i afirmà que les agressions les havien fetes entre tots dos.²⁸

1.3. Les reaccions del poble i la premsa

A Lluçmajor, la notícia de la detenció dels dos agents s'escampà com la pólvora. De fet, una multitud seguí els arrestats fins al calabós²⁹ acompanyada de «hachas de viento, injuriándoles, arrojándoles piedras y hasta dándoles golpes con palos». La situació arribà a ser tan greu que, segons *Diario de Palma*, si s'hagués trigat més a tancar-los, els veïnats s'haurien erigit en tribunal de justícia i els haurien donat mort.³⁰ «El pueblo se alarmó ante la enormidad del delito [e] irritado pedía venganza»³¹ després de veure «convertits en lladres i assassins dos homes que tenien com a responsabilitat vetllar per la seguretat pública».³²

²⁶ *El Isleño*, 21-01-1879.

²⁷ *Diario de Palma*, 29-01-1879.

²⁸ *El Bien Público*, 31-01-1879.

²⁹ *El Isleño*, 20-01-1879.

³⁰ *Diario de Palma*, 25-01-1879.

³¹ *El Bien Público*, 05-02-1879.

³² *Diario de Palma* 31-01-1879.

Les protestes també s'estengueren a Palma, on els agents foren traslladats dies més tard. Segons *El Bien Público*, la guàrdia municipal ho va tenir molt complicat per mantenir el control al carrer del Sindicat, on es trobava la casa quarter de la Guàrdia Civil —a la qual ingressaren els detinguts el dia 20— perquè «una innumerable muchedumbre la tenía completamente invadida».³³ Ja la nit anterior, una gentada els havia esperat als afores de la Porta de Sant Antoni —on desembocava la carretera de Lluçmajor—, pensant que arribarien un dia abans.³⁴ Finalment, la nit del mateix dia 20 foren conduïts al quarter del Carme,³⁵ perquè es considerava que els calabossos allà tenien major seguretat.³⁶

La cobertura de la premsa amplià les reaccions populars a tot Mallorca i deixaren «consternada l'illa sencera».³⁷ Els diaris parlaven d'un «horrendo asesinato», d'un «deplorable suceso».³⁸ Un crim «tan horrorós» que no s'entenia «ni amb la deliberada intenció del robatori».³⁹ A les cases, les tavernes i els carrers els fets eren «objeto de todas las conversaciones y motivo de múltiples comentarios»⁴⁰ i feren circular també «mil versions»⁴¹ sobre què havia passat exactament.

2. El procés judicial

Com que els dos acusats pertanyien a la Benemèrita, el cas era competència de la jurisdicció militar, dins la qual es jutjava tant membres de l'estament militar com carrabiners i guàrdies civils.⁴² De fet, com a fiscal fou nomenat el tinent Giménez.⁴³ Després, els dos acusats hagueren d'elegir els seus defensors entre

³³ *El Bien Público* 21-01-1879.

³⁴ *El Isleño* 20-01-1879.

³⁵ *Diario de Palma*, 21-01-1879.

³⁶ *El Isleño*, 20-01-1879.

³⁷ *Ídem*.

³⁸ *El Bien Público*, 21-01-1879.

³⁹ *El Isleño* 20-01-1879.

⁴⁰ *El Bien Público*, 21-01-1879.

⁴¹ *El Isleño*, 20-01-1879.

⁴² FULLANA, 2006:18.

⁴³ *El Bien Público*, 31-01-1879.

la llista d'oficials:⁴⁴ Tello trià José Montis, i Díez, Jeroni Pou.⁴⁵ Finalment, fou designat com a president del tribunal militar el coronel del cinquè terç de la Guàrdia Civil, José Madaria, que arribà des de València per a l'ocasió.⁴⁶

El 29 de gener es reuní al quarter del Carme de Palma el consell de guerra per jutjar els acusats. L'interès envers el cas tornà a quedar palès quan un «gentío inmenso» omplí les instal·lacions per poder seguir la vista.⁴⁷ Com que els dos agents ja havien confessat els fets, les seves defenses es centraren a intentar demostrar que no havien pogut cometre l'assalt estant en plenes facultats i molt menys entregar-se sense resistència i confessar en comptes de fugir. «Esto no se concibe más que en hombres faltos de juicio o que se hallan reducidos a la imbecilidad o que sufren enajenación mental»,⁴⁸ arribaren a argumentar, tal vegada amb la intenció que se'ls apliqués algun atenuant.

Durant el seu interrogatori, Díez es mostrà serè i reconegué que havia assassinat la dona de Son Mateu. A més, explicà que, si en la primera declaració havia assumit tota la responsabilitat dels fets, fou per intentar salvar el seu company, ja que era pare de família. Tello, per la seva banda, contestà a les preguntes amb veu balbucient i gairebé inintel·ligible, i tornà a atribuir al seu company la iniciativa de l'assalt.⁴⁹ No hem trobat cap referència sobre l'autoria de la mort de Catalina Vidal.

2.1. L'ombra de la pena de mort

Al consell de guerra tothom sabia que hi havia una única sentència possible per a Tello i Díez. El Codi penal de 1870 havia deixat de considerar la pena de mort com l'única condemna possible en determinats delictes dins la justícia ordinària, però continuava aplicant-se normalment en casos d'assassinat, parricidi i robatori amb homicidi.⁵⁰ De la mateixa manera, aquesta s'imposava també en la jurisdicció militar, on, a més, segons Oliver Olmo, els acusats de delictes condemnables amb pena de

⁴⁴ *La Correspondencia de España*, 28-01-1879.

⁴⁵ *Diario de Palma*, 25-01-1879.

⁴⁶ *El Isleño*, 30-01-1879.

⁴⁷ *Ídem*.

⁴⁸ *El Isleño*, 30-01-1879.

⁴⁹ *Ídem*.

⁵⁰ OLIVER OLMO 2008:35.

mort o cadena perpètua no podien apel·lar contra la seva sentència —a diferència del dret ordinari—, i eren executats per afusellament, de dia i en lloc públic.⁵¹

Segons dades de Montes recollides per Beristain —que semblen limitar-se al dret ordinari, tot i que l'autor no ho aclareix—, entre 1867 i 1899 foren condemnades a mort 1.145 persones a Espanya, tot i que només 398 foren finalment executades, ja que la resta aconseguí la commutació per pena de presó. La major part dels casos es devia a condemnes per morts violentes: assassinats (95), robatoris amb homicidi (89) i parricidis (31).⁵²

A Mallorca, l'aplicació de la pena de mort durant el segle XIX i principis del XX no ha estat gaire estudiada. Planas recull 27 execucions —a més de les de Justo i Tello— datades entre 1803 i 1884, 9 de les quals foren de soldats.⁵³ La situació canvià radicalment a partir d'aquell moment, ja que, en el període entre 1884 i 1951, tot i que es registraren nombrosos delictes de sang, només 2 condemnats a mort foren executats. A la resta la hi commutaren per llargues penes de presó. Segons Fullana, les autoritats mallorquines tenien una «especial sensibilitat» i eren poc propenses a aplicar la pena capital i, a més, es demanava l'indult al Consell de Ministres.⁵⁴

2.2. La sentència i l'espera

A les set i mitja del matí de dia 31 de gener, els dos acusats conegueren la sentència: pena de mort. L'execució estava prevista per a l'endemà, 1 de febrer, i seria la mateixa Guàrdia Civil l'encarregada de fer-la complir.⁵⁵ Segons *El Bien Público*, «a la momentánea sorpresa sobrevinieron las lágrimas y el consiguiente decaimiento».⁵⁶

Tello i Díez continuaren tancats al quarter del Carme a l'espera de l'execució. Gràcies a les cròniques d'*El Isleño*, tenim molts de detalls de com passaren les seves darreres «veinticuatro horas de agonía», de les quals queda la sensació

51 OLIVER OLMO 2008:38-39.

52 BERISTAIN 1991:156-157.

53 PLANAS 2020:50-63. Planas no detalla l'origen de Guillermod Rosselló, executat el 1851, però segons la premsa de l'època era soldat del batalló Asturias.

54 FULLANA 2006:17.

55 *El Isleño*, 30-01-1879.

56 *El Bien Público*, 5-02-1879.

que el que més feren fou menjar. Cap a les vuit i mitja del matí prengueren xocolata. A les onze arribà un esmorzar que «nada tuvo de frugal»: ous fregits, bistec, bunyols de peix, ensalada, postres variades, vins, cafè i puros. Tello menjà només dels dos primers plats, mentre que Díez els tastà tots, i fins i tot repetí de bistec. El sopar fou a les vuit del vespre, per al qual els condemnats demanaren que els acompanyassin quatre dels seus companys, petició que fou concedida. El menú consistí en arròs sec, frit, perdius en estofat, me, peix, ensalada i postres, així com dolços, vins, cafè, licor i cigarretes. A les sis del matí —quan faltaven només dues hores per a l'execució— encara tingueren estómac per berenar: Tello begué xocolata i Díez menjà ous i costelles.⁵⁷

Entre àpat i àpat els condemnats passaren l'estona fumant i rebent la visita de religiosos i d'altres companys i caps de la Benemèrita. A la tarda, Tello lamentà no tenir un retrat que pogués fer arribar a la seva dona i la seva filla, i tot d'una es cridà el fotògraf Torres, que feu dues fotografies de cada agent. Després, Tello escriví una extensa carta a la seva dona —de la qual també n'havia rebuda una aquell mateix dia— en què li explicava la seva situació, i es tallà un rínxol, que ficà també dins el sobre amb el retrat. Díez, per la seva part, escriví al seu pare i a la seva germana, i els feu arribar un retrat. Després, tots dos dictaren testament i deixaren també un record als seus defensors: Tello cedí els seus esperons i Díez la segona fotografia, que dedicà de pròpia mà.⁵⁸

A les onze del vespre, acabada la sobretaula del sopar amb els seus companys, els dos condemnats quedaren tots sols amb els sacerdots i el coronel, a qui demanaren que escrivís una carta al seu terç per reiterar les seves paraules de disculpa. Tots dos s'adormiren cap a la mitjanit, però despertaren de nou a les quatre de la matinada, quan es tornà a celebrar missa i se'ls donà la comunió.⁵⁹

2.3. L'execució

A les set i mitja del dia 1 de febrer, el procés per a l'execució es posà en marxa. Després d'acomiar-se dels seus companys i els seus caps a la capella, els dos condemnats sortiren del quarter.⁶⁰ A la porta els esperava el clergat de l'església

⁵⁷ *El Isleño*, 30-01-1879.

⁵⁸ *El Isleño* 30-01-1879.

⁵⁹ *Ídem*.

⁶⁰ *Ídem*.

del Sant Hospital amb una efígie de Jesús per acompanyar-los amb altres sacerdots.⁶¹ En el moment que la multitud congregada els veié sortir, se sentí un «crit general» de compassió que arribà a commoure'ls i que va fer plorar més d'un dels presents.⁶²

La gent congregada era tanta que la comitiva avançava amb molta dificultat.⁶³ Entre els presents, diuen, hi havia una «extraordinària concurrència» de Llucmajor, ja que des de la carretera que venia de la localitat es veien arribar carros un darrere l'altre, «en número fabulós». Les autoritats hagueren d'adoptar mesures per garantir l'ordre.⁶⁴ Alguns diaris reprovaren aquesta presència multitudinària. Un dels més crítics fou *El Isleño*, que considerava «molt censurable» que, tant per curiositat com per diversió, «acudiera la gente en tropel a presenciar tan repugnante escena».⁶⁵ Sobretot les dones.

«Más censurable nos parece este comportamiento en la mujer de cuyo corazón debe esperarse siempre todo aquello que sea angelical y bello. [...] ¿Qué hacían allí tantísimas como invadían las calles y plazas, los balcones, ventanas y las afueras de la Puerta de Jesús? ¿Qué esperaban? ¿Qué consuelo podían ellos derramar en el atribulado corazón de dos desgraciados que iban a dar cuenta a Dios? [...] Mejor hubieran estado en el rincón de su casa entretenidas en los quehaceres de su sexo».⁶⁶

La realitat és que feia temps que les execucions s'havien convertit en una mena d'«espectacle públic» que, segons Planas, era un «atractiu que trencava amb la monotonía de la vida quotidiana».⁶⁷ Fins al punt, afegeix, que, com en el cas de Tello i Díez, provocaven que molta gent es desplaçàs des de l'interior de l'illa per presenciar-les. El 1864, per exemple, unes 12.000 persones es congregaren per seguir l'execució de Miquel Llull a Manacor, condemnat per assassinar el seu pare.⁶⁸

61 *Diario de Palma*, 31-01-1879.

62 *El Isleño*, 30-01-1879.

63 *Ídem*.

64 *Diario de Palma*, 31-01-1879.

65 *El Isleño*, 01-02-1879.

66 *Ídem*.

67 PLANAS 2020:50.

68 PLANAS 2020:61.

Quan la comitiva arribà a la Porta de Jesús, trobà encara més gent. Segons *El Isleño*, des de tres hores abans de l'execució —sobre les cinc de la matinada— ja hi havia qui es disputava el millor lloc per veure totes les reaccions i moviments dels condemnats.⁶⁹ Els que també estaven presents eren tots els agents de la Guàrdia Civil destinats a la Part Forana, que havien estat cridats a Palma per assistir a la mort dels seus companys.⁷⁰

El seguici baixà fins al fossar al peu del baluard del Sitjar, on formaven diferents cossos, amb la Guàrdia Civil al davant.⁷¹ Tello i Díez s'acomiadaren dels seus companys i dels religiosos que els havien acompanyats, i que els prodigaren els darrers consols espirituals. Després es donaren la mà, una abraçada i una besada,⁷² i s'agenollaren davant la imatge de Jesús. Així tornaren a sentir la sentència. Díez demanà perdó en nom seu i en el de Tello, i digué que netejarien amb sang la taca que havien fet sobre el seu uniforme, «vertiéndola gustosos si conseguían alcanzar del pueblo el perdón para ellos y la consideración para sus compañeros».⁷³ En aquest sentit, insistiren que la Guàrdia Civil estava «exempta de tot deshonor», que ells eren els únics culpables i que donarien cent vides per fer desaparèixer el «borrón» amb el qual havien tacat «la brillante historia del instituto». Segons *Diario de Palma*, també demanaren que les seves paraules de penediment i disculpa arribassin al rei.⁷⁴

Davant dels condemnats hi havia el piquet encarregat d'afusellar-los, comandat pel tinent Ramírez i format no només per quatre guàrdies de cavalleria de la mateixa secció a la qual pertanyien Tello i Díez, sinó que dos d'ells havien sopat i celebrat amb ells la nit anterior al quarter del Carme.⁷⁵ «Era tristemente conmovedor ver a los guardias sumamente afectados y en particular a quienes han tenido en suerte fusilarlos».⁷⁶ Cap a les vuit menys quart, els agents s'aproparen als penats —que duïen els ulls embenats— i dispararen amb les seves terceroles.

69 *El Isleño*, 01-02-1879.

70 *Diario de Palma*, 30-1-1879.

71 *El Bien Público*, 05-02-1879.

72 *Diario de Palma*, 31-01-1879.

73 *El Bien Público*, 05-02-1879.

74 *Diario de Palma*, 31-01-1879.

75 *El Bien Público*, 05-02-1879.

76 *El Isleño*, 30-01-1879.

Tello caigué d'esquena i morí a l'instant, mentre que Díez rebé un cinquè tret, ja que els facultatius havien fet un reconeixement i havien informat que no era mort.⁷⁷

Les tropes desfilaren davant els cadàvers, que després foren recollits per dos pobres de l'hospici per col·locar-los dins els taüts, on un agent els llevà les manilles. El cotxe fúnebre encarregat de conduir-los fins al cementiri esperava al camí de Jesús, acompanyat dels mateixos guàrdies que havien realitzat l'afusellament.⁷⁸ Pel que sembla, tampoc aquesta comitiva anà tota sola, ja que un «gentío inmenso» acudí també al cementiri, d'on encara es veia tornar gent quan ja era gairebé fosc.⁷⁹

Després de l'execució, les forces concentrades a Palma per presenciar l'afusellament tornaren a les localitats on estaven destinades.⁸⁰ Finalment, el dia 4 de febrer, l'església del Sant Hospital acollí dues misses funerals pels dos guàrdies afusellats, a les quals assistí també la vídua de Tello.⁸¹

3. Les conseqüències dels crims

Una de les majors preocupacions —si no la principal— que tingueren tant els mateixos Tello i Díez —com hem vist de les seves paraules abans de l'execució— com les autoritats civils i militars de les Illes fou com afectarien els crims la reputació de la Guàrdia Civil. A més de les protestes populars —que mostraven la seva indignació perquè uns agents destinats a protegir-los s'haguessin convertit en els seus assassins—, publicacions com *Diario de Palma* reconeixien que els fets havien «influido desventajosamente en el ánimo de algunas personas y en algunas ha flaqueado en cierto modo su confianza ilimitada en el benemérito cuerpo».⁸² El mateix governador civil de Balears, Manuel Stárico, admetia que el «prestigi» del cos havia quedat «ressentit».⁸³

⁷⁷ *Diario de Palma*, 31-01-1879.

⁷⁸ *Ídem*.

⁷⁹ *El Isleño*, 01-02-1879.

⁸⁰ *Diario de Palma*, 01-02-1879.

⁸¹ *Diario de Palma*, 05-02-1879.

⁸² *Diario de Palma*, 14-02-1879.

⁸³ *Butlletí Oficial de la Província de Balears*, 01-02-1879. Núm. 1867.

La Guàrdia Civil havia estat creada el març de 1844 com un «cos especial de força armada d'infanteria i cavalleria», per convertir-se en «el mando más visible en el marco rural español»,⁸⁴ poblat de bandolers i assaltadors que durant dècades havien comès tot tipus de delictes contra pobladors, agricultors i ramaders. De fet, el nou cos tenia entre els seus principals objectius garantir la seguretat i protegir tant les persones com les propietats i, durant els segles XIX i XX, es distingí per la seva lluita contra el bandolerisme. Inicialment estigué integrat per 14 caps, 232 oficials i 5.769 agents.⁸⁵

A les Balears la Benemèrita arribà dos anys més tard, l'agost de 1846, amb 72 primers efectius localitzats íntegrament a Mallorca. No fou fins a finals de 1847 que es desplegà també a Menorca i Eivissa.⁸⁶ L'any 1872 el nombre total d'agents ja havia augmentat fins als 112: 18 a Menorca, 13 a Eivissa i el gruix, 81, a Mallorca.⁸⁷

En el cas concret de Lluçmajor, l'arxivera municipal, Maria Nieto, ha localitzat a l'arxiu un contracte datat el 1866 relatiu a la casa quarter de la Guàrdia Civil —situada al convent de Sant Bonaventura, desamortitzat el 1836—,⁸⁸ en què es preveia la construcció de set dormitoris.⁸⁹ Així i tot, sabem que el 1872 només hi havia destinats un cap i quatre guàrdies.⁹⁰ El convent continuà allotjant el quarter fins al 1998.⁹¹

Després de trenta-tres anys de servei a l'arxipèlag, les conseqüències que els crims de Tello i Díez poguessin tenir generaven molta incertesa. De fet, segons *Diario de Córdoba*, el governador civil de les Balears ordenà retirar tots els agents de la Benemèrita de Lluçmajor i deixà el quarter en mans de les forces de l'exèrcit.⁹²

84 Guardia Civil. 'La fundación'. <https://www.guardiacivil.es/es/institucional/Conocenos/historiaguacivil/La_Fundacion.html>

85 Ídem.

86 Ídem.

87 *Butlletí Oficial de la Província de Balears*. 08-05-1872. Núm. 813.

88 GAMBÚS 2013:372.

89 AMLL A364.A.

90 *Butlletí Oficial de la Província de Balears*, 08-05-1872. Núm. 813.

91 GAMBÚS 2013:372.

92 *Diario de Córdoba*, 04-02-1879.

El temor de les autoritats era que el clima de desconfiança acabés per tenir implicacions polítiques. En aquest sentit, Rubí planteja que els crims podien derivar en una «crisi de legitimitat» del sistema⁹³ de la Restauració, instaurat només cinc anys abans. No es tractava d'una suposició, sinó d'un perill real, «perfectament percebut per les autoritats». Per a l'autora, la resposta popular que desencadenaren els assassinats demostrà que, contràriament al suposat immobilisme que es pressuposava a les societats rurals de l'època, existí una realitat més «conflictiva» i amb certes preocupacions socials.⁹⁴ Els assassinats no només mostraren la «feblesa» d'un ordre suposadament «immutable», sinó també el risc de «desbordament».⁹⁵

3.1. Campanya contra el descrèdit

L'objectiu de la Guàrdia Civil i de les institucions fou neutralitzar aquelles possibles conseqüències i minimitzar la «petita esgerda» que havien suposat els crims i que «podia posar en dubte el sistema establert».⁹⁶ A més de la retirada dels agents de Lluçmajor, es posà en marxa tota una campanya contra el «descrèdit» que havia patit la Benemèrita, amb una ràpida intervenció dels poders —recordem que en menys de quinze dies els assassins foren jutjats i executats—, degut també a la «forta pressió popular».⁹⁷ Un objectiu que va reconèixer també el governador civil Stárico en una nota publicada al *Butlletí Oficial de Balears*: «El cuerpo que tan brillante historia cuenta y tanta fama ha conquistado, necesita volver por el honor que dos desdichados han pretendido mancillar».⁹⁸

Una de les primeres passes d'aquesta campanya fou, precisament, individualitzar els assassinats i subratllar que no eren atribuïbles a la Guàrdia Civil, sinó que havien estat «causats per membres indignes» de vestir l'uniforme⁹⁹ i de pertànyer «a una institució honrada i benemèrita».¹⁰⁰ Dos homes que havien

⁹³ RUBÍ, p. 15.

⁹⁴ RUBÍ, p. 12.

⁹⁵ RUBÍ, p. 18.

⁹⁶ RUBÍ, p. 17.

⁹⁷ RUBÍ, p. 16.

⁹⁸ *Butlletí Oficial de Balears*, 01-02-1879. Núm. 1867.

⁹⁹ *El Isleño*, 20-01-1879.

¹⁰⁰ *El Bien Público*, 21-01-1879.

actuat «olvidando el honroso uniforme que vestían»¹⁰¹ i «sordos a todo sentimiento humano».¹⁰²

«Nada significa el que los crímenes tan inauditos fueran cometidos por guardias civiles para que el cuerpo al que pertenecían, acreditado por sus servicios por espacio de 35 años, deje de ser menos digno del aprecio y de la confianza general. Que entre unos 15.000 hombres, poco menos, haya habido dos que hayan actuado tan atrozmente, nada influye en deshonra de los demás.»¹⁰³

En aquest sentit s'afirmava que, si els fets havien consternat i indignat a tota la població mallorquina, aquesta indignació havia estat «molt més gran» entre els que vestien «l'honros uniforme de guàrdia civil»,¹⁰⁴ sobretot entre els veterans «sin tacha, encanecidos en el servicio de la patria».¹⁰⁵ Tant el tinent Ramírez com els mateixos companys de Lluçmajor, destacava *Diario de Palma*, sentien «dolor i vergonya».¹⁰⁶

Coneixedors o no d'aquesta campanya, els més conscients del desprestigi que els seus actes podien suposar, com ja hem dit, foren Tello i Díez. Una consciència que evidenciaren no només abans de la seva execució, sinó també quan, durant la seva espera al quarter del Carme, reberen la visita del coronel Madaria, que havia presidit el seu consell de guerra. Tots dos s'aferraren a ell i li demanaren perdó pel «borrón que con sus crímenes habían echado sobre el honroso uniforme que orgullosamente habían llevado».¹⁰⁷ *El Bien Público* recollí també unes suposades paraules de Díez que, pel seu to, sonen més a comunicat oficial que a una declaració espontània:

«No queremos que nuestros crímenes sirvan de baldón y escarnio para nuestros compañeros; queremos que esa bochornosa mancha se lave

101 *La Correspondencia de España*, 03-02-1879.

102 *El Bien Público*, 05-02-1879.

103 *Diario de Palma*, 14-02-1879.

104 *Ídem*.

105 *El Bien Público*, 05-02-1879.

106 *Diario de Palma*, 22-01-1879.

107 *El Bien Público*, 05-02-1879.

con nuestra sangre y vindique el honor de una benemérita institución que nosotros hemos mancillado. [...] El guardia civil es honrado y merece el aprecio y consideración de que siempre ha gozado; y porque haya habido un Tello y un Díez capaces de olvidar el sagrado deber que juraron, no por eso han de retirarle su confianza y han de cerrar las puertas a los que visten su honrado uniforme. [...] Nuestro pesar mayor, aún más que perder la vida, es que un sinnúmero de inocentes sufran las consecuencias de nuestro extravío, por el que hemos sido castigados con justicia.»¹⁰⁸

Així i tot, per molt que tothom s'esforcés a remarcar que els culpables eren dos i no tota la Guàrdia Civil —«entre muchos hombres puede haber alguno malo», concedí Stárico—,¹⁰⁹ tots eren conscients que la reputació de la Benemèrita s'havia vist afectada i danyada. I així, tot el procés judicial contra Tello i Díez es convertí en una demostració de la duresa, la rapidesa i la contundència amb la qual la justícia actuaria contra tots aquells que es desviessin del camí. Dos dies després del crim —i deu abans de la celebració del consell de guerra—, diaris com *El Bien Público* ja assenyalaven que el tribunal no només hauria d'imposar el càstig que mereixien, sinó que aquesta «vindicta pública» hauria de retornar al cos «todo el prestigio que debe tener y del cual pueda, en poco o en mucho, haberle desposeído el proceder de estos dos guardias».¹¹⁰

Que la jurisdicció militar condemnava l'assassinat amb pena de mort potser era sabut, però en aquest cas, a més, es considerava aquesta pena com un «terrible escarmiento», deia Stárico, que havia de quedar gravat en la memòria de tots. Especialment, com era evident, en la dels mateixos integrants de la Benemèrita. «Y si las pasiones de alguno le hacen concebir alguna vez el pensamiento de salirse del camino legal, el trágico fin de sus extraviados compañeros le advertirá de cuan caro se paga el delito».¹¹¹

Dins aquesta nova significació, l'execució dels dos assassins passà de ser el compliment d'una sentència a «la expiación de sus crímenes para escarmiento de

¹⁰⁸ *El Isleño*, 30-01-1879.

¹⁰⁹ *Butletí Oficial de Balears*, 01-02-1879. Núm. 1867.

¹¹⁰ *El Bien Público*, 21-01-1879.

¹¹¹ *Butletí Oficial de Balears*, 01-02-1879. Núm. 1867.

los demás».¹¹² La seva mort, expressava el governador civil, satisfesia no només la «vindicta pública», sinó també «el honor de un benemérito cuerpo».¹¹³ En paraules del capità general de la Guàrdia Civil, Joaquín Rodríguez Espina, «la honra del Cuerpo a que pertenecieron estos desgraciados [quedava] limpia de la mancha que sobre ella arrojaron». Per això demanava per a ells el perdó del «Dios de los Ejércitos».¹¹⁴ Segons el director de la institució, el general Fernando Cotoner, els dos joves havien «pagat» amb la seva vida el crim comès, l'ofensa a la societat «y el negro borrón echado sobre los purísimos anales de este instituto».¹¹⁵

No obstant això, malgrat que el consell de guerra i l'execució s'havien produït en un temps rècord, una vegada enterrats els culpables, les autoritats també foren conscients que l'ombra de desconfiança en la Benemèrita seria molt més llarga del que havia estat aquell procés. El governador civil, Manuel Stárico, reconeixia que, tot i que la pena extingia el delictes, no aconseguia «esborrar del tot l'atmosfera que en contra de la Guàrdia Civil ha degut formar-se». Principalment, subratllava, entre gentes senzilles.¹¹⁶ La mateixa conclusió a la qual arribà el mateix Fernando Cotoner quan reconegué que la condemna a mort no seria «suficient». Per això, anuncià tres mesures també destinades a la recuperació del bon nom del cos. La primera, que l'armament, els uniformes, la roba i els equips que feien servir els dos guàrdies fossin inutilitzats i cremats perquè «ningún guardia honrado se vea en el duro trance de utilizar objetos que recuerdan un hecho tan odioso». La segona, que durant un mes es pengés una mena de crespó negre de gasa damunt el cartell de la porta de la casa quarter de Lluçmajor en senyal de dol «por haber alojado a tales individuos». En tercer lloc, anuncià la posada en marxa d'una subscripció o col·lecta per ajudar les famílies de les víctimes.¹¹⁷

Les dues primeres ordres no trigaren a fer-se efectives. El dia 5 de febrer els uniformes i l'equipament foren reduïts a cendres¹¹⁸ al baluard de Sant Pere en

¹¹² *Diario de Palma*, 31-01-1879.

¹¹³ *Butlletí Oficial de Balears*, 01-02-1879. Núm. 1867.

¹¹⁴ *El Bien Público*, 05-02-1879.

¹¹⁵ *La Correspondencia de España*, 03-02-1879.

¹¹⁶ *Butlletí Oficial de Balears*, 01-02-1879. Núm. 1867.

¹¹⁷ *La Correspondencia de España*, 03-02-1879.

¹¹⁸ *El Isleño*, 05-02-1879.

presència de tots els agents de la Benemèrita de Palma.¹¹⁹ Per altra banda, el crespó negre en senyal de dol també fou penjat al quarter de Lluçmajor.¹²⁰

3.2. El perdó d'un poble

Sembla lògic que dues de les mesures ordenades per Cotoner —el crespó i la recol·lecta— tinguessin com a objectiu la població de Lluçmajor. Aquell havia estat l'escenari del crim i aquell era el lloc on el ressentiment contra la Guàrdia Civil, si no era més gran, sí que seria més difícil de fer desaparèixer. Tant els comandaments com els mateixos Tello i Díez —el primer dels quals havia estat veïnat de la localitat durant tres anys abans dels fets— eren conscients que necessitaven i que havien de demanar expressament perdó al poble. De fet, així ho feren els dos assassins confessos durant el seu tancament al quarter del Carme. En una de les seves cartes explicaven que, després de demanar perdó a Déu, a les seves famílies, als seus caps i als seus companys de la Benemèrita —«cuyo buen nombre hemos manchado con nuestro atentado»—, només faltava demanar disculpes a Lluçmajor, «donde tan bien nos trataron y tan mal correspondimos». Un perdó que volien que es llegís des del púlpit de l'església.¹²¹

El dia 1 de febrer —el mateix dia de l'execució— el pare Martí llegí des del púlpit la carta de Tello i Díez. Terminada la lectura, demanà al poble si els perdonava i els assistents respongueren amb un sí unànime. L'acte acabà amb una avemaria pels dos executats i la petició que no els guardessin rancúnia. El religiós informà, a més, que visitaria els ferits per llegir-los també la carta.¹²²

Per altra banda, la col·lecta entre el personal de la Guàrdia Civil en favor de les famílies de les víctimes va aconseguir recaptar 21.079 pessetes, que el governador civil entregà al batle de Lluçmajor. En un acte celebrat el 6 de febrer, s'anuncià com es faria el repartiment: 5.269 pessetes serien per a Antònia Clar, filla de Son Maset, que tenia un braç inutilitzat a conseqüència de l'assalt. La mateixa quantitat es destinaria també a Miquel Clar —que encara es recuperava d'una ferida a la mà— i a Joan Mulet, vidu de l'assassinada de

¹¹⁹ *Diario de Palma*, 06-02-1879.

¹²⁰ *El Isleño*, 05-02-1879.

¹²¹ *El Bien Público*, 05-02-1879.

¹²² *Diario de Palma*, 03-02-1879.

Son Mulet, Isabel Sastre. A més, 1.317,44 pessetes s'entregarien als pares de na Isabel. La mateixa quantitat es repartiria també entre els altres tres fills de Catalina Vidal, madona de Son Maset: Guillermo, Margarita i Magdalena, que eren casats i ja no vivien a la finca familiar.¹²³

Una de les víctimes col·laterals del crim fou la vídua de Tello, que quedà en una situació molt complicada després dels assassinats i l'execució del seu marit. En un primer moment, les dades que oferiren els diaris sobre ella foren molt confuses. N'hi hagué que digueren que, en conèixer els fets, havia caigut malalta i que es temia que patís un accés d'alienació mental. D'altres fins i tot asseguraren que havia mort fruit d'una congestió cerebral¹²⁴ o que havia perdut els bessons dels quals suposadament estava embarassada.¹²⁵ Informacions desmentides posteriorment. Segons *El Isleño*, a Lluçmajor no només no hi hagué cap represàlia contra ella, sinó que tothom estava convençut que ella no tenia cap culpa dels crims i s'afanyaren a donar-li tota mena de consol i atenció. Fins i tot els més pobres es disputaven «l'honor» de compartir amb ella «el pa de cada dia».¹²⁶

4. El crim en la cultura popular

La multitudinària assistència tant al consell de guerra com a l'execució de Tello i Díez demostra que l'atracció pels crims és molt anterior a l'aparició del *true crime*. Caro Baroja subratlla que sempre han produït un «interès enorme» entre tota classe de públic.¹²⁷ De fet, a Espanya ja trobem plecs i relats sobre la crònica negra des del segle XVIII. Un dels més antics és la *Relación verdadera en que se describen la prisión, muerte, delitos, etcétera de Pedro Navarro*, ajusticiat a Sepúlveda l'any 1673.¹²⁸ Al segle XIX aparegueren també fulletons i col·leccions com els *Anales dramáticos del crimen*, que, juntament amb la premsa, «familiaritzaren el públic» amb aquests fets violents.¹²⁹ A Mallorca també tenim exemples primerencs d'aquesta literatura. Possiblement un dels

123 Jutjat de Pau de Lluçmajor. Llibre de defuncions, any 18.

124 *La Correspondencia de España*, 28-01-1879.

125 *El Isleño*, 28-01-1879.

126 *El Isleño*, 03-02-1879.

127 CARO BAROJA 1990:178.

128 CARO BAROJA 1990:183.

129 CARO BAROJA 1990:186.

exemples més antics el trobem a mitjan segle XIX, quan es publica la *Relación verídica del parricidio cometido en el término de Artá, en la persona de Miguel Llull, por sus propios hijos*, aparegut cap al 1864.¹³⁰ Poc després arribaria el romanç *Terrible lance*, sobre un assassinat ocorregut el 1896 al carrer de Jaume II de Palma.¹³¹

Aquest interès pels crims també tenia —i té— la seva extensió i la seva translació en la cultura oral i popular, tot i que és un dels aspectes menys estudiats. Castells i Abrines subratllen, per exemple, que antigament entre les moltes funcions que tenien les gloses i cançons hi havia també la de recordar i transmetre fets luctuosos «per perpetuar-ne la memòria». Tot i que aquestes composicions —que sovint incorporaven també un cert judici moral— inicialment es transmetien per via oral, poc després començaren a publicar-se en forma de plaquetes.¹³² El pare Ginard rescatà algunes d'aquestes gloses al seu *Cançoner popular de Mallorca*. Una d'elles és la «Glosada den Pavana», que narrava l'assassinat d'un tal Pavana, originari d'Ariany i mort a Sant Joan —on una creu recorda encara el punt on ocorregueren els fets—,¹³³ de la qual, però, no hem aconseguit trobar el cas real. Sí que coneixem la correspondència de la glosa que recollí sobre el crim des Caparó, amb l'assalt a la dita possessió —ubicada a tres quilòmetres de Manacor— el 1851. Dècades després, fou recuperada i adaptada per Guillem d'Efak en la «Balada d'en Jordi Roca», nom d'un dels condemnats.¹³⁴ Igualment, es coneix l'existència de gloses i diverses composicions de poesia popular sobre el crim del puig Moltó,¹³⁵ ocorregut el 1948 en un predi de Montuïri, que comportà la pena de mort dels seus dos autors.

130 *Boletín bibliográfico español* (1864). Volum v, pàg. 263

131 RIERA, Joan, 22-10-2014. «El asesinato de la calle dels bastaixos». *Diario de Mallorca*. <<https://www.diariodemallorca.es/palma/2014/10/22/asesinato-calle-dels-bastaixos-3791248.html>>

132 CASTELLS I ABRINES 2021:6.

133 *Ibidem*.

134 SANSÓ, Sebastià, 06-06-2017. «El crimen des Caparó: Reconstrucción de una balada». *Diario de Mallorca*. <<https://www.diariodemallorca.es/part-forana/2017/06/06/crimen-des-caparo-reconstruccion-balada-3396036.html>>

135 GOMILA, Biel, 05-01-2009. «El crimen del Puig Moltó refleja la miseria de la época». *Diario de Mallorca*. <<https://www.diariodemallorca.es/sociedad/2009/01/05/crimen-puig-molto-refleja-miseria-4235038.html>>

Planas recull que l'assassinat de Miquel Llull el 1864 també va fer sorgir una allau de cançons populars, i que el governador intentà fer desaparèixer totes les que circulaven impreses multant els qui les posessin en circulació.¹³⁶ Igualment, el crim de Can Gomila —succeït el 1942 en aquesta finca sollerica— derivà en una breu composició que, segons l'escriptora Rosa Maria Colom, es cantava al ritme de la música de «Raska-yú», de Bonet de San Pedro: «Sombres d'en Gomila / passes d'en Pendola, / tu feres es crimen / de la font de s'Olla».¹³⁷

El cas dels assassinats de 1879 a Lluçmajor es convertí gairebé en un mite dins la família Clar. Durant les entrevistes realitzades per al programa *Memòria negra*, dedicat al cas —i encara pendent d'emissió—, Miquel i Xisco Clar —descendents de les víctimes— relataren com, durant molt de temps, passà de generació en generació la creença que un forat visible a la paret de la sala de Son Mulet era d'un dels trets que els dos guàrdia civils pegaren en arribar a la finca seguint Miquel Clar. També expliquen que els assassinats tingueren conseqüències en la relació de la Benemèrita amb els Clar. Així, afirmen que, quan anys després patrullaven per fora vila, Can Maset era l'única possessió a la qual no accedien directament, sinó que esperaven darrere de la tanca fins que el propietari sortia i signava el comprovant que confirmava que havien passat per allà. A més, el crim també s'incorporà a la tradició i la cultura popular, un fet que ajuda a explicar la seva pervivència fins i tot entre alguns joves. Fins al moment es coneixen almanco dues dites vinculades al cas: per un costat «És —o ets— més dolent que en Justo i en Tello» —confirmada per Joan Ramis i Margarida Rubí—, i per l'altre «Està més avorrit que en Tello», coneguda durant les VII Jornades d'Estudis Locals.

¹³⁶ PLANAS 2020:62.

¹³⁷ CAPELLÀ, Llorenç, 17-10-2009. «Añoro la infancia como si se tratara de un paraíso perdido». *Última Hora*. <<https://www.ultimahora.es/vips/quien-quien/2009/10/17/300088/rosa-maria-colom-anoro-infancia-como-tratara-paraíso-perdido.html>>

Bibliografia

- BERISTAIN, Antonio (1991). *Eutanasia: dignidad o muerte*. Buenos Aires: Depalma.
- CARO BAROJA, Julio. (1990). *Ensayo sobre la Literatura de Cordel*. Madrid: Ediciones Akal.
- CASTELLS, Carme i ABRINES, Joana (2021). «Literatura oral al Pla: Mallorca amb veu pròpia». *El Pla*, núm. 13, p. 3-6.
- FULLANA MARTORELL, Jeroni F. (2006). *Crímenes y criminales en la Isla de la Calma. (Mallorca 1884-1951)*. Palma: Lleonard Muntaner.
- GAMBÚS, Mercè [et al.]. «Metodología aplicada a la recuperación del conjunto de pinturas murales del claustro de San Buenaventura de Llucmajor». *III Congreso del Grupo Español del IIC*.
- OLIVER OLMO, Pedro (2008). *La pena de muerte en España*. Madrid: Editorial Síntesis.
- PLANAS, Rosa (2020). *L'espectacle de la mort a la Mallorca del segle XIX*. Palma: Lleonard Muntaner.
- RUBÍ, Margalida. «Propietaris i sabaters: Llucmajor sota la Restauració». Treball inèdit.
- SANZ, Nieves (1995). *La pena de muerte y su abolición en España*. Madrid: Amnistía Internacional.

ELS TRENCADORS DE MARÈS DE S'ARENAL, SES CADENES I ES PIL·LARÍ ALS ANYS TRENTA, QUARANTA I CINQUANTA. UNA ANÀLISI POBLACIONAL

Dídac Martorell Paquier

Resum

S'ha dit moltes de vegades que els trencadors de marès són els fundadors dels pobles de s'Arenal, ses Cadenes i es Pil·larí, i que abans del turisme aquesta era pràcticament l'única activitat que hi havia en aquests nuclis urbans. Partim, per tant, de la hipòtesi que s'Arenal i Son Sunyer era una zona eminentment de trencadors. Per provar o falsar aquesta hipòtesi, en aquest treball, part de la tesi doctoral en curs,¹ es proposa un estudi de la població d'aquests tres pobles a través de l'anàlisi i la comparació entre tres censos electorals de població. Aquests censos coincideixen amb tres períodes prou diferenciats sociològicament, però alhora pròxims en el temps: els anys trenta (consolidació dels tres nuclis com a pobles i bonança del treball), els anys quaranta (postguerra, fam i gran davallada de la compravenda de marès) i els anys cinquanta (regularització de l'ofici, arribada de les màquines i mort de l'ofici).

1. Els trencadors de marès, fundadors de s'Arenal?

Al llarg dels anys d'investigacions hem vist que es repeteix la idea que s'Arenal és un poble fundat pels trencadors de marès.² Aquesta mateixa idea, una espècie de mite fundacional, s'ha transmès oralment, s'ha escrit en nombroses monografies sobre s'Arenal i s'ha simbolitzat en diversos aspectes de la vida quotidiana tant a s'Arenal com a ses Cadenes i es Pil·larí.³ Tot plegat s'explica per la utilitat que ha

1 Programa de Doctorat en Filologia i Filosofia de la Universitat de les Illes Balears, línia de recerca en Antropologia. Tesi doctoral dirigida pel professor Alexandre Miquel Novajra, que consisteix en un estudi multidisciplinari centrat en una etnografia dels trencadors de marès de s'Arenal i Son Sunyer.

2 Els trencadors de marès són els menestrals que dedicaven la jornada laboral a tallar —trencar— i extreure manualment i artesanalment els mitjans de marès de la pedrera. Actualment és un ofici extingit, però viu en la memòria col·lectiva.

3 Sobre això hi ha nombrosos exemples, de manera que ho exemplifiquem amb un per cada poble i que és actual i vigent: l'Associació de Veïns des Pil·larí organitza cada any la Cursa Solidària Es Trencadors; l'Associació de Veïns de ses Cadenes té com a símbol en maresset, una peça de marès vestit de trencador que saluda amablement; el Centre de Salut de s'Arenal de la banda de Llucmajor té com a nom oficial CS Trencadors.

tengut de cara a establir un relat col·lectiu que apel·la a una identitat local i que comporta per se una resistència cultural a la revolució turística que ho sacsà tot. Segons aquest relat, abans del boom turístic, els pobles de s'Arenal i Son Sunyer, és a dir, s'Arenal, ses Cadenes i es Pil·larí, compartien un mode de vida i una relació amb el territori relacionada amb el marès. I, segons aquesta concepció, per poder-te connectar amb el passat, has de saber qui eren, encara que sigui simbòlicament, els trencadors de marès. Per tant, es fa palès que els trencadors per a aquests tres pobles representen molt més que un ofici tradicional manual: simbolitzen llegat, memòria, cultura i pertinença. Tot això ha generat un relat que a Lluçmajor i es Coll d'en Rabassa, tot i que com veurem també tenen una forta relació amb aquest ofici, no ha reeixit com sí que ho ha fet a s'Arenal i Son Sunyer.

Ses Cadenes i es Pil·larí compten amb escassa bibliografia, tot i el relat compartit i la realitat sociològica semblant a s'Arenal. Vegem, per tant, com s'ha construït per escrit el relat a s'Arenal i imaginem-nos que es fa extensiu a tota la comarca, amb uns quants exemples dels pregons de les Festes de Sant Cristòfol:

Jordi Vallespir deia: «[Els trencadors de marès] foren qui posaren la primera pedra, i mai més ben dit d'aquesta gran casa que és s'Arenal» (VALLESPÍ 1986: 3).

L'historiador Bartomeu Font Obrador afirmava: «Allò tan petit, unes poques i humils barraques de trencadors, s'ha convertit en un imperi» (FONT 1988: [19]).

Maria Teresa Rattier escrivia: «Aquells homes, pescadors i trencadors, feren s'Arenal. [...] La veritat és que jo demanaria un monument per a aquells homes que tan i tan dur han treballat i que poc esperaven. Ells foren el llevat d'aquest poble. Els trencadors» (RATTIER 1994: 8).

L'expert en història i memòria de s'Arenal, Onofre Llinàs, per la seva banda, deia: «Aquest paradís descrit, llavors poc conegut, era com un teló o decorat de fons i feia plaent una representació teatral protagonitzada pels habitants d'aquest racó de la Mediterrània ocupats en els seus treballs: els trencadors a les pedreres; els patrons mariners al mollet arrançant xarxes o preparant la pesca; els carrabiners al quarter o caserna fent tandes de vigilància» (LLINÀS 2000: 15).

L'ecònom Joan Crespi afirmava: «S'Arenal era un conglomerat de famílies que no tenien entre elles lligams de tradicions ni de costums, ja que procedien de diversos pobles de Mallorca, que s'havien establert aquí per raó de feina —principalment trencadors—, però sense deixar de sentir-se del poble d'on venien» (CRESPI 2002: 10).

El trencador Francisco Vich escrivia: «L'any 1941 s'Arenal era un poble amb molt poques famílies. Quasi tots eren trencadors» (VICH 2006: 7).

2. Els censos electorals de població

En aquesta comunicació s'estudia la població de s'Arenal, ses Cadenes i es Pil·larí (i també, secundàriament i comparativa, la de Llucmajor, es Coll d'en Rabassa i Sant Jordi) a través dels diferents censos electorals de població de 1936⁴, 1946⁵ i 1956^{6,7}. Aquests censos, que arredonim en lapses de deu anys exactes, coincideixen amb tres períodes prou diferenciats sociològicament, però alhora pròxims en el temps, que podem agrupar en tres dècades: 1. Els anys trenta, en els quals es consoliden els tres nuclis urbans i hi ha una bonança del treball; 2. Els anys quaranta, marcats per la postguerra, la fam i la davallada de la compravenda del marès, i 3. Els anys cinquanta, en els quals es regularitza l'ofici, alhora que arriben les màquines que el desarticulen i en creen un de nou i comença la revolució turística.⁸

S'ha de tenir en compte que la massa real de trencadors de marès que treballava a s'Arenal i Son Sunyer, i que és molt mala de quantificar, era superior a les dades que s'obtenen en aquest estudi. Parlem de dones, menors d'edat electoral (menys de 20 anys) —recordem que s'estudiaran censos electorals i no padrons de població— i, sobretot, treballadors d'aquests indrets censats fora d'aquests censos electorals i que per tant són «invisibles». Per altra banda, hi ha dos moviments constants que no ens

4 Arxiu General del Consell de Mallorca (AGCM), JCENS. III-505 (Palma) i III-643 (Llucmajor). Censos electorals corresponents al 5 de juliol de 1936, rectificació dels censos electorals corresponents al 1935, ordenats i signats per Decret el 7 de setembre de 1935.

5 AGCM, JCENS. III-507/1 (Palma) i III-508/1 (Llucmajor). Censos electorals corresponents al 5 de juliol del 1946, ordenats per Decret el 1r de maig del 1946 i signats el 25 de juny del 1946.

6 AGCM, JCENS. III-549/2 (Palma) i III-550/1 (Llucmajor). Censos electorals corresponents al 13 de juliol de 1957 i signats el 31 d'octubre de 1956.

7 Sobre altres estudis demogràfics i poblacionals de s'Arenal, vegeu FONT 1975: 34-38 i 57-59, SALVÀ 1998 (tot) i TOMÀS 2018: 57-87.

8 Les màquines arriben el 1953, així com la primera cooperativa reeixida després de la Guerra Civil, i en qüestió d'uns quants anys tot canvia. Podríem dir que el 1956 és una data de transició i que la immensa majoria de canteros que surten són trencadors de marès, tot i que no podem dir en quin percentatge ja fan feina amb màquines.

han d'escapar l'anàlisi dels quals sobrepassa els límits d'aquest treball: el moviment entre poblacions i el canvi d'ofici al llarg de les vides de cada individu i família.

Per a fer l'anàlisi acurada dels censos, s'han transcrit el total dels individus de diferents seccions censals de Palma i Lluçmajor (s'Arenal, ses Cadenes i es Pil-lari). D'altres seccions (Lluçmajor i es Coll d'en Rabassa) tan sols s'han treballat quantificant dades generals i transcrivint únicament els individus censats com a *canteros* (això és, trencadors de marès).

S'ha de tenir en compte que en aquestes dades hi ha alguns errors. Sempre que s'ha pogut, s'han corregit, però cal esser conscients que no s'ha pogut fer amb tots els que s'han detectat, i probablement n'hi ha que no s'han pogut trobar.

Vegem les seccions censals que s'han consultat i treballat:

Any i districte	Seccions censals del municipi de Palma i electors ⁹
1936 Districte 4 <i>La Huerta</i> ¹⁰	• Sec. 4. <i>Casa Blanca</i>. 591 elec. • Sec. 5. <i>Sant Jordi</i>. 587 elec. • Sec. 6. <i>Aranjassa</i> (i Son Sunyer). 622 elec. • Sec. 7. <i>Arenal</i> (i ses Cadenes i es Pil-lari). 541 elec. • Sec. 8. <i>Ca'n Pastilla</i> (i part des Coll d'en Rabassa). 610 elec. • Sec. 9. <i>Coll d'en Rebassa</i>. 609 elec.
1946 Districte 4 <i>La Huerta</i>	• Sec. 6. (Fora vila des Coll d'en Rabassa i l'Horta). 565 elec. • Sec. 7. (Part de Sant Jordi i part de s'Aranjassa, nord de la c. de Lluçmajor). 474 elec. • Sec. 8. (Part de Sant Jordi). 483 elec. • Sec. 9. (Son Sunyer i part de s'Aranjassa, sud de la c. de Lluçmajor). 444 elec. • Sec. 10. (<i>S'Arenal, ses Cadenes i es Pil-lari</i>). 635 elec. • Sec. 11. (Ses Fontanelles i part de Can Pastilla). 116 elec. • Sec. 12. (Part des Coll d'en Rabassa). 636 elec. • Sec. 13. (Part de Can Pastilla i part des Coll d'en Rabassa). 683 elec.
1956 Districte 9	• Sec. 1. (Part des Coll d'en Rabassa). 906 elec. • Sec. 2. (Part des Coll d'en Rabassa). 949 elec. • Sec. 3. (Can Pastilla). 292 elec. • Sec. 4. (<i>s'Arenal i ses Cadenes</i>). 481 elec. • Sec. 5. (<i>es Pil-lari i part de Son Sunyer</i>). 520 elec. • Sec. 6. (Part de Son Sunyer i s'Aranjassa). 395 elec. • Sec. 7. (Sant Jordi). 1.057 elec.

⁹ Els censos de 1936 són els únics que compten amb un nom per districte i secció, més enllà dels números. Indicam els noms originals, castellanitzats, en cursiva, i entre parèntesis la resta de localitats que inclouen. Les seccions de s'Arenal i Son Sunyer que compten amb el gruix de trencadors es marquen en negreta. Cal dir que hi ha seccions que just s'han treballat per comprovar si hi havia trencadors de marès, i que no han estat objecte d'estudi estricte. El topònim Son Sunyer afegit entre parèntesis a diferents seccions censals fa referència únicament a la zona rural d'establis de la possessió.

¹⁰ La cursiva té el mateix ús que a la nota anterior.

Any i districte	Seccions censals del municipi de Lluçmajor que inclouen s'Arenal i electors ¹¹
1936 Districte 3	• Sec. 4. <i>Afueras</i> (s'Arenal, s'Estanyol, part urbana de Lluçmajor i fora vila). 155 elec. [dels quals 125 corresponen al nucli urbà de s'Arenal]
1946 Districte 2	• Sec. 3. (S'Arenal, part urbana de Lluçmajor i fora vila). 575 elec. [dels quals 176 corresponen al nucli urbà de s'Arenal]
1956 Districte 2	• Sec. 3. (S'Arenal, part urbana de Lluçmajor i fora vila). 584 elec. [dels quals 188 corresponen al nucli urbà de s'Arenal]

3. La població general, l'estat civil

En les seccions censals veim que la població total d'homes era lleugerament superior a les de les dones, de manera que ronden entre el 51 % i el 54 %. Tan sols l'any 1946 tenim a la secció de s'Arenal de la banda de Lluçmajor una meitat exacta d'homes i de dones.

Malauradament, només tenim dades de l'estat civil als censos electorals de 1946 i 1956. En aquests censos es marca si l'individu és fadrí, casat o viudo.

Una vegada analitzat i comparat, veim que les dades dels trencadors de marès i de la resta de població masculina difereixen. El 1946, el 56 % dels trencadors eren fadrins, el 41 % eren casats i el 3 % eren viudos. En canvi, aquell mateix any el 24 % de la resta d'homes d'aquelles mateixes seccions censals eren fadrins, el 68 % eren casats i el 8 % —3 persones— eren viudos.

El 1956, però, les dades s'inverteixen: el 21 % dels trencadors eren fadrins, el 79 % eren casats i tan sols hi havia un viudo (menys de l'1 %). Les dades de la resta d'individus eren les següents: el 26 % eren fadrins, el 71 % eren casats i el 3 % eren viudos.

Els censos de 1956, a banda d'això, també especifiquen si els individus són caps de família o no. El 77 % de la població general d'homes a Palma i Lluçmajor són caps de família, enfront del 23 %, que no ho són. Pel que fa als trencadors, les dades són molt semblants i no mostren diferències de tendència: el 80 % són caps de família i el 20 %, no.

¹¹ Cal tenir en compte que s'ha fet un buidatge dels trencadors de totes les seccions censals del municipi, però no escau indicar-les aquí, per l'extensió que suposaria.

4. Lloc de residència dels trencadors de marès

A través de l'anàlisi dels censos electorals, veim que els trencadors de marès vivien majoritàriament en els nuclis urbans. Això reforça la hipòtesi que en el segle xx els trencadors eren una massa social de consciència obrera, tot i que treballaven en el camp.¹² Amb anterioritat a aquesta dècada, i en nombre més gran a mesura que anam enrere, els trencadors funcionaven amb un sistema diferent, preindustrial, de caràcter nòmada, i formant petites comunitats; vivien en barraques allà on treien el marès, a diferència del gran canvi del segle xx, que propicià que visquessin en cases urbanes prop del lloc de feina.

Sense entrar en gaires detalls, perquè no és l'objectiu d'aquesta comunicació, podem dir que aquest gran canvi fou propiciat sobretot gràcies a la xarxa ferroviària que uní Palma amb Lluçmajor, construïda entre el 1913 i el 1916. De tota manera, aquest procés d'establiment en comunitats urbanes de trencadors comença a Coll d'en Rabassa a la fi del segle xix¹³ i a s'Arenal hi ha presència de trencadors de marès vivint-hi de manera permanent abans de l'arribada del tren.¹⁴ Sí que és el cas clar, però, de la consolidació dels nuclis urbans des Pil·larí i ses Cadenes.¹⁵

Anem a les dades: en el cas del municipi de Lluçmajor, inclòs el nucli de s'Arenal, així com el poble de Sant Jordi, a Palma, el 100 % dels trencadors vivien en vies urbanes. A la resta de seccions de Palma, en canvi, hi havia diversos trencadors que vivien a fora vila, sobretot a finques procedents de la gran possessió de Son Sunyer on s'explotava el marès. Aquests trencadors representen el 19 % de s'Arenal, es Pil·larí i ses Cadenes i es Coll d'en Rabassa. El 81 % restant vivien a carrers dels nuclis urbans.

12 Sobre aquesta hipòtesi, enfocada en la proliferació durant la Segona República de societats i cooperatives obreres, així com d'escrits a la premsa, vegeu Martorell 2022: 153-174.

13 El 1874 s'estableixen i urbanitzen terrenys de Son Manuel, on naixerà el nucli urbà des Coll d'en Rabassa. Informació que devem i agraïm a Pere Galiana Veiret.

14 «El 1910 s'Arenal de Lluçmajor registrava un cens de població de 67 persones, de les quals quasi la meitat havien nascut a Lluçmajor, un deu per cent procedien de Palma i amb percentatges més baixos apareixen persones nascudes a Algaida, sa Pobla, Inca i Felanitx. Fins i tot hi ha registrats 7 habitants nascuts a la península, dels quals 4 eren dones i 3 homes, que declaren treballar com a jornalers o missatges. Pel seu nombre en relació amb la població total destaca l'existència de 5 taverners, si bé una quarta part del total dels actius eren trencadors. La presència de missatges i llauradors era gran, de l'ordre del 35 %, mentre que és significatiu el nombre de pescadors, que representaven el 5 % dels actius. La resta dels actius treballaven en oficis complementaris del sector de serveis, com eren el forner, el ferrer i/o l'escolà de l'església. En total es constata l'existència de 17 edificis habitats» (SALVÀ 1998: 13).

15 Aquest darrer nucli deu el nom a les cadenes que es posaven al pas a nivell de la carretera Militar quan havia de passar el tren (Martorell 2019: 109-110).

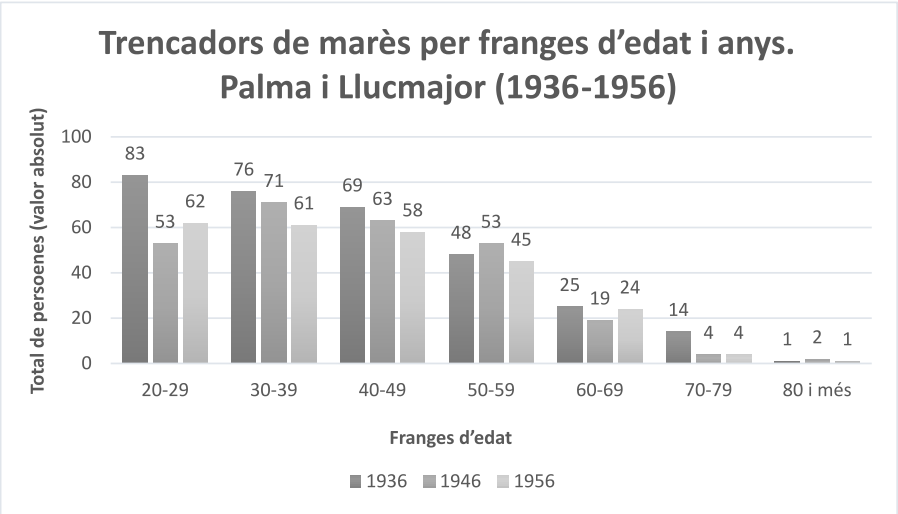
D'aquesta manera, els censos electorals ens aporten topònims de finques rurals des Coll d'en Rabassa i Son Sunyer, tot i que la gran majoria són de Son Sunyer, prop de ses Cadenes i es Pil·larí. En podeu veure la llista sencera i la proposta de grafia normativa a l'annex.¹⁶

5. Franges d'edat dels trencadors de marès

Durant les tres dècades hi hagué censats trencadors de totes les edats. Des dels vint anys fins als noranta-sis¹⁷. Per tal d'analitzar aquestes dades, hem agrupat els trencadors de marès en set franges d'edat: 20-29; 30-39; 40-49; 50-59; 60-69; 70-79 i 80 i més.

La tendència general —això és, la mitjana de tots els trencadors de Palma i Lluçmajor— fou disminuir el nombre de trencadors a cada dècada, a excepció de la franja d'edat de 30-39 anys, que augmentà el 1946.

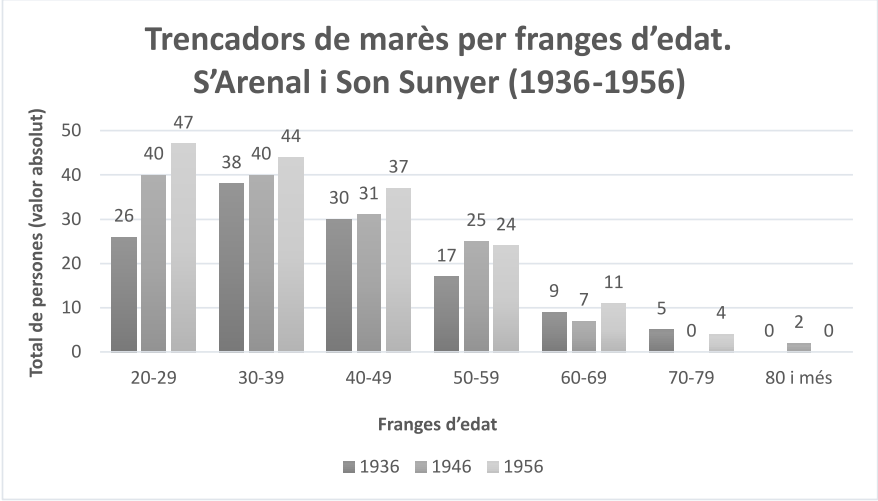
En canvi, les dades estrictament de s'Arenal i Son Sunyer mostren que l'augment es produïa cada dècada en la franja de 20-29 anys, i el de 30-39 es mantengué estable, amb un mateix nombre de trencadors. Vegem-ho als gràfics:

Font: Elaboració pròpia

16 Sobre la toponímia dels trencadors de marès a s'Arenal i Son Sunyer, i un recull oral fet que es pot comparar amb aquestes noves dades (hi ha topònims no recollits, i d'altres que sí), vegeu MARTORELL 2024.

17 Aquest darrer cas as Pil·larí en el cens de 1946.

Font: Elaboració pròpia

6. Població general dels trencadors de marès

Població dels trencadors de marès (nombres absoluts)			
Localitats ¹⁸	1936	1946	1956
S'Arenal (Palma i Lluçmajor)	41	55	49
Ses Cadenes	48	49	62
Es Pil·larí	29	33	50
Sense localitzar (Son Sunyer)	7	8	6
Lluçmajor (excepte s'Arenal)	59	41	12
Es Coll d'en Rabassa	132	79	71
Sant Jordi	0	0	5
Total	316	265	255

El 1936 la localitat que tenia més trencadors de marès era es Coll d'en Rabassa, seguida de s'Arenal i Son Sunyer i Lluçmajor.

El 1946 hi ha un canvi molt clar: s'Arenal i Son Sunyer tenen més trencadors (16 % més), seguit des Coll d'en Rabassa, que en davalla molts (40,2 % menys), i Lluçmajor (30,5 % menys).

¹⁸ Buidatge i agrupació de les localitats fet a través de l'anàlisi de les diferents seccions censals.

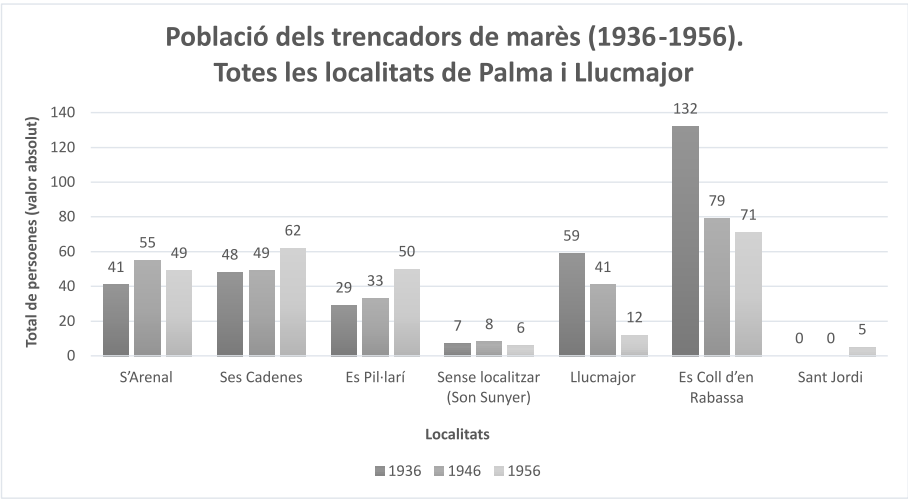
El 1956 s'Arenal i Son Sunyer es coronen novament (15,2 % més), seguit des Coll d'en Rabassa, amb un nombre semblant a una dècada enrere (10,1 % menys) i Llucmajor, que tan sols compta amb una dotzena de trencadors (70,7 % menys). Aquest any també apareixen els primers trencadors censats a Sant Jordi.

D'aquesta manera, de 1936 a 1956 s'Arenal i Son Sunyer guanyen un 33,6 % de trencadors; es Coll d'en Rabassa en perd el 46,2 % i Llucmajor el 79,7 %.

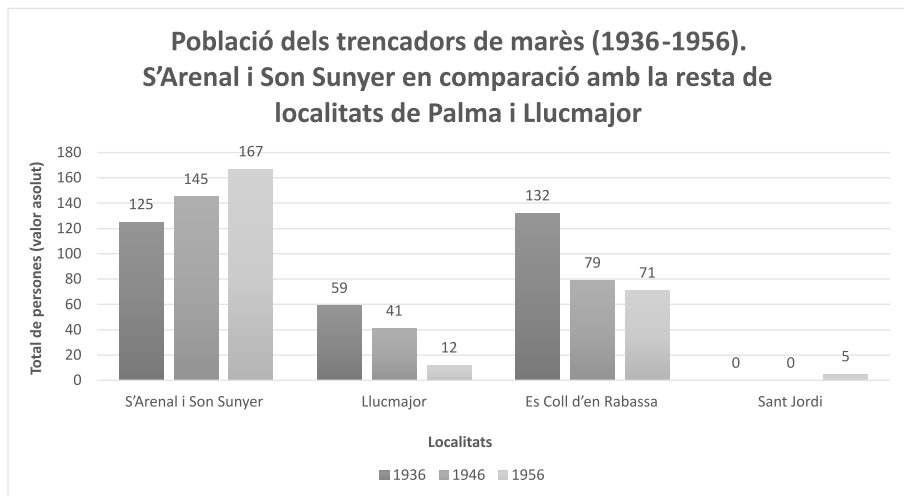
S'Arenal, ses Cadenes i es Pil·larí es mantenen en xifres d'entre 30 i 50 trencadors per localitat i dècada. Mentre que a s'Arenal del 1946 al 1956 davalla en nombre de trencadors, ses Cadenes i es Pil·larí cada dècada n'augmenten.

En nombres totals, els trencadors davallen cada dècada: el 1946 en té 16,1 % menys que el 1936, i el 1956, 3,8 % menys que la dècada anterior. Així, del 1936 al 1956 es perd un 19,3 % de trencadors (61 individus).

Vegem les dades en gràfics:

Font: Elaboració pròpia

Font: Elaboració pròpia

7. Els oficis a s'Arenal i Son Sunyer

En els censos electorals, el treball de la població femenina es representa, majoritàriament, amb el genèric *labores*. Així i tot, a les seccions censals majoritàriament rurals, hi ha un nombre considerable de dones que es reconeix que fan feines al camp. La mitjana de les seccions censals de s'Arenal i Son Sunyer en les tres dècades aporta les dades següents: el 70 % de les dones es dediquen a labores; el 17 %, als oficis del camp; el 10 %, a altres oficis (com ara sastressa, cuinera, carnissera, mestra, pescadora, criada, perruquera...), i el 3 % estan aturades o retirades.¹⁹ Tan sols trobarem una trencadora de marès censada, Jerònia Ramonell Caldés,²⁰ i no sabem fins a quin punt és una dada certa o una errada. No obstant això, sabem per fonts orals que moltes de dones participaven activament amb certes funcions a les pedreres, i n'hi havia que hi feien totes les tasques tradicionalment masculines.

La població masculina, per altra banda, mostra una major diversitat en els censos. Si s'analitzen les mateixes seccions censals, se n'extreuen les dades següents: els treballadors del camp representen la majoria, 51 %, seguits dels trencadors de

¹⁹ Ara bé, hi ha censos que, per si sols, marquen una gran diferència respecte de la mitjana: el 1946, en el Districte 4. Secció 9 (Palma), corresponent a s'Aranjassa i fora vila de Son Sunyer, el 69 % de les dones feien feines del camp; el 27 %, labores; el 3 %, altres oficis i l'1 % restant estaven aturades o retirades.

²⁰ Casada amb el trencador de marès Pere Joan Taberner Garcias Figó.

marès, amb el 23 %; altres oficis, amb el 22 %, i aturats o retirats, el 4 % restant. És, de fet, a les zones urbanes on hi ha una amalgama d'oficis diversos. En el conjunt de les seccions censals trobarem oficis com ara conserge, electricista, garriguer, lleter, llenyater, forner, pastor, pescador, sabater, ferrer, hotelier, carreter, fuster, barber, alumne, guàrdia civil, cartoner i carboner, entre d'altres.

8. Els trencadors de marès i els oficis masculins a les zones urbanes

A les seccions censals de Palma, que agafaven bona part de la població en zones rurals, es mostra una majoria d'homes que es dediquen a les feines del camp i, com hem vist, això es fa palès en l'anàlisi de la mitjana. En canvi, quan hem analitzat les seccions censals de Llucmajor, a les quals s'ha aplicat el buidatge del nucli urbà de s'Arenal, hem vist que els trencadors de marès són pràcticament la meitat dels homes actius censats (44 %); el 43 % exerceixen altres oficis; tan sols el 8 % són treballadors del camp i el 5 % restant són aturats o retirats. Per això, és necessari comparar les dades novament i fer un buidatge de la gent censada estrictament en zones urbanes. Comptat i debatut, els resultats en valors percentuals són els següents:

Població masculina en territori urbà. S'Arenal, ses Cadenes i es Pil·lari (Sec. censals de Palma)			
	1936	1946	1956
Trencadors de marès	57 %	37 %	38 %
Oficis del camp	20 %	28 %	22 %
Altres oficis	20 %	26 %	33 %
Sense ofici	3 %	9 %	7 %

Població masculina en territori urbà. S'Arenal (Sec. censals de Llucmajor)			
	1936	1946	1956
Trencadors de marès	44 %	52 %	28 %
Oficis del camp	12 %	6 %	16 %
Altres oficis	41 %	41 %	43 %
Sense ofici	3 %	1 %	16 %

El 1936, a les seccions censals de Palma tan sols 20 hortolans viuen al nucli urbà des Pil·lari i 6 a s'Arenal i ses Cadenes. Es constata, així, que els hortolans viuen majoritàriament als establiments rurals, on fan feina.

En nombres absoluts, el 1946 a les seccions censals de Palma els trencadors es mantenen respecte del 1936 (només n'hi ha un menys), i la població creix doblant els oficis del camp i els altres oficis.

El 1956, a les seccions censals de Palma puja un punt el nombre de trencadors, que en nombre absolut són 44 individus més. Els percentatges són molt semblants; els oficis del camp van a la baixa a favor d'altres oficis. Per altra banda, hi consten 28 picapedrers, el tercer ofici després de trencadors i hortolans. Finalment, apareixen nous oficis, com ara xofer, cuiner, fotògraf...

A Lluçmajor les xifres donen resultats diferents. El 1946 quasi es doblen els trencadors respecte de 1936, cosa que comporta que esdevenguin majoria. En canvi, el 1956 torna al mateix nombre de treballadors de les pedreres que el 1936.

Per altra banda, cal indicar que, del conjunt de les seccions censals, els trencadors de marès eren l'ofici majoritari de la construcció (86 %); hi havia uns pocs picapedrers (14 %), i tan sols tres *obreros*,²¹ que no arriben a l'1 %.

Donant una ullada a les dades en conjunt, podem veure que a s'Arenal (Palma), ses Cadenes i es Pil·larí, els trencadors sempre representen el percentatge major i és l'ofici únic aclaparadorament majoritari. Ara bé, respecte del total, només el 1936 representen la majoria dels electors (57 %), que contrasta amb les minories del 37 % (1946) i 38 % (1938). En canvi, a s'Arenal (Lluçmajor), que és el nucli menys rural de tots i amb més presència d'altres oficis, els trencadors representen el 44 % el 1936, són majoria el 1946 (52 %), i aquesta cau en picat deu anys més tard (28 %).

9. La migració dels trencadors

En els censos electorals no podem veure on nasqueren els individus, però hem reparat, a través dels cognoms, que tant el 1936 com el 1946 pràcticament tots els trencadors tenen ambdós llinatges d'origen català, i que venen d'arreu de Mallorca. Una excepció és José Dimas, censat el 1936 però no a les dues dècades posteriors. Sembla que el 1956 ja hi havia les primeres comunitats de migrants espanyols al poble. Trobam catorze individus amb llinatges castellans —un dels quals té el segon llinatge mallorquí— que es dedicaven a treure marès. Trobam llinatges com ara García, Fernández, Soriano, Valverde, Machuca, Serrano, Carretero..., i sembla que alguns d'ells eren nascuts a Agramón (Albacete).

²¹ De fet, no sabem a quin ofici es refereixen, exactament, amb aquest mot.

10. Conclusions

Els trencadors de marès són l'ofici majoritari als nuclis urbans de s'Arenal, ses Cadenes i es Pil·larí, a excepció de s'Arenal-Llucmajor el 1956. Això ha d'haver influït directament en la construcció del mite fundacional que presentàvem al principi. Ara bé, cal fer palès que Son Sunyer era una zona hortolana que tenia com a nuclis d'influència aquests tres pobles i que, a excepció del 1936 a Palma, a les zones urbanes la majoria de la població masculina exercia altres oficis.

S'Arenal i Son Sunyer era un territori que el 1936 tenia una massa social de trencadors consolidada i que creixia exponencialment cada dècada, contràriament a les altres localitats pròximes tradicionalment de trencadors, com Llucmajor i es Coll d'en Rabassa, que en perdia ràpidament.

La Guerra Civil no implicà cap minva en la massa social de trencadors, tot i que sabem que la majoria de represaliats a s'Arenal i Son Sunyer treien marès i les conseqüències foren morts, empresonaments durant la guerra i postguerra i desplaçaments que condicionaren les xifres.

La postguerra no significà un decreixement de trencadors de marès en aquestes tres localitats; ans al contrari, creixen exponencialment a pràcticament els tres pobles a cada dècada —a excepció de s'Arenal, de 1946 a 1956—, tot i que sabem a través de fonts orals que hi havia excedents de producció per manca de compravenda.

A mesura que passaren les dècades, la massa de trencadors de s'Arenal i Son Sunyer es mantengué estable davant l'aparició de nous oficis, tot i que percentualment davallaren.

S'Arenal, ses Cadenes i es Pil·larí es repartiren un nombre semblant de trencadors a cada dècada (entre 30 i 50). No hi hagué, per tant, un poble més de trencadors que l'altre, però és cert que a ses Cadenes hi havia molta menys diversitat d'oficis i s'Arenal era el poble que més en tenia.

Un dels temes que ha quedat pendent és el grau d'instrucció. Seria interessant analitzar en un futur si hi ha diferències palpables entre l'alfabetització de la població general i els trencadors de marès.

Finalment, creim que s'hauria d'estudiar què passà després de consolidar-se la mecanització i mort de l'ofici artesanal (~1956) i el boom turístic, i si això repercutí en el conjunt dels oficis de la construcció amb una tendència a l'alça de l'ofici de picapedrer i en una baixa de trencadors, tal com ens afirmen alguns informadors.

Annex

Topònims de les finques rurals des Coll d'en Rabassa i Son Sunyer on hi ha trencadors censats (1936-1956)

Any/s	Forma documentada	Forma normativitzada ²²
1936	Can Francesc Danitx; C'an Denis	Can Francesc Denits
1936	C'an Denis	Can Denits
1936	Ca se Señora Paloni	Ca sa senyora Apol·lònia
1936	Can Camelos	Can Camelos (?)
1936; 1956	Cas Porrerenc; C'as Porrerench	Cas Porrerenc
1936	Can Callos; Ca'n Cayos	Can Caios
1936	Ca'n Salvadó	Can Salvador
1936	Can Dímas	Can Dimas
1936	Ca'n Butxaque	Can Butxaca
1936	Ca'n Cifre	Can Sifre
1936	Son Palou	Son Palou
1936	Can Ramonell	Can Ramonell
1936	Ca'n Janovay; Ca'n Jenovoy	Can Genovoi
1936	Ca'n Munar ²³	Can Munar
1936	Ca'n Dregó	Can Dragó
1936; 1956	Ca'n Figó; Ca's Figó ²⁴	Can Figó
1936; 1946	Ca'n Morey ²⁵	Can Morei
1936	Ca'n Cotó	Can Cotó
1936	Ca'n Niue	Can Nuú
1936	Cas Guixé	Cas Guixer
1936	Can Fronte	Can Fronter [Frontera?]
1936	Ca'n Mir	Can Mir
1936	Ca'n Frat	Can Fred
1936	Ca Madó Bet	Ca madò Bet
1946	Son Baña	Son Banya
1946	Ca'n Durán ²⁶	Can Duran
1946	Ca'n Capelle	Can Capeller
1946	Carre Servereta	Can Servereta
1946	La Tanca; Se Tanca ²⁷	Sa Tanca
1946	Ca'n Galviclera	Can Galviclera (?)

22 Seguint els criteris de l'Institut d'Estudis Catalans: *Transcripció i normativització toponímica. Nomenclàtor toponímic de les Illes Balears. Text aprovat per la Secció Filològica en les reunions plenàries del 13 de maig i de l'1 de juliol de 2016.*

23 Present el 1946 al nom de via *Camino C'an Munar* (actualment, camí des Palmer).

24 Es tracta de dues finques amb el mateix nom documentades als dos censos.

25 Ídem.

26 També present al nom de via *Camino C'an Durán* el 1946 i el 1956.

27 Es tracta de dues finques amb el mateix nom.

1946	C'an Reus	Can Reus
1946	C'ana Refela	Ca na Rafela
1946	C'an Pusa	Can Puça
1946	C'an Rubert	Can Rubert
1946	C'an Xeroy	Can Xoroll
1946	C'an Blanquet	Can Blanquet
1946	C'an Espinet	Ca n'Espinet
1956	Son Garcías Puente	Son Garcies des Pont
1956	La Pineda ²⁸	La Pineda
1956	Cas Sale	Cas Saler? Cas Sala?
1956	Son Suñer	Son Sunyer
1956	Caseta S. Arnau	Caseta de So n'Arnau
1956	Can Galleta	Can Gal·leta
1956	Can Ripoll	Can Ripoll

Trencadors de marès de s'Arenal i Son Sunyer als censos electorals (1936-1956)

Any/s	Llinatges i nom ²⁹	Malnom	Poble ³⁰
1946	Albertí Monserrat, Pedro	<i>Guixer?</i>	S'Arenal (Palma)
1936; 1946	Alemaný Camps, Gabriel	<i>Meló</i>	Ses Cadenes
1956	Alemaný Capellá, Pedro	<i>Meló</i>	Ses Cadenes
1936	Alomar Bennassar, Juan	-	Es Pil·larí
1946; 1956	Amengual Capellá, Gabriel	<i>Paparrina; Verdera</i>	Ses Cadenes; s'Arenal (Palma)
1946; 1956	Amengual Oliver, Gabriel	<i>Verdera</i>	Ses Cadenes
1946	Amengual Quetglas, Gabriel	<i>Verdera?</i>	S'Arenal (Llucmajor)
1936; 1946	Amengual Roig, Antonio	-	Es Pil·larí
1946	Arbona Jordá, Juan	<i>Masseno?; Montuirenc</i>	S'Arenal (Llucmajor)
1946	Arrom Mir, Bartolomé	<i>es Barber</i>	S'Arenal (Llucmajor)
1956	Avellán Ruiz, Antonio	-	Fora vila (es Pil·larí)
1946; 1956	Balaguer Pascual, Juan	<i>Murer(o)</i>	S'Arenal (Llucmajor); ses Cadenes
1956	Ballester Vives, Mateo	<i>Mestre Mateu</i>	Ses Cadenes
1936	Bauzá Bou, Juan	<i>Santjoaner</i>	Es Pil·larí
1956	Beneyto Sans, Ramón	-	Es Pil·larí
1956	Beneyto Sans, Santiago	-	Es Pil·larí

²⁸ Aquest topònim s'ha de pronunciar en llengua castellana.

²⁹ S'ha respectat la grafia dels censos electorals, tot i que som conscients que és castellanitzada.

³⁰ Les dades no són fàcils d'interpretar, perquè hi ha molts de trencadors que vivien a la carretera Militar, artèria principal que travessa els pobles de ses Cadenes i s'Arenal, de manera que és possible que hi hagi individus que s'ha marcat que vivien a ses Cadenes i realment era s'Arenal. No obstant això, el 1936 això no és així, perquè es diferencien els dos trams amb dos noms de via diferent (Arenal, a ses Cadenes, i Carretera Militar, a s'Arenal).

Any/s	Llinatges i nom ²⁹	Malnom	Poble ³⁰
1956	Bibiloni Gayà, Juan	-	Es Pil·larí
1936	Bibiloni Llaneras, Pedro Juan	-	Es Pil·larí
1946	Bibiloni Monserrat, Jaime	-	Es Pil·larí
1946	Borrás Pol, Andrés	<i>Binissalemer</i>	Es Pil·larí
1936	Bortone Tomás, Julián	<i>de can Borton(e)</i>	S'Arenal (Llucmajor)
1936; 1946	Bover Garí, Sebastián	<i>Vidriera?</i>	Es Pil·larí
1956	Bover Ramis, Bartolomé	<i>Vidriera</i>	Es Pil·larí
1946	Bover Ramis, Esteban	<i>Vidriera</i>	Es Pil·larí
1946	Bover Ramis, Juan	<i>Vidriera</i>	Es Pil·larí
1956	Bover Ramis, José	<i>Vidriera</i>	Es Pil·larí
1956	Bover Ramis, Miguel	<i>Vidriera</i>	Es Pil·larí
1946; 1956	Bover Ramis, Rafael	<i>Vidriera</i>	Es Pil·larí
1956	Busquets Rigo, José	<i>de Son Cosmet</i>	Fora vila (ses Cadenes)
1936; 1946; 1956	Calafat Mas, Matias	<i>Campaner?</i>	S'Arenal (Llucmajor)
1946	Caldentey Gomila, Miguel	<i>Brau</i>	Ses Cadenes
1956	Caldentey Homar, Jaime	<i>Brau</i>	Ses Cadenes
1956	Caldentey Homar, Miguel	<i>Brau</i>	Ses Cadenes
1936	Campaner Crespí, José	<i>Blau?</i>	Ses Cadenes
1946; 1956	Campaner Dols, José	<i>Blau</i>	Es Pil·larí
1936; 1946	Campaner Dols, Sebastián	<i>Blau</i>	Ses Cadenes
1956	Campaner Munar, Francisco	<i>Blau</i>	Es Pil·larí
1946	Campaner Munar, José	<i>Blau</i>	Es Pil·larí
1956	Campaner Munar, Sebastià	<i>Blau</i>	Es Pil·larí
1936	Cánovas Vanrell, Juan	-	Ses Cadenes
1936	Cantallops Gayà, Bernardo	³¹	Es Pil·larí
1956	Cantallops Jaume, Juan	<i>Merris</i>	Fora vila (es Pil·larí)
1936; 1946	Cantallops Jaume, Monserrate	<i>Merris</i>	Ses Cadenes
1956	Cantallops Jaume, Salvador	<i>Merris</i>	Fora vila (es Pil·larí)
1946	Cantallops Jaume, Sebastián	<i>Merris</i>	Ses Cadenes
1936	Cantallops Mut, Monserrate	<i>Merris?</i>	Ses Cadenes
1956	Capellá Ferriol, Miguel	-	Ses Cadenes
1956	Capellá Quetglas, Miguel	-	Ses Cadenes
1946; 1956	Capó Juan, Antonio	<i>Sabatera</i>	S'Arenal (Palma); ses Cadenes
1936	Carbonell Pons, José	-	Fora vila
1946	Carbonell Vives, Gabriel	<i>Murer(o)</i>	Ses Cadenes

³¹ Espòs de Catalina Bauzá Matas de s'Hort Petit.

Any/s	Llinatges i nom ²⁹	Malnom	Poble ³⁰
1946	Cardell Cardell, Miguel	³²	S'Arenal (Llucmajor)
1936; 1946	Cardell Font, Damián	<i>Penasso</i>	Es Pil·larí
1946	Cardell Pastor, Damián	<i>Penasso</i>	Es Pil·larí
1936	Cardell Puigserver, Gabriel	-	S'Arenal (Palma)
1946; 1956	Cardell Sagrera, Matias ³³	³⁴	S'Arenal (Llucmajor); s'Arenal (Palma)
1956	Carrió Bosch, Juan	<i>de sa Fàbrica</i>	Ses Cadenes
1946	Castell Ginard, Pablo	<i>Morrut</i>	S'Arenal (Llucmajor)
1946	Catalá Frau, Antonio	<i>en Català</i>	Ses Cadenes
1956	Cerdá Bover, Rafael	<i>Pollo</i>	Fora vila (es Pil·larí)
1946; 1956	Cerdá Capó, Antonio	³⁵	S'Arenal (Palma); ses Cadenes
1956	Cerdá Cerdá, Miguel	<i>Eixut</i>	Es Pil·larí
1936; 1946	Cladera Ferrer, Miguel	<i>Campaner</i>	Es Pil·larí
1956	Cladera Garau, Antonio	<i>Campaner</i>	Fora vila (ses Cadenes)
1956	Cladera Garau, Miguel	<i>Campaner</i>	Fora vila (ses Cadenes)
1936; 1946; 1956	Cladera Tarrasa, Miguel	<i>Campaner</i>	Es Pil·larí; Fora vila (ses Cadenes) ³⁶
1936; 1946; 1956	Cladera Tarrasa, Sebastián	<i>Campaner</i>	Es Pil·larí
1946	Cladera Terrasa, Juan	<i>Campaner</i>	Es Pil·larí
1936; 1946	Clar Cardell, Francisco	<i>Denits</i>	S'Arenal (Llucmajor)
1936	Clar Cardell, Guillermo	<i>Denits</i>	S'Arenal (Palma)
1946; 1956	Clar Cardell, Jaime	<i>Denits</i>	Ses Cadenes
1956	Clar Clar, Pedro	<i>Fogó?</i>	S'Arenal (Llucmajor)
1956	Clar Pastor, Antonio	<i>Denits?</i>	Fora vila ³⁷
1946	Clar Pastor, Francisco	<i>Denits?</i>	S'Arenal (Llucmajor)
1946	Clar Pastor, Jaime	<i>Denits?</i>	S'Arenal (Llucmajor)
1936; 1946	Clar Puigserver, Antonio	<i>Fogó?</i>	S'Arenal (Llucmajor)
1936; 1946; 1956	Clar Puigserver, Pedro A.	<i>Fogó</i>	S'Arenal (Llucmajor)
1936	Clar Rubi, Francisco	<i>Denits</i>	Es Pil·larí
1936	Clar Salvá, Bartolomé	<i>Goixet</i>	S'Arenal (Llucmajor)

³² Espòs de Margalida Sagrera Carlos *Porrerenca*.

³³ El 1956 es troba transcrit com a *Matias Cardell Servera*, incorrectament.

³⁴ Fill de Margalida Sagrera Carlos *Porrerenca* i de Miquel Cardell Cardell, trencador.

³⁵ Germà de Joan Cerdà Capó *es Mut*.

³⁶ Canvia de residència el 1956.

³⁷ Amb aquesta denominació, i sense especificar el poble entre parèntesis, ens referim a les finques de fora vila que no hem pogut saber a quina localitat eren més pròximes, però que sabem que corresponien a Son Sunyer.

Any/s	Llinatges i nom ²⁹	Malnom	Poble ³⁰
1956	Coll Castell, José	<i>Morrut; Caragol</i>	S'Arenal (Llucmajor)
1936; 1946	Coll Coll, Damián	<i>Caragol</i>	S'Arenal (Llucmajor)
1936	Coll Coll, Lorenzo	<i>Caragol</i>	S'Arenal (Palma)
1946; 1956	Coll Clar, Lorenzo	<i>Caragol</i>	S'Arenal (Llucmajor); s'Arenal (Palma)
1946	Coll Clar, Pedro	<i>Caragol</i>	S'Arenal (Llucmajor)
1956	Comas Pujadas, Antonio	<i>Pobler</i>	Es Pil·larí
1936	Contestí Gamundí, Miguel	<i>Borronat</i>	S'Arenal (Llucmajor)
1936	Contestí Gamundí, Onofre	<i>Borronat?</i>	S'Arenal (Palma)
1936; 1946	Contestí Romaguera, Miguel	<i>Borronat</i>	S'Arenal (Llucmajor)
1936	Corró Ramis, Jaime	<i>(de can) Corró?</i>	Es Pil·larí
1946; 1956	Corró Serra, Jaime	<i>(de can) Corró</i>	Es Pil·larí
1936	Corró Serra, Pablo	<i>(de can) Corró</i>	Es Pil·larí
1956	Cosano Lomars, Rafael	-	S'Arenal (Palma)
1956	Díaz Belando, Jesús	-	Ses Cadenes
1956	Diego Roig, Miguel	-	Fora vila (ses Cadenes)
1936	Dimas, José	<i>en Dimas</i>	Fora vila
1956	Durán Cladera, Damián	³⁸	Es Pil·larí
1956	Durán Cladera, Miguel	³⁹	Es Pil·larí
1946	Durán Garcias, Juan	-	Ses Cadenes
1946	Feliu Boscana, Sebastián	-	S'Arenal (Palma)
1936	Ferrer Torrens, Antonio	<i>Merenga?</i>	S'Arenal (Llucmajor)
1936	Ferrer Vidal, Antonio	<i>Santanyiner?</i>	Fora vila
1946; 1956	Ferrer Vidal, Baltasar	<i>Prim; Santanyiner?</i>	S'Arenal (Llucmajor)
1956	Ferretjans Viladod, Miguel	-	S'Arenal (Palma)
1956	Florit Ramis, Juan	<i>Entonces</i>	Ses Cadenes
1936	Font Vives, Miguel	-	Ses Cadenes
1956	Francés Sanchiz, José	⁴⁰	Es Pil·larí
1956	Francés Sanz, Silverio	⁴¹	Es Pil·larí
1956	Francés Sanz, Vicente	<i>de ses Coves</i> ⁴²	Es Pil·larí
1936	Frau Font, Antonio	<i>des Víncl</i>	Es Pil·larí
1936; 1946	Frau Riutort, José	<i>des Víncl</i>	Es Pil·larí
1956	Fuster Fuster, Rafael	-	Fora vila (ses Cadenes)
1936	Fuster Valls, Jaime	-	S'Arenal (Palma)

³⁸ És fill de Margalida Cladera Terrassa *Campanera* i Bartomeu Duran Portell, germà de Joan, guarda rural de ses Cadenes.

³⁹ Ídem.

⁴⁰ És el pare de Vicenç (o Vicent) Francés Sanz *de ses Coves*.

⁴¹ És el germà de Vicenç (o Vicent) Francés Sanz *de ses Coves*.

⁴² Fa referència al restaurant Cova Ca'n Denix, a les coves de marès de Can Denits.

Any/s	Llinatges i nom ²⁹	Malnom	Poble ³⁰
1936	Fuster Valls, Pablo	-	S'Arenal (Palma)
1946	Galmés Moragues, Andrés	<i>Sobrassada</i>	S'Arenal (Llucmajor)
1956	Galmés Soler, Andrés	<i>Sobrassada; Gall</i>	S'Arenal (Llucmajor)
1936	Garau Fullana, Miguel	⁴³	S'Arenal (Llucmajor)
1946	Garau Salvá, Lorenzo	<i>Ganones?</i>	S'Arenal (Llucmajor)
1936	Garau Tomás, Juan	⁴⁴	S'Arenal (Llucmajor)
1956	Garau Tomás, Miguel	<i>Capeller?</i>	S'Arenal (Llucmajor)
1956	Garau Torrijos, Matias	<i>Bessó</i>	Es Pil·larí
1956	García Fernández, Ginés	-	Ses Cadenes
1956	García Hernández, Vicente	-	Fora vila (ses Cadenes)
1956	García Soriano, Juan	-	S'Arenal (Palma)
1956	García Vallverde, Antonio	-	S'Arenal (Llucmajor)
1936	Garcias Jaume, Pedro Antonio	-	S'Arenal (Palma)
1936	Gayá Bonet, Guillermo	<i>Serro; Paciència</i>	Fora vila (es Pil·larí)
1946; 1956	Gayá Bonet, Miguel	<i>Serro</i>	Es Pil·larí
1956	Gayá Mulet, Bartolomé	<i>Serro</i>	Es Pil·larí
1936; 1946	Gelabert Font, Bernardo	<i>Misser?</i>	Ses Cadenes; fora vila (ses Cadenes)
1956	Gil Mora, Jaime	-	S'Arenal (Palma)
1946	Grau Fullana, Miguel	<i>Capeller</i>	Fora vila (ses Cadenes)
1946	Grau Tomas, Francisco	<i>Capeller</i>	Fora vila (ses Cadenes)
1946	Grau Tomas, Miguel	<i>Capeller</i>	Fora vila (ses Cadenes)
1946	Grau Tomas, Sebastián	<i>Capeller</i>	Fora vila (ses Cadenes)
1946	Guasp Bauzá, Francisco	<i>Pastilla</i>	S'Arenal (Llucmajor)
1936; 1946	Guasp Garau, Rafael	<i>Pastilla</i>	S'Arenal (Llucmajor)
1956	Guasp Quintana, Rafael	<i>Pastilla</i>	S'Arenal (Llucmajor)
1956	Guasp Roig, Juan	<i>Pastilla</i>	S'Arenal (Llucmajor)
1936; 1946; 1956	Guasp Torrens, Juan	<i>Pastilla</i>	S'Arenal (Llucmajor)
1936; 1946; 1956	Guasp Torrens, Rafael	<i>Pastilla</i>	S'Arenal (Llucmajor)
1956	Isidro Lorenzo, Enrique	-	S'Arenal (Llucmajor)
1936	Juan Miquel, Andrés	<i>de can Camelos?</i>	Fora vila
1956	Juan Puigserver, José	-	Es Pil·larí
1946	Juan Tomas, Rafael	<i>Servereta?</i>	Fora vila (ses Cadenes)
1946; 1956	Juliá Juan, Julian	<i>Porrerenc; de can Betlem</i>	Fora vila; s'Arenal (Palma)
1956	Juliá Juan, Rafael	<i>Porrerenc</i>	Ses Cadenes
1936	Llabrés Rigo, Miguel	<i>de Son Palou?</i>	Fora vila

⁴³ Espòs de Catalina Tomàs Rubí *Gal·leta*.

⁴⁴ Filla de Catalina Tomàs Rubí *Gal·leta*.

Any/s	Llinatges i nom ²⁹	Malnom	Poble ³⁰
1946; 1956	Llinás Planisi, Juan	<i>Manacorí</i>	S'Arenal (Llucmajor)
1956	Machuca Serrano, Francisco	-	S'Arenal (Llucmajor)
1956	Machuca Serrano, José	-	S'Arenal (Llucmajor)
1956	Machuca Serrano, Pablo	-	S'Arenal (Llucmajor)
1956	Marí Cardona, Juan	<i>Eivissenc?</i>	Es Pil·larí
1956	Marí Gomila, José	<i>Vaca</i>	Ses Cadenes
1936; 1946	Mari Mulet, Juan	<i>Vaca</i>	Ses Cadenes
1946	Marti Roca, Damián	<i>des Forn?</i>	Ses Cadenes
1946	Marti Roca, Jaime	<i>des Forn?</i>	Ses Cadenes
1946	Marti Vila, Martin	<i>des Forn</i>	Ses Cadenes
1946	Marti Vila, Miguel	<i>des Forn</i>	Ses Cadenes
1936	Martí Vila, Pedro	<i>des Forn</i>	Ses Cadenes
1946; 1956	Marti Vila, Sebastián	<i>des Forn</i>	Ses Cadenes
1946	Martorell Mulet, Antonio	-	S'Arenal (Llucmajor)
1946	Martorell Mulet, Francisco	-	S'Arenal (Llucmajor)
1936	Más Más, Bernardo	<i>de sa Taverna</i>	Ses Cadenes
1956	Mascaró Riera, Guillermo	<i>(de can) Mascaró</i>	Ses Cadenes
1946; 1956	Matas Frau, Antonio	<i>des Víncl</i>	Es Pil·larí
1956	Matas Frau, Bartolomé	<i>des Víncl</i>	Es Pil·larí
1946; 1956	Matas Frau, Monserrate	<i>des Víncl</i>	Es Pil·larí
1956	Matas Meliá, Antonio	<i>des Víncl</i>	Es Pil·larí
1946	Matas Tomás, Arnaldo	⁴⁵	S'Arenal (Llucmajor) ⁴⁶
1946	Matas Tomás, Juan	<i>(es) Garriguer</i>	S'Arenal (Llucmajor) ⁴⁷
1956	Mateu Pericás, Cristóbal	<i>Porxet; de ca n'Aleixa?</i>	S'Arenal (Llucmajor)
1956	Mateu Vanrell, Cristóbal	<i>Porxet; de sa Serradora</i>	S'Arenal (Palma)
1936; 1946; 1956	Mesquida Servera, Lorenzo	<i>Porrerenc</i>	Ses Cadenes; s'Arenal (Llucmajor) ⁴⁸
1956	Mestres Rosselló, Bartolomé	-	Ses Cadenes
1936	Moll Sancho, Bartolomé	<i>Tomàtiga?</i>	Ses Cadenes
1936	Monserrat Roig, Gregorio	<i>de can Ramonell?</i>	Fora vila
1956	Moragues Font, Juan	-	Fora vila (ses Cadenes)
1956	Moranta Florit, Jaime	<i>de cas Saler?</i>	Fora vila
1936	Morey Font, Jaime	<i>Jaumot</i>	Ses Cadenes

⁴⁵ Germà de Joan Matas Tomás *(es) Garriguer*.

⁴⁶ Es troba domiciliat al carrer M.ª A.^a *Catañy, 12*, carrer inexistent, però que suposam que és una mala grafia de *Maria Antònia Salvà*.

⁴⁷ Es troba domiciliat al carrer *Antonia Colom, 15*, carrer inexistent, però que suposam que és una mala grafia de *Maria Antònia Salvà*.

⁴⁸ El 1946 passà a viure a s'Arenal (Llucmajor).

Any/s	Llinatges i nom ²⁹	Malnom	Poble ³⁰
1936; 1946; 1956	Mulet Mas, Onofre	<i>Genovoi; Mariero</i>	Fora vila (ses Cadenes); s'Arenal (Palma) ⁴⁹
1936; 1946	Mulet Salvá, Juan	<i>Genovoi</i>	Fora vila (ses Cadenes); s'Arenal (Palma)
1936; 1946	Munar Miralles, Bartolomé	<i>(de can) Munar</i>	Ses Cadenes
1936; 1946	Munar Miralles, Pedro	<i>(de can) Munar</i>	Fora vila (ses Cadenes)
1946; 1956	Munar Salas, Miguel	<i>(de can) Munar</i>	Ses Cadenes
1956	Munar Vicens, Matias	<i>(de can) Munar</i>	Ses Cadenes
1956	Munar Vicens, Miguel	<i>(de can) Munar</i>	Ses Cadenes
1946	Muntaner Oliver, Pedro	<i>de can Galviclera?</i>	Fora vila
1946	Mut Salvá, Juan	-	S'Arenal (Llucmajor)
1936	Mut Vidal, Juan	-	S'Arenal (Palma)
1956	Nadal Morlá, Antonio	<i>Capità</i>	S'Arenal (Llucmajor)
1946; 1956	Nadal Morlá, Juan	<i>Capità</i>	S'Arenal (Llucmajor)
1946	Nadal Puigserver, Juan	<i>Capità?</i>	S'Arenal (Llucmajor)
1956	Nicolau Payeras, Vicente	<i>Carusso</i>	Ses Cadenes
1946; 1956	Nicolau Sorell, Andrés	<i>Mianes; es Comunista</i>	Es Pil·larí
1946; 1956	Nicolau Sorell, Mateo	<i>Mianes</i>	Es Pil·larí
1946	Noguera Oliver, Antonio	-	Es Pil·larí
1956	Obrador Mas, Bartolomé	<i>Boter(a)?</i>	S'Arenal (Palma)
1936	Oliver Catalá, Guillermo	<i>Teuler</i>	Es Pil·larí
1956	Oliver Martorell, Lorenzo	-	S'Arenal (Palma)
1936	Oliver Salvá, Mateo	<i>de cas Ros</i>	Ses Cadenes
1956	Pascual Mora, Juan	-	Fora vila (ses Cadenes)
1936	Pastor Adrover, Antonio	-	S'Arenal (Palma)
1946	Pastor Cardell, Bernardo	<i>de can Rafela</i>	Fora vila
1946	Pastor Cardell, Juan	<i>de can Rafela</i>	Fora vila
1946	Pelagri Tomás, Juan	-	S'Arenal (Palma)
1956	Perelló Fornés, Bernardo	<i>Murer(o)</i>	Ses Cadenes
1946	Perelló Guardiola, Miguel	<i>de can Puça?</i>	Fora vila (ses Cadenes)
1946	Perelló Torrella, Mateo	<i>des Ciment</i>	S'Arenal (Llucmajor)
1956	Pérez Carretero, José Antonio	-	S'Arenal (Palma)
1956	Pina de la Cruz, Juan	-	Ses Cadenes
1946	Pons Crespi, Gabriel	<i>Pobler</i>	Ses Cadenes
1936	Pons Roig, Lorenzo	-	Ses Cadenes

⁴⁹ El 1946 passà a viure a s'Arenal (Palma).

Any/s	Llinatges i nom ²⁹	Malnom	Poble ³⁰
1946	Porquer [Parque] Crespi, Nicolás	<i>de ca sa Dida</i>	Fora vila
1946	Porquer [Parque] Riutort, Juan	<i>de ca sa Dida</i>	Fora vila
1956	Porquer Crespi, José	<i>de ca sa Dida</i>	Ses Cadenes
1956	Puigserver Ferrer, Felipe	-	Ses Cadenes
1936	Puigserver Salom, Lorenzo	-	S'Arenal (Palma)
1936; 1946	Puigserver Tomás, P. Francisco	<i>Lampino; Dragó?</i>	Fora vila (ses Cadenes)
1936; 1946	Pujol Puigserver, Pedro	<i>Prim?</i>	S'Arenal (Llucmajor); s'Arenal (Palma)
1956	Quetglas Balaguer, Antonio	<i>Murer(o)?</i>	Es Pil·larí
1946; 1956	Quetglas Carrió, Juan	<i>Murer(o)</i>	S'Arenal (Llucmajor); ses Cadenes
1936	Quetglas Salvá, Mateo	-	Ses Cadenes
1946; 1956	Quintana Pizá, Pedro	<i>Ros</i>	Es Pil·larí; s'Arenal (Palma)
1936	Ramis Amengual, Bernardo	<i>Coques</i>	Ses Cadenes
1936; 1946	Ramis Amengual, Jaime	<i>Coques</i>	Ses Cadenes
1946	Ramis Barceló, Gabriel	<i>Coques?</i>	Ses Cadenes
1946; 1956	Ramis Mateu, Juan	<i>Dama; Murer(o)</i>	Ses Cadenes
1956	Ramis Quetglas, Miguel	<i>Dama; Murer(o)</i>	S'Arenal (Llucmajor)
1936	Ramonell Caldés, Jerónima	⁵⁰	Fora vila (ses Cadenes)
1936; 1956	Rebassa Vicens, Antonio	<i>Pollencí; (de can) Rabassa</i>	Ses Cadenes
1936; 1946; 1956	Rebasa Vicens, Jaime	<i>Pollencí; (de can) Rabassa</i>	Ses Cadenes
1936; 1946; 1956	Rebasa Vicens, Sebastian	<i>Pollencí; (de can) Rabassa</i>	Ses Cadenes
1936	Ribas Cantallops, Antonio	-	Es Pil·larí
1936	Ribas Cantallops, Juan ⁵¹	-	Es Pil·larí
1936	Ribas Cantallops, Pedro	-	Es Pil·larí
1936	Ribas Mudoy, Antonio	-	Ses Cadenes
1936	Ribas Mudoy, Pedro Juan	-	Es Pil·larí
1956	Rigo Bover, Bartolomé	<i>Maonès; des Gel</i>	Ses Cadenes
1936; 1946; 1956	Rigo Febrer, Antonio	<i>Maonès</i>	Ses Cadenes
1956	Rigo Munar, Bartolomé	<i>es Coix?</i>	Fora vila (ses Cadenes)
1956	Riutord Bibiloni, José	<i>Salom</i>	Fora vila (ses Cadenes)

⁵⁰ Esposa de Pere Joan Taberner Garcias Figó.

⁵¹ Apareix dues vegades al cens electoral. Es tracta indubtablement de la mateixa persona, de manera que al càlcul total de trencadors s'ha comptat tan sols una vegada.

Any/s	Llinatges i nom ²⁹	Malnom	Poble ³⁰
1956	Roca Barceló, Guillermo	<i>Morei</i>	Fora vila (ses Cadenes)
1946; 1956	Roca Garau, Guillermo	<i>Morei</i>	Fora vila (es Pil·larí?)
1946	Roca Garau, Juan	<i>Morei</i>	Fora vila (es Pil·larí?)
1956	Roca Garau, Pedro	<i>Morei</i>	Fora vila (es Pil·larí)
1956	Roig Llull, Francisco	<i>Garbes</i>	Ses Cadenes
1956	Roig Llull, Martin	<i>Garbes</i>	S'Arenal (Palma)
1936	Roig Mari, Guillermo	⁵²	Ses Cadenes
1936	Roig Pons, Pedro Antonio	<i>Garbes Clares</i>	Ses Cadenes
1936	Roca Roig, Guillermo	<i>Morei</i>	Fora vila (es Pil·larí)
1956	Roca Roig, Lorenzo	<i>Morei</i>	Fora vila (es Pil·larí?)
1936; 1956	Roca Roig, Pedro (Antonio)	<i>Morei</i>	Fora vila (ses Cadenes)
1936	Rosselló Perelló, Miguel	<i>Campaner</i>	Ses Cadenes
1936	Rosselló Riera, José	-	S'Arenal (Llucmajor)
1956	Ruiz Garcia, Francisco	⁵³	Ses Cadenes
1936	Sagrera Carlos, Bernardo	<i>Porrerenc</i>	Es Pil·larí
1936	Sagrera Carlos, José	<i>Porrerenc</i>	Es Pil·larí
1946	Sagrera Carlos, Juan	<i>Porrerenc</i>	Fora vila (es Pil·larí)
1956	Sagrera Escalas, Juan	<i>Porrerenc?</i>	Es Pil·larí
1936	Salas Amengual, Julián	<i>Cotó</i>	Fora vila (ses Cadenes)
1936	Salas Salvá, Antonio	<i>Cotó</i>	Fora vila (ses Cadenes)
1936	Salas Salvá, Esteban	<i>Cotó</i>	Fora vila (ses Cadenes)
1936	Salas Salvá, Julián	<i>Cotó</i>	Fora vila (ses Cadenes)
1936; 1946	Salas Salvá, Pedro Francisco	<i>Cotó</i>	Fora vila (ses Cadenes)
1936; 1946; 1956	Salom Aloy, Bartolomé	<i>Pina</i>	Es Pil·larí
1936	Salom Balle, Guillermo	⁵⁴	S'Arenal (Llucmajor)
1946	Salom Segura, Bartolomé	<i>Pina</i>	Fora vila (es Pil·larí)
1936; 1956	Salvá Cardell, Julián	<i>Goixo</i>	Ses Cadenes
1936	Salvá Coll, Pedro Antonio	-	Ses Cadenes
1956	Salvá Llull, Juan	<i>Goixo</i>	Ses Cadenes
1956	Salvá Llull, Martin	<i>Goixo</i>	Ses Cadenes
1936	Salvá Más, Sebastián	-	Ses Cadenes
1956	Salvá Munar, Miguel	<i>Nyico</i>	Es Pil·larí
1956	Salvá Tomás, Miguel	<i>Nyico</i>	Es Pil·larí
1936	Salvá Salvá, Pedro Antonio	<i>Fideu?</i>	Ses Cadenes
1946	Salvá Tomás, Juan	-	S'Arenal (Llucmajor)
1936; 1946; 1956	Sancho Galmés, Pedro	<i>de ses Cadenes</i>	Ses Cadenes

⁵² Pels cognoms sembla eivissenc. Espòs d'Antònia Bauzà Bou Santjoanera.

⁵³ Germà d'Antonio (o Antoni) Ruiz Garcia *es Gat*.

⁵⁴ Espòs de Catalina Oliver Cardell *de cas Feixiner?*; *de cas Ros?*

Any/s	Llinatges i nom ²⁹	Malnom	Poble ³⁰
1936; 1946	Sancho Perelló, Antonio	<i>de ses Cadenes</i>	Ses Cadenes
1936	Santandreu Gisbert, Juan	<i>Petrer?</i>	S'Arenal (Llucmajor)
1946	Sastre Cardell, Lorenzo	<i>Xoroll</i>	Fora vila (es Pil·larí)
1956	Sastre Ferrer, Cristóbal	-	Es Pil·larí
1956	Sastre Gamundi, Vicente	<i>Borreta</i>	S'Arenal (Palma)
1956	Sastre Mateu, Juan	-	S'Arenal (Palma)
1956	Sastre Vidal, Míguel	<i>Lluisset</i>	Fora vila
1956	Segura Cortés, José	-	Es Pil·larí
1956	Serra Durán, Damián	<i>Pinya</i>	Es Pil·larí
1946	Serra Siquier, Guillermo	<i>Bunyoler; de can Cinto</i>	Es Pil·larí
1946	Serra Siquier, Martín	<i>Bunyoler</i>	Ses Cadenes
1946	Serra Tarrasa, Pedro	<i>Bunyoler</i>	Ses Cadenes
1946	Serra Torres, Antonio	-	Ses Cadenes
1946; 1956	Simó Barceló, Gabriel	<i>de can Cion</i>	Es Pil·larí; Fora vila (ses Cadenes)
1956	Simó Barceló, Juan	<i>de can Cion</i>	Es Pil·larí
1956	Simó Gelabert, Melchor	<i>de can Cion</i> ⁵⁵	Es Pil·larí
1956	Simó Ramón, Rafael	<i>de can Cion</i>	Fora vila (ses Cadenes)
1946; 1956	Simó Serra, Rafael	<i>de can Cion</i>	Fora vila (ses Cadenes)
1946	Soler Montaner, Manuel	<i>de ca sa Poblara</i>	S'Arenal (Llucmajor)
1946	Soler Mut, Gabriel	<i>de ca sa Poblara</i>	S'Arenal (Llucmajor)
1936	Taberner Danús, Juan	<i>Nuu</i>	Fora vila (ses Cadenes)
1956	Taberner Ferrer, Gregorio	<i>Figó</i>	Fora vila (ses Cadenes) ⁵⁶
1956	Taberner Ferrer, Miquel	<i>Figó</i>	Fora vila (ses Cadenes)
1956	Taberner Fullana, Benito	<i>Figó</i>	Fora vila (ses Cadenes)
1936	Taberner Garcias, Bartolomé	<i>Figó?</i>	S'Arenal (Llucmajor)
1936	Taberner Garcias, Pedro Juan	<i>Figó</i>	Fora vila (ses Cadenes)
1946	Taberner Llabrés, Gregorio	<i>Figó</i>	Fora vila (ses Cadenes)
1936	Taberner Mut, Guillermo	-	S'Arenal (Palma)
1936	Taberner Terrasa, Sebastián	-	S'Arenal (Palma)
1936	Tarrasa Rado, Sebastián	⁵⁷	Es Pil·larí
1936	Tomás Abraham, Antonio	-	Es Pil·larí

⁵⁵ El seu nom donà malnom a tota la família.

⁵⁶ Hem decidit posar tots els *Figó* de fora vila a ses Cadenes. Can Figó és el nom de dues finques: una clarament de ses Cadenes, al camí de Can Duran, i l'altra a mitjan camí entre ses Cadenes i es Pil·larí, al camí des Palmer, que segons com es podria considerar des Pil·larí, per la proximitat amb les finques de pedreres de Can Morei i Can Denits.

⁵⁷ És el padrí dels germans Sebastià, Miquel, Margalida i Joan Cladera Terrassa *Campaner*. El malnom els ve per la branca dels Cladera.

Any/s	Llinatges i nom ²⁹	Malnom	Poble ³⁰
1946	Tomás Gamundí, Antonio	<i>Trompada</i>	S'Arenal (Llucmajor)
1936; 1946; 1956	Tomás Gamundí, Juan	<i>Trompada</i>	S'Arenal (Llucmajor)
1936	Tomás Mas, Antonio	<i>Trompada</i>	S'Arenal (Llucmajor)
1956	Tomás Mas, Juan	<i>Trompada?</i>	Ses Cadenes
1946	Tomás Monserrat, Julián	<i>Cabana</i>	Fora vila (ses Cadenes)
1946; 1956	Tomás Quetglas, Guillermo	<i>Guillemot; Gal·leta</i>	S'Arenal (Llucmajor)
1946; 1956	Tomás Quetglas, Francisco	<i>Gal·leta</i>	S'Arenal (Llucmajor)
1946; 1956	Tomás Rigo, Francisco	<i>Gal·leta; Xisquet</i>	S'Arenal (Llucmajor); s'Arenal (Palma)
1936	Tomás Rubí, Francisco	<i>Gal·leta</i>	S'Arenal (Llucmajor)
1936; 1946; 1956	Tomás Rubí, Sebastián	<i>Gal·leta</i>	S'Arenal (Llucmajor)
1936	Tomás Salvá, Lucas	<i>Vell</i>	S'Arenal (Llucmajor)
1956	Tomás Sastre, Julian	<i>Cabana</i>	Fora vila (ses Cadenes)
1936; 1946	Tomás Taberner, Miguel	<i>Espinet?; Ribero?</i>	S'Arenal (Llucmajor)
1946	Tomás Taberner, Miguel ⁵⁸	<i>Espinet?; Ribero?</i>	Fora vila (ses Cadenes)
1936	Tomás Tomás, Pablo	<i>Buscaneta?; Trompada?</i>	S'Arenal (Palma)
1936; 1956	Torrens Llompart, Gabriel	<i>Pobler</i>	S'Arenal (Llucmajor); s'Arenal (Palma)
1946	Torres Gelabert, Bernardo	-	Ses Cadenes
1946; 1956	Torres Gelabert, Miguel	-	Ses Cadenes; fora vila
1936	Tous Guiscafré, Juan	<i>Fumat?</i>	Ses Cadenes
1956	Vallespir Llabrés, Bartolomé	⁵⁹	S'Arenal (Palma)
1946; 1956	Vallespir Salamanca, Andrés	⁶⁰	S'Arenal (Palma)
1936	Verdera Barceló, Antonio	<i>de can Caios?</i>	Fora vila
1946; 1956	Verdú Catalá, Antonio	<i>en Papauls</i>	Es Pil·larí
1936	Vicens Pons, Antonio	<i>Goiet</i>	S'Arenal (Llucmajor)
1936	Vich Salvá, Damián	<i>Mena</i>	Es Pil·larí
1946	Vich Salvá, Gabriel	<i>Mena; Xeremina</i>	Ses Cadenes
1956	Vich Verger, Francisco	<i>de ca madò Salvana</i>	S'Arenal (Palma)
1946; 1956	Vidal Corró, Jaime	<i>(de can) Corró</i>	Es Pil·larí
1946; 1956	Vidal Corró, Juan	<i>(de can) Corró</i>	Es Pil·larí
1936	Vidal Noguera, Bernardo	⁶¹	Es Pil·larí

⁵⁸ Sembla que no és el mateix que l'anterior.

⁵⁹ Fill de Catalina Llabrés Llompart Missa.

⁶⁰ Espòs de Catalina Llabrés Llompart Missa.

⁶¹ Espòs de Margalida Corró Serra *de can Corró?*

Bibliografia

- CRESPI COLL, Joan (2002). *Pregó de les Festes de Sant Cristòfol 2002. Presència de l'Església local dins la vida de s'Arenal a la dècada dels 50*. Lluçmajor: Ajuntament de Lluçmajor.
- FONT OBRADOR, Bartomeu (1975). «S'Arenal: Miscelànea històrica del caserí (1861-1930)», en *Ferias de Lluchmajor 1975*, p. 5-62. Lluçmajor: Ajuntament de Lluçmajor.
- (1988). *Pregó de les Festes de Sant Cristòfol 1987. Quan s'Arenal era s'Arenal*. Lluçmajor: Ajuntament de Lluçmajor.
- INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS (2016). *Transcripció i normativització toponímica. Nomenclàtor toponímic de les Illes Balears*. Text aprovat per la Secció Filològica en les reunions plenàries del 13 de maig i de l'1 de juliol de 2016.
- LLINÀS LLODRÀ, Onofre (2001). *Pregó de les Festes de Sant Cristòfol 2000. S'Arenal en el record. Imatges perdudes del segle xx*. Lluçmajor: Ajuntament de Lluçmajor.
- MARTEORELL PAQUIER, Dídac (2019). «La toponímia urbana interior de Son Sunyer (el Pil·larí i les Cadenes): història i etimologies populars», en *xxviii Jornada d'Antroponímia i Toponímia. Costa Nord, Valldemossa, 5 d'octubre de 2018*, p. 101-128. Palma: Universitat de les Illes Balears.
- (2022). «Les societats i cooperatives obreres durant la II República: el cas dels trencadors de marès de s'Arenal i Son Sunyer», en TOMÀS RAMIS, Pau (coord.). *La Segona República. Mallorca, 1931-1936*, p. 153-174. Palma: Illa Edicions.
- (2024). «Els trencadors de marès en la toponímia. El cas de s'Arenal i Son Sunyer», en *I Cicle de Conferències d'Onomàstica Antroponímia i Toponímia — xxx Jornada d'Antroponímia i Toponímia: Passat, present i futur*, p. 7-58. Palma: Universitat de les Illes Balears.
- RATTIER NADAL, Maria Teresa (1994). *Pregó de les Festes de Sant Cristòfol 1993*. Lluçmajor: Ajuntament de Lluçmajor.
- SALVÀ I TOMÀS, Pere A. (1997). *Pregó de les Festes de Sant Cristòfol 1997. La demografia de s'Arenal de Lluçmajor: d'un poble de pescadors i trencadors a un centre turístic*. Lluçmajor: Ajuntament de Lluçmajor.
- TOMÀS RAMIS, Pau (2018). *Pregó de les Festes de Sant Cristòfol 2017. S'Arenal durant la II República. Una visió municipal*. Lluçmajor: Ajuntament de Lluçmajor.
- VALLESPIR SOLER, Jordi (1986). *Pregó de les Festes de Sant Cristòfol 1985. S'Arenal i els trencadors de marès*. Lluçmajor: Ajuntament de Lluçmajor.
- VICH VERGER, Francesc (2007). *Pregó de les Festes de Sant Cristòfol 2006. Trencadors dels segles xix i xx*. Lluçmajor: Ajuntament de Lluçmajor.

Arxiu General del Consell de Mallorca (AGCM)

Cens electoral de població 1936. Ajuntament de Palma. JCENS. III-505.

Cens electoral de població 1936. Ajuntaments [...] Llucmajor. JCENS. III-643.

Cens electoral de població 1946. Ajuntament de Palma. JCENS. III-507/1.

Cens electoral de població 1946. Ajuntaments [...] de Llucmajor. JCENS. III-508/1.

Cens electoral de població 1956. Ajuntament de Palma, districtes 6, 7, 8, 9 i 10.
JCENS. III-549/2.

Cens electoral de població 1956. Ajuntaments [...] de Llucmajor. JCENS. III-550/1.

LA ICONOGRAFIA FUNERÀRIA DEL CEMENTERI MUNICIPAL DE LLUCMAJOR

Esteve Nicolau Perelló i Franc Jaume Martín

Aquest estudi pretén ser una aproximació a la iconografia funerària del cementeri de Lluçmajor, per tal de desentranyar el significat d'aquestes representacions artístiques i ubicar-les dins el seu context, tenint en compte diferents aspectes patrimonials com són les tendències estilístiques, la cultura local i, òbviament, la religió. A més, també comptarà amb una petita revisió de la creació i l'evolució del cementeri amb la intenció d'emmarcar geogràficament l'estudi.

Per tal de realitzar l'estudi es partirà d'una metodologia mixta, amb una part de buidatge bibliogràfic sobre la història del cementeri municipal i el món iconogràfic, així com diverses publicacions sobre iconografia i patrimoni dels cementeris. La segona part de l'estudi consisteix en un treball de camp, en el qual es visitarà, observarà i documentarà la iconografia més icònica del cementiri municipal per tal de poder sistematitzar millor aquesta informació, obtenir-ne fonts visuals i la concepció d'un possible mapa tipològic de la iconografia.

1. Creació i acceptació del cementeri

L'origen de l'actual cementeri de Lluçmajor cal cercar-lo a Pasaia, una vila de Guipúscoa, on a finals del segle XVIII —concretament el 1781—, una epidèmia assolà part de la població. Les causes d'aquesta foren la fetor que provenia dels cadàvers sepultats a l'església del poble i, degut a aquest incident, es prengueren un conjunt de mesures per evitar empitjorar la situació, una de les quals fou enterrar els morts en un cementeri.

Cal pensar que des de l'edat mitjana era costum enterrar els morts dins dels recintes eclesiàstics, i el cas de l'església de Pasaia fou tan sonat que Carles III se'n feu ressò. Aleshores el monarca, que era un dignatari propi del despotisme il·lustrat, actuà en conseqüència i dictà un conjunt de lleis que tingueren la intenció de vetllar per la higiene de les viles amb la intenció d'evitar altres casos. Concretament, Carles III ho resolgué el 9 de desembre del 1786 i ho feu públic

el 3 d'abril de l'any següent dins la *Novísima recopilación de las leyes de España*, amb el títol «De los cimiterios de las Iglesias: entierro y funeral de los difuntos».¹

«Se harán los cimiterios fuera de las poblaciones, siempre que no hubiere dificultad invencible ó grandes anchuras dentro de ellas, en sitios ventilados é inmediatos á las Parroquias, y distantes de las casas de los vecions; y se aprovecharán para capillas de los mismos cimiterios las ermitas que exístan fuera de los pueblos, como se ha empezado á practicar en algunos con buen suceso.

La construccion de los cimiterios se executará á la menor costa posible, baxo el plan ó diseño que harán formar los Curas de acuerdo con el Corregidor del partido, que cuidará de estimularlos, y expondrá al Prelado su dictámen en los casos en que haya variedad ó contradiccion, para que se resuelva lo conveniente.

Con lo que resolviese ó resultase se procederá á las obras necesarias, costeándose de los caudales de fábrica de las Iglesias, si los ibier; y lo que faltare se prorateará entre los partícipes en diezmos, incluso las Reales tercias, Excusado, y Fondo pio de pobres; ayudando tambien los caudales públicos (I) con mitad ó tercera parte del gasto, segun su estado, y con los terrenos en que se haya de construir el cimiterio, si fueren concejiles o de propios.»

Tot i els dictàmens anteriors la voluntat del monarca no es materialitzà a l'instant, sinó que en la majoria dels casos ja fou dins el segle XIX quan ho feu. El cas és que aquest conjunt de lleis xocava amb tres elements: els pressupostos disponibles, el vistiplau del clergat i, en darrer terme, el mateix poble. Degut a aquest darrer element fou un canvi mal d'acceptar, ja que significava rompre amb la tradició anterior. Cal entendre que ser enterrat dins l'església o al Lloc Sagrat era entès com un fet que facilitava l'arribada al cel i la proximitat a Déu un cop mort.

De fet, els mandataris hagueren d'insistir de forma continuada per canviar la situació i el rei Carles IV, ateses la negativa al canvi i les dificultats econòmiques presents, manà redactar unes mesures provisionals.² Al capítol II de les Reales

1 CARLES III (1786). *Novísima recopilación de las leyes de España*, p. 18-19 [Disponible a la Biblioteca Jurídica Digital].

2 RODRÍGUEZ MORÍN, Felipe (2015). «El enterramiento en los cementerios, un asunto de salud prioritario

ordenanzas de 15 de noviembre de 1796, relatives a la salut pública, es disposà que fins que fos materialitzada la finalització d'un cementeri rural:

«cuide el Presidente y la Junta de Gobierno, que los cadáveres se sepulten con la profundidad competente: que no se expongan en parages públicos, quando han llegado á términos de una decidida y completa putrefacción; y que las mondas se hagan en las horas y estaciones, y estado de la atmosfera ménos expuestos á propagar las mismas que despiden los cadáveres y sus despojos.»³

Cal tenir en compte que foren pocs els que remaren a favor de complir amb la normativa i, generalment, els sectors més favorables al canvi foren els il·lustrats del moment. De fet, en el cas de Mallorca, el bisbe Bernat Nadal, atret per les idees il·lustrades, fou un dels pocs que des del sector eclesiàstic promocionaren el canvi.⁴

Els següents intents ja foren a principis del segle XIX. El 1804, durant el govern de Godoy, se seguí desenvolupant la normativa municipal i el 1806, amb Miguel Cayetano Soler controlant la hisenda, s'intentaren fer uns pressupostos realistes.⁵ Per al de Lluçmajor es pressupostaren 36.053 rals de velló, la quarta quantitat més elevada de Mallorca,⁶ però, en tot cas, la Guerra del Francès trastocà les previsions fetes fins aleshores i n'endarrerí encara més la construcció.⁷

El 1811, el rector de Lluçmajor, Nicolau Pons, denuncià l'estat en què es trobava el temple. A part de la pols i les aranyes i les respectives teranyines que tenien

Rodríguez Morín, Felipe (2015). «El enterramiento en los cementerios, un asunto de salud prioritario para los liberales de Mallorca en 1812». *Estudios Humanísticos. Historia*. núm. 14, 2015, p. 108.

3 CARLES IV (1796). *Real Cédula de 15 de noviembre de 1796, «Reglas sobre la policía de la salud pública, que se han de observar por la suprema Junta de gobierno de Medicina», párrafo segundo, en la Novísima recopilación de las leyes de España. Mandada formar por el Señor Don Carlos IV.*

4 GARRIDO TORRES, Carlos (2009). *El cementeri de Palma. Guia de passeig*. Ajuntament de Palma, Palma, p. 13.

5 RODRÍGUEZ, *op. cit.*, p. 109.

6 FONT OBRADOR, Bartomeu (1995). *Historia de Lluçmajor. Volumen Sexto*. Ajuntament de Lluçmajor, Lluçmajor, p. 98.

7 RODRÍGUEZ, *op. cit.*, p. 109.

una presència considerable a l'església, segons ell els cadàvers que encara s'hi enterraven provocaven una ferum insuportable per als fidels.⁸

No fou fins al 1814 que s'inicià la materialització del cementeri. L'any anterior, qui el 1813 era cap polític superior de la província, Guillermo de Montis, s'encarregà que es portàs a terme el que les Corts Generals estipularen: que en un mes de termini es preparassin els cementeris provisionals, mentre es construïen els permanents. Així, en el cas de Lluçmajor aquell mateix any s'acordà que es fes al nord-oest de la vila. Al diari *El Isleño* en trobam la següent descripció:

«El cementerio está situado á unos ochocientos metros al norte de la población, sobre un pequeño y casi insensible promontorio, cuyo terreno perteneció antiguamente al predio de *Biniferri*. Rodéanlo hoy día pequeñas parcelas cultivadas con tanto esmero, que en la realidad vienen á ser preciosos jardines, donde la higuera, el almendro y el algarrobo se aunan y confunden como para contribuir á su embellecimiento.»⁹

A més, en aquest mateix diari apareix de forma resumida com fou el seu procés de creació:

«Su construcción, ó sea la de los primeros muros de cerramiento, data del año 1814, con arreglo á lo dispuesto por Real cédula de 3 de Abril de 1787, si bien los primeros enterramientos que en él se hicieron no tuvieron lugar hasta 1820. El lapso transcurrido entre estas dos fechas fué una cruenta y dolorosa lucha que tuvo que sostener el Ayuntamiento con el pueblo, constreñido el primero por las terminantes órdenes del Gobierno para que diera cumplimiento á la Ley, y obstinado el segundo en seguir sepultando los cadáveres en la iglesia, con grave detrimento de la salud pública, hacinándolos sin precaución alguna en los vasos propiedad de las hermandades y cofradía, cuyos depósitos tenían que sufrir de tiempos repugnantes é indecorosas mondas de aquellos restos mortales.»¹⁰

⁸ FONT, *op. cit.*, p. 98-99.

⁹ *Carta a Lluçmajor*, núm. 10.604 [Concretament al suplement d'aquest número] (18 de febrer de 1889) *El Isleño*. Palma, Impremta 1.

¹⁰ *Ibidem*.

S'hi pot llegir que els primers enterraments no s'hi feren fins al 1820, és a dir, trenta-tres anys després de les determinacions de Carles III i de diversos intents. Tot i haver iniciat els enterraments, el cementeri continuà essent rebutjat per la majoria del poble fins ben entrat el segle XIX, ja no tan sols pel trencament amb la tradició anterior, sinó perquè l'estat d'aquest no complí les exigències dels llucmajorers. De fet, el 1833 es reclamà a l'intendent la construcció d'una capella, que Tomàs Abrines arribà a projectar, però mai es materialitzà. Amb un estil neoclàssic, el projecte també comptava amb un disseny de la porta del recinte, que tampoc s'aixecà.¹¹

No seria fins a la dècada de 1860 en què es disposà de casa mortuòria i que es pensaria en una primera ampliació del recinte inicial degut a l'augment poblacional de Lluçmajor, raons per les quals s'acordà adquirir mitja quarterada més. Però no seria fins al 1878 que les sepultures del cementeri es veurien subjectes a una planificació directa.¹²

La dècada següent, la de 1880, suposà un període de grans reformes. Primerament, Joaquín Pavía, arquitecte de la Diputació Provincial, projectà un cementeri per a dissidents dins el mateix recinte, com també un portal per al cementeri.¹³ Ara bé, el portal probablement no fou acabat fins al 1936, moment en què es beneïren la creu i els àngels que el coronen, tal com s'exposa al *Correo de Mallorca: Periódico Católico*, del 12 de novembre d'aquell any.¹⁴

La reforma més important que es dugué a terme en aquest decenni fou la construcció de la capella actual. Aquesta, ja reclamada pel poble des de feia un grapat d'anys i amb un primer intent que feu aigües, fou finalment duta a terme, dissenyada i dirigida pel prevere Miquel Salvà Llompart, de malnom Cànaves. Projectada el 1887, mossèn Salvà la ideà seguint un estil neogòtic, i fou una obra molt ben rebuda per l'opinió pública del poble llucmajorer:

¹¹ FONT, *op. cit.*, p. 103.

¹² FONT, *op. cit.*, p. 109.

¹³ FONT, *op. cit.*, p. 110.

¹⁴ *En el cementerio de Lluçmayor*, núm 8.363 (12 de novembre del 1936). *Correo de Mallorca: Periódico Católico*.

«[...] D. Miguel Canevas, quien no solamente levantó los planos de la capilla y accesorios, sino que ha dirigido las obras con tanto acierto que ha dado pruebas de poseer aptitudes para ser un consumado artista.»¹⁵

La seva inauguració es dugué a terme el 18 de febrer del 1889, la qual suposà una fita en la història del cementeri i se celebrà en consonància amb la magnitud de l'obra, ja que significava la darrera gran modificació del segle i l'acceptació tan mala d'aconseguir per part del poble. De fet, en aquest mateix article abans esmentat del diari *El Isleño* s'hi publicà la glosa següent: «Ja está fet el cementeri / pero no hey enterrarán / y ses milloras serán / per l'amo de Biniferri». Aquesta glosa, molt probablement realitzada durant els primers anys del cementeri, reflecteix el tarannà de l'època, concretament d'aquella primera etapa en què predominava la negativa a enterrar lluny de l'església i que amb la inauguració de la capella ja havia canviat. De fet, la mentalitat de l'època s'havia transformat de tal manera que J. S., l'autor de la carta al director publicada a *El Isleño*, diu així:

«¡Y cómo cambian los tiempos y se suavizan las costumbres! El cementerio de Lluchmayor ya no presenta actualmente aquel aspecto de mezquindades y prosaismo de que adolecía desde un principio; su aspecto de hoy, es decoroso é imponente, y al par que convida á la oración y al ruego por las almas de los que fueron, dá una idea mas noble de la cultura y religiosidad de la generación actual. La nivelación de su pavimento, la numeración de las sepulturas, provisión de títulos á sus propietarios, la construcción de una sala para verificar las autopsias y de otra para depósito de cadáveres y el afirmado y arreglo de la carretera que al mismo conduce, débese á no dudarlo á la iniciativa y actividad del actual alcalde D. Miguel Verdera, como se debe á la abnegación y patriotismo del clero, y al vecindario en general, la construcción de esta suntuosa capilla que hoy se ha bendecido.»¹⁶

El canvi de mentalitat dels llucmajorers, que suposà l'acceptació del cementeri com a nova residència dels morts, també es deixà veure en la seva iconografia.

15 Carta a Lluchmayor, núm. 10.604 [Concretament al suplement d'aquest número] (18 de febrer de 1889). *El Isleño*. Palma, Impremta 1.

16 Carta a Lluchmayor, núm. 10.604 [Concretament al suplement d'aquest número] (18 de febrer del 1889) *El Isleño* Palma, Impremta 1.

De fet, l'aparició de tombes amb més interès iconogràfic anirà acompanyada d'aquesta assimilació del cementiri com a nou lloc permanent d'enterrament per part del poble, que, generalment, a mesura que en fa l'assimilació, també estarà disposat a fer-ne una major despesa.

Cal dir que, tot i que és evident que la història del cementiri de Lluçmajor continuarà més enllà del segle XIX, en aquest article ens hem centrat en aquest primer període, que serà aquell amb més transcendència per entendre la disposició del recinte actual, en el qual trobarem majoritàriament, a l'eix central, aquelles tombes amb més interès iconogràfic.

2. Iconografia

Tot i que la idea principal d'aquest article és donar a conèixer el cementiri local de Lluçmajor i, per tant, les seves persones, no es pot obviar el fet que aquest segueix una tradició iconogràfica molt similar a la de la resta de cementiris de l'illa i de l'Estat.

L'ús d'aquesta iconografia cristiana, en molts casos bastant críptica, ens remet als inicis de la mateixa religió. Reunits en cases, catacumbes o coves, les primeres comunitats cristianes havien de realitzar els seus ritus en l'anonimat degut a les persecucions patides i les seves posteriors conseqüències. Amb tot, això va permetre la creació d'una sèrie de símbols, molts d'ells basats en un imaginari nou i, en alguns casos, adaptats d'altres ritus pagans, per tal de poder realitzar les seves celebracions i identificar-se. Iconografies com la d'un Jesucrist representat com a Hèrcules o un pelicà pràcticament han desaparegut avui en dia del nostre imaginari popular religiós, mentre que altres com el crismó, la palma o l'àncora no només les mantenim, sinó que són abundants com a iconografia funerària.

En el món funerari, però, no només trobam representacions criptogràfiques de Jesús. Són abundants les imatges referents, lògicament, a la vida eterna i a la salvació, però també iconografies basades en el dolor per la pèrdua, l'esperança, altres personatges bíblics i també, i probablement el més interessant en un estudi local, representacions i iconografies personalitzades dels difunts. Aquestes no només enriqueixen el patrimoni funerari, sinó que a més serveixen per deixar constància de l'existència d'aquestes persones.

Els cementiris, tot i ser un espai de tristesa i dolor, també tenen un altre significat. Si ens remuntam a la topografia original llatina de necròpolis ens adonam que un cementiri no és més que la ciutat dels morts. En un significat purament catòlic, és la ciutat on conviuen diferents generacions de ciutadans de la vila, el lloc on s'uneixen el passat i el present i queda constància del que hi havia abans. Però una ciutat no només són els seus habitants, també ho és tot el que la rodeja, i els cementeris també són un espai de record i memòria cultural i artística.

Tot i això, no deixa de ser una obvietat la pèrdua de pes que en les darreres dècades ha patit la religió en la nostra societat. Això ha fet que moltes de les tombes que trobam actualment tenen uns patrons iconogràfics molt repetits, i no només en l'àmbit simbòlic, sinó també en l'estilístic. Això provoca que trobem imatges repetides, fetes a partir del mateix motlle, en moltes de les sepultures del cementeri llucmajorer. Aquesta anotació no pretén ser una crítica envers els habitants de Llucmajor, sinó que això s'emmarca en una tendència establerta en tota l'illa. La falta de pes de l'Església catòlica, la progressiva pèrdua de por a la mort i la nova manera d'entendre el dol en la societat actual fan que aquesta també evolucioni en l'art funerari, en aquest sentit, cap una simplificació i repetició d'aquest.

Així, aquest article pretén deixar constància del patrimoni funerari de Llucmajor, de les seves representacions més icòniques i del missatge que ens transmeten. Però també pretén ser un record de la nostra història local, de la gent, de les creences i, en definitiva, d'una cultura i una manera de ser comuna.

A l'hora d'examinar les diferents representacions, es farà una visió general d'algunes de les tipologies més repetides per tal d'entendre el simbolisme que aquestes tenen en el món simbòlic de la mort. Tanmateix, més enllà d'aquestes representacions més generalitzades, es farà un petit estudi més concret d'algunes tombes més individualitzades, ja que entenem que aquestes ens parlen directament del passat més proper de la nostra vila.

Les creus

Les creus són, sense cap mena de dubte, l'element iconogràfic més representat al cementeri de Llucmajor. Per una banda, és el símbol per excel·lència de la fe cristiana, i per l'altra és, també, l'eina usada per matar Jesús. Així, la creu és el símbol últim de la salvació.

En el cas del cementeri de Lluçmajor, la immensa majoria de creus són llatines, és a dir, amb el segment vertical més llarg que el segment horitzontal, i llires (Imatge 1). De totes maneres, dins aquestes podem trobar alguns elements iconogràfics, com poden ser representacions de l'Ecce Homo o també amb la tela utilitzada per al davallament de Crist (Imatge 2).

Igualment, es pot trobar alguna tipologia més especial de creu, amb alguns elements més de caràcter decoratiu, no simbòlic. D'aquestes es pot destacar la creu llatina amb el crismó rodejada de l'aureola com a símbol de glòria i santedat (Imatge 3).

Els àngels

Les representacions angelicals són, juntament amb les creus, l'altre element més comú dins el món funerari cristià. En el cementeri de Lluçmajor en podem trobar diverses tipologies, que en aquesta publicació s'han agrupat en tres categories diferents, ja que entenem que aquestes són les més representades: els àngels clàssics, els àngels ploradors i els àngels anunciadors.

La representació de l'àngel clàssic és la més comuna. Són imatges de joves andrògins, vestits amb túniques i ales, però el que més destaca d'aquestes figures és la inexpressió dels seus rostres (Imatge 4). Això té a veure amb la seva funció en el món simbòlic, ja que són els missatgers de Déu, els intermediaris entre el món terrenal i el celestial. Així, la seva funció dins el món funerari es pot interpretar com la de connectar (o transportar) l'ànima del difunt amb el cel.

Per altra banda, l'àngel plorador apareix amb la funció de substituir les ploradores, unes figures humanitzades que simbolitzen els familiars del difunt i l'acompanyament que en fan en el moment de la mort. Aquests àngels es diferencien dels anteriors per la seva expressió fàcil, ja que canvien l'hieratisme anterior per una expressió de dolor i angoixa (Imatge 5). La finalitat de substituir una figura femenina per una d'angelical es deu al caràcter immortal d'aquests últims, ja que els àngels continuaran pregant i plorant per l'ànima del difunt quan els seus familiars (les ploradores) ja no hi siguin.

Finalment, els àngels anunciadors, que es mostren amb una trompeta com a atribut, representen la figura de sant Gabriel, l'àngel que va anunciar a Maria

que estava embarassada de Jesús, però també l'àngel encarregat d'anunciar la fi del món. És per aquest caràcter anunciador que va acompanyat d'una trompeta.

Jesucrist i Maria

Tal com ens expliquen els texts bíblics, Jesús va acceptar morir per salvar la humanitat. Per aquest motiu, la seva figura és capital dins el món cristià i, per extensió, en tota la iconografia catòlica. El cementeri llucmajorer no n'és una excepció.

Tot i ser una representació bastant comuna, al cementeri municipal només hem trobat dos exemples de Crist de cos sencer, però ambdós totalment diferents. Mentre per una banda trobam una representació de Crist crucificat típica, per l'altra trobam Jesús acompanyant una nina en el moment de la seva primera comunió (imatge 6). Aquesta figura cobra especial rellevància quan es coneix que la nina va morir poc temps després de rebre el sagrament.

Per altra banda, una tipologia molt repetida en tot el cementiri és la figura de l'Ecce Homo, el moment en què Jesús és lliurat per Pilat al poble hebreu. Segons ens expliquen els evangelis, i sobretot com ha passat a la història aquest moment, la imatge de Jesús està molt deteriorada després de sofrir tortures i de ser coronat per la corona d'espines, atribuït amb què sempre s'acompanya aquest tipus de representacions.

A més d'aquestes representacions humanitzades de Crist, també se'l representa a través d'una extensa varietat d'al·legories i símbols, que ens remeten a les primeres comunitats cristianes clandestines. Tot i això, en el cementeri de Llucmajor només s'ha trobat un tipus de representació al·legòrica de Crist, encara que molt abundant: el crismó.

El crismó es representa amb l'encreuament de les lletres X i P, que corresponen a les dues primeres lletres de la paraula Crist en grec (imatge 7). Aquesta ve des dels inicis del cristianisme i encara és molt present en tota la iconografia funerària contemporània.

Igual que la figura de Crist, les representacions marianes també són una de les més extenses en tota la iconografia cristiana i, per extensió, en el món funerari.

En el cas llucmajorer trobam diverses representacions, entre les quals en destacam dos exemples per la varietat de representació d'un mateix moment: el dol per la mort d'un fill. Per una banda, una figura de la Verge jove, trista però amb una emoció continguda. Per una altra, una Maria més adulta que, tot i tenir una postura força hieràtica, és incapaç de contenir la tristesa i es mostra molt més expressiva (Imatge 8).

A més, tot i representar el moment de la mort, no s'ha d'oblidar la importància que la Verge Maria té en la societat catòlica, ja que Maria no només és la mare de Jesús, sinó la de tots els fidels i, per tant, aquí també es presenta com una mare que vetlla i plany la mort de tots els seus fills.

Motius vegetals

Una de les figures no antropomorfes per excel·lència en la iconografia funerària són els elements vegetals com a al·legories o símbols. Tot i la profusió d'aquests elements en el cementiri de Lluçmajor, s'han escollit tres tipologies, tant pel seu significat com per la seva quantitat.

En primer lloc cal destacar el cascall, l'opi, que simbolitza el somni etern (Imatge 9). També destaquen l'ús de les palmes com a símbol de victòria i vida eterna, i les corones florals com a element de gratitud, respecte i comiat final.

Obeliscs

Els obeliscs són elements pagans que, a poc a poc, varen anar introduint-se en el món cristià fins a convertir-se en un element més dins tot aquest imaginari. En aquest sentit, s'assimilen una mica a l'ús dels xiprers en els cementiris, ja que s'estiren cap al cel, acompanyant l'ànima del difunt en el seu camí cap al regne de Déu, és a dir, d'una manera molt simple, en tractar-se d'arquitectures que pugen en altura, aquesta tomba està més a prop del cel i, per tant, més a prop de la salvació.

S'han de destacar dos obeliscs locals: un que conté unes fulles de llorer com a símbol de victòria (Imatge 10) i un altre coronat per una flama: la vida eterna.

Aquest només és un petit recull d'algunes de les tipologies més emblemàtiques, tot i que també apareixen columnes trencades com a símbol de la fi de la vida, diversos animals o gerros tapats.

Tombes individualitzades

L'aspecte més interessant d'aquest estudi rau en l'observació d'una sèrie de sepultures individualitzades, allunyades de les representacions anteriors. Aquestes mostren una sèrie d'elements identificatius dels individus enterrats en elles, que es mostren a través d'una iconografia molt allunyada de la cristiana. Així, es poden localitzar una sèrie de tombes on el protagonista és el difunt, sigui a través de l'heràldica o bé a través d'elements que ens parlen de la professió que realitzaven.

En l'aspecte heràldic es troba la sepultura de Pere Antoni Mataró (Imatge 11), amb una mà que subjecta una mata, o Bartolomé Castell Alemany (Imatge 12) amb l'emblema d'un castell. Amb tot, pel que fa a l'heràldica, la tomba més destacada és la de la família Catany Garonda (Imatge 13), amb tres emblemes emmarcats en anells: una flor d'opi (el somni etern), l'escut heràldic amb un ca, i un tercer anell on el que s'interpreta és un ciri trencat per la meitat, que simbolitza que la vida (representada per la flama) es trenca i, per tant, arriba la mort.

Per altra banda, en l'àmbit professional, destaquen tres tombes on es poden trobar elements propis de les professions desenvolupades pels difunts. A la tomba de Juan Salvà Mata, notari de professió, es troba la inscripció «Nihil Prius Fide» (Imatge 14), el lema dels notaris. En la sepultura de Juan Mir Tomàs trobam diversos elements que ens parlen de la seva professió de nàutic (Imatge 15) i, finalment, destaca per la seva qualitat la tomba del metge Mateu Barceló (Imatge 16), plena de referències iconogràfiques a la seva professió.

Referències bibliogràfiques i fonts consultades

CARLES III (1786). *Novísima recopilación de las leyes de Española*. [Disponible a la Biblioteca Jurídica Digital].

CARLES IV (1796). *Real Cédula de 15 de noviembre de 1796, «Reglas sobre la policía de la salud pública, que se han de observar por la suprema Junta de gobierno de Medicina», párrafo segundo, en la Novísima recopilación de las leyes de España. Mandada formar por el Señor Don Carlos IV*. [Disponible a la Biblioteca Nacional de España]

CARTA A LLUCHMAYOR, núm. 10.604 [Concretament al suplement d'aquest número] (18 de febrer del 1889) *El Isleño* Palma, Impremta 1.

En el cementerio de Lluchmayor, núm 8.363 (12 de novembre del 1936) Correo de Mallorca: periódico católico.

FONT OBRADOR, Bartomeu (1995). *Historia de Llucmajor. Volumen Sexto*. Ajuntament de Llucmajor, Llucmajor.

GARRIDO TORRES, Carlos (2009). *El cementeri de Palma. Guía de passeig*. Ajuntament de Palma, Palma.

LLOMPART MORRO, Maria del Mar i MARTÍNEZ SANS, Maria del Mar (2014). «La iconografia funerària al cementiri d'Inca». *XIII Jornades d'Estudis Locals d'Inca*. Ajuntament d'Inca.

RODRÍGUEZ MORÍN, Felipe (2015). «El enterramiento en los cementerios, un asunto de salud prioritario para los liberales de Mallorca en 1812». *Estudios Humanísticos. Historia*. núm. 14, 2015, p. 99-124.

Annex fotogràfic

Imatge 1

Imatge 2

Imatge 3

Imatge 4

Imatge 5

Imatge 6

Imatge 7

Imatge 8

Imatge 9

Imatge 10

Imatge 11

Imatge 12

Imatge 13

Imatge 14

Imatge 15

Imatge 16

RAFEL BARCELÓ RIGO (1906-1936), UN LLUCMAJORER MORT AL DESEMBARCAMENT DEL CAPITÀ BAYO I ENTERRAT A LA PLATJA DE SA COMA

Pau Tomàs Ramis

1. La mort del pare

Rafel Barceló Rigo, nascut dia 26 de juliol de 1906 a s'Alqueria Blanca (Santanyí), era el primer fill del matrimoni format per Jaume Barceló Rotger *Cordella* i Maria Rigo Barceló, de la finca curiabanquera de Can Bossa. Quan nasqué Rafel sa mare encara no havia fet els desset anys, car havia nascut el 2 d'abril de 1889 a Santanyí. Fruit d'aquell matrimoni, a més, naixeren el 9 de març de 1908 Maria, Bonaventura, de la qual no sabem la data de naixement, i el 12 de desembre de 1911 Catalina. Quan aquesta darrera encara no devia tenir l'any la desgràcia es va fer present a la família i Jaume va morir a causa d'un accident mentre pescava amb cartutxos de dinamita. Aquella art de pesca no era habitual entre pescadors sinó que era practicada per pagesos, que, per obtenir peix per a la subsistència familiar, la posaven en pràctica.¹ Pensam que aquest era el cas de Jaume *Cordella*, que una de les vegades que sortí a cercar peix es llançà a la mar abans del que era prudencial després d'haver esclatat l'explosiu, i l'ona expansiva i les restes de dinamita li provocaren una afecció pulmonar que no va poder superar. Poc després acabaria morint.

2. Es refà la família, es trasllada a Lluçmajor i creix

La data de defunció de Jaume degué ser entorn de l'any 1912, ja que segons les informacions familiars el dia que en vetllaven el cadàver a ca seva a Catalina, la filla petita, que encara no caminava, l'havien de dur en braços.² Així, Jaume morí jove i la seva desaparició deixà vídua Maria, també jove, amb quatre fills

¹ *Diario de Ibiza*, «La pesca con dinamita», 26 d'agost de 2012.

² Certes dificultats i impediments a l'hora de voler consultar al Jutjat de Pau de Santanyí les actes de defunció de Jaume, de matrimoni de Jaume i Maria, de matrimoni de Pere Joan i Maria i de naixement de Rafel no ens han possibilitat accedir-hi i poder completar, així, la informació de què disposam.

petits. Degueren ser moments molt durs i plens de dificultats en què fins i tot anava amb els seus germans a descarregar saques de contraban. Però Maria se'n va sortir i es va tornar a casar. Ho feu amb Pere Joan Picornell Rigo *Viudès* o de *Can Marimon*, santanyiner nascut el 12 d'octubre de 1877.³ D'aquell matrimoni naixeren tres fills. Dels dos primers, Onofre va arribar dia 15 de juliol de 1917, i Francisca, el 3 de gener de 1919, a Santanyí. La més petita, Jaumeta, va néixer el 23 de gener de 1923, ja a Lluçmajor.⁴

Presumiblement després del matrimoni de Pere Joan i Maria s'establiren a s'Alqueria Blanca i a primeries dels anys vint es traslladaren a viure a Lluçmajor, possiblement per motius laborals. La família, tot i això, no s'empadronà a Lluçmajor tot just arribats a la vila i esperaren a fer-ho l'any 1925, tal com recullen els padrons posteriors.⁵

Quan es canviaren de poble la càrrega familiar devia ser molt gran amb els sis infants, de manera que deixaren dues de les filles a càrrec de familiars. Catalina amb el padrí matern, Bartomeu Rigo Sbert,⁶ a Can Bossa, un home d'una vuitantena d'anys, i Bonaventura amb uns familiars del seu difunt espòs que residien a Felanitx. El matrimoni amb els quatre fills restants s'establiren en una casa del carrer de la Bandera, però en el padró municipal de l'any 1930, el primer que s'elaborà des de l'arribada de la família a la vila, ja tots, excepte Maria, que ja s'havia casat, residien plegats al carrer de Ciutat, núm. 50-10è.

Sigui com sigui, en el padró de 1935 el nucli familiar, ara ja establert al carrer de Ciutat, núm. 50-6è,⁷ on havien passat a viure l'any 1934,⁸ s'havia reduït. Allà hi

3 Al padró elaborat a Lluçmajor l'any 1935 es consigna erròniament que havia nascut l'any 1857. (AMLL. Padró municipal de 1935. Sign. 3204.1, f. 81v.).

4 Tot i que els padrons municipals de 1930 i 1935 (AMLL. Sign. 3203.1, f. 79v.-80 i Sign. 3204.1, f. 81v.-82) indiquen que és nascuda a Santanyí, en realitat es tracta d'un error. Al Jutjat de Pau de Lluçmajor hem pogut comprovar la seva acta de naixement, on consta que ho va fer a Lluçmajor (Llibre de naixements de 1923, fol. 487).

5 A AMLL. Padró municipal de 1930. Sign. 3203.1, f. 79v.-80 s'indica que els membres de la família feia cinc anys que residien a Lluçmajor.

6 El padrí patern, és a dir, el pare del pare d'en Rafel, era Bonaventura Barceló Binimelis.

7 AMLL. Padró municipal de 1935. Sign. 3204.1, f. 81v.-82. Aquesta casa núm. 50 del carrer de Ciutat, als diferents padrons, se subdivideix en altres numeracions.

8 AMLL. Padró d'habitants. Fulls d'empadronament de 1930. Tom 1. Sign. 3934.1. En aquest document s'indica que aquell 1934 varen passar de viure de la casa del carrer de Ciutat 50-1 a la del mateix carrer núm. 50-G.

vivien el matrimoni, Rafel, Onofre, Francisca i Jaumeta.⁹ Es tracta de la casa que fa el primer cap de cantó amb el carrer d'en Rigo pujant de Palma. Les tres filles del primer matrimoni s'havien casat i anat a viure a llars pròpies. La petita, Catalina, al mateix carrer de Ciutat, núm. 50-11è.¹⁰ S'havia casat el 4 de gener de 1933 amb Gaspar Noguera Sastre *Garreta*, nascut a Lluçmajor el 5 de juliol de 1907,¹¹ un molt bon amic de Rafel, fet que havia afavorit que Catalina i Gaspar es posassin a festejar i s'acabassin casant. Tengueren una filla, Coloma. Maria ho havia fet amb Miquel Maimó Vicens, nascut a Felanitx el desembre de 1908, i després d'haver estat al carrer de Ciutat, núm. 50-10è,¹² s'havien acabat establint al carrer d'en Rigo, núm. 14. Havien tengut un fill, Jaume, el 16 de novembre de 1932, i llavors tendrien Miquel.¹³ El matrimoni amb el temps deixaria Lluçmajor per anar a viure a un hort a Campos, on es dedicarien a tasques agrícoles. Bonaventura s'havia casat el 28 de juny de 1932¹⁴ amb Sebastià Garau Monserrat, nascut el 25 d'abril de 1901, i havien anat a viure a la casa dels pares d'ell, Antoni Garau Fullana i Aina Maria Monserrat Puigserver, al carrer de Weyler, núm. 49. Poc després, l'any 1933, passaren a viure al carrer d'en Gamundí, núm. 5 pis 2n,¹⁵ el mateix any al carrer Saló, núm. 55, i el desembre de 1934, al carrer Major, núm. 29. Era el segon matrimoni de Sebastià. Amb la primera dona, una jove d'Alaró, havia emigrat a França, i allà enviudà amb una filla petita, Anita Garau Sampol, nascuda a Marsella l'11 d'agost de 1931. Posteriorment Sebastià i Bonaventura tendrien una filla en comú, Maria, nascuda el 8 d'abril de 1935.¹⁶

Rafel no s'havia casat. Aquell 1935 era fadrí, festejava amb Teresa Fuster Miró, però la relació no havia pres encara caràcter formal. Tenia vint-i-nou anys,

9 AMLL. Padró municipal de 1935. Sign. 3204.1, f. 81v.-82.

10 AMLL. Padró d'habitants. Fulls d'empadronament de 1930. Tom I. Sign. 3934.1. Indica que correspondria al núm. 60.

11 AMLL. Padró municipal de 1935. Sign. 3204.1, f. 82v.-83.

12 En l'enumeració alternativa oferta a l'AMLL. Padró d'habitants. Fulls d'empadronament de 1930. Tom I. Sign. 3934.1 es tractaria de la casa núm. 50-i.

13 AMLL. Padró municipal de 1935. Sign. 3204.1, f. 92v.-93.

14 Les dades dels matrimonis de les tres germanes de Rafel són extretes de l'AMLL. Padró d'habitants. Fulls d'empadronament de 1930. Tom I. Sign. 3934.1.

15 AMLL. Padró d'habitants. Fulls d'empadronament de 1930. Tom VII. Sign. 3940.1.

16 Només referenciam els canvis de domicili que hem pogut localitzar fins al moment de la mort de Rafel.

era oficial de sabater,¹⁷ ofici al qual es dedicava la majoria dels seus germans i germanes, i havia agafat el rol de cap de família. El seu padastre, un home callat, fumador en pipa de fulles de tabac que ell mateix eixugava al corral de ca seva, feia de pastor i només anava a la casa familiar els caps de setmana. Entre setmana quedava al lloc de feina, primer a la possessió des Cap Blanc i més tard, després d'un episodi certament curiós,¹⁸ a la de Vistalegre o Can Vogueta.

Pel que fa als germanastres de Rafel, Onofre, que durant la guerra va haver d'anar als fronts peninsulars amb les tropes franquistes, es va casar amb Margalida Grimalt, de Manacor, i varen tenir una filla, Maria. Quan la filla encara era una nina la mare va deixar la família per anar a viure a Alaïor (Menorca), tot i que de tant en tant tornava per veure la filla. Francisca es va casar amb Andreu García Duran i no tingueren fills. Jaumeta, la més jove, es va casar dia 17 de febrer de 1944 amb Joan Tomàs Puig *Cremat*. Era ferrer, però una malaltia li va impedir continuar l'ofici i va posar la primera autoescola de Lluçmajor. Tingueren una filla, Jerònia.

3. El servei militar de Rafel

Rafel havia estat filiat com a recluta de reemplaçament de 1927 pel contingent de Lluçmajor, actiu en el servei a partir de dia 17 d'abril de 1928, i quedava filiat per servir com a soldat per un període de devuit anys, que li començaven a comptar des del dia que havia entrat en caixa de recluta. Dia 6 de març de 1927, Rafel Barceló Rigo signava el document que recollia totes aquestes dades i també ho feien, com a testimonis, Guillem Aulet, secretari de l'Ajuntament de Lluçmajor, i donant el vistiplau el batle, Miquel Mataró Monserrat.

Dia 1 d'agost de 1927 Rafel havia fet l'ingrés a la Caixa de Recluta de Palma núm. 114. Després d'estar-hi 8 mesos i 16 dies, i en virtut de la Reial ordre de dia 10 de

¹⁷ Tot i que no n'hi ha constància documental, sembla que a més de fer de sabater posaren una tenda de queviures a la casa familiar. Un negoci del qual també es cuidava ell. Poc després de la seva mort la família no va poder seguir amb aquella tenda i ho varen vendre tot a Can Xiu, inclús les cartilles de racionament que s'hi distribuïen.

¹⁸ El canvi de lloc de treball es produí quan els propietaris de Can Vogueta vengueren al poble perquè la dona s'havia posat de part. Venien amb el carro i la bística, i tenien la casa al carrer de les Misèries. El part avançava tan aviat que no tingueren temps d'arribar i s'hagueren d'aturar abans de ser a casa, justament al cap de cantó on vivia Maria Rigo. Ella els deixà passar i els assistí en el que va poder. D'aquell part naixeren dues germanes bessones, Lluçia i Maria, i els de Can Vogueta oferiren feina de pastor a Pere Joan, que acceptà perquè la possessió era molt més a prop i més avinent que aquella on estava, al Cap Blanc.

febrer de 1928, en la revista del mes de maig, i amb data de 17 d'abril anterior, havia estat donat d'alta a la 3a Bateria del Regiment Mixt d'Artilleria de Mallorca. Passà la revisió mèdica, on fou declarat útil per al servei d'armes, se'l tallà en 1,615 metres, se li llegiren les lleis penals i aquell mateix dia el vaccinaren amb l'antivariolosa.

El mes de maig se li reclamaren 100 pessetes del seu primer vestuari i dia 13 va fer la jura a la bandera. Dia 1 de juny el vaccinaren contra el tifus amb mixta TAB (tifoide, paratifoide A i B) i revaccinat dia 11 d'aquell mateix mes. Dia 1 de novembre, per ordre del coronel primer cap del regiment on estava, cobrí la plaça d'artificier ordinari i acabà l'any de guarnició i servei ordinari a Palma, on va estar fins al 16 de febrer de 1929 quan, seguint una Reial ordre de dia 2 d'aquell mateix mes va obtenir un permís de llicència quadrimestral i s'establí al carrer de Ciutat, núm. 50, a Lluçmajor, on vivia la família, i va entregar la cartilla militar núm. 1523397. Així va estar fins la passada de revista de maig de 1930, quan dia 16 d'abril havia estat donat d'alta en segona situació de servei. Se li entregà el corresponent certificat de solteria i se'l declarà no apte per ascendir. Mentre estigué a files prestà els serveis propis de la seva classe i se li observà bona conducta, fet que rubricava el comandant major Indalecio Alonso.

El 1931, any en què el Regiment Mixt d'Artilleria de Mallorca va passar a denominar-se Grup Mixt d'Artilleria núm. 1, Rafel passà la revista anual, igual que els anys 1932 i 1933, fins que el 1934, en la revista de maig, i en data de 16 d'abril anterior, per haver complit el termini de sis anys que establia l'article 30 del Reglament per a l'aplicació de la Llei de reclutament, va causar alta per a la situació de reserva en el Dipòsit del Grup Mixt d'Artilleria núm. 1. L'any 1935 Rafel va tornar a passar la revista, però no el 1936, tal com recull el seu full de filiació: «1936. Este individuo no ha pasado la revista anual». Mentre que, incomprensiblement, car Rafel ja havia mort, el mateix document, referint-se al 1937, diu: «Este individuo ha pasado la revista anual».¹⁹

En resum, l'experiència militar de Rafel era haver passat 8 mesos i 16 dies a la Caixa de Recluta de Palma, 1 any i 2 mesos com a soldat al Regiment Mixt d'Artilleria de Mallorca, i 1 any i 2 mesos en segona situació; 2 anys i 9 mesos en segona situació al Grup Mixt d'Artilleria núm. 1 i 2 anys, 8 mesos i 15 dies en

¹⁹ JUTOTER33, EJ. 139/39, f. 3v.

situació de reserva. Finalment, 2 anys i 8 dies, també en situació de reserva, al Regiment d'Artilleria de Mallorca, denominació que havia agafat el regiment al qual pertanyia.

El seu full de filiació,²⁰ d'on extreim aquesta informació, recull, a més, les dades personals de Rafel, difícils d'obtenir per una altra via. A banda de les que ja sabem, diu que era de religió CAR (Cristiana Apostòlica i Romana), i de cabells castanys, celles estretes, ulls marrons, nas i boca regulars, poca barba i front estret.

4. Planificació i partida cap a l'Olimpíada Popular de Barcelona

Com vàrem explicar en la comunicació «Llucmajorers a l'Olimpíada Popular de Barcelona, 1936» de les Iv Jornades d'Estudis Locals de Llucmajor, Rafel Barceló *Marxa* formava part d'un grup de sis amics llucmajorers que dia 18 de juliol de 1936 partiren de Palma cap a l'Olimpíada Popular de Barcelona. No entrarem aquí en els detalls de la intencionalitat d'aquell esdeveniment i del viatge de l'expedició mallorquina que hi acudí,²¹ més enllà de recordar que era una gran trobada antifeixista i que els viatgers visqueren una autèntica odissea, sense poder tornar a l'illa, els que ho pogueren fer, fins acabada la Guerra Civil.

Climent Garau *Porreguet*, l'amic del grup que havia promogut aquell viatge, contà que «nos importaba un comino la política», el que volien era anar al Paral·lel, «la Olimpíada era la excusa».²² Tot i això, sabem que alguns d'ells, uns més actius que els altres, es movien a l'entorn del socialisme i, fins i tot, del comunisme llucmajorer. Garau solia anar a la Casa del Poble de Llucmajor,²³ i de Gregori Noguera la seva filla ens contà que també anava a la Casa del Poble i que «era socialista, republicà i ben d'esquerres».²⁴ Pel que fa a Rafel, hi ha algunes versions que contenen que el malnom de *Marxa* li venia perquè es posava la camisa vermella i la bandera, no sabem si en sentit literal o figurat, i marxava per plaça deixant clares les seves idees. També les seves germanes Catalina i Francisca es mostraven favorables a les esquerres; en canvi els altres germans no feien cas

²⁰ JUTOTER33, EJ. 139/39.

²¹ Vegeu TOMÀS RAMIS, Pau. *Els mallorquins a l'Olimpíada que no fou*. València: Galés Edicions, 2021.

²² FERRER MASSANET, Rafael, 1986, p. 6.

²³ FERRER MASSANET, Rafael, 1986, p. 6.

²⁴ TOMÀS RAMIS, Pau, 2022, p. 32.

de la política. Una altra versió conta que el malnom li venia per la seva forma àgil i ràpida de treballar, fet que havia provocat que quan era mosset de sabater un dels seus mestres digués als altres obrers de la fàbrica: «Veis en Rafel quina marxa que du. Marxa, marxa, marxa...» esperonejant-los que li seguissin el ritme.

4.1. El viatge i la incertesa

Aquella expedició olímpica es veié sorpresa en plena travessia cap a Barcelona per la insurrecció militar contra la Segona República i es veié abocada a la separació familiar i de l'illa, car el vaixell no pogué retornar a Mallorca. Els expedicionaris, després de diversos intents d'arribar a terra i després de quasi tres dies de navegació, pogueren desembarcar a Tarragona. La colla de sis mallorquins, entre ells en Rafel *Marxa*, anaren a la fonda de Can Blai,²⁵ on saciaren la fam que havien patit dins el vaixell. A la ciutat presenciaren l'afusellament per part d'un grup d'anarquistes de tots els frares d'un convent, quasi davant el mateix temple, o els insults i les vexacions cap a una dotzena de joves estudiants i una mestra quan sortien d'una casa de monges tancades. Com també camions pels carrers amb banderes i punys enlaire, o atacs contra edificis i béns de caràcter religiosos.

Després de tres dies a Tarragona el vaixell rebé permís per dirigir-se cap a Barcelona. No tenim cap testimoni de Rafel Barceló i del que feu durant la seva estada a la Ciutat Comtal, però sí que sabem què feren alguns dels seus amics. Per les informacions que tenim, sembla que la colla de llucmajorers es va mantenir plegada i per això, a partir dels testimonis de Climent Garau, Bartomeu Salvà o Gregori Noguera,²⁶ podem suposar que Rafel, tal com feren ells, quedà uns dies a viure dins el vaixell i llavors es degué allotjar a la Fonda del Carme, al carrer del Carme de Barcelona, fins que acabaren els doblers i hagueren de cercar maneres de subsistir. Aleshores s'assabentaren que es preparava una expedició militar per desembarcar a Mallorca, a la qual els sis amics decidiren allistar-se. Es dirigiren a les oficines instal·lades a les Drassanes de Barcelona i allà feren la inscripció. Com altres 150 olímpics mallorquins,²⁷ formarien part de les milícies republicanes que havia de comandar el capità Bayo i en Rafel moriria en aquelles operacions militars.

²⁵ GINARD I FÉRON, David, 2018, p. 65.

²⁶ JUTOTER33, EJ 256/39, p. 7v., CP 746/36, p. 22 i 22v. i EJ 146/38, p. 17-17v, respectivament.

²⁷ *La Noche*, 7 d'agost de 1936, p. 9.

El que pretenien era tornar a Mallorca, tal com va contar Climent Garau, «però no amb l'esperit de lluitar contra els mallorquins... Jo em pensava que en arribar aquí, arribava a ca nostra. Com que jo ignorava la guerra que havia haguda i el mando que havia canviat vaig dir tot innocent: "Jo venc a Mallorca"». ²⁸

Per les informacions que Climent Garau va explicar a diverses entrevistes, durant les operacions del desembarcament en Rafel Marxa era amb ell, fins i tot en el moment que el mataren. Per tant, i a falta de tenir, per raons òbvies, informacions proporcionades de primera mà pel mateix Rafel, prendrem les de Climent com a referència del que possiblement visqué en Marxa fins a la seva mort al camp de batalla.

5. Allistats a l'expedició de Bayo, cap a Menorca i al front de Mallorca

El més probable²⁹ és que els amics s'allistassin sota l'afiliació del PSUC a la Columna Zapatero i fossin enviats cap a Maó, tot i que en desconexem exactament el dia. Segons informacions de Gonzalo Berger, la columna Zapatero va sortir en tres torns els dies 2, 4 i 5 d'agost i eren compostes per 6 centúries del PSUC, 3 d'Estat Català, 1 d'ERC i una reduïda representació de membres de la CNT, la FAI, la UGT i el CADCI.³⁰ El seu cap polític era Cartea i eren comandades militarment pel capità Marcel·lí Zapatero Remón.³¹ Degueren fer la travessia en el vaixell *Mar Negro* o en el *Ciudad de Cádiz*.

Un cop a Menorca els allotjaren a la Mola, els armaren, feren algunes pràctiques de tir i una mica d'instrucció militar en la tàctica de sistema de guerrilles. Se'ls adoctrinà políticament amb alguns discursos, arengues i mítings que pretenien apujar la moral dels concentrats i motivar-los per al combat contra els feixistes. La matinada de dia 16 d'agost, en el vaixell *Ciudad de Cádiz*, embarcaren cap a les costes de llevant de Mallorca.

²⁸ GINARD I FÉRON, David, 2018, p. 65.

²⁹ De l'únic dels amics que en coneixem l'afiliació d'allistament és de Climent Garau, ja que apareix a la llista on es recullen els milicians que cobraren el subsidi després del desembarcament. <<http://pedraipaper.blogspot.com/2020/03/columna-zapatero.html>> [Consulta: 6 maig 2020]. Els combatents que no reclamaren aquest pagament, tot i haver participat a les operacions militars, no hi apareixen. Aquest és el cas de la resta de llucmajorers que suposam que s'allistaren sota la mateixa afiliació que la de Climent Garau.

³⁰ <<http://pedraipaper.blogspot.com/2020/03/columna-zapatero.html>> [Consulta: 6 maig 2020].

³¹ Després del front de Mallorca lluità al d'Aragó, on morí en combat l'any 1938, quan era tinent coronel de l'Exèrcit de l'Est.

5.1. Lluita i mort a Mallorca

La matinada del 15 al 16 d'agost la coneguda com Centúria dels Mallorquins partí cap a Mallorca, i un cop devora la costa provà un primer desembarcament a la punta de n'Amer, que no els fou possible³² pel foc d'artilleria de l'enemic. Fins entrat l'horabaixa no reberen l'ordre de tornar-ho a provar. Una barcaassa de transport K es col·locà a la vora del *Ciudad de Cádiz* per tal que hi pujassin els milicians, però el temporal que hi feia aquell dia l'alçà i l'escala per on havien de davallar els soldats s'estellà i quedà inservible. Degut a això s'hagueren d'habilitar unes cordes perquè els 300 milicians que hi havia hi poguessin accedir. S'hi embarcaren amb material de guerra: caixes de municions i de dinamita, metralladores, bombes de mà, canons de petit calibre... i un remolcador els portà a la costa. Ja molt a prop de terra un cop de mar rompé el cable que unia la barcaassa amb el remolcador i, completament a les fosques, estigueren a punt d'estavellar-se contra les roques.

La confusió, la desmoralització i la por en aquell moment foren terribles. Després d'una bona estona de navegar a la deriva sentint els xiulets dels que estaven a la vorera que els intentaven guiar foren recollits per un guardacostes³³ i portats altre cop al *Ciudad de Cádiz*, on visqueren moments molt tensos. El socialista Miquel Rigo, que durant part de les operacions exercí d'enllaç de la Centúria dels Mallorquins amb els comandaments,³⁴ contà que el delegat polític de la columna, el diputat socialista barceloní i membre del Comitè Militar Antifeixista de les Illes Balears Josep Vila Cuenca, els ordenà deixar les armes i els pretenia obrir un expedient per no haver arribat ni a la costa. Francisco de Francisco també contà que, en arribar al *Ciudad de Cádiz*, un responsable de l'expedició, de qui no diu el nom, es posà al portaló d'entrada al vaixell i els cridava: «¡A tierra! [...] ¿No os da vergüenza? ¡A tierra!»,³⁵ i els barrava el pas a punta de pistola.

Climent Garau recordava que quan retornaren al *Ciudad de Cádiz* els altres milicians del vaixell els apuntaren amb els fusells perquè, enmig de la foscor, es

³² CALVIÑO, C., 1995, p. 159.

³³ Climent Garau afirmà que fou el mateix remolcador que els tornà a cercar. FERRER MASSANET, R., 1986, p. 6.

³⁴ SCHALEKAMP, J., 1997, p. 61.

³⁵ FRANCISCO SORIA, F., s/d, p. 58.

pensaren que eren efectius de les forces feixistes, i a punt estigueren de disparar-los.³⁶ Un cop aclarit l'embull pujaren al vaixell, on passaren la nit.

L'endemà, dia 17, ho tornaren a intentar, i aquest cop sí que aconseguiren desembarcar. Segons Rigo³⁷ ho feren a cala Bona, on no trobaren cap tipus de resistència. Climent Garau, en canvi, parla d'un desembarcament a sa Coma, on, a la possessió, per falta de provisions, mataren un xot i feren foc per tal de torrar-lo i menjar-se'l.³⁸ A les cases de sa Coma, a tres-cents metres de la platja, ocupada el mateix dia 16 d'agost, el capità Bayo hi instal·là el seu quarter general de comandament. Des d'allà, segons Garau, amb peces d'artilleria pujaren a uns pujols situats entre Son Carrió i Sant Llorenç.

Al front de guerra, la Centúria dels Mallorquins estava situada entre les del capità Porras i l'estrangera, tal com es publicà al primer número de *La Columna de Baleares*.³⁹

Dos dies més tard, el dia 19, reberen l'ordre de cobrir unes posicions prop de Son Carrió. Per arribar-hi pel camí que se'ls havia indicat, hagueren de travessar un gran pla, segurament per la finca des Molins, on hi havia instal·lats uns nius de metralladora de la Guàrdia Civil. Fou la primera vegada que entraren en combat amb foc real.

Amb l'ajuda d'altres unitats de l'Exèrcit Popular guanyaren la posició indicada, conqueriren fins a l'entrada Son Carrió, on no arribaren a penetrar, tot i que el poblet havia estat evacuat, i el vessant esquerre de la muntanya de ses Talaies. Així controlaven els 6 quilòmetres des d'aquest punt fins a la costa. Els insurrectes, sotmesos a un intens bombardeig marítim i aeri, s'arreglegaren cap a Sant Llorenç i dia 19 ocuparen el puig de Son Manxo, la part esquerra de la

36 FERRER MASSANET, R., 1986, p. 6.

37 CAPELLÀ, LL., «Miquel Rigo...», 1986, p. v.

38 GINARD I FÉRON, David, 2018, p. 66.

39 «Las fuerzas están escalonadas de izquierda a derecha en esta forma: Fuerzas de Zapatero, Centurias del Capitán López Tienda, Centurias del capitán Porras, Centurias Mallorquinas y Menorquinas, Centuria extranjera, C.N.T. (que ocupan el frente del Castillo y las lomas que están alrededor) y las fuerzas regulares en el flanco derecho (guarnición de Menorca, Ibiza, Guardia Civil, Carabineros, Marinería, etc.). Todo el que no ocupe el puesto indicado estorba más que ayuda, así pues al publicarse estas prevenciones todo combatiente de esta valerosa columna de Baleares debe incorporarse a su puesto». *La Columna de Baleares*, núm. 1, p. 1. Reproduït a BAYO, A., 2010, p. 214.

finca de Son Carrió Vell, la finca des Molins i la muntanya de Can Canut, des d'on rebien un intens foc d'artilleria i fuselleria. Els antifeixistes restaren a punt d'entrar a Son Carrió guardant la posició fins que amb l'ofensiva del 24, 25 i 26 d'agost aconseguiren controlar Can Canut, es Molins, Son Carrió Vell, el puig de Son Manxo i es Rafal Sec, i entraren a Son Carrió, primer nucli poblacional que controlaven i que no perdrien fins que l'abandonaren amb el reembarcament. La notícia excità els ànims dels que esperaven que l'operació republicana acabàs amb èxit. El falangista Joan Morey Llabrés, de Capdepera, dia 7 de setembre de 1936 declarava davant el jutge municipal de la localitat per una causa oberta a la també gabellina Isabel Ferrer Garau, en què afirmà que aquesta, pels carrers de Capdepera, havia cridat «que los rojos tenían tomado ya Son Carrió y que al día siguiente llegarían cien aviones de los mismos para bombardear Mallorca».⁴⁰

Els revoltats, altre cop, hagueren d'arreglar-se al poble de Sant Llorenç, però l'ajuda que esperaven rebre els antifeixistes del govern republicà d'Azaña mai no arribà. En canvi, dia 26 l'aviació legionària italiana entrà en escena i feu decantar la batalla cap als interessos feixistes.

Dia 20 d'agost, estant desplegats davant Son Carrió, observaren que d'un turó proper davallaven tropes republicanes a les totes. Un sergent manà a un grup de milicians, entre ells els llucmajorers que havien assistit a l'Olimpíada, que anassin a defensar aquella posició. Climent Garau i Rafel Barceló partiren cap allà. Quan els soldats arribaren a dalt hi trobaren només dos guàrdies d'assalt lleials a la República que havien quedat pràcticament fora munició, però de darrere una mata els sortí un falangista que cridà: «¡Vamos a por ellos, que solo son cuarenta hijos de una mala puta!». Garau afirmà que «noltros l'esperàvem i va pegar amb les cames cap amunt». Poc després, però, una bala enemiga ferí al cap, i matà, Rafel *Marxa*. Garau afegeix: «Amb això una bala li va foradar el cap a en Rafel. Vàrem cridar la Creu Roja i el varen enterrar allà».⁴¹

L'historiador Tomeu Ferrer, en parlar d'aquells combats, tot i que ell els situa dia 19 d'agost, esmenta que «per aquells contorns (referint-se als del puig de Son Manxo) entrà per primer cop en combat, dia 19, la centúria mallorquina que provenia de l'Olimpíada Popular, que va haver de lamentar baixes, com la d'un

40 JUJOTER33. Causa 347/336, f. 19.

41 GINARD I FÉRON, David, 2018, p. 67.

jovencell de Llucmajor».⁴² Pel que fa a aquest llucmajorer, es tracta amb tota seguretat de Rafel Barceló Rigo *Marxa*.

El relat que Climent Garau fa de la mort del seu amic, recollit per David Ginard, acaba dient que «el varen enterrar allà». És del tot segur que quan diu aquest *allà* no es refereix al turó on morí Rafel, sinó que vol dir a la platja de sa Coma. Bartomeu Verdera, un llucmajorer que lluità amb les forces insurrectes i que aquells dies va ser per aquells indrets, contà a Cels Calviño: «Me record que el que primer que vaig veure a la platja cap a la part que mira a Sant Llorenç, on hi ha una sèrie de turons, eren molts de morts enterrats a l'arena i vaig veure una post que posava Llucmajor, vaig pensar qui pot ser? I vaig veure Rafael, ni jo ni els altres varem saber qui era, però quan vaig tornar a Llucmajor, no sé quan era, vaig saber que era el fill de madò Maria Externa o *Marxa*, aquest se'n va anar amb l'Olimpíada i es va incorporar a les milícies de Barcelona i va morir allà, jo vaig veure que estava enterrat dins l'arena, n'hi havia molts més de cent enterrats en aquell redol».⁴³

Referent als morts enterrats a sa Coma, Rafel Perelló Bosch recollí el testimoni d'Armando Serra Queralt, que en el moment del desembarcament tenia vuit anys i era fill d'un guàrdia civil del quarter de Son Servera, que li contà: «Record vuit o nou munts de morts. Hei 'via molts de morts. Les enterraren a s'arena. Tiraven s'arena damunt i veies es bulto de sa persona. Allà han fet es hotels i ningú ha dit res, no han fet res, res».⁴⁴

Les cròniques periodístiques del moment també ens parlen d'aquells trossos de fusta on, si havia estat possible i hi havia hagut temps, s'escrivien els noms com a identificació: «En la playa, cubiertos por ligera capa de arena, cadáveres rojos enterrados con sendas tablas indicando los nombres de los muertos. Pero

42 FERRER, Tomeu, 2005, p. 191.

43 Entrevista realitzada per Cels Calviño Andreu a Bartomeu Verdera Vich a. Rubí, de vuitanta anys, dia 19 de desembre de 1992. Bartomeu Verdera feia de fuster, amb fusteria al carrer Major de Llucmajor. Havia acabat de fer el servei militar l'any 1934, però el 18 d'agost de 1936, després de la cridada a files de la seva lleva, es va tornar incorporar. Ho feu a la Quarta Companyia Quarter del Carme a Palma. Després d'estar uns dies concentrat a Ciutat l'enviaren al front del llevant, a la zona de Son Carrió, on hi va estar fins dia 4 de setembre. Dia 10 el concentraren a Andratx i després va passar a Binissalem.

44 PERELLÓ BOSCH, Rafel. *Els rojos ja són aquí!* Purpurina Editorial, Palma, 2019, p. 163.

no todos los cadáveres han sido sepultados: montones de ellos habrán sido quemados, a juzgar por los restos que se encuentran».⁴⁵

Per tal de fer la trista tasca d'enterrar el gran nombre de milicians que anaven caient en combat s'havia organitzat, fins i tot, una secció d'enterradors.⁴⁶ Pel que fa a sa Coma, el poeta Miquel Gayà, soldat de les forces franquistes, recorda que «tota aquella platja s'havia convertida en un immens cementiri. Munts d'arena, més alts que unes garberes, cobrien centenars –potser milers– de cadàvers dels rojos, que hi foren sepultats de pressa i de qualsevol manera. Aquells munts d'arena regalimaven pels costats com un suc negrós procedent dels cadàvers en descomposició».⁴⁷

Segons el testimoni del carrabiner Eduardo Calviño, els republicans abans de reembarcar enterraren molts de cadàvers dels seus milicians a l'arena de la platja. Quan ells hi arribaren, el vent, amb els dies, havia desplaçat part d'aquella arena i havia deixat els cossos al descobert. L'olor de la descomposició dels cadàvers era quasi insuportable, fins que s'hi presentà personal competent en sanitat i ordenà fer caramulls amb els cossos i cremar-los.⁴⁸

6. Rafel Marxa, declarat rebel per les autoritats militars de Mallorca

Dia 4 de gener de 1939 el comandant general de les Balears, Enrique Cánovas Lacruz, dictava l'ordre d'incorporació a files dels soldats en reserva pertanyents a la lleva de l'any 1927, a la qual pertanyia Rafel Barceló. En Marxa feia dos anys i mig que havia mort als combats del front del llevant mallorquí i, evidentment, no va efectuar aquella incorporació a files a l'arma d'Artilleria del Regiment de Mallorca, on se'l requeria. Per tal motiu, i desconeixent el fatal destí que havia patit, dia 14 de febrer d'aquell 1939 es designà, des de l'auditoria de guerra i transmès des del mateix Regiment de Mallorca, el capità retirat d'Artilleria jutge instructor Matias Pascual Sastre perquè instruís un expedient per esbrinar el

45 *Correo de Mallorca*. «Recorriendo el campo de los rojos», 5 de setembre de 1936, p. 2.

46 BAYO, Alberto, 2010, p. 100.

47 GAYÀ SITJAR, Miquel, 1986, p. 147.

48 TOMÀS RAMIS, Pau. *S'Arenal durant la II República. Una visió municipal*. Pregó de les Festes de Sant Cristòfol 2017. Ajuntament de Lluçmajor, Palma, 2018, p. 238. El testimoni va ser transmès pel fill d'Eduardo Calviño, Cels Calviño.

parador de Rafel i els motius de la seva no presentació. Pascual seria, a més, assistit com a secretari per l'artiller Francisco Rosselló Pons.

S'envià el full de filiació i càstigs del soldat, a què ja hem fet referència en un apartat anterior, i s'assignà el número 139/39 a l'expedient judicial que s'iniciava.

Quatre dies després, el 18 de febrer, es remeté al batle de Lluçmajor, Joan Roig Garcias, un full informatiu relatiu a l'artiller Barceló Rigo per tal que amb el testimoni de sa mare l'emplenàs i el tornàs al jutjat en el menor temps possible, i dia 20 la mare d'en Rafel hagué de presentar-se a l'ajuntament, on havia estat citada, i respondre a les preguntes del batle, assistit pel secretari municipal, Guillem Aulet. Maria, que com quedà registrat al mateix full informatiu en aquells moments tenia quaranta-nou anys, afirmà que el seu fill s'havia absentat de Lluçmajor el juliol de 1936, que en aquells moments es trobava «en ignorado paradero» i que «la orden para que se incorporase a filas no pudo serle comunicada por haberse ausentado para asistir a la Olimpiada de Barcelona».⁴⁹

Un dia després el full emplenat es remetia a Palma, s'afegia a l'expedient i s'ordenava a la Guàrdia Civil que fes les gestions oportunes per tal d'esbrinar on es trobava Rafel Barceló. Tot i les indagacions realitzades, dia 29 de març el coronel Manuel Álvarez de Sotomayor, amb el vistiplau del comandant general Cánovas Lacruz, enviava una comunicació al jutge Pascual en què li indicava que «según escrito recibido del primer Jefe de la Comandancia de la Guardia Civil de Baleares, las gestiones practicadas para la busca y captura del soldado Rafel Barceló Rigo han resultado infructuosas».⁵⁰

En els casos de soldats no presentats se solia dictar una requisitòria que es publicava al *Boletín Oficial de la Provincia de Baleares*, com ho feren, per exemple, amb Climent Garau, Gregori Noguera o Bartomeu Salvà, amics de Rafel, on es feia pública la crida al soldat no presentat i se li donava un termini de 15 dies per presentar-se al jutjat. En el cas de Rafel, això no es feu així perquè es considerà que el full remès per Álvarez Sotomayor era ja substitutiu de la requisitòria, segons es desprenia d'una ordre dictada des de la Secretaria de Guerra el 14 d'agost de 1937. Així, l'1 d'abril, segons el que disposava el paràgraf 4t de l'article

49 JUJOTER33. EJ. 139/39, f. 8.

50 JUJOTER33. EJ. 139/39, f. 9.

664 de Codi de justícia militar, «se declara rebelde al artillero Rafael Barceló Rigo».

Dia 5 d'abril, el jutge Pascual, que havia signat la declaració de rebel·lia, redactà un resum de les actuacions fetes i n'envià l'expedient a l'auditor de guerra, Antonio de la Rosa Mayol, perquè indicàs com procedir. Aquest, dia 12, signava la suspensió i l'arxivament de les actuacions fins que Rafel es presentàs o fos localitzat. També manava que tornàs a l'instructor per fer les gestions oportunes per tal de tancar-lo. Un dia després, el comandant general Cánovas donava el vistiplau a les conclusions de De la Rosa.

El jutge Pascual informà el Regiment de Mallorca de la decisió, des d'on el coronel Gerardo Martínez de Tejada, dia 22 d'abril, es donava per assabentat, i dia 26 es tornava a elevar l'expedient a l'auditoria de Guerra.

Dia 6 de maig, l'auditor de guerra, en aquest cas Pedro Topete Urrutia, després de revisar la documentació ordenava que es remetés al coronel en cap del Regiment d'Artilleria de Mallorca, Martínez de Tejada, per tal que s'arxivàs i que s'avisàs el jutge instructor d'aquesta resolució. Així, dia 8 de maig, Martínez de Tejada arxivava l'expedient i amb llapis s'escrivia a la portada, amb lletres grans, Rebelde.⁵¹

7. L'indult no concedit l'any 1946

El 12 de setembre de 1945, el dictador i cap de l'Estat, Francisco Franco, després de la celebració d'un consell de ministres, signava un decret pel qual s'atorgava l'indult a *desertores y prófugos de los Ejércitos de Tierra, Mar y Aire*, en l'article tercer del qual es recollia que «[...] se concede el indulto total de las sanciones que hubieran sido impuestas o pudieran corresponder a los prófugos que consumaron su falta hasta la fecha prevista en el artículo primero,⁵² si se presentan antes de primero de enero de mil novecientos cuarenta y seis.»⁵³

El cas de Rafel es trobava dins aquests paràmetres i l'expedient que li havien instruït el 1939 fou remès de l'arxiu a l'Auditoria de Guerra per si el soldat es

51 JUJOTER33. EJ. 139/39, portada.

52 La data que recollia l'article primer era el 25 d'agost de 1945.

53 *Boletín Oficial del Estado*, 14 de setembre de 1945, p. 1727.

presentava. Passat el termini, inclús tenint en compte la pròrroga que es dictà en Decret de 21 de desembre de 1945 i que ampliava el període per poder-se presentar fins dia 1 d'abril de 1946, Rafel evidentment no comparegué. D'aquesta forma l'auditor de guerra Ricard Mulet Fiol, dia 8 d'abril de 1946, retornava l'expedient al Regiment d'Artilleria núm. 5, al qual hauria pertangut Rafel Barceló «sin que el interesado haya verificado su presentación» i recomanava que es tornàs arxivar l'expedient «sin más trámites». ⁵⁴ Així, des de Capitania General, el 10 d'abril el coronel auditor secretari de justícia Mateu Zaforteza Musoles, que havia estat batle de Palma, ordenava l'arxiu al Regiment d'Artilleria núm. 5, fet que el 12 d'abril confirmà el coronel que hi estava al comandament. En Marxa continuava, a ulls de la justícia que s'aplicava a l'Estat, sent un rebel.

8. La fossa de sa Coma⁵⁵

A sa Coma, tal com ja s'apuntava, el capità Bayo hi establí el punt de comandament general de l'expedició durant tot el temps que duraren les operacions al front del llevant mallorquí, de dia 16 d'agost a dia 4 de setembre. Allà també s'hi trobaven el centre d'intendència, els polvorins i un hospital de sang amb instrumental i llits, on cada dia s'hi produïen baixes de soldats ferits que eren transportats en carro fins a la platja, on eren enterrats i on també ho eren els milicians morts en combat a les proximitats del lloc.

Francisco de Francisco, que com hem vist va participar en el desembarcament com a milicià republicà, escrigué en la dedicatòria del llibre que publicà referent a aquell episodi: «En la playa de Punta Amer, bajo la fresca arena que el mar besa suavemente, quedaron los restos de los camaradas que cayeron en la lucha». ⁵⁶

A sa Coma, la zona on enterraren el cos de Rafel Marxa, no hi ha una única fossa, sinó una gran extensió de terreny on s'inhumaren centenars de víctimes, es pensa que unes 500, ⁵⁷ en diverses fosses de diferent mida disgregades pel terreny. La que podem considerar la gran fossa, tal volta la més gran de les que

⁵⁴ JUJOTER33. EJ. 139/39, f. 14.

⁵⁵ Per a una informació molt més àmplia vegeu TUGORES MANRESA, Antoni. «Fitxa de les fosses de la platja de Sa Coma», inclòs a *Les fosses de la repressió a Mallorca. 2a part*, Memòria de Mallorca, actualitzat l'abril de 2016, p. 298-320.

⁵⁶ FRANCISCO SORIA, F., s/d, *Dedicatòria*.

⁵⁷ TUGORES MANRESA, A., abril 2016, p. 298.

existeixen a Mallorca, es troba vora la mar, a l'arena, a la zona més septentrional de la platja de sa Coma. Altres petites fosses es troben a altres zones de la mateixa platja i dins el pinar que hi confronta, on els milicians hi foren enterrats, no només per la secció d'enterradors, sinó també pels seus propis companys, per no deixar abandonats els cossos al descobert. La zona arenosa permetia en poc temps i molt manco esforç que en terrenys més durs excavar clots més o manco profunds per dipositar els cossos, que després serien tapats amb la mateixa arena que s'havia extret. També, segons el testimoni de Jaume Farré Tur, moltes de les víctimes eren carregades en barcasses K i llançades mar endins.⁵⁸

On suposam que enterraren Rafel, com deim, és la part més septentrional de la platja, al costat de les roques, on hi havia una caseta que es coneixia com d'en Moix, de la qual actualment només en queden algunes restes, tot i que, segon el que es desprèn del testimoni de Bartomeu Verdera, no degué ser a la gran fossa, sinó en un enterrament individual al qual se li havia posat una inscripció identificativa feta en un tros de fusta. És fàcilment imaginable que quan enterraven els milicians a la gran fossa pel gran volum de baixes que hi havia i la pressa en les operacions no es posaven signes identificatius externs de cada soldat. És més, tot i haver-hi una ordre explícita que els cossos s'havien d'identificar abans de ser enterrats, en moltíssimes ocasions no es feia ni això.

9. El record familiar de Rafel

A Lluçmajor, la mort de Rafel es va saber aviat. Alguns falangistes o soldats llucmajorers que hi havia al front del llevant mallorquí veren la seva tomba, saber-en que era ell, i ho feren saber pel poble. Sa mare ho va saber quasi el mateix dia.

A la casa familiar sempre hi va haver penjada una gran fotografia de Rafel. La mare, molt bona cosidora i dedicada també a les vànoves cotonades, que tothom a Lluçmajor coneixia com na Maria *Externa*, sempre feia feina girada cap a aquell retrat, col·locat on tenien lloc les tertúlies i els actes familiars. Mare i fill sempre havien estat molt units i a Maria mai li va arribar a espessar la seva mort i la seva desaparició.

⁵⁸ Ídem, p. 302, extret de FERRER MASSANET, R., *Perlas y Cuevas*, núm. 633, de 21 de setembre de 1985, pàg. 9.

La família sempre el va tenir molt present, fins que la neta de la seva germana Catalina, Antònia Barceló Noguera, va decidir posar fil a l'agulla i cercar-lo. A través de l'Associació Memòria de Mallorca demanà informació sobre l'oncle Rafel. Els resultats no foren gaire satisfactoris, fins que un periodista d'IB3 Ràdio, per tal de fer un reportatge sobre les exhumacions de la platja de sa Coma, per mediació de Memòria de Mallorca es posà en contacte amb ella. Arran d'això es decidí a anar a donar mostres d'ADN i signar els permisos corresponents per si alguna de les restes que es poguessin trobar a la platja tengués coincidències genètiques amb les seves.

A més, un cop acabada la primera intervenció a sa Coma, sense resultats positius, tal com veurem, el director general de Memòria Democràtica del Govern Balear, Marc Andreu Herrera, entregà a la família el Certificat de Reconeixement de la Condició de Víctima del Franquisme, expedit el juny de 2023. El mateix reconeixement és feu a Gaspar Noguera Sastre, padrí d'Antònia i bon amic de Rafel, a qui el mes de maig de 2023 s'expedí un certificat de la mateixa condició de víctima del franquisme,⁵⁹ que fou entregat a la seva neta.

10. A la recerca de les víctimes. Una tasca complicada

A les fosses de sa Coma s'hi inhumaren soldats de quatre perfils distints. El més nombrós fou el de soldats republicans morts, tant en combat a zones properes a la platja com a l'hospital de sang instal·lat a les cases de la possessió —en aquest cas també és probable que s'hi enterrassin soldats de l'exèrcit franquista que morissin prop de la zona—; presoners del bàndol franquista afusellats pels republicans; alguns milicians republicans que per diversos motius havien estat sotmesos a consells de guerra sumaríssims per part dels comandaments

59 Feia de trencador a ses Cadenes i era soci de la mútua obrera socialista La Solidaridad. Un cop iniciat el cop d'estat fou detingut a ca seva pels falangistes Jaume Garí Ximelis i Pere Joan Servera Noguera, i tancat a la presó municipal de Lluçmajor; després fou traslladat a Can Mir, i posteriorment al camp de concentració de Son Catlar (Campos). Als seus dos germans, Baltasar i Llorenç, també els empresonaren. A ca seva es va donar cobertura —i deixaren que s'hi amagàs durant uns dies— a un cunyat de Gaspar, casat amb una germana seva, Jerònia. Era un dels homes forts d'Ateu Martí i hagué de canviar d'amagatall quan una veïnada el descobrí. Tot i que li contaren que era un familiar de s'Alqueria que els havia anat a visitar, pensaren que era més prudent que abandonàs la casa i s'amagàs en un altre lloc. A ell no l'agafaren mai, però a sa dona l'apallissaren; des de llavors va estar malament i va acabar morint.

Quan traslladaven Gaspar de la presó municipal de Lluçmajor cap a Palma, la seva esposa, Catalina, tal com contava ella mateixa, va veure el camió que s'enduia els presos i com, des del portal d'una de les cases per on passà el vehicle, l'esposa del senyor Mateu i la senyora de Son Buscaneta esperonejaven els guardians i insultaven els presos.

republicans i executats allà mateix, i presoners republicans que després del reembarcament de les tropes de Bayo foren afusellats.

Quan les tropes franquistes arribaren a la zona després del reembarcament es trobaren amb una escena dantesca: desenes i desenes de cossos de soldats i milicians morts als voltants de sa Coma. Alguns tal com havien mort en combat, altres mig enterrats, altres ocults entre les mates... Era esfereïdor, fins que alguns soldats, seguint ordres, i alguns voluntaris enterraren tots aquells cossos.

A la zona de la fossa hi ha diversos agents que durant els anys hi han actuat i que fan complicada la tasca de recuperar les restes dels que hi foren enterrats, sobretot els de la gran fossa i els petits enterraments a l'arena de la platja. Agents naturals com temporals marítims i fortes pluges, que ocasionalment han deixat al descobert restes humanes; l'efecte de la urbanització de la zona, que possiblement ocultà, davall el passeig marítim, part de les fosses, o l'acció humana d'espoli i l'excavació furtiva. De fet, abans de la urbanització de la zona, quan la platja era una zona verge, era molt freqüent que els nins que hi anaven a jugar trobassin restes d'aquells milicians i se les emportassin.

10.1. Excavacions controlades

La primera intervenció controlada i amb mitjans professionals realitzada a sa Coma es va fer el juny de 1991, després que dos nins trobassin una calavera a poca distància de sa Caseta d'en Moix. S'obriren diligències, que portà el jutge de Sant Llorenç Miquel Pont, i es feu una excavació dirigida per l'arqueòleg Alfred Fuster, en què es localitzaren abundants restes humanes i estris com bales, sivelles o botes. Els cossos foren enviats a l'Instituto Anatómico Forense de Madrid, on confirmaren que els cossos pertanyien a víctimes de la Guerra Civil. Després d'haver aturat l'excavació i davant la confirmació, tres experts es desplaçaren des de Madrid per continuar gratant l'arena: Bartomeu Servera, doctor en antropologia per la Universitat de Harvard; Antoni Gayà, historiador, i Elena Sánchez, arqueòloga. A Madrid n'analitzava les restes el catedràtic d'Anatomia Forense, Medicina Legal i doctor en Antropologia José Manuel Reverte. Mentre s'efectuava aquesta intervenció, el vespre del 20 de juliol, alguns furtius tallaren la cinta que acordonava la zona, hi atracaren un cotxe i excavaren a l'arena; s'endugueren un gran nombre de restes humanes i material que mai no es va recuperar.

Avui dia també les restes que s'enviaren a l'Instituto Anatómico Forense de Madrid, amb les quals es podria confrontar l'ADN dels familiars que l'han dipositat al Banc d'ADN de Desapareguts de la Guerra Civil per si hi podia haver alguna coincidència i fos possible la identificació d'algun cos, es troben també desaparegudes.

10.1.1. La intervenció de 2023

El 2 de juny de 2022 la Comissió de Fosses i Desapareguts de la Guerra Civil i el Franquisme de les Illes Balears aprovava el projecte del IV Pla d'Actuacions en Fosses de la Guerra Civil i el Franquisme. L'1 d'agost, seguint els tràmits legals, el Consell de Govern aprovà, també, aquell IV Pla de Fosses, gràcies al qual, entre d'altres, s'intervindria en enterraments lligats al desembarcament de Bayo, amb un pressupost d'1,3 milions d'euros. Tot allò era possible per la Llei de fosses aprovada el 2016 pel Parlament de les Illes Balears, amb el vot favorable de totes les forces polítiques, i la Llei 2/2018, de 13 abril de 2018, de memòria i reconeixement democràtic de les Illes Balears.

A més d'una tercera i darrera intervenció al cementiri de Son Coletes (Manacor), es farien actuacions a la platja de sa Coma, a l'hospital de sang de sa Torre Nova, a la finca de So n'Escrivà i al cementiri de Son Carrió.

La proposta, com deim, naixia del grup de treball que el Govern havia creat a aquest efecte, on participaven membres de la Comissió de Fosses i Desapareguts de la Guerra Civil i el Franquisme, representants dels ajuntaments implicats i investigadors de la zona del llevant de l'illa. La viabilitat de l'exhumació havia estat confirmada per diferents estudis previs, entre ells el que l'Ajuntament de Sant Llorenç havia encarregat a l'Associació de Tècnics d'Investigacions Culturals i Socials (ATICS).

Juan Pedro Yllanes, vicepresident del Govern de les Illes Balear i conseller de Transició Energètica, Sectors Productius i Memòria Democràtica, el 4 de gener anunciava la posada en marxa d'aquell IV Pla de Fosses i el qualificava com «el més ambiciós dels que ha posat en marxa el Govern». El secretari autonòmic de Sectors Productius, Memòria Democràtica i Bon Govern, Jesús Jurado, afegia que «aquest és el pla més avançat de l'Estat, que ens permet continuar sent referents en memòria democràtica a tot Espanya».⁶⁰

60 <<https://revista07500.com/2023/01/05/la-tercera-intervencio-a-son-coletes-comencara-a-finals-daquest-mes/>>

L'adjudicatària per portar els treballs d'exhumació fou la UTE formada per ATICS i la Sociedad de Ciencias Aranzadi, els coordinadors de les quals foren Cesc Busquets i Almudena García-Rubio, respectivament.

A la platja de sa Coma les tasques, d'una dificultat tècnica important, s'iniciaren dia 23 de març de 2023 i les va dur a terme un equip interdisciplinari d'antropòlegs, arqueòlegs forenses i, per primera vegada, psicòlegs, dirigits per Cesc Busquets. La intervenció consistí en una primera fase de sondejos de comprovació arqueològica mitjançant l'obertura d'una sèrie de rases o cales de sondeig en quatre zones prèviament delimitades, on la prospecció geofísica i la teledetecció donaren resultats de possibles alteracions del terreny. Per tal de no perjudicar la temporada turística el Govern havia arribat a un acord amb l'Associació Hotelera de sa Coma per fer aquelles primeres tasques abans de començar la temporada turística i, a la vista dels resultats, continuar un cop acabada la temporada.

Segons els estudis de Gonzalo Berger, dels centenars de cossos que s'enterraren allà hi ha almanco 1 eivissenc, 12 menorquins i 7 mallorquins dels quals se'n saben les dades, entre ells el llucmajorer Rafel Barceló Rigo.⁶¹

Les tasques duraren fins dia 30 de març. Aquell dia, i atès la seva importància, visitaren les excavacions els ja anomenats Juan Pedro Yllanes i Jesús Jurado, a més de la consellera de Justícia, Drets i Memòria de la Generalitat de Catalunya, Gemma Ubasart; el director general de Memòria Democràtica del Govern Balear, Marc Andreu Herrera, i el director general de Memòria Democràtica de la Generalitat de Catalunya, Alfons Aragoneses.

Les lamentacions de Jesús Jurado abans de començar les excavacions quan deia: «És difícil preveure l'èxit que poden tenir aquestes intervencions, sobretot la de la platja de sa Coma, que ha sofert moltes alteracions al llarg d'aquests 86 anys»⁶² foren un presagi del que passà. El director i coordinador de l'excavació, Cesc Busquets, un cop finalitzats els sondejos confirmava que no s'havia localitzat res relacionat amb els soldats enterrats allà i que «malauradament, la sorra de la

61 AGUILERA, Manuel. «En busca del miliciano Barceló». *Última Hora*, 22 de desembre de 2023, p. 28.

62 <<https://www.caib.es/pidip2front/jsp/ca/fitxa-convocatoria/strongel-govern-inclouragrave-en-el-quart-pla-drsquoexhumacions-la-intervencioacute-de-les-fosses-lligades-al-desembarcament-de-bayostrong>>

platja ha estat regenerada totalment a causa de les inclemències del temps».⁶³ Només es va localitzar una trinxera militar excavada paral·lelament a la línia de les dunes, que correspondria a principis dels anys quaranta, construïda, per tant, en el marc de la Segona Guerra Mundial.

Tampoc a So n'Escrivà hi havia hagut èxits; en canvi, a l'hospital de sa Torre Nova s'havien trobat 9 cossos, i a Son Coletes, a banda de cossos de milicians, es localitzaren, entre d'altres, les restes d'Aurora Picornell, les Roges del Molinar, Belarmina González, les cinc icòniques infermeres de la Creu Roja fetes afusellar després del reembarcament de les tropes de Bayo o els germans Ilucmajorers Joan i Miquel Monserrat Parets.

El treball es feu en col·laboració amb el Departament de Justícia, Drets i Memòria de la Generalitat de Catalunya, atès que la majoria de les restes que se cercaven eren de milicians catalans. Alfons Aragoneses veié com a imprescindible aquesta col·laboració amb el Govern de les Illes Balears, que tenia la intenció de fer una segona intervenció a la tardor de 2023, però les eleccions autonòmiques de dia 28 de maig de 2023 varen provocar un canvi de govern a les Illes Balears. El PP, vencedor d'aquells comicis, signà un acord d'investidura amb Vox el punt número 48 del qual recollia la derogació la Llei 2/2018, de memòria democràtica, una intencionalitat confirmada a finals del mes d'octubre per la consellera de Presidència i Administracions Públiques, Antònia Maria Estarellas, en una resposta escrita a la pregunta del diputat autonòmic del PSOE Omar Lamin.⁶⁴

Per tal d'intentar revertir la situació i davant la preocupació que suposava la política autonòmica en matèria de memòria històrica i memòria democràtica, dia 10 de desembre de 2023 es presentava la Plataforma per la Memòria Democràtica, que englobava més de quaranta entitats socials, sindicals, històriques i culturals.⁶⁵ El seu gran objectiu era intentar frenar la derogació d'aquella llei que ha facilitat durant els darrers anys fer les exhumacions gràcies a les quals s'han recuperat

63 SALVÀ, Bernat. «El llarg repòs dels milicians catalans». *El Punt Avui* +, 11 de juny de 2023.

64 <https://www.eldiario.es/illes-balears/politica/govern-balear-pp-confirma-derogara-ley-memoria-democratica_1_10615287.html> [Consulta: 8 gener 2024].

65 <<https://www.elsaltodiario.com/memoria-historica/de-40-entidades-se-unen-frenar-derogacion-llei-memoria-democratica-balears>> [Consulta: 9 gener 2024].

centenars de cossos de desapareguts del període repressiu de la Guerra Civil, i reconèixer com a víctimes molts dels que patiren aquella repressió.

Pel que fa a la segona fase de recerca a la platja de sa Coma, on se cerca, entre d'altres, Rafel Barceló Rigo, a finals del mes de novembre de 2023 el director general de Coordinació i Transparència del Govern de les Illes Balears, Jaume Porcel, en garantí la continuïtat, tot i que sense donar detalls dels terminis d'execució. «La intención es entrar por la otra parte de la duna, para no afectarla. Si una vez tengamos los estudios podemos intervenir lo haremos, si no, tendremos que esperar a que finalice la temporada turística».⁶⁶

A l'hora d'entregar aquesta comunicació encara no s'ha fet cap treball a la platja de sa Coma relacionat amb aquesta segona fase de recerca.

⁶⁶ <<https://www.ultimahora.es/noticias/part-forana/2023/11/21/2054655/exhumaciones-govern-garantiza-continuidad-obras-exhumacion-playa-coma.html>> [Consulta: 19 desembre 2023].

Bibliografia

- BAYO GIROUD, Alberto. *Mi desembarco en Mallorca*. Miquel Font, Editor. Mallorca, 2010.
- BERGER MULATTIERI, Gonzalo. «Les milícies antifeixistes de Catalunya. 21 de juliol - 31 de desembre de 1936». Universitat de Barcelona. Tesi doctoral, maig de 2017.
- BERGER MULATTIERI, G. et al. «El proyecto “Espacios de la batalla de Mallorca 2017-2022. La intervención arqueológica en el sector de Son Carrió y los combates entorno a Son Servera”». A CERVERA GIL, Javier (coord.) *La Guerra Civil Española 80 años después*. Editorial Universidad Francisco de Vitoria, Madrid, 2019.
- CALVIÑO I ANDREU, Cels. «La Guerra Civil de 1936. Memòria llucmajorera». *Llucmajor. Notes Històriques i Culturals. Homenatge a Vicenç M. Rosselló i Verger*. Edicions de Pinte en Ample, 1995, p. 147-165.
- FERRER, Tomeu. *Vint dies de guerra*. Edicions Documenta Balear. Palma, 2005.
- FERRER MASSANET, Rafael. «Capitán Bayo. XXIII. Climent Garau Salvá. De la juerga barcelonesa a la lucha por la supervivencia». *Perlas y Cuevas*. Núm. 655, 26 de juliol de 1986. Especial 36, p. 6-7.
- FRANCISCO SORIA, Francisco de. *Mallorca, por qué fuimos y por qué la abandonamos*. Editorial Maucci. Barcelona, s/d.
- GAYÀ SITJAR, Miquel. *Històries i memòries de Miquel Gayà i Sitjar*. Ed. Moll. Palma, 1986.
- GINARD I FÉRON, David. *Treballadors, sindicalistes i clandestins*. Volum III. Edicions Documenta Balear. Palma, 2018, p. 65-69.
- MASSOT I MUNTANER, Josep. *El desembarcament de Bayo a Mallorca*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, SA. Barcelona, 1987.
- SCHALEKAMP, JEAN. *Mallorca any 1936*. Prens Universitària. Palma, 1997.
- TOMÀS RAMIS, Pau. «L'expedició mallorquina a l'Olimpíada Popular de Barcelona 1936». *A Miscel·lània homenatge a Josep Estelrich i Costa*. Monografies santjoaneres. Col·lectiu Teranyines (Sant Joan) i Institut d'Estudis Baleàrics. Palma, 2009.
- TOMÀS RAMIS, Pau. *Els mallorquins a l'Olimpíada que no fou*. Galés Edicions. València, 2021.
- TOMÀS RAMIS, Pau. *Oímpics populars*. Galés Edicions. València, 2022.
- TUGORES MANRESA, Antoni. «Fitxa de les fosses de la platja de sa Coma». A *Les fosses de la repressió a Mallorca. 2a part*. Memòria de Mallorca, actualitzat l'abril de 2016, p. 298-320.

Arxius

AMLL: Arxiu Municipal de Llucmajor

JUTOTER33: Jutjat Togat Militar Territorial núm. 33

Informadors orals

Coloma Noguera Barceló, Antònia Barceló Noguera, Joan Tomàs Simó, Manuel Aguilera Povedano i Almudena García-Rubio Ruiz.

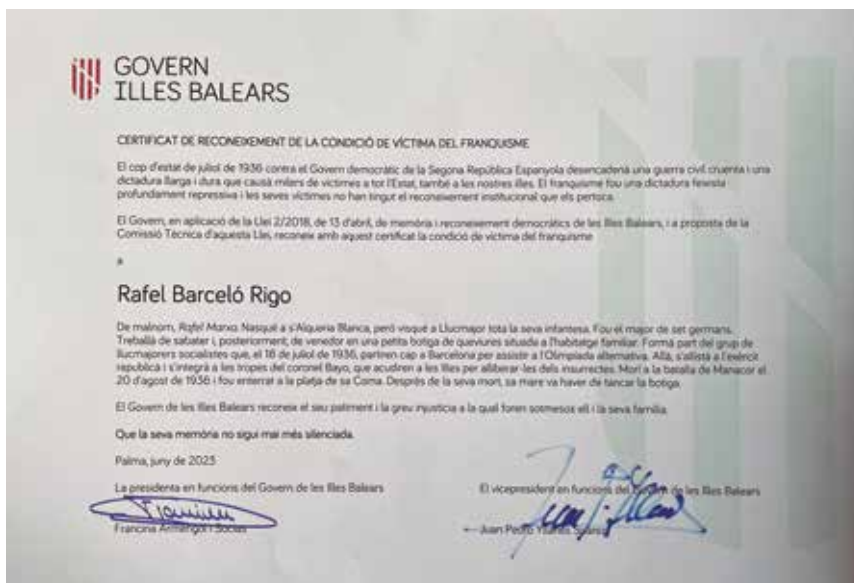
Annex fotogràfic

Fotografia familiar de Rafel Barceló Rigo. (Imatge cedida per Coloma Noguera Barceló i Antònia Barceló Noguera).

Portada de l'Expedient Judicial 139/39 en què, en l'apís, es va escriure la paraula *Rebelde*, referida a Rafel Marxa (JUTOTER, EJ. 139/39).

Certificat de reconeixement de la condició de víctima del franquisme a favor de Rafel Barceló Rigo. (Cedit per Coloma Noguera Barceló i Antònia Barceló Noguera).

Trinxera militar de la Segona Guerra Mundial descoberta a la platja de sa Coma durant els treballs d'exhumació. (Fotografia feta dia 30 de març de 2023).

Treballs d'exhumació a la platja de sa Coma. (Fotografia feta dia 30 de març de 2023).

EL CONFLICTE DELS TAXIS A S'ARENAL

David Servera Costello
Julián Alberto Tomàs Forteza

1. Introducció

S'Arenal pertany a dos termes municipals: Palma i Lluçmajor. La relació entre veïns provoca problemes i aquest fet ha determinat que el gremi de taxistes hagi viscut tensions i dures confrontacions. D'altra banda, les autoritats competents no s'han implicat en la resolució del conflicte, i l'existència de diverses emissores de radiotaxi també ha ajudat que dins el sector es visquin tibantors.

Protesta dels taxistes de Lluçmajor l'any 1982.

2. Primers taxis

S'Arenal va tenir els primers cotxes de lloguer devers els anys trenta del segle passat. El més antic que es recorda és el de Gabriel Soler Mut de *Ca sa Poblera*, amb residència al carrer de Sant Cristòfol cantonada angular amb la carretera del Fuerte, avui carrer dels Trencadors.¹

Altres publicacions esmenten que el primer taxista va ser Bartomeu Pomar, en *Tomeu des Camió*, l'any 1946. Tomeu vivia al carrer del Quarter i va treballar de xofer de bus entre s'Arenal i Palma. Després feia serveis particulars de taxi amb el seu vehicle Citroën.²

Juan García amb el seu taxi.³

Els primers taxis eren cotxes antics —americans i francesos— de diverses mans i sense taxímetre. Se'ls anomenava *servei públic* (SP). Tenien la parada davant l'hotel San Diego i el bar Mogambo.⁴

L'any 1957 es va aprovar a escala nacional el *impuesto del lujo sobre los vehículos*.⁵ Aquell any Lluçmajor comptava amb 45 llicències.⁶

1 SBERT BARCELÓ, Tomeu. *La evolución turística*, 2007, pàg. 199.

2 *S'Unió de s'Arenal*, setembre de 1993, pàg. 6.

3 Imatge aportada per Antonia García Cantero.

4 CANALS MORRO, Pere. *S'Arenal que he viscut*. 2006, pàg. 122.

5 L'article 79 de la Llei de reforma tributària de 1957 considerava luxe «la adquisición o disfrute de bienes superfluos o que representen mero adorno, ostentación o regalo, así como aquellos servicios que tengan el mismo carácter o supongan una comodidad manifiestamente superior a la normal».

6 Ezequiel Ramos Riesco, comunicació personal.

Segons el testimoni d'alguns taxistes, per evitar pagar aquest impost vehicles de Lluçmajor i de Palma es varen inscriure com a taxis al registre de Lluçmajor, que feia els ulls grossos, i es va arribar a comptar amb uns 300 taxis aproximadament.⁷

CONTEXT URBANÍSTIC DE LLUÇMAJOR A LA BAHIA DE PALMA

LLUÇMAJOR TANCA LA BAHIA DE PALMA PEL LLEVANT, ADONÀ LA TANCA PEL PONENT.

PERMANEGISTES DE CALVIÀ COMA EL DE SES PRIMERES REDESAS, AMB LES SEVES ACTUACIONS URBANÍSTIQUES, PERANITZACIÓ EL TORN I EL SEU PORT ESPORTIU.

LANDRATX I EL MATX.

Parada de taxis davant l'hotel San Diego.⁸

La llei nacional, que va ser aprovada als anys seixanta, obligava a pintar tots els taxis de color negre i passar unes revisions periòdiques.⁹ Després d'aquesta imposició es va acabar la picardia i varen quedar 82 llicències.¹⁰

Uns vint anys més tard, el 29 de gener de l'any 1981 es va aprovar en el ple municipal el canvi de color, que va passar a ser blanc amb una franja vermella.¹¹

Antònia Munar Monserrat, la primera taxista del franquisme.

⁷ Manolo Olmo Arriaza, comunicació personal.

⁸ Imatge aportada per Julià Albert Tomàs, de la col·lecció de postals «Escudo de Oro».

⁹ *La Razón*, 23 de març de 2022.

¹⁰ Manolo Olmo Arriaza, comunicació personal.

¹¹ El 29 de gener de l'any 1981 es va aprovar en el ple municipal de Lluçmajor. Arxiu Municipal de Lluçmajor, sign. 3790.1.

Tot i ser vermella, al certificat posa que és blava. No sabem si es tracta d'una errada o si en un primer moment s'havia pensat en el color blau.

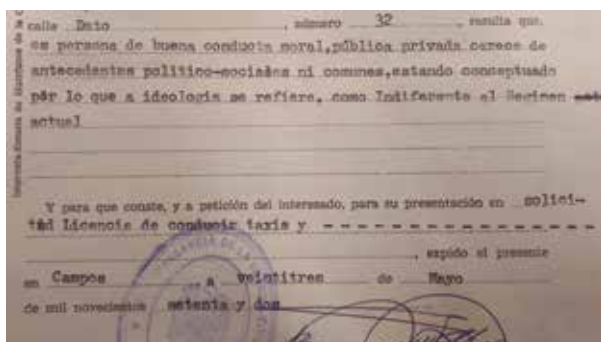
Una dada interessant és la taxista llucmajorera Antònia Munar Monserrat. Diversos llibres la citen com a la primera taxista d'Espanya.¹² Si bé no va ser així, sí que ho va ser del franquisme.¹³

3. Durant l'època franquista hi havia pocs incidents

No sembla que durant el règim franquista hi hagués problemes entre els taxistes. Una de les raons era perquè els taxistes de Palma no estaven molt interessats a anar a s'Arenal a fer feina, ja que la planta hotelera a la Platja de Palma no era molta i aquesta feina la feien els taxistes de s'Arenal.¹⁴

L'àrea de treball dels taxis de Palma arribava fins a Sant Joan de Déu. Més enllà s'aplicava la tarifa de retorn.¹⁵

Informe de la Guàrdia Civil.

¹² SBERT BARCELÓ, Tomeu. *Una evolució turística*, 2007, pàg. 200.

¹³ *Ara Balears*, 28 d'agost de 1982.

¹⁴ Manolo Olmo Arriaza, comunicació personal.

¹⁵ *Economía Balear* núm. 28, gener de 1972.

L'altra raó per la qual els taxistes no varen crear problemes va ser la rigidesa policial a l'època del franquisme, que controlava molt la seva conducta.

Per optar a una plaça de taxista era necessari un informe de la Guàrdia Civil que assenyalàs que el sol·licitant era «una persona de buena conducta moral, pública y privada, carecer de antecedentes político sociales ni comunes».

Això és el que posava a la majoria dels informes, i en aquest cas particular es recalca: «y estando conceptuado por lo que a ideología se refiere, como indiferente al régimen actual».¹⁶

4. Inici del conflicte

El conflicte dels taxis a Palma i s'Arenal va començar a l'inici de la Transició i va afectar també els municipis de Calvià i Marratxí, que eren limítrofs amb Palma.

L'Ajuntament de Palma va augmentar el nombre de llicències de taxi¹⁷ i al mateix temps la construcció de nous hotels a la Platja de Palma va incrementar l'interès dels taxistes de Palma per fer feina a s'Arenal.¹⁸

El Reglament nacional dels serveis urbans de transports en automòbils de 1964 i les lleis anteriors donaven peu a una interpretació confusa per part de les parts implicades, ja que no definien amb claredat les diverses zones.¹⁹

A més, els taxistes de Lluçmajor deien que la targeta de transports els autoritzava a fer feina a qualsevol lloc d'Espanya.²⁰ D'altra banda, els taxistes tenien el suport de la Resolució ministerial de 1971, que els autoritzava a fer feina a la Platja de Palma. Malgrat això, segons l'Ajuntament de Palma «esta resolución era de carácter informativo pero sin fuerza ejecutiva»,²¹ per la qual cosa els taxistes de Palma reclamaven tenir l'exclusivitat de la Platja de Palma.

¹⁶ AMLL 2441.6.

¹⁷ *Última Hora*, 28 d'agost de 1981.

¹⁸ Manolo Olmo Arriaza, comunicació personal.

¹⁹ TRESGUERRAS GONZÁLEZ, Sergio. «Análisis del régimen público del taxi. Sistemas comparados y propuesta liberalizadora», pàg. 18.

²⁰ Ezequiel Ramos Riesco, comunicació personal.

²¹ *Diario de Mallorca*, 26 d'agost de 1977.

Les discussions sobre els límits en els quals podien carregar clients sense que hi hagués una normativa clara va provocar enfuriments que de seguida es varen aguditzar, i en qualque moment varen desembocar en fortes baralles personals.

Aquests enfrontaments varen acabar essent greus incidents: fortes discussions, apedregament als vehicles o crema de tres taxis de Lluçmajor.

El primer es va produir el 6 de novembre de 1976, i el vehicle afectat va esser el número 82, propietat d'Ezequiel Ramos Riesco, que va esser incendiat davant ca seva, al carrer d'Antas de Ulla de s'Arenal de Palma.²² El segon vehicle va esser el número 51 i va sofrir un incendi el 20 d'agost de 1977, devora el carrer d'Aragó de Palma.²³ Un tercer vehicle va esser el taxi número 35, parcialment incendiat a la plaça Gomila (se'n desconeix la data exacta).

Els taxistes de Lluçmajor tampoc varen quedar enrere i, per exemple, varen trabucar un taxi de Palma que s'havia desplaçat a recollir un client a l'hotel Saga.²⁴

Petició dels batles d'una treva.

²² Ezequiel Ramos Riesco, comunicació personal.

²³ *Última Hora*, 22 d'agost de 1977.

²⁴ Manolo Olmo Arriaza, comunicació personal.

Dia 22 d'agost quinze agents de la policia local de Palma, sota el comandament de Carlos Álvarez de Sotomayor, varen imposar un centenar de multes a taxistes de Lluçmajor, a més de detenir un taxista i retirar el carnet a un altre. Aquestes actuacions policials varen esser considerades pels taxistes de Lluçmajor un abús d'autoritat.

La premsa també menciona un incident entre el taxi núm. 23 de Lluçmajor i el núm. 434 de Palma, quan es varen creuar en un carrer d'aquesta ciutat.

Després d'aquestes tensions els batles Gabriel Ramon i Paulino Buchens es varen dirigir als afectats: «...piden una tregua a los taxistas...».²⁵

Marxa pacífica dels taxistes de Lluçmajor.

El 25 d'agost, enrevoltats per la policia armada i la Guàrdia Civil de Trànsit, els taxistes de Lluçmajor feren una manifestació pacífica per denunciar l'ampliació de l'espai de treball dels taxistes de Palma i les elevades multes de què eren objecte.

²⁵ *Diario de Mallorca*, 23 d'agost de 1977.

Coincidint amb aquesta protesta va desaparèixer el senyal de limitació de taxis col·locada per l'Ajuntament de Palma devora el torrent des Jueus.²⁶

El batle de Lluçmajor, Gabriel Ramon Julià, davant el conflicte va dir: «No me importa que se unifiquen todos —que sería la mejor opción— o que se cedan las noventa licencias a Palma, lo importante es que acabe el conflicto».²⁷

La tensió del conflicte fa que els batles demanin una treva.

El 25 d'agost es va celebrar una reunió entre el governador civil, batles, autoritats locals i el cap regional de Transports de les Balears, els quals varen decidir prohibir oficialment als taxistes de Lluçmajor carregar dins el nucli urbà de Palma, de manera que els taxistes de s'Arenal de Lluçmajor quedaven sense poder fer feina a la part de Palma. Es va concretar s'Arenal com a part del nucli urbà, per la qual cosa només hi podien exercir els taxistes de Palma.²⁸

²⁶ *Diario de Mallorca*, 25 d'agost de 1977.

²⁷ *Baleares*, 24 d'agost de 1977.

²⁸ *Baleares*, 26 d'agost de 1977.

L'endemà, el 26 de setembre de 1977, es va celebrar un ple extraordinari en què el batle, Gabriel Ramon Julià, va parlar «haciendo constar su apoyo a los taxistas de Llucmajor, quienes durante muchos años en aquella zona, que no era rentable para los profesionales de Palma, cubrieron el servicio durante todo el año en la totalidad de la playa».²⁹

5. Carta de Juana María Forteza Oliver al rei d'Espanya

La desesperació dels taxistes de Llucmajor i els seus familiars queda plasmada i explicada en aquesta carta enviada per Juana María Forteza Oliver, dona de Benet Tomàs Bauzà, propietari del taxi núm. 61 de Llucmajor, al rei Joan Carles devers l'any 1979:

«Majestad:

Primeramente os ruego humildemente perdón por mi atrevimiento al molestaros con la presente carta pero en ella no pido sólo para mí sino que lo hago para 90 familias que estamos atravesando unos días de incertidumbre.

Conoceréis el problema existente entre los taxis de Palma de Mallorca y los auto turismos del pueblo de Llucmajor; estos últimos se ven ahora injustamente confinados a trabajar solamente dentro de su término municipal que, si bien es el más extenso en superficie de toda la isla, está prácticamente todo sin urbanizar y comprendiendo solamente un reducido tramo de zona turística (El Arenal de Llucmajor), en la cual no existe el suficiente trabajo para estos 90 coches.

Debido a ello su jornal se ha visto reducido a algo menos de la mitad de lo que venían percibiendo cuando sí podían recoger clientes en su municipio y a lo largo de toda la Playa de Palma.

Ahora se amontonan en sus paradas esperando. Su jornada de trabajo siempre ha sido muy dura; la mayoría de ellos trabajan aproximadamente 16 horas diarias o incluso más en la temporada alta (verano). Hasta hace unos días, cuando podían recoger clientes a lo largo de toda la Playa de Palma, venían percibiendo un jornal que compensaba su gran esfuerzo. Ahora están igual de tiempo o incluso más fuera de sus casas pero amontonados en las paradas y sus ingresos se han visto desgraciadamente reducidos

²⁹ Expedient «Problema taxistas Llucmajor-Palma. Ayuntamiento de Llucmajor» de l'any 1977. Document núm. 3780.10.

a algo menos de la mitad. Esto estando todavía en plena temporada de verano pero haciendo cábalas para el próximo invierno sin saber si vamos a tener medios suficientes para poder malvivir.

Se da la circunstancia de que algunos de los taxistas que llevan muchos años ejerciendo esta profesión recuerdan perfectamente que cuando esta zona de Palma —la Playa de Palma— estaba prácticamente desierta existiendo en ella solamente unos pocos hoteles, hostales, pensiones y escasas viviendas particulares en el medio de malas carreteras, viales incómodos y caminos sin asfaltar eran ellos, los taxistas de Lluçmajor y no los de Palma (que de hecho no querían venir) los que cubrían los servicios, hecho que les ha otorgado unos innegables derechos históricos en cuanto a taxi se refiere sobre la zona.

Los taxistas de Lluçmajor desean que se dé alguna solución la cual les permita seguir trabajando en toda la Playa de Palma legalmente, con tranquilidad y sin violencia ya que en estos últimos días se vienen registrando roces con los taxistas y agentes de orden público palmesanos habiendo llegado estos últimos a abusar de su autoridad al ordenarles descargar a los clientes que transportaban, algunas veces sólo por suponer que los habían cargado fuera de su municipio, en otras ocasiones les han impuesto sanciones realmente excesivas motivadas por la carencia de algún documento cosa no achacable a la inercia del titular del vehículo sino más bien a la lenta marcha de los trámites burocráticos conocida por todos.

Esto provoca un clima de gran tensión y violencia de muy mal efecto para quien lo presencia. Se tendría que conseguir una unificación parcial con los de Palma al colocar el fin del casco urbano unos kilómetros más allá y así unos y otros podrían trabajar en esta zona sin que nadie resultara perjudicado, debido a que los taxis de Palma tienen los inviernos muchísimo mejor cubiertos por prestar servicio en la capital, no como los de Lluçmajor que cubren zona turística, ya que en Lluçmajor capital el trabajo es prácticamente inexistente; con 2 ó 3 coches de el servicio resulta suficiente.

Os ruego majestad tengáis la bondad de interesaros por este asunto que afecta intensamente a estos 90 trabajadores y a todas sus familias. Si esta orden, todavía no oficial, de prohibición de trabajar en la Playa de Palma, llega a confirmarse, todos ellos quedarán prácticamente en paro

y algunos tienen coches recién adquiridos sin amortizar lo que todavía los coloca en una situación aún más dramática, otros están pagando sus pisos a plazos, muchos de ellos con hijos.

Muchos de ellos están realizando gestiones pequeñas para encontrar una solución y no la encuentran; no se les escucha; tienen muchos oponentes. Ellos sólo desean trabajar digna y legalmente para sacar adelante a sus familias.

Sin embargo tiene que haber una solución y encontrarla no puede ser tan difícil; con buena voluntad por ambas partes se puede lograr; ellos por su parte están dispuestos a ceder su zona a los demás en la misma proporción que les cedan.

Majestad nuevamente os ruego colaboración y ayuda para con estos profesionales que desean trabajar en paz en el oficio que conocen. Os ruego disculpéis la extensión de la presente carta, que podría serlo más si tratara de enumeraros todos sus problemas pero el antes expuesto es el más acuciante, por favor, en nombre de todos ellos os doy las más expresivas gracias por vuestra atención y disculpad nuevamente.

Respetuosamente os saluda, Juana María Forteza Oliver.»³⁰

Mai no hi va haver cap resposta per part de la Casa Reial.

6. El conflicte creix. Multes i incidents

A Manolo Olmo li varen imposar 200 multes.

³⁰ Carta aportada per Juana María Forteza Oliver.

En aquest període els taxistes de Lluçmajor varen rebre moltíssimes de multes. Per exemple, a Manolo Olmo li'n varen caure més de 200.

Aquestes multes eren recorregudes per la Agrupación de Autoturismos de Baleares, una agrupació creada a Lluçmajor i vinculada a la PIMEM.³¹

Segons Manolo Olmo, un funcionari reduïa la quantitat de la multa a canvi d'un import econòmic.³²

El president de Ràdio Taxi Palma, Antoni Gelabert, denunciava que «las multas de Palma eran enviadas al Ayuntamiento de Lluçmajor pero estas multas no llegaban al infractor».³³

Bloqueig del trànsit a s'Arenal.

31 Manolo Rodríguez Valencia, comunicació personal.

32 Manolo Olmo Arriaza, comunicació personal.

33 *Última Hora*, 16 d'agost de 1982.

En veure que les multes no feien efecte, el 17 d'agost de 1981 els taxistes de Palma augmentaren la seva pressió amb piquets que acorralaven els taxistes de Lluçmajor cada pic que accedien a la banda de Palma. Els taxistes de Lluçmajor denunciaven que ho feien perquè uns taxistes es varen fer passar per policies per interceptar la ràdio.

El 19 d'agost de 1981 els taxistes de Lluçmajor, en senyal de protesta, varen bloquejar durant tres hores l'accés a l'avinguda Nacional, i també el carrer de Sant Cristòfol.³⁴

7. Agressió a un taxista de Palma i les seves conseqüències

L'endemà es va publicar a la premsa que un taxista de Palma, Bartolomé Ferragut, que es trobava tot sol a l'hotel Géminis, fou agredit sense intercanviar cap paraula per un taxista de Lluçmajor, valent-se d'una clau de corró d'uns quaranta centímetres que li fracturà l'envà nasal, fet que li produí una otorràgia i un hematoma a l'ull. Segons la versió dels taxistes de Lluçmajor Ezequiel Ramos, Antonio Ramos i Ernesto Rosado, «el hotel Géminis había pedido dos taxis a Lluçmajor y cuando el taxi del agresor llegaba, el de Palma se le cruzó para quitarle los clientes habiéndose limitado el de Lluçmajor a empujarle, teniendo la desgracia el de Palma de caer contra el coche y rebotar al suelo, produciéndose lesiones al caer».

Taxista agredit a s'Arenal.

A les nou del matí i calculant les conseqüències, els taxistes de Lluçmajor es varen retirar tots al seu terme per reunir-se amb el batle, senyor Clar, i es varen abstenir de sortir.

³⁴ *Baleares*, 19 d'agost de 1981.

Després de l'incident, el president de les Illes Balears, Jeroni Albertí, que es trobava de vacances, es va reunir amb el conseller Borràs i va decidir participar en una reunió amb el sector el dimarts següent.

El taxista llucmajorer va esser detingut i posat a disposició policial durant un mes. L'elevada multa va esser pagada entre tots els taxistes de Lluçmajor.

Taxistes de Palma protesten per l'agressió d'un company

Després d'aquesta agressió, els taxistes de Palma varen iniciar una vaga i mil taxis varen col·lapsar la primera línia de platja, per això tot Palma es va quedar sense taxis. Aquesta vaga va durar tres dies i va fer perdre el vol a molts turistes i, d'altra banda, la Policia va haver de dur malalts a l'hospital.

El 30 d'agost de 1981 es va crear una comissió per estudiar el conflicte dels taxis, en la qual la delegació de transports i el Consell de Mallorca discreparen de les seves responsabilitats en el conflicte.³⁵ La solució més viable que es proposà va esser crear una mancomunitat.

Lluçmajor tenia 90 taxis; Marratxí, 10; Calvià 150, i Palma, 1.115.

³⁵ Balears, 19 d'agost de 1981.

Calvià, que comptava amb 150 llicències i eren les més cares, estava en contra de la mancomunitat, i Palma, que en tenia 1.115, només l'acceptava si hi entrava Calvià.³⁶ La reunió va acabar sense èxit.

8. Detenció de desset taxistes de Palma

L'11 de setembre de 1981 diversos taxistes de Palma perseguiren, acorralaren i coaccionaren un taxista de Lluçmajor que es trobava amb el seu fill de dos anys i que acabava de recollir la seva dona de la feina a s'Arenal de Palma. El varen perseguir fins a una trentena de cotxes, fins a arribar al polígon de Llevant. No hi va haver més conseqüències gràcies a la compareixença de la policia.

Després d'aquest fet, desset taxistes varen resultar detinguts.³⁷

9. Tancament dels taxistes de Lluçmajor

Detenció de catorze taxistes de Palma.

El 28 de juliol de 1982 l'Ajuntament de Palma, davant les dificultats per cobrar les multes als taxistes de Lluçmajor, va decidir que quan sancionàs un taxista de Lluçmajor la grua se'n duria el vehicle, i que per retirar-lo hauria de pagar 15.000 pessetes. D'aquesta manera l'Ajuntament de Palma s'assegurava cobrar la multa.³⁸ Es va retenir el vehicle a quatre taxistes, i dos d'ells es varen negar que se'ls retiràs el vehicle. Davant la seva postura la policia municipal de Palma els va detenir.

³⁶ *Diario de Mallorca*, 21 d'agost de 1981.

³⁷ *Última Hora*, 12 de setembre de 1981.

³⁸ *Última Hora*, 7 de juliol de 1982.

Expectació veïnal per la retirada de taxis.

Després d'aquesta detenció els taxistes decidiren iniciar una protesta fins que els vehicles fossin retornats sense haver d'abonar l'import econòmic. Un cop alliberats els taxistes, estacionaren els vehicles a l'avinguda de Miramar i l'avinguda Nacional impedit així la sortida i l'accés al municipi de Palma.³⁹

Varen llevar les claus i varen tancar les portes. Tot d'una varen acudir a la parròquia de Nostra Senyora de la Lactància i iniciaren un tancament que duraria diversos dies.

Taxistes tancats a la parròquia.

La policia local de Lluçmajor donava suport als seus taxistes, per la qual cosa no els multava ni en retirava els vehicles. Davant aquesta situació s'ordena acudir a la Policia Nacional per tal de posar remei al problema.

Amb la intenció que els taxistes abandonassin l'església i tornassin a retirar els vehicles, la Policia Nacional optà per rompre la lluna del taxi de Manolo Olmo Arriaza i pretengué rompre la de més vehicles, però els veïnats s'encararen amb els policies, que varen haver de desistir de les seves intencions.

³⁹ *Última Hora*, 27 de juliol de 1982.

Malgrat que els taxistes varen esser avisats dels trencaments, es varen mantenir tancats a la parròquia.

Vidre romput per la Policia Nacional.

Es varen haver de dur grues de Palma per retirar els vehicles a un solar situat on actualment es troba el Dino Minigolf. Durant el trasllat molts de vehicles varen sofrir danys, ocasionats per la mala voluntat dels operaris responsables. Un cop retirats els vehicles, la premsa va posar el punt de mira en les persones que estaven tancades a la parròquia de s'Arenal.

Els taxistes hi varen romandre diversos dies i la seva principal reivindicació era la creació d'una mancomunitat. El batle Miquel Clar acudí a reunir-se amb ells i els va prometre que si no aconseguia la mancomunitat es tallaria els dits de la mà, cosa que mai va fer.⁴⁰

La policia retirant els vehicles.

⁴⁰ Manolo Olmo Arriaza, comunicació personal.

El tancament va durar quinze dies i uns quants taxistes només s'hi varen quedar de dia o jornades puntuals, però molts hi varen romandre tots els dies.

Va haver-hi diverses assemblees i uns quants taxistes varen sol·licitar finalitzar la protesta, però la majoria va optar per continuar. Això va ocasionar un atac d'ansietat al taxista núm. 14, que va esser hospitalitzat.

La premsa s'interessa pel tancament.

Al Bisbat va arribar el rumor que els taxistes estaven destrossant l'església. El bisbe Teodor Úbeda va acudir a la parròquia, i la sorpresa va esser gran, ja que el capellà Miquel Ambrós li va explicar que no només no estaven destrossant l'església sinó que mai havia estat tan neta, ja que els taxistes es passaven el temps netejant-la i, a més, havien arreglat els bancs que es trobaven en mal estat.

Aquests dies els taxistes varen comptar amb l'ajuda dels veïnats, que els aportaven flassades, menjar i premsa. Aquest tancament va esser molt sonat a la premsa, però no va tenir èxit.⁴¹

41 Maria Cantallops Garau, comunicació personal.

42 Postal de l'any 1984 de l'arxiu fotogràfic de Pere Canals Morro.

Les galeres varen sofrir les conseqüències del conflicte⁴²

Aquest conflicte va tenir un mal col·lateral, que va esser la prohibició que les galeres de Palma entrassin a s'Arenal de Lluçmajor.⁴³

8. Altres conflictes

8.1. Conflicte a l'aeroport

Un altre cop a l'economia dels taxistes de Lluçmajor va esser la prohibició de carregar clients a l'aeroport.

L'aeroport tenia 119 taxistes propis. Cal esmentar com a curiositat que quasi tots eren des Pla de Sant Jordi, pagesos als quals se'ls va confiscar el camp per a l'ampliació de l'aeroport, i com a compensació laboral se'ls va proporcionar un taxi que podia operar a l'aeroport.⁴⁴

La convivència entre els taxistes era bona, ja que quan els de l'aeroport no podien fer un servei, avisaven els taxistes de Lluçmajor i de Palma per cobrir aquests descoberts. Aquesta convivència es va acabar a principi dels anys vuitanta, en què taxistes de Palma reclamaven parada de taxi a l'aeroport, amb el suport del seu batle, Ramón Aguiló, que al final la va aconseguir i va fer que els taxistes de l'aeroport passassin a formar part de Palma, augmentant així la seva flota a 1.235 vehicles. Els taxistes de l'aeroport estaven en contra d'aquesta mesura perquè les seves llicències eren més valuoses, però varen haver d'acatar-la.⁴⁵

⁴³ Pau Tomàs Salvà de Bonança, comunicació personal.

⁴⁴ Juan Mir Febrer, comunicació personal.

⁴⁵ Florian Talaya, comunicació personal.

La Llei nacional del transport de 1979 possibilitava que els taxis de municipis limítrofs de manco de 25 quilòmetres poguessin fer feina a l'aeroport,⁴⁶ però malgrat la llei els taxistes de Palma es varen quedar amb l'exclusivitat. Aquest fet va ocasionar que els de s'Arenal i altres poblacions organitzassin protestes i bloquejos de l'aeroport, però sense èxit en les reivindicacions.⁴⁷

8.2. Conflicte amb els vehicles de classe C

La crisi i els conflictes es varen mantenir amb l'arribada dels vehicles de classe C, uns vehicles amb llicència de la Comunitat Autònoma per recollir passatgers a qualsevol punt de l'illa. A s'Arenal es va considerar intrusisme.⁴⁸

8.3. Guerra de comissions entre taxistes de Lluçmajor

A més dels conflictes amb Palma i els vehicles de classe C, a Lluçmajor va haver-hi una guerra interna de comissions amb els hotels molt agressiva.

Lluçmajor comptava amb tres emissores de taxi i les comissions eren dispars segons la companyia, com per exemple per anar a l'aeroport. Així, Servitaxi donava una comissió de 500 pessetes; Radio Taxi en donava una de 600 pessetes, i Tele Taxi en donava una de 800 pessetes, equivalent al preu d'un pollastre a l'ast, i per això era coneguda com Los Pollos.

Aquestes elevades comissions repercutien en els clients, que veien com s'inflaven les seves factures. Aquesta guerra de comissions va viure molts de moments de tensió entre els taxistes de s'Arenal, que en qualche ocasió varen arribar a les mans.⁴⁹

9. Presidència de Sebastià Vallespir

Amb la presidència de Sebastià Vallespir i la batlia de Gaspar Oliver a principi dels anys noranta es varen produir canvis molt positius per als taxistes.

Es varen ampliar les parades de taxi per a s'Arenal i urbanitzacions. Es va permetre als taxistes que ho volguessin fer feina només sis mesos i així estalviar-se els altres sis mesos de pagar quotes d'autònoms i la llicència fiscal. Es va canviar el reglament

46 Article núm. 1 del Reial decret 763/1979, de 16 de març, pel qual s'aprova el Reglament nacional dels serveis urbans i interurbans de transports en automòbils lleugers.

47 Ezequiel Ramos Riesco, comunicació personal.

48 *S'Unió de s'Arenal*, octubre de 1993, pàg. 22.

49 Valeriano Garrido Exposito, comunicació personal.

cinc vegades, ja que no totes les normes eren efectives i, a més, s'havia de recalcar la importància de la vestimenta i de la higiene dins del vehicle. També s'implantà el radiotelèfon, que era un telèfon al carrer per poder respectar l'ordre d'arribada.⁵⁰

Però l'actuació més important va esser la compra l'any 1993 de 18 llicències de taxi per part de l'Ajuntament de Lluçmajor. Aquesta compra es va deure principalment a la crisi econòmica i turística produïda per la Guerra del Golf Pèrsic, que impossibilitava donar feina a 90 llicències. Per compensar-ho el consistori va comprar 18 llicències per valor de dos milions cent mil pessetes, i la flota de taxis va quedar reduïda a 72 vehicles.

Les llicències de taxi que es varen vendre varen esser els números: 89, 62, 63, 59, 15, 16, 74, 70, 54, 53, 67, 50, 8, 76, 81, 34, 80 i 90.⁵¹

Totes aquestes iniciatives varen revaloritzar els taxis, i després de dos o tres anys en va pujar el valor a sis o set milions de pessetes.⁵²

10. Centre comercial Alcampo

L'any 1993 s'inaugurà al municipi de Marratxí el centre comercial Alcampo i s'arriba a un acord perquè els taxis de Lluçmajor hi recollissin clients. Això anava molt bé als taxistes, perquè el dia lliure podien fer feina.⁵³

L'any 2007 els taxis de Palma, després d'un acord amb el consistori de Marratxí per aplicar la tarifa urbana de Palma, varen llevar la parada als taxistes de Lluçmajor.⁵⁴

11. Els taxis de s'Arenal actualment

11.1. Taxi Ràpid

Actualment els taxis de s'Arenal mantenen una personalitat pròpia. D'una banda s'Arenal de Lluçmajor compta amb Taxi Ràpid, que té la seu a s'Arenal i a més gestiona emissores de mig Mallorca: Lluçmajor, Pina, Algaida, Montuïri, Sant Joan, Vilafranca, Manacor, Sant Llorenç, Cala Millor, Son Servera, Cala

⁵⁰ Gaspar Oliver Mut, comunicació personal.

⁵¹ Ple municipal de Lluçmajor del 10 de maig de 1993, OB3113333 / OB31133334.

⁵² Gaspar Oliver Mut, comunicació personal.

⁵³ Antonio Ramírez Valenzuela *Capitán*, comunicació personal.

⁵⁴ Decret de batlia de l'Ajuntament de Marratxí núm. 6125, de 23 d'abril de 2007.

Bona, Costa des Pins, Muro, Platja de Muro, Sóller, Port de Sóller, Fornalutx, Deià, Bunyola, Santa Maria, Palmanyola, Esporles, Banyalbufar, Puigpunyent, Estellencs, Felanitx i Campos.⁵⁵

11.2. Taximés

Taximés es va crear l'any 2017 i treballa majoritàriament a s'Arenal. Tot i que encara no compta amb un local propi, està esperant aconseguir un local municipal.

Una curiositat és que els taxistes que resideixen a s'Aranjassa formen part d'aquesta emissora.⁵⁶

11.3. Taxi Teléfono

A s'Arenal de Palma la feina la fa majoritàriament Taxi Teléfono, popularment conegut com Dimonis.

Hi ha diverses teories sobre la procedència del nom, però la principal potser és que els taxis de Palma usaven una antena VHF que era alta i una altra antena de radioaficionat que també era alta, per la qual cosa tenien dues antenes com dues banyes.⁵⁷

12. Conclusions

El temps que va passar i la millora de les normatives que regeixen la activitat dels taxis ha fet que la conflictivitat actualment sigui molt menor, reduïda a fets puntuals. S'ha arribat a un equilibri i és d'esperar que si hi ha empreses noves (Uber, Cabify) aquest sector no es tensi de nou.

⁵⁵ Desiree Morales, comunicació personal.

⁵⁶ Coloma Cañellas Capellà, comunicació personal.

⁵⁷ Florian Talaya, comunicació personal.

Bibliografia

CANALS MORRO, Pere. *S'Arenal que he viscut*. Palma: Documenta Balear, 2006, pàg. 122.

SBERT BARCELÓ, Tomeu. *La evolución turística. Historia de la Playa de Palma 1900-2006*. Palma: Graficart, 2007, pàg. 200.

TRESGUERRES GONZÁLEZ, Sergio. «Análisis del régimen público del taxi. Sistemas comparados y propuesta liberalizadora». Treball de Fi de Grau dirigit per Mercedes Fuertes López. Universidad de León. Facultad de Derecho. Grado de Derecho, curs 2014-2015.

EL FONS DOCUMENTAL D'ANTONI PUIGSERVER I LES SEVES POSSIBILITATS HISTORIOGRÀFIQUES

Gabriel Vich Vidal

1. Introducció

1.1. El fons documental d'Antoni Puigserver: una fanfàrria per a l'home comú?

El DIEC defineix *fanfàrria* com 'jactància' és a dir, l'acte de 'mostrar-se satisfet, lloar-se, de les qualitats, de les accions, etc., pròpies o que s'atribueix'. El Cercaterm del TERMCAT inclou un altre significat vinculat a l'àmbit musical: 'tocada de trompetes en to solemne i joiós'. Al llarg de la història, les fanfàrries van acompanyar les cerimònies associades a la reialesa o es van usar com a mostra de lloança a individus caracteritzats per la seva notorietat. Durant segles, la biografia va complir una funció similar: l'exaltació dels grans personatges, protagonistes dels fets històrics rellevants.¹ Per això m'he atrevit a traçar un paral·lelisme entre la biografia tradicional i la fanfàrria.

El 1942 el director d'orquestra britànic Eugene Goossens va encarregar a diversos compositors una sèrie de fanfàrries amb què pretenia homenatjar, a l'inici de tots els seus concerts, els soldats aliats que lluitaven en la Segona Guerra Mundial. Va ser així com Aaron Copland va compondre una de les seves obres més famoses: *Fanfare for the Common Man*. Com en aquesta obra, la biografia ha deixat de ser un camp de recerca reservat a les persones considerades importants. I, malgrat l'aclaparador predomini dels individus notables,² ja no és estranya la publicació de biografies històriques dedicades a personatges corrents i anònims. La reconstrucció d'aquestes vides ha estat considerada una eina valuosa per conèixer la cultura popular i la vida rutinària de les classes subalternes o dels grups marginals. D'aquí la importància del llegat documental d'un personatge ordinari com Antoni Puigserver.

1 MERA-COSTAS, Pilar. «Hilos, tramas y relatos. Aportes y retos de la biografía en la nueva historia política». *Estudios de Historia Contemporánea*, 35, (2017), p. 83.

2 NÚÑEZ GARCÍA, Víctor Manuel. «La biografía como género historiográfico desde la Historia Contemporánea Española». *Erebea*, 3 (2013), p. 212.

Com en el cas de la biografia, el dret a la representació plàstica també va ser patrimoni pràcticament exclusiu dels notables durant segles. Així, els artistes, com la majoria de biògrafs, ens han transmès les efígies de reis, prínceps, nobles, membres de l'alt clergat, ministres, generals o acabats banquers i comerciants, escenes de la seva vida privada o dels esdeveniments històrics en què van participar. Per això no ens ha d'estranyar que la presentació al Saló de 1850 de l'obra de Courbet *Un enterrement à Ornans* causés un escàndol: mostrava un episodi banal de la vida quotidiana d'una població de províncies retratant amb gran realisme tota una galeria de personatges anònims i insignificants. Esdeveniment banal i personatge insignificant, tot allò que l'art i la biografia havien vetat durant segles. Com va passar amb l'obra de Courbet, l'acadèmia historiogràfica inicialment tampoc va rebre amb entusiasme les possibilitats del fons d'aquest anònim llucmajorer.

1.2. La troballa del fons i la seva desigual acollida

El fons documental d'Antoni Puigserver i Cerdà, un exseminarista i sobreestant d'obres públiques llucmajorer de l'època de la Restauració, fou casualment descobert a mitjans de la dècada dels noranta, mentre l'autor d'aquestes pàgines cursava la llicenciatura d'Història, en un moment d'esbarjo amb la colla d'amics. Va aparèixer dins d'un aparador on algú l'havia dipositat dècades enrere i on havia restat oblidat des de llavors, a l'habitatge de la popular família llucmajorera dels Reüllets.³

Un simple cop d'ull al contingut d'aquell arxiu va bastar per constatar que acabàvem de fer un descobriment extraordinari: diaris personals i de treball; correspondència privada i laboral; llibres tècnics, devocionals i d'esbarjo; revistes enquadernades; llibres de comptabilitat; projectes d'obres públiques; quaderns escolars, etc. Una troballa com aquesta era una temptació irresistible per a qualsevol aspirant a investigador. Però aquella font abocava necessàriament a

³ El vam trobar mentre alguns membres de la colla tafanejàvem per la planta baixa de l'immoble situat al número 41 del carrer de Campos. Aquesta part de l'habitatge estava desocupada des de la defunció de la padrina del nostre amic uns anys abans. Actualment encara conserva la morfologia d'una casa tradicional de la primera meitat del segle xx, tal com la degué veure per últim cop Antoni Puigserver. Aprofito l'avinentesa per agrair a la família Julià-Sastre, els Reüllets, la seva col·laboració en la realització tant del treball original com d'aquesta comunicació, especialment a Cosme Julià Sastre i a son pare, Toni Julià Ramonell. Lamentablement la primera recerca entregada a la UIB mai fou retornada i va desaparèixer. Tampoc he pogut localitzar les notes i els apunts en brut del treball. Han passat trenta anys i molts dels informants de la família han faltat i a d'altres els comença a fallar la memòria, i s'han perdut moltes de les informacions que per via oral em van transmetre.

la investigació biogràfica i aviat sorgiren els dubtes. En aquell moment l'actual «febre biogràfica» distava molt d'haver arribat a les nostres contrades i aquest gènere no gaudia de bona premsa. A més a més, es plantejà la qüestió de quin interès podia tenir reconstruir la vida d'un personatge desconegut i aparentment ordinari i insignificant. Davant d'aquests recels vaig consultar Antoni Marimon,⁴ llavors un jove investigador que feia poc que s'havia doctorat amb una tesi sobre les repercussions del desastre del 98 a les illes. En descriure la troballa es va mostrar entusiasmat i favorable a emprendre la recerca biogràfica suggerint algunes possibles línies d'investigació. L'estudi engegat llavors pretenia fer una aportació a la història de la vida quotidiana i privada de l'època de la Restauració, inspirant-se per una banda en l'*Histoire de la vie privée*, dirigida per Philippe Ariès i Georges Duby, i per l'altra en l'antropologia cultural.

Però la recerca va ser rebuda amb fredor i indiferència, per no parlar de manifesta hostilitat: el treball fou qualificat com a fútil i poc rellevant per un eminent membre de la jerarquia acadèmica de l'època. Els arguments per justificar-ho es van relacionar amb la intranscendència del gènere biogràfic en general i de la biografia d'un individu ordinari en particular. Després de la repulsa rebuda, la recerca fou abandonada i la figura d'Antoni Puigserver i el seu fons restaren novament en l'oblit.

Passades gairebé tres dècades Eduardo Higuera, un dels principals especialistes actuals a l'Estat espanyol en biografia històrica,⁵ conegué per un servidor l'existència d'aquest fons. La descripció de l'arxiu d'Antoni Puigserver i del menyspreu amb què fou rebut temps enrere el va deixar astorat. Va considerar aquesta troballa com un fet excepcional, en paraules seves «allò que qualsevol

4 Segurament ho deu haver oblidat perquè només parlarem breument unes quantes vegades, però m'agradaria agrair-li els suggeriments i l'orientació que va donar al treball original.

5 Eduardo Higuera Castañeda és doctor en història per la UCLM i ha centrat les investigacions en la cultura política del republicanisme espanyol i del moviment democràtic a l'Espanya del segle XIX. Actualment exerceix com a professor d'història contemporània a la UNED. En els darrers anys s'ha convertit en un dels protagonistes de l'anomenat «gir biogràfic» a Espanya, tant en el seu vessant propedèutic, engegant una nova assignatura sobre la recerca biogràfica en història a la UNED, com en la pràctica d'aquesta modalitat de recerca. La seva tesi doctoral sobre la figura de Ruiz Zorrilla va ser la base del seu primer treball en aquest camp, *Con los Borbones, jamás. Biografía de Manuel Ruiz Zorrilla*, publicat per Marcial Pons el 2016. Posteriorment va publicar la biografia de Pablo Correa y Zafrilla, militant del republicanisme federal manxec recentment reeditada per la Universitat de Cantàbria: HIGUERAS CASTAÑEDA, Eduardo: *La pluma roja de la prensa federal: Pablo Correa y Zafrilla (1842-1888)*. Santander: Ediciones Universidad de Cantabria, 2022. Aquesta comunicació es basa en gran part en un treball que vaig realitzar quan em vaig matricular a la seva assignatura a la UNED.

investigador interessat en la biografia, la història des de baix o la microhistòria busca i que molt rarament arriba a trobar». Higuera va insistir a aprofitar aquest cop de sort i reprendre la investigació abandonada tants d'anys enrere.

Ràpidament em vaig posar en contacte amb els propietaris de l'arxiu. Per sort, el seguien conservant. Les primeres passes que em vaig proposar van ser catalogar-lo i preparar aquesta comunicació per explorar les seves possibilitats historiogràfiques.

2. La importància de la biografia de l'home comú en el panorama historiogràfic actual

2.1. Caiguda en desgràcia i renaixement de la biografia com a gènere historiogràfic

Durant dècades, les incompatibilitats entre biografia i història social o entre individu i societat van ser llocs comuns que ningú semblava qüestionar. El primer projecte d'investigació relacionat amb aquest fons en fou una víctima. Segons la majoria d'analistes, aquesta incompatibilitat s'origina en el menyspreu de les tendències estructuralistes, quantitatives i serials, dominants fins al darrer terç del segle xx, per allò individual i per l'individu. La raó esgrimida per justificar aquest mantra era que allò individual només produïa un coneixement artificial i atzarós.⁶ Per François Dosse el qüestionament de la biografia i de l'interès per l'individu en la investigació històrica s'havia iniciat quan al segle xix la majoria dels historiadors començaren a pensar que aquest gènere era incompatible amb el mètode científic a causa de la seva vinculació amb les emocions i la subjectivitat pròpies de les seves connotacions hagiogràfiques o moralitzants.⁷ Segons explica Sabina Loriga, Kant ja proclamava que la història s'havia d'eleva per sobre de l'individu i parlar més atenció a allò col·lectiu.⁸ Seguint les seves idees, el 1830, el sociòleg Lambert A. Quételet va crear el concepte de «l'home mitjà», aviat adoptat per alguns historiadors, que és el precedent de totes les futures abstraccions que van eliminar de l'anàlisi tot allò que fos singular, original o poc convencional.⁹ Per tant, a mitjan segle xix ja s'havia

⁶ NÚÑEZ GARCÍA, Víctor M. *Op. cit.*, p. 208-209.

⁷ DOSSE, François. *La apuesta biográfica. Escribir una vida*. València: PUV, 2007, p. 13-16.

⁸ LORIGA, Sabina. «La escritura biográfica y la escritura histórica en los siglos xix y xx». A: BURDIEL, Isabel; FOSTER, Roy (ed.). *La biografía en Europa. Nuevas perspectivas*. Zaragoza: I. Fernando el Católico, 2015, p. 21.

⁹ LORIGA, Sabina. «La escritura biográfica...», p. 24-25.

iniciat la batalla entre els defensors de la biografia i els de la despersonalització i ho va fer en ambients liberals a l'empara de les pretensions de científicitat de la història.¹⁰ Quan els marxistes, o historiadors procedents d'altres àmbits com el nacionalista Lamprecht, van aprofundir en el desterrament de l'individu, ocultant-lo rere categories com les classes socials o les nacions,¹¹ no van fer més que seguir un camí obert amb anterioritat.

François Dosse va situar el ressorgiment de la biografia històrica als anys vuitanta del segle passat, fonamentalment a partir de la caiguda del mur de Berlín, quan segons ell es viu una veritable «explosió biogràfica».¹² Quan Gómez Navarro analitza les raons d'aquest ressorgiment afirma que aquest gènere sempre ha gaudit de més auge en les èpoques caracteritzades per l'ascens de l'individualisme. Posa com a exemple la seva puixança durant l'hel·lenisme. Amb aquest argument vincula el retorn de l'individu a l'anàlisi històrica de les darreres dècades amb la caiguda del comunisme i el triomf del neoliberalisme.¹³

Però els treballs de Sabina Loriga, Roberto Ceamanos o William H. Seewell han matisat aquesta tesi. Sabina Loriga ens indica que l'ús de mètodes biogràfics per part dels historiadors no només no va desaparèixer a l'era estructuralista sinó que va sobreviure allà on menys l'esperaríem trobar, a la història social. Basa aquesta afirmació en la defensa de la metodologia prosopogràfica realitzada als anys trenta per Lewis Namier, que creia que els fets socials només es poden explicar a partir de l'anàlisi del comportament individual. Loriga ens explica que aquest investigador va desenvolupar un mètode microanalític amb què pretenia fusionar les dades socials obtingudes de la biografia de milers d'individus per elaborar coneixements de caràcter general.¹⁴ Ceamanos també assenyala que una de les primeres mostres del renaixement dels estudis biogràfics procedeix de la història social del moviment obrer. Es tracta del monumental *Dictionnaire Biographique du Mouvement Ouvrier Français*,¹⁵

10 LORIGA, Sabina. «La escritura biográfica...», p. 27.

11 LORIGA, Sabina. «La escritura biográfica...», p. 30.

12 DOSSE, François. *La apuesta biográfica...*, p. 16-17.

13 GÓMEZ-NAVARRO, José Luis. «En torno a la biografía histórica». *Historia y política*, 13, p. 13.

14 LORIGA, Sabina. «La escritura biográfica...», p. 34-35.

15 CEAMANOS LLORENS, Roberto. «De la biografía individual a la prosopografía: el *Dictionnaire Biographique*

l'elaboració del qual va ser iniciada a la dècada dels cinquanta per l'historiador Jean Maitron. A més, Sewell assegura que una de les quatre línies de treball de la història de la classe obrera en les dues o tres dècades anteriors a la publicació el 1963 de l'obra que va remoure els fonaments de la història practicada fins aquell moment, *The Making of the English Working Class* d'E. P. Thompson, va ser la biografia de líders obrers. De fet, la primera obra important del mateix Thompson va ser la biografia de l'artista i activista socialista William Morris.¹⁶

Si la història social es va avançar un parell de dècades en el ressorgiment dels mètodes biogràfics queda demostrat que els antagonismes establerts entre biografia i història social que justificaren el rebuig de l'arxiu d'Antoni Puigserver no tenen cap sentit. Cal, doncs, superar els prejudicis que feien incompatible l'interès per allò individual i per allò social. En aquest aspecte coincideixo plenament amb les opinions d'Emilio La Parra: biografia i història social són vies complementàries perquè «res sobra en el quefer historiogràfic».¹⁷

2.2. Origen i desenvolupament de la biografia de l'home comú

Anacleto Pons relaciona l'aparició de l'interès acadèmic per reconstruir la vida de l'home comú del passat amb el cansament amb la biografia clàssica, generalment centrada en la trajectòria del personatge «important».¹⁸ Efectivament, el gènere biogràfic s'ha centrat en allò que Loriga anomena «la retòrica de la grandesa personal» i en un tipus d'estudis en què la «primacia dels grans homes coincideix amb la primacia dels polítics».¹⁹ Tant Dosse com Pons atorguen el mèrit de l'interès per la biografia de l'individu ordinari a la microhistòria, encara que Mera-Costas ho comparteix amb els estudis de gènere.²⁰

du Mouvement Ouvrier Français». Ayer, 56, (2004), p. 246.

16 SEWELL, William H. «Cómo se forman las clases: reflexiones críticas en torno a la teoría de E.P. Thompson sobre la formación de la clase obrera». *Historia Social*, 18 (1994), p. 77-100; PAGÈS, Pelai. *Introducción a la Historia*. Barcelona. Barcanova, 1983, p. 237.

17 LA PARRA LÓPEZ, Emilio. «La biografía de una persona importante». *Estudis*, 30, (2004), p. 59-60.

18 PONS, Anacleto. «Vidas cruzadas. Biografía y microhistoria en un mundo global». A: BURDIEL, Isabel; FOSTER, Roy (ed.) *La biografía en Europa. Nuevas perspectivas*. Zaragoza: Institución Fernando el Católico, 2015, p. 49.

19 LORIGA, Sabina. «La escritura biográfica...», p. 31.

20 DOSSE, François. *La apuesta biográfica...*, p. 254-275; PONS, Anacleto. *Op. cit.*, p. 49; MERA-COSTAS, Pilar. *Op. cit.*, p. 102.

Tot i això, no podem obviar el ja comentat impuls inicial donat en aquest camp per investigadors procedents de la història social.²¹ Tampoc no podem oblidar l'aportació de la nova història social britànica, que, a partir de les crítiques de Thompson a la història com a «procés sense subjecte», va apostar per l'estudi de l'individu comú, com a subjecte i alhora objecte del procés històric.²² En aquesta escola Shubert destaca el treball de David Vincent *Bread, Knowledge and Freedom*, que recrea l'experiència obrera de la industrialització realitzada a partir d'autobiografies d'obers, així com la publicació el 1984 de *The autobiography of the working class; An annotated Critical Bibliography*, recopilació de centenars d'autobiografies d'obers britànics que van viure entre 1750 i 1900.²³

No obstant això, cal reconèixer que en les últimes dècades les aportacions més importants en aquest camp han vingut dels seguidors de la microhistòria, la història cultural i els estudis de gènere. Segons Loriga tot va començar amb la publicació el 1976 d'*Il formaggio e i vermi*,²⁴ en què Carlo Ginzburg es va fixar en un individu insignificant i alhora excepcional, el moliner Menocchio, un heretge poc convencional, heterodox dins l'heterodòxia, que va viure en un petit poble del nord d'Itàlia. Posteriorment han anat arribant veritables clàssics de la historiografia de les darreres dècades basats en la reconstrucció de la vida de personatges ordinaris com *L'eredità immateriale* de Giovanni Levi,²⁵ *Un révolutionnaire ordinaire. Benoît Lacombe, négociant, 1759-1819* de Joël Cornette,²⁶ *Women on the Margins. Three Seventeenth-Century lives*²⁷

21 CEAMANOS LLORENS, Roberto. «De la biografía...», p. 246, 249, 254 i 256.

22 MARTÍNEZ OMAÑA, María Concepción. «La Historia en Edward Palmer Thompson: aproximaciones a su obra y aportes a la historia de los de abajo». *Convergencia Revista de Ciencias Sociales*, 10/11 (1996), p. 145.

23 SHUBERT, Adrian. «Autobiografía obrera e historia social». *Historia Social*, 6 (1990), p. 142.

24 Obra traduïda al català: *El formatge i els cucs: el cosmos d'un moliner del s. xvi*. València, PUV, 2006.

25 Per a Loriga aquesta obra és un pas més: la història d'un home corrent en un lloc banal: un sacerdot que practicava exorcismes a la minúscula localitat italiana de Santena al segle XVII. LORIGA, Sabina. «La escritura biográfica...», p. 41.

26 Amb aquest estudi Cornette pretenia descobrir l'individu la vida del qual és el model d'una determinada categoria o grup, aquell que concentra totes les seves característiques. LORIGA, Sabina. «La escritura biográfica...», p. 40; GÓMEZ-NAVARRO, José Luis. «En torno a la biografía histórica». *Historia y política*, 13, p. 18.

27 En aquesta biografia col·lectiva Davis reconstrueix a partir de les seves memòries i altres escrits la vida de tres dones procedents de contextos molt diferents (jueu, protestant i catòlic) del segle XVII, però que presenten també molts aspectes comuns en la relació amb els homes. L'objectiu era analitzar les relacions de gènere.

de Natalie Zemon Davis, *Le monde retrouvé de Louis-François Piganot* d'Alain Corbin,²⁸ l'estudi de James H. Sweet sobre l'esclau d'origen africà Domingos Alvares²⁹ o *Piedralen* de Carlos Gil Andrés.³⁰

3. Antoni Puigserver i Cerdà: un ésser humà qualsevol?

3.1. Què és l'ésser humà comú?

Per a Vicens Vives l'home comú s'havia «convertit en el principal protagonista de la història».³¹ No obstant això, ocult darrere de les abstraccions estructuralistes, aquest subjecte anònim, que per als historiadors socials és el que veritablement fa la història, segueix sent un perfecte desconegut. Emilio La Parra al seu article sobre les biografies de persones importants es preguntava com determinar qui és important.³² En un assaig sobre la biografia d'un ésser humà comú, seria pertinent també començar plantejant què és i com identificar-lo.

El DIEC o el DDLC proposen diverses definicions per als adjectius *comú*, *corrent*, *ordinari* o *anònim* que resulten semànticament concordants juxtaposades als substantius *humà*, *gent*, *persona* o *subjecte*. L'ésser humà comú podria ser un individu «usual, que no s'aixeca per sobre del nivell ordinari», «que es troba freqüentment, que és senzill i planer». La gent corrent seria aquella «normal, vulgar i usual». L'individu ordinari seria aquell «mancat de distinció», «d'escàs mèrit» o «de classe inferior». El subjecte anònim seria el «que passa desapercebut entre els de la seva classe, sense que se singularitzi la seva identitat particular».

Sembla que aquestes definicions apunten l'antítesi de l'home «important» del qual parlava La Parra. Aquest analista defineix la persona «important» com un personatge històric excel·lent, distingit en la vida pública i al qual la societat ha

28 En aquesta obra Corbin elabora la biografia d'un individu que no va deixar pràcticament cap empremta en l'àmbit documental, per tant un individu veritablement ordinari i convencional; l'autor el defineix com un «àtom social» del qual només va quedar constància del seu nom, les dates de naixement, casament, paternitat i mort, la professió i el domicili. Segons Dosse, en aquesta obra Corbin va reconstruir la societat i la cultura en la qual Piganot va viure per recuperar allò que la manca de fonts mantenia ocult. Dosse, François. *La apuesta biográfica...*, p. 297-300.

29 A través d'aquesta biografia d'un personatge anònim que va viure a cavall entre Àfrica, Brasil i Portugal l'autor intentava analitzar les «cultures mestisses», «atlàntiques» o «transcontinentals» generades a partir del tràfic d'esclaus. PONS, Anacleto. «Vidas cruzadas. Biografía y...», 2015, p. 56.

30 En aquesta obra Carlos Gil Andrés a partir d'una causa militar per deserció relacionada amb la Guerra de Cuba i de fonts orals va poder elaborar la biografia d'un pagès de La Rioja fins a la Guerra Civil.

31 Citació extreta de GINZBURG, Carlo. *El queso y los gusanos*, 1999, p. 209, nota 1.

32 LA PARRA LÓPEZ, Emilio. «La biografía de...», p. 61-62.

reconegut un paper superior al comú: herois, líders, dirigents, mandataris, genis, celebritats, grans malvats, etc. Persones que han exercit una influència, positiva o negativa en la societat.³³

Davant aquesta persona «important», amb l'expressió «ésser humà comú» ens referim no només a individus de classe baixa, o a aquell «home mitjà», regular i no extraordinari, sinó també a aquells que, malgrat el seu caràcter excepcional, van ser desconeguts més enllà del seu àmbit familiar i d'amistats, els que no es van relacionar amb els cercles del poder polític o econòmic, els que no van participar en grans esdeveniments o que van viure a l'ombra d'aquests. En definitiva, individus a qui, segons Edward Muir, «s'ha aixafat sota el pes de vastes estructures i forces impersonals».³⁴

3.2. Va ser Antoni Puigserver un individu ordinari? Apunts biogràfics

Uns breus apunts biogràfics, elaborats a partir de la documentació del fons d'Antoni Puigserver i Cerdà, confirmaran al lector si ens trobem davant d'un individu ordinari o no.

Antoni Puigserver, de malnom Reüllet, va néixer el 3 de març de 1863 a Lluçmajor. Els seus pares eren Antoni Puigserver, d'ofici jornal·ler, i Montserrat Cerdà.³⁵ Gràcies als seus documents personals sabem algunes coses del seu aspecte físic quan era adult: 1,64 metres d'alçada, cabell negre, celles poblades, ulls clars, nas recte, boca regular, barba rasurada de fresc, pell morena i rostre amb marques d'haver patit la verola.³⁶

El seu arxiu no ens aporta gaire informació sobre la seva infantesa i la seva joventut. Mentre realitzava els estudis primaris a la vila probablement degué cridar l'atenció per la seva intel·ligència i, com era habitual en aquella època, es proposaria a la família seguir la carrera eclesiàstica. Així, el curs de 1877-1878 va ingressar al Seminari Conciliar de Sant Pere de Palma, on va iniciar el pla d'estudis establert

³³ LA PARRA LÓPEZ, Emilio. «La biografía de...», p. 61.

³⁴ MUIR, Edward. «Observar les petiteses». A: COLOMINES, Agustí; OLMOS, Vicent S. (ed.) *Les raons del passat. Tendències historiogràfiques actuals*. Catarroja: Editorial Afers, 1998, p. 207.

³⁵ Aquestes dates apareixen en un certificat notarial elaborat a partir dels registres de la parròquia de Lluçmajor.

³⁶ Aquesta descripció apareix en el salconduit que el Consolat espanyol a Puerto Rico li va concedir el 1899.

pel Concordat amb la Santa Seu de 1851.³⁷ Per un expedient acadèmic certificat pel secretari del Seminari sabem que entre 1877 i 1881 va superar amb distinció els quatre cursos de llatí i humanitats, i entre 1881 i 1884 els tres cursos de filosofia, i així va finalitzar la primera etapa de la formació sacerdotal. El 1884 va iniciar la segona etapa d'aquesta formació, i va aprovar amb bones qualificacions els dos primers cursos de teologia i història de l'Església entre 1884 i 1886.³⁸ Per l'expedient conservat sembla que no va completar els estudis eclesiàstics. Probablement els va abandonar, sense que per ara se'n coneguin els motius, el 1886, sense haver obtingut la titulació més baixa expedida pel Seminari, el batxillerat en teologia, per a l'obtenció de la qual era necessari haver aprovat els tres primers cursos de teologia.³⁹ Quan ho va deixar (presumptament) encara li mancaven tres cursos de teologia i tres de dret canònic per completar la formació clerical. Pareix, doncs, que Antoni Puigserver mai va arribar a ordenar-se sacerdot. Tal vegada va perdre la vocació, va patir problemes de salut que el forçaren a interrompre els estudis (la verola?) o simplement, com tants d'altres, va ingressar al Seminari per oportunisme, amb l'única intenció d'obtenir una formació acadèmica superior que per la seva condició humil hauria resultat impossible fora d'aquesta via. Tanmateix, no es pot descartar totalment que arribés a ordenar-se⁴⁰ i passés el que passés mai va perdre ni la fe i ni les seves conviccions religioses, com ho prova la seva participació en una espectacular peregrinació a Terra Santa l'any 1909.⁴¹

Entre 1886 i 1890 es produeix un buit documental al seu arxiu: no apareix ni un sol registre d'aquest interval, cosa que impossibilita determinar el que es va esdevenir en aquesta etapa. Superada aquesta època obscura, Antoni Puigserver reapareix el 1890 a Puerto Rico, on hauria emigrat en algun moment del període no documentat del seu fons. S'unia així a la comunitat d'origen balear emigrada a

37 TINEO, Primitivo. «La formación teológica en los seminarios españoles (1890-1925)». *Anuario de historia de la Iglesia*, 2 (1993), p. 87.

38 A més, el seu nom i una fotografia deteriorada apareixen en una orla de 1r de Teologia del curs 1884-1885.

39 TINEO, Primitivo. «La formación teológica...», p. 89.

40 Algunes fonts orals recollides pel pare franciscà Pep Gelabert asseguren que a la casa on es va trobar el fons hi va viure un capellà en els seus darrers anys de vida, individu conegut també amb el malnom de sa Trugeta. Aquestes fonts creuen que aquest Trugeta era Antoni Puigserver. A manca d'una recerca per comprovar aquesta presumpta ordinació, el cert és que no consta que seguís estudiant al Seminari més enllà de 1886.

41 En el seu transcurs va visitar Malta, Atenes, Constantinoble, Síria, Líban, Palestina, Egipte, Nàpols i Roma. Aquesta peregrinació està molt ben documentada al seu diari, i amb guies, postals i llibres de records.

l'illa caribenya, que el 1897 estava formada per unes 1.400 persones.⁴² Les raons per les quals va emigrar constitueixen un altre dels misteris que envolten la seva trajectòria vital. De moment no s'ha localitzat al seu fons cap indicatiu que permeti aclarir-ho, i tampoc s'ha pogut establir la data de la seva arribada a l'illa.⁴³

Els primers documents que el situen a la colònia del Carib corresponen a l'any 1890. En aquesta data fou nomenat *ayo de niños* de l'Asilo de Beneficencia de Puerto-Rico.⁴⁴ Aquest organisme, regentat per l'Església catòlica amb la col·laboració del Govern General de la província, acollia dos tipus de desemparats: persones afectades per malalties mentals i infants orfes o abandonats per raons econòmiques, d'ambdós sexes.⁴⁵ Segons el reglament d'aquesta institució les dues funcions dels *ayos* eren actuar com a zeladors i com a ajudants del professor de l'escola d'instrucció primària elemental de l'Asilo.⁴⁶ Per exercir aquest càrrec Antoni Puigserver va haver d'acreditar bona conducta, tenir més de vint anys, ser fadrí i tenir el títol de mestre o una certificació equivalent procurada per un professor competent.⁴⁷ A més a més, va haver de superar una avaluació de les seves aptituds i les seves capacitats per al tracte amb l'alumnat, efectuada tant pel professor com pel capellà en el transcurs d'unes pràctiques remunerades d'un mes a l'escola de l'Asil.⁴⁸

Antoni Puigserver va exercir el càrrec d'ayo fins als primers mesos de 1893. En aquests dos anys i mig, en la seva qualitat de zelador Antoni Puigserver estava a les ordres del director de l'Asil i de la mare superiora de la comunitat de monges d'aquests per al manteniment en bones condicions de les escoles, els tallers i altres dependències de l'establiment. Com a auxiliar del professor havia d'impartir classes durant l'horari lectiu de les assignatures indicades per aquell.

42 OLIVER MARQUÉS, Jaime. «Els mallorquins de Puerto Rico davant els esdeveniments de 1898». A: LLINÀS FERRÀ, Bartomeu (coord.). *1898 la fi d'un món*. Palma: Govern Balear, 1998, p. 109.

43 En no aparèixer a l'estudi prosopogràfic d'Estela Cifre de Lourel, *La formación del pueblo puertorriqueño: la contribución de los catalanes, balearicos y valencianos*, San Juan, ICP, 1975, p. 381-387 (balears - lletra p).

44 Segons el seu full de serveis va ocupar aquesta plaça des del 3 de novembre de 1890.

45 Les funcions d'aquest establiment les definia el capítol I del Reglament de l'Asil en el seu article 3. Gobierno General: *Reglamento para el Asilo de Beneficencia de Puerto-Rico*, Puerto-Rico, Imprenta y Librería de José González Font, 1886, p. 3.

46 Gobierno General: *Reglamento para el...*, p. 11-12.

47 Possiblement els seus estudis superiors de filosofia i teologia l'habilitaven per exercir el magisteri.

48 El procediment d'accés s'especifica al capítol IX, articles 35, 36, 37 i 38 del Reglament de l'Asil. Gobierno General: *Reglamento para el...*, p. 12.

A més a més havia d'efectuar les classes de repàs prescrites pel professor a determinats alumnes fora de l'horari lectiu. També havia de tenir cura de l'ordre, la neteja i la compostura dels alumnes a les aules, als tallers i a les sessions de repàs, i fer guàrdies de pati procurant que en el temps d'esplai els nins compliren les normes de convivència i que no es produïren conflictes entre ells. Així mateix, era l'encarregat d'acompanyar els infants tant als actes als quals hagueren d'assistir dins del centre com quan es duïen a terme sortides o excursions, i era responsable de la seva seguretat i d'evitar contactes amb estranys.⁴⁹

Sembla que aquest ofici no acabava de satisfer-lo perquè el mes d'octubre de 1892 es va presentar a unes oposicions a sobreestant d'obres públiques convocades el mes d'agost d'aquell mateix any a l'illa. Un cop superat aquest procés selectiu fou nomenat pel ministre d'Ultramar sobreestant tercer d'obres públiques de Puerto Rico el 17 de gener de 1893, i va prendre possessió del càrrec el 14 de febrer del mateix any.⁵⁰ Comença així la seva carrera professional en l'ofici que va exercir la resta de la seva vida laboral. En aquell moment cobrava un sou de 300 pesos i un sobresou de 450 pesos més.

Els sobreestants formaven part del cos de personal auxiliar dels enginyers de camins, canals i ports. Aquest cos s'havia creat per reial decret el 1854 i estava format per ajudants, auxiliars i sobreestants, tot i que posteriorment els auxiliars foren suprimits i les seves funcions foren assumides pels sobreestants.⁵¹ Les tasques pròpies de l'ocupació de sobreestant dins del sector de les obres públiques eren molt variades. Duïen a terme operacions de planificació d'obres, de seguiment i supervisió de la seva execució, solucionant imprevistos i altres problemes que obliguessin a canviar aspectes d'una obra planificats inicialment, de certificació d'aquestes, de topografia, de mesura, etc. A més de treballar a peu d'obra també ho feien a l'oficina d'obres públiques, formant part de l'equip d'elaboració de projectes, participant en la realització de la memòria, el

49 Les funcions d'aquest càrrec s'anomenen al capítol ix, article 39 del Reglament de l'Asil. Gobierno General: *Reglamento para el...*, p. 12-13.

50 Aquests fets es documenten per partida doble al fons: per una banda al full de serveis d'Antoni Puigserver i per l'altra per mitjà del seu nomenament, signat pel llavors ministre d'Ultramar, Antoni Maura i Montaner.

51 Sáenz Ridruejo, Fernando. «Ingeniería de caminos y canales, también de puertos y faros», a SILVA SUÁREZ, Manuel (ed.). *Técnica e ingeniería en España, v. El ochocientos. Profesiones e instituciones civiles*. Zaragoza: Real Academia de Ingeniería / IFC, 2007, p. 157-158.

disseny dels plànols, l'elaboració dels pressupostos, etc. La majoria d'aquestes ocupacions resten atestades als seus diaris d'operacions.

Per preparar l'oposició Antoni Puigserver va haver de formar-se en aritmètica, geometria, topografia, dibuix tècnic, mètodes i tècniques constructives, i disposicions legals i administratives relacionades amb les obres públiques i l'edificació.⁵² A diferència del que passava amb els enginyers i els ajudants, enviats des de la metròpoli, el cos de sobreestants fou cobert amb personal local seleccionat per mitjà d'oposicions realitzades a l'illa.⁵³

Com a sobreestant de tercera classe Antoni Puigserver fou destinat al servei d'il·luminació de costes de la colònia. Una de les obres més importants en les quals va participar fou la construcció del far de sisè ordre de Punta Mulas a l'illa de Vieques, on va treballar sota les ordres de l'enginyer Francisco Albacete Gil, cap de la comissió per a l'estudi, la redacció de projectes i la construcció de fars de Puerto Rico.⁵⁴

Però si un fet transcendental va marcar la seva estada a l'illa del Carib, aquest va ser la crisi del 98. Quan Antoni Puigserver arribà a Puerto Rico l'ambient a l'illa ja estava enrarit. El 1887 el governador havia desencadenat una dura repressió contra el puixant Partit Autonomista acusant-lo de connivència amb una societat secreta independentista que propugnava un boicot als comerciants espanyols.⁵⁵ La repressió dels autonomistes va perjudicar l'unionisme accentuant la polarització entre criolls i espanyols. Com la majoria de membres de la comunitat balear, Puigserver es mostrà com un ferm partidari de la unió amb Espanya i segurament va simpatitzar amb el Partit Incondicional, principal defensor d'aquesta causa.⁵⁶

52 SONIER, A.; DE ORDUÑA, C. *Manual del sobrestante de obras públicas (III Cuadernos)*. Madrid: Imp. de J. Sastre, 1905. Al fons trobem alguns dels manuals que feu servir per preparar l'oposició, com el *Curso de geometría descriptiva* de José A. Elizalde de 1882 o el *Curso elemental de topografía* d'Isidro Giol de 1873.

53 SÁENZ RIDRUEJO, Fernando. «Ingenieros de caminos en Puerto Rico, 1866-1898». *Anuario de Estudios Atlánticos*, 55 (2009), p. 325.

54 En el fons apareixen nombrosos documents relacionats amb aquest projecte, com plànols, alçats i entrades al diari d'operacions. L'enginyer del projecte es documenta a SÁENZ RIDRUEJO, Fernando. *Op. cit.*, p. 318 i 339.

55 MARIMON RIUTORT, Antoni. «Puerto Rico en el siglo XIX: les reformes d'Antoni Maura i Montaner», BSAL 49 (1993), p. 419.

56 OLIVER MARQUÉS, Jaime. «Els mallorquins de Puerto Rico davant els esdeveniments de 1898». A: LLINÀS FERRÀ, Bartomeu (coord.) *1898 la fi d'un món*. Palma: Govern Balear, 1998, p. 109.

La seva condició de funcionari de l'Administració espanyola el feia percebre tant la independència com l'annexió als EUA com una amenaça al seu estatus.⁵⁷

Al seu fons va aparèixer un lligall amb un conjunt de documents vinculats a un duel que proven clarament les tendències espanyolistes del llucmajorer. El motiu d'aquest afer d'honor fou una ofensa patida per Antoni Puigserver per part d'un nacionalista porto-riqueny. Tot començà amb una acalorada discussió sobre l'espanyolitat de l'illa. Segons la versió del nostre protagonista, l'enfurismat independentista d'un cop de mà va tirar el cigarret que ell estava fumant i sentint-se humiliat no dubtà a desafiar-lo. Els implicats nomenaren els seus respectius padrins, i es va iniciar un intercanvi epistolar per determinar les armes, el lloc i la data, sense que els documents aclareixin si el duel s'arribà a disputar.⁵⁸

Quan s'inicià la guerra hispano-nord-americana, tal vegada fou mobilitzat per col·laborar amb els enginyers militars en les tasques de fortificació i de reparació de baluards i bastions per preparar-se per a la invasió descrites per l'enginyer Julio Cervera al seu opuscle,⁵⁹ però no es pot demostrar ja que els diaris d'operacions d'Antoni Puigserver només documenten la seva etapa caribenyja fins a finals de 1897.

La guerra fou un passeig militar per als nord-americans. El mes de maig de 1898 la flota nord-americana ja va bombardejar San Juan, tot i que l'atac fou rebutjat.⁶⁰ Després de la derrota de l'almirall Cervera a Santiago de Cuba, l'esquadra nord-americana aconseguí el domini absolut del mar i Puerto Rico restà aïllada, mentre les forces terrestres ianquis es preparaven per desembarcar-hi.⁶¹ A finals de juliol els nord-americans ho aconseguiren, i varen ocupar el sud i l'oest amb el suport dels criolls sense trobar gaire resistència.⁶² Sens dubte van ser jornades de tensió per als membres de la comunitat balear, car en els darrers dies de guerra

57 OLIVER MARQUÉS, Jaime. «Els mallorquins de...», p. 110.

58 Aquests documents no han aparegut. Tal volta es van perdre en un recent canvi d'ubicació de l'arxiu.

59 CERVERA BAVIERA, Julio. *La defensa militar de Puerto-Rico*. Puerto Rico: Imprenta de la Capitanía General, 1898, p. 11-12.

60 OLIVER MARQUÉS, Jaime. «Els mallorquins de...», p. 109. CERVERA BAVIERA, Julio. *Op. cit.*, p.13.

61 CERVERA BAVIERA, Julio. *La defensa militar...*, p. 16.

62 MARIMON RIUTORT, Antoni. «Les repercussions de les guerres de Cuba i de les Filipines a les Illes Balears». Tesi doctoral dirigida per Sebastià Serra, UIB (s. p.), 1993, p. 321.

es formaren partides d'independentistes, els *tiznados*, que van dur a terme nombroses represàlies i venjances contra la comunitat espanyola.⁶³

El 12 d'agost de 1898 es va signar l'armistici que posà fi al conflicte. Mentre es negociava la pau les institucions i l'administració illenques, inclòs el servei d'obres públiques, continuaren funcionant sense variacions.⁶⁴ No fou fins a finals d'octubre de 1898 que es va cedir el control de tota l'administració a les autoritats nord-americanes i que les últimes tropes espanyoles abandonaren l'illa. Segons la Pau de París, signada el desembre de 1898, Puerto Rico fou cedit als EUA, tot i que es respectaven els drets i les propietats dels ciutadans espanyols a l'illa.⁶⁵ Als funcionaris de l'administració illenca se'ls va oferir continuar treballant per a la nova administració nord-americana. Però Antoni Puigserver ja havia decidit repatriar-se i fou un dels sobreestants que va renunciar a la seva plaça i va abandonar l'illa.⁶⁶ Fou destituït com a sobreestant d'obres públiques de Puerto Rico el 18 d'octubre de 1898, i un document signat per la Capitania de Marina de Cadis certifica que va arribar a la península Ibèrica en el vapor *Montevideo* el 4 de novembre de 1898, després d'haver embarcat a San Juan el 23 d'octubre. Sembla que mesos després va tornar a l'illa caribenya perquè el mes de juny de 1899 va sol·licitar un salconduit al Consolat Espanyol a Puerto Rico per tornar a Espanya via Santander. Tal vegada el 1898 va abandonar precipitadament l'illa amb les darreres tropes i autoritats espanyoles, temorós de les represàlies dels *tiznados* contra els que havien defensat la causa espanyola durant el conflicte, i hi va tornar mesos després. El moment de la seva primera marxa coincidí amb el de màxima violència contra la comunitat espanyola.⁶⁷ Quan a partir de desembre de 1898 comença a restablir-se l'ordre, tal volta hi tornà per obtenir documents necessaris per a la seva incorporació al cos de sobreestants espanyol, alienar els seus béns a l'illa, recuperar pertinences abandonades, etc.

63 MARIMON RIUTORT, Antoni. *Les repercussions de...*, p. 321.

64 SÁENZ RIDRUEJO, Fernando. «Ingenieros de caminos...», p. 325.

65 MARIMON RIUTORT, Antoni. *Les repercussions de...*, p. 322.

66 SÁENZ RIDRUEJO, Fernando. «Ingenieros de caminos...», p. 325.

67 Segons Jaime Oliver, els mesos d'agost-setembre de 1898 foren molts durs per a la comunitat balear, que va patir quatre assassinats i nombrosos robatoris, assalts, agressions, etc. OLIVER MARQUÉS, Jaime. «Els mallorquins de...», p. 115-116.

Un cop retornat definitivament a Espanya va sol·licitar el seu ingrés al cos de sobreestants del Ministeri de Foment. Segons el seu full de serveis no va aconseguir-ho fins al 2 d'agost de 1900, moment en què li fou concedida una plaça de sobreestant tercer al Cos Nacional d'Enginyers de Camins, Canals i Ports de la Prefectura Provincial d'Obres Públiques de Balears, amb un sou de 1.500 pessetes anuals. Antoni Puigserver va fixar el seu domicili en un pis relativament luxós al número 13 de la plaça Quadrado,⁶⁸ molt a prop de les oficines de la Prefectura d'Obres Públiques, situades al número 5 del carrer del Temple.

Com a sobreestant tercer (o oficial cinquè de l'administració) va treballar en les obres de manteniment i millora de carreteres, fonamentalment les de Palma-Sóller, Palma-Estellencs, Palma-Portocolom i Algaida-Santanyí, i en la construcció de les noves carreteres com les de Palma-es Capdellà o Felanitx-sa Ràpita.⁶⁹ A partir de la seva inauguració l'abril de 1912 també va participar en les tasques de manteniment de la línia ferroviària Palma-Sóller-Port de Sóller.⁷⁰ En diverses ocasions sol·licità ser destinat temporalment a l'illa de Menorca.⁷¹ Antoni Puigserver habitualment es presentava voluntari per cobrir qualsevol vacant temporal generada a Menorca. Les raons cal buscar-les en el fet de ser un melòman empedreït. Les estades a Menorca feien possible gaudir de les representacions d'òpera italiana al Teatre Principal de Maó.⁷²

Amb el pas del temps va anar ascendint en l'escalafó dels sobreestants i incrementant les seves nòmines. El 1909 fou promocionat a sobreestant oficial quart, amb un sou de 2.000 pessetes, i el 1918, a oficial tercer, per la qual cosa passà a cobrar 3.000 pessetes. El 1919 aconsegueix ser nomenat sobreestant

68 Al seu diari de 1912 informa que entre els veïns va causar sensació la instal·lació d'un timbre elèctric i l'adquisició d'un ventilador. El pis estava connectat a la xarxa elèctrica i il·luminat amb bombetes.

69 Documentades al seu diari d'operacions com a sobreestant tercer d'agost de 1900 a agost de 1910.

70 Documentat al seu diari d'operacions com a sobreestant d'octubre de 1910 a maig de 1913.

71 Documentades al seu diari d'operacions d'octubre de 1910 a maig de 1913 o a una comunicació interna d'agost de 1922, en la qual era informat que havia de cobrir la vacant deixada a Maó per una jubilació, per exemple, l'any 1913, moment en què va treballar en la construcció de la carretera de Maó a Fornells.

72 Al segle XIX Maó fou una de les poques ciutats espanyoles, a banda de Barcelona, on es representaven òperes italianes. Molts dels espectacles de les grans companyies transalpines estrenats al Gran Teatre del Liceu s'estrenaven al Teatre Principal de Maó quan feien escala al seu port, de retorn cap a Itàlia o camí de Barcelona des d'Itàlia. ESTEVE, Josep-Joaquim: *La música a les Balears al segle XIX*. Documenta Balear, p. 29-31.

oficial primer, la màxima categoria dins del cos, amb un sou de 5.000 pessetes anuals.

En paral·lel a la seva professió com a sobreestant, en el terreny particular Antoni Puigserver va desenvolupar una profusa tasca en el sector de les finances. En el transcurs de la seva vida el seu sou envejable i les moderades despeses de la seva vida de celibat solitari li van permetre acumular un capital respectable. Antoni Puigserver no es va limitar a l'estalvi i va procurar moure la seva petita fortuna per incrementar la seva riquesa tant com fos possible. Ho feu seguint dues vies: la concessió de préstecs amb interessos a particulars i les inversions financeres. Aquestes activitats, incloses pràctiques properes a la usura, resten perfectament documentades al seu llibre de comptabilitat i a les llibretes bancàries, rebuts, pagarés o pòlisses d'inversions aparegudes al seu fons. Aquests documents atesten nombroses operacions de concessió de préstecs a amics i coneguts i d'inversions: compravendes d'accions, bons, obligacions o títols de deute públic, per quantitats respectables.⁷³

A banda d'aquestes activitats crematístiques la major part del seu temps d'oci el dedicava a activitats de tipus cultural i a la vida social. L'educació en el Seminari li havia proporcionat una sòlida formació humanística, per la qual cosa no ens ha d'estranyar que fos un gran lector. Llegia preferentment en castellà, però també en català. Pels comentaris de l'actualitat política, econòmica, social o judicial que sovint efectuava al seu diari es dedueix que era una persona ben informada, lector assidu de la premsa escrita. Es va subscriure a diverses revistes, algunes de les quals va conservar enquadernades. Destaquen la revista en català dialectal *L'ignorància*; el setmanari fotoperiòdic *Mundo gráfico*, una de les revistes més populars i modernes de la segona i tercera dècades del segle xx a Espanya, o la *Revista de obras públicas*, editada per l'Associació d'Enginyers de Camins, Canals i Ponts. La seva biblioteca personal estava formada per novel·les històriques i romàntiques, llibres teològics i devocionals, opuscles tècnics relacionats amb l'enginyeria, etc. Dins aquesta biblioteca destaquen les obres que feu servir per preparar la seva peregrinació a Terra Santa: guies, cròniques de peregrinacions, manuals de conversa i mètodes per aprendre idiomes, etc.

⁷³ Per exemple, al seu llibre de comptabilitat es documenta un préstec de 17.500 pessetes concedit a un tal Darder i Cànaves el mes d'abril de 1921 i una compra de títols de deute públic per valor de 22.500 pessetes el 1927.

A banda de la lectura, les seves altres grans passions foren el teatre i la música, concretament l'òpera. Des que tornà a Mallorca fou abonat al Teatre Principal i a partir de la seva inauguració l'any 1902, al Teatre Líric. A més a més, com ja s'ha dit, en el transcurs de les seves estades a Menorca freqüentava el Teatre Principal de Maó, sobretot quan a partir de 1910 les companyies d'òpera italianes deixaren d'aparèixer a la cartellera de Líric.⁷⁴ Els seus diaris estan plens de crítiques de les funcions a les quals assistia amb regularitat: òperes, operetes, sarsueles, drames, comèdies, revistes, vodevils, pel·lícules, etc.

En tots aquests anys Antoni Puigserver es va mostrar com un fadrí empedreït. Però, tot i viure sempre sol i aparentment cèlibe, no fou una persona solitària. Rebia les seves amistats al seu pis o les visitava a les seves respectives llars, quedava a passejar pel Born, assistia als balls de carnaval de la societat de socors mutus La Protectora, etc. En aquestes ocasions podia desenvolupar un dels seus grans plaers: el xafardeig. Els seus diaris estan plens de rumors i xafarderies conegudes o difoses per ell mateix en aquests actes de sociabilitat.

Pendent de completar la lectura dels seus diaris no hi ha indicis que mai mantingués cap tipus de relació sentimental ni a Puerto Rico ni a Mallorca. La seva concepció de les dones només pot ser definida com a extremadament misògina. A més, els seus diaris estan plens de comentaris amb connotacions homòfobes que semblen descartar tendències homosexuals. Sembla, doncs, que es va mantenir cèlibe la major part de la seva vida i que les seves tendències sexuals constitueixen un altre dels misteris que envolten la seva existència, possiblement el més fosc. Les contínues referències als afers sexuals i amorosos del seu entorn, sovint basades en el seu testimoni directe, fruit de pràctiques pròpies d'un *paparazzi*, poden portar a pensar que fou un xafarder malaltís, fins i tot amb tendències properes al voyeurisme. A més a més, la naturalesa dels comentaris i les ambigües situacions amb infants, preadolescents o joves d'ambdós sexes implicats poden portar a dubtar si era un innocent enamorat de criatures i bordegassos o si manifestava tendències pedòfiles, encara que si fos aquest el cas, pel que s'ha llegit fins ara al seu diari, sembla que sempre reprimí aquests instints.

⁷⁴ ESTEVE, Josep-Joaquim. *La música a...*, p. 29-31. NADAL, Antoni. *El teatre mallorquí del segle xx*. Mallorca: Documenta Balear, 2002, p. 8.

La salut d'Antoni Puigserver es comença a deteriorar a partir de 1909. Al seu arxiu es conserva un certificat mèdic signat el mes de maig d'aquest any en el qual se li diagnosticava esgotament nerviós i problemes cardíacs, i se li recomanava una baixa temporal per recuperar-se'n mitjançant una cura de repòs. Aquests problemes s'intensifiquen amb el pas dels anys, fins que el 1923 li diagnostiquen diabetis acompanyada per hipercinèsia cardíaca i trastorns gastrointestinals. Aquestes malalties dificultaven el desenvolupament de les seves tasques com a sobreestant i aquell mateix any va sol·licitar la seva jubilació anticipada per impossibilitat física. Aquesta li fou concedida el mes d'abril de 1923, a l'edat de seixanta anys. A partir d'aquell moment va percebre una pensió de 3.000 pessetes.

D'ençà de la seva jubilació el fons comença a tendir al silenci. El 1924 Puigserver va deixar d'escriure el seu diari i les últimes anotacions fetes amb la seva lletra que apareixen al seu llibre de comptabilitat es daten entre 1927 i 1931.⁷⁵

La defunció d'Antoni Puigserver és l'últim misteri relacionat amb la seva vida. Segons fonts orals, provinents de la seva família, quan la seva salut ja estava molt deteriorada va efectuar un últim viatge a Barcelona amb l'esperança de provar els tractaments més avançats de l'època per a la diabetis. Però tot fou en va i va morir a la ciutat comtal en una data encara no determinada, i allí segurament fou sepultat.

4. El fons documental d'Antoni Puigserver i Cerdà

El principal problema per al desenvolupament de la biografia de l'ésser humà «comú» és l'escassetat de fonts. És indiscutible que les fonts privilegien els individus notables, ja que aquests deixen un rastre documental que facilita la reconstrucció de les seves vides. Com diu Carlos Gil Andrés, «les vides anònimes de la gent corrent escapen als registres històrics» i deixen una empremta molt més subtil als arxius, de manera que resulta molt difícil que l'home comú pugui «parlar per si mateix».⁷⁶ Davant aquesta situació fins i tot hi ha hagut experiments per intentar reconstruir la vida de personatges anònims sense fonts escrites, només a partir del registre arqueològic o com feu Corbin a partir de l'estudi del

⁷⁵ A partir de 1927 la cal·ligrafia d'aquestes entrades va canviar. Tal volta el deteriorament físic li provocava dificultats per escriure o foren redactades pel seu germà; caldria un examen grafològic per determinar-ho.

⁷⁶ GIL ANDRÉS, Carlos. *Piedralén*. Madrid: Marcial Pons, 2010, p. 26.

seu context, deduïnt allò que el biografiat no podia ignorar i allò que no podia conèixer.⁷⁷ Però la troballa de l'arxiu personal d'Antoni Puigserver demostra que excepcionalment es pot treballar la biografia d'individus corrents a partir d'una àmplia gamma de fons, i que aquest tipus d'individus també poden parlar per si mateixos. Aquest fons, per tant, equipara quant al rastre documental un individu ordinari i desconegut, com fou Antoni Puigserver, amb qualsevol persona «important»; fins i tot la supera en molts aspectes.

El fons documental d'Antoni Puigserver encaixa dins la tipologia dels arxius familiars, concretament dins la subcategoria d'arxius d'individus, fons formats per col·leccions de documents de persones que per algun motiu han deixat un important volum de documentació que afecta la seva trajectòria vital.⁷⁸ Com és freqüent en aquest tipus de fons, al d'Antoni Puigserver també hi apareixen documents referents als familiars més propers, però amb un caràcter secundari i marginal.

Quina fou la intenció d'aquest llucmajorer a l'hora de crear un arxiu d'aquesta mena? Probablement va ser utilitària i econòmica: millorar la gestió patrimonial, financera i professional. Molts documents es vinculen amb gestions i tràmits administratius, com l'obtenció de la jubilació anticipada. Però també es constata una intenció testimonial o commemorativa i un afany de transcendència: reconstruir la història d'un mateix i descobrir i donar a conèixer o rememorar la importància o el prestigi de què va gaudir en vida.

Com altres fons familiars o individuals i a diferència del que passa amb els arxius públics o altres arxius privats, vinculats a associacions, empreses o a l'Església, el fons d'Antoni Puigserver no obeeix a un organigrama o a un procediment regulat d'ordenació, sinó que probablement es va anar construint una mica a l'atzar, seguint el ritme de les activitats del seu creador. El desordre s'ha incrementat pels canvis en la ubicació dels documents.

Per superar aquest desori i malendrec s'ha procedit a iniciar la catalogació dels documents que integren aquest arxiu seguint els criteris proposats per Olga Gallego al seu *Manual de archivos familiares*.⁷⁹ La primera tasca

77 BOLUFER, Mónica. «Multitudes del yo...», p. 95; DOSSE, François. *La apuesta biográfica...*, p. 298.

78 GALLEGO DOMÍNGUEZ, Olga. *Manual de archivos familiares*. Madrid. ANABAD, 1993, p. 57-58.

79 GALLEGO DOMÍNGUEZ, Olga. *Manual de archivos...*, p. 47.

d'aquesta empresa ha estat la classificació dels documents del fons, ordenant els documents cronològicament i per activitats o per matèries. Seguint aquest criteri la majoria dels components del fons els podem classificar en documents de caràcter personal, de funció i col·leccions.

4.1. Documents personals

Els documents de caràcter personal no sempre es poden distingir fàcilment dels de funció, ja que hi ha zones d'interferència susceptibles de diferents interpretacions. El criteri adoptat per classificar aquest arxiu és incloure dins d'aquesta categoria els diaris, les agendes, la correspondència amb familiars i amics (cartes i postals), els documents d'estat civil i eclesiàstic (partides o certificacions de baptisme, naixement, etc.), documents d'identificació personal (passaports, salconduits, cèdules personals, etc.), els documents que faculten l'exercici d'alguna activitat o professió (certificat d'estudis) i els documents d'estat de salut (diagnòstics, receptes, etc.).⁸⁰

Entre tots els documents personals d'aquest fons els més destacats són els diaris personals d'Antoni Puigserver. Aquests diaris van ser escrits en unes agendes de butxaca, tipus llibreta Moleskine, entre 1904 i 1924. En aquest interval només manquen els diaris de 1908 i de 1910, que no se sap si no foren elaborats o si s'han perdut.

James S. Amelang ha comentat l'excepcionalitat de la troballa amb què va tenir el privilegi de treballar: un manuscrit del segle XVII realitzat per l'artesà barceloní Miquel Parets, que en paraules d'aquest investigador constitueix «una combinació excepcional [...] d'autobiografia, memòria familiar i crònica urbana».⁸¹ Els paral·lelismes dels diaris d'Antoni Puigserver amb la crònica de Miquel Parets resulten sorprenents. El manuscrit d'aquest curiós personatge va proporcionar a Amelang una nodrida informació sobre la vida d'aquest mestre artesà serrador de pells, i alhora sobre la seva família, el món gremial i els fets esdevinguts a Barcelona entre el 1626 i el 1660.⁸² Les entrades del diari d'Antoni Puigserver ofereixen pràcticament el mateix tipus d'informació del període comprès entre 1904 i 1924.

⁸⁰ Seguint els criteris exposats a GALLEGO DOMÍNGUEZ, Olga. *Manual de archivos...*, p. 58-59.

⁸¹ AMELANG, James S. «Contando pollos: Richard Smyth, Miquel Parets y los pequeños espacios de la biografía», p. 163.

⁸² AMELANG, James S. «Contando pollos: Richard...», p. 163-164.

Troballes del que Amelang anomena «autobiografies populars» són rares, encara que no excepcionals. Aquest autor cita nombrosos exemples només al món artesanal de l'edat moderna.⁸³ Com diu Amelang, historiadors com E. P. Thompson, Carlo Ginzburg, Natalie Z. Davis o Peter Burke han demostrat la riquesa d'aquestes fonts per a l'estudi de la vida quotidiana, la cultura popular o les relacions de gènere.⁸⁴ I no només hi ha exemples al món artesanal. Amb el pas dels segles, l'autobiografia es va democratitzar i es multipliquen les troballes.⁸⁵ A Mallorca els diaris d'Antoni Puigserver només es poden comparar amb les memòries de l'esparter llucmajorer de finals de l'edat moderna Maties Mut i Romaguera, la crònica personal de l'impressor ciutadà del segle XVIII Tomàs Amorós i Cerdà⁸⁶ o la correspondència de l'emigrant solleric establert a Puerto Rico Andreu Pastor Castanyer *Fiquet*, analitzada per Josep A. Morell i Antoni Quetglas.⁸⁷

4.2. Documents de funció

Segons Olga Gallego la documentació de funció procedeix de l'exercici de les diferents activitats desenvolupades per un individu, tant en l'àmbit públic com en el privat.⁸⁸ Com a sobreestant d'obres públiques va acumular molta documentació relacionada amb la seva professió. A més, tenim la generada per les activitats que va exercir com a prestador i inversor financer, i la vinculada a altres activitats de caràcter social, cultural o religiós. Per tant, aquesta documentació d'Antoni Puigserver es podria classificar en tres categories: empresarial, professional i social. La primera ocupa els documents relatius a les seves activitats com a usurer i inversor financer. La categoria professional es constituirà amb els documents

83 AMELANG, James S. *El vuelo de Ícaro. La autobiografía popular en la Europa Moderna*. Madrid: Siglo XXI, 2003, p. 2-3.

84 AMELANG, James S. *El vuelo de...*, p. 9.

85 Com ja hem dit, a Gran Bretanya s'han localitzat més de 800 autobiografies del XVIII i el XIX. A Alemanya a principis del segle XX el pastor Paul Göhre va impulsar la publicació de nombroses autobiografies d'obers, i Maynes va localitzar vint autobiografies de treballadores alemanyes. SHUBERT, Adrian. «Autobiografía obrera e...», p. 142-143.

86 Tanmateix, els diaris d'Antoni Puigserver són molt més autobiogràfics. Tot i presentar com aquells un vessant de cronista, observador i comentarista de l'actualitat política i econòmica, també inclou descripcions de la conducta humana i de la vida social i cultural, a més d'un amplíssim recull de tot tipus de xafarderies. Les memòries de Tomàs Amorós han estat publicades: *Mallorca 1740-1800: Memòries d'un impressor*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1983.

87 MORELL, Josep A. i QUETGLAS, Antoni. «Aspectes de l'emigració a Puerto Rico a través de la correspondència de la família *Fiquet*». A: *II Jornades d'Estudis Locals de Sóller*. Sóller: Ajuntament de Sóller, 2008.

88 GALLEGO DOMÍNGUEZ, Olga. *Manual de archivos...*, p. 60.

vinculats a l'exercici de la seva professió: nomenaments, fulls de serveis, diaris d'operacions, plànols, projectes, pressupostos, etc. L'última secció la formaran els documents generats per la vida social, les activitats d'oci (programes o entrades de funcions teatrals o d'òpera, etc.), turístiques o l'afer d'honor que protagonitzà a Puerto Rico.

4.3. Col·leccions

Seguint el mètode arxivístic proposat per Olga Gallego,⁸⁹ aquesta secció la formaran per un costat la documentació de caràcter variat i miscel·lani, que no és susceptible d'agrupar-se de cap altra manera, i les col·leccions formades pel mateix Antoni Puigserver al llarg de la seva vida: enquadernacions de revistes, llibres de records de viatges, guies turístiques, postals sense utilitzar, fotografies, orles, els llibres de la seva biblioteca personal, etc.

5. Les possibilitats historiogràfiques del fons documental d'Antoni Puigserver

Com diu Mònica Bolufer, la biografia ja no pot ser només «el relat complet, cronològic i exhaustiu d'una vida», sinó un «reconstruir històries de vides individuals com a recurs (fonamental o combinat amb altres) per abordar temes i problemes històrics».⁹⁰ En aquest sentit, Sabina Loriga es pregunta: «La vida d'un individu pot donar llum sobre el passat? Els testimonis individuals poden contribuir que es formulï una hipòtesi general?».⁹¹ Tractaré de respondre a aquestes preguntes pel que fa a la biografia de l'ésser humà comú i exposar quins temes i problemes historiogràfics es poden abordar a partir d'aquest fons documental.

5.1. Aportacions a la història cultural i de la vida quotidiana i privada

La història de la vida quotidiana i privada són camps en què la biografia del subjecte desconegut pot ser una eina d'estudi valuosa. Michelle Perrot afirmava que durant molt de temps els historiadors havien evitat travessar el llinar de la vida privada perquè l'individu públic era el protagonista de l'única història que valia la pena contar.⁹² Però des de fa dècades la cultura popular, el comportament cultural de les masses anònimes, els sentiments, les experiències, els estils de vida o la quotidianitat, tant pública com privada, han estat objecte d'atenció

89 GALLEGO DOMÍNGUEZ, Olga. *Manual de archivos...*, p. 65.

90 BOLUFER, Mónica. «Multitudes del yo: biografía e historia de las mujeres». *Ayer*, 93 (2014), p. 87.

91 LORIGA, Sabina. «La escritura biográfica...», p. 39.

92 ARIÈS, Philippe. DUBY, Georges (dir. col·lecció); PERROT, Michelle (dir. vol. iv). *Historia de la...*, p. 11.

per part d'importants historiadors.⁹³ Així, Adrian Shubert assenyala que els estudis biogràfics han contribuït a enriquir la història social i superar aquelles investigacions de la classe obrera centrades en l'evolució de sindicats, partits i ideologies; les biografies de líders proletaris, o l'anàlisi quantitativa del nivell de vida dels treballadors, ja que s'endinsen en la seva privacitat i la seva quotidianitat.⁹⁴ Si la biografia de l'obrer anònim ha esdevingut una eina important per conèixer la història dels obrers en si mateixos,⁹⁵ no hauria de passar el mateix amb la d'Antoni Puigserver respecte a la petita burgesia?

Com s'ha dit, aquesta línia d'investigació va ser adoptada inicialment a l'hora d'abordar la biografia d'Antoni Puigserver en un intent d'exercici d'antropologia cultural històrica amb l'objectiu d'aconseguir una aproximació a la vida privada i quotidiana de la petita burgesia insular d'aquella època.

Apartir d'una afirmació de Natalie Z. Davis sobre la utilitat dels textos antropològics per als historiadors es dedueix que les fonts amb un vessant antropològic, com són els diaris d'Antoni Puigserver, ens proporcionen observacions dels processos d'interacció social que fan possible interpretar el comportament o esbrinar com encaixen els diferents elements del sistema social.⁹⁶ Així, a partir de les anotacions «etnogràfiques» dels seus diaris podem analitzar diversos aspectes de les diferents parts del sistema sociocultural de la Restauració. En les seves observacions i descripcions de la conducta humana d'aquella època Puigserver va adoptar inconscientment un punt de vista etnogràfic o antropològic de tipus *emic*, és a dir, una perspectiva en correspondència amb la visió del món pròpia de les persones que habitaven aquell temps.⁹⁷ Com a observador no es veia afectat per les dificultats que ha d'afrontar un antropòleg acadèmic per fer descripcions *emic* perquè tenia un absolut coneixement de les categories i regles necessàries per pensar i actuar com un nadiu d'aquell temps perquè ell mateix n'era un. Així doncs, aquests diaris ens permeten tornar a observar amb els ulls d'Antoni Puigserver un grup d'individus del passat com si tots ells seguissin vius, emulant

93 PAGÈS, Pelai. *Introducció a la...*, p. 345-348.

94 SHUBERT, Adrian. «Autobiografia obrera e...»; SEWELL, William H. «Cómo se forman...», p. 77.

95 SHUBERT, Adrian. «Autobiografia obrera e...», p. 141.

96 DAVIS, Natalie Z. «Les possibilitats del passat». A: COLOMINES, Agustí; OLMOS, Vicent S. (ed.) *Les raons del passat. Tendències historiogràfiques actuals*. Catarroja: Editorial Afers, 1998, p. 219.

97 HARRIS, Marvin. *Antropología cultural*. Madrid: Alianza, p. 28-29.

el procediment usat per un antropòleg dels nostres dies per estudiar una cultura actual. Per això em semblen una eina valuosa per analitzar, des del punt de vista de l'antropologia cultural històrica, trets molt rellevants de les estructures⁹⁸ i superestructures⁹⁹ culturals del període de la Restauració.

Des del meu punt de vista aquesta perspectiva antropològica conflueix completament amb els plantejaments de la història de la vida privada impulsada per historiadors com Georges Duby, Philippe Ariès i Michelle Perrot;¹⁰⁰ la història de la vida quotidiana iniciada entre d'altres per Rafael Abella, Bartolomé Bennasar, Jacques Chastenet o Pilar Folguera¹⁰¹ i teoritzada per autors com Amando de Miguel, Agnes Heller, Isabel Moll o Alf Lüdtke,¹⁰² o fins i tot amb la història de la sexualitat plantejada per Michel Foucault.¹⁰³ Aquesta confluència ens permet superar la simple descripció antropològica dels components de la cultura d'una altra època i analitzar els processos de canvi històric tant a en l'àmbit cultural com de cultura material.¹⁰⁴ El fons d'Antoni Puigserver possibilita aproximar-nos als canvis viscuts per una societat provinciana i perifèrica dins la Restauració espanyola, com fou la balear, i comprovar fins a quin punt va existir una assumpció dels nous usos i modes de comportament quotidià que arribaven d'Europa o d'Amèrica, tal com

98 Com l'aculturació la diglòssia, el procés de canvi lingüístic o la recepció de la Renaixença, els patrons de treball, la domesticitat del cèlibe, els hàbits alimentaris i de consum, les relacions de parentiu, la consciència de classe i la construcció del rol cultural de classe, la relació entre classe i estil de vida, la cultura política i associativa, la masculinitat, els rols de gènere, la sexualitat des del celibat a les infidelitats passant per les diferents manifestacions de l'homosexualitat, el voyeurisme o la pedofília, etc.

99 Amb aquest terme el materialisme cultural engloba les creences i pràctiques religioses, la funció social de l'art i la cultura de l'espectacle, l'educació i la formació de la personalitat, la personalitat normal o anormal, etc.

100 ARIÈS, Philippe; DUBY, Georges (dir. col·lecció); PERROT, Michelle (dir. vol. iv): *Historia de la...*

101 ABELLA, Rafael. *La vida cotidiana durante la Guerra Civil*, vol. I i II. Barcelona: Planeta, 1973; BENNASSAR, Bartolomé. *Los españoles, actitudes y mentalidad*. Barcelona: Argos Vergara, 1978; CHASTENET, Jacques. *La vie quotidienne en Angleterre au debut du règne de Victoria 1837-1881*. París: Hachette, 1978; FOLGUERA, Pilar. *La vida cotidiana en Madrid. Primer tercio del siglo a través de sus fuentes orales*. Madrid: Comunidad de Madrid, 1987.

102 DE MIGUEL, Amando. *Introducción a la sociología de la vida cotidiana*. Madrid: Cuadernos para el diálogo, 1969; HELLER, Agnes. *Historia de la vida cotidiana. Aportación a la sociología socialista*. Barcelona: Grijalbo, 1972; HELLER, Agnes. *Sociología de la vida cotidiana*. Barcelona: Península, 1977; MOLL BLANES, Isabel. *La vida cotidiana dins la perspectiva històrica*. Mallorca: IEB, 1985; LÜDTKE, Alf. «Sobre los conceptos de vida cotidiana, articulación de las necesidades y conciencia proletaria». *Historia Social*, 10 (1991), p. 41-62.

103 FOUCAULT, Michel. *Historia de la sexualidad*, vol. I, II i III. Madrid: Siglo XXI, 1987.

104 Seguint així la proposta metodològica proposada per Inés Antón Dayas a la seva tesi doctoral «Cultura material y formas de vida cotidiana de la sociedad burguesa alicantina en la España de la Restauración (1874-1930)» (s. p.). Murcia: Universidad de Murcia, 2016, p. 14.

passava a Barcelona o Madrid, i com s'adaptaren a la realitat insular. Així, es pot plantejar l'estudi de les noves conductes i com aquestes van comportar canvis en els estils de vida, als àmbits residencials i les activitats d'oci, així com conèixer els nous gustos i corrents que van influir en la conformació de la nova imatge social i apreciar si hi ha contradiccions entre la tradició exemplificada en la seva formació familiar en l'àmbit de la pagesia més humil i l'educació al Seminari i la modernitat,¹⁰⁵ de la qual Antoni Puigserver em sembla un bon exemple.

5.2. Antoni Puigserver: representativitat biogràfica o excepció normal?

Dins del corrent historiogràfic de la biografia modal historiadors com Michel Vovelle o Joël Cornette van emprendre la recerca del que anomenaren la «representativitat biogràfica». Amb aquesta metodologia pretenien descobrir l'individu la vida del qual fos el model d'una determinada categoria social, aquell que concentrava totes les seves característiques. Un cop descobert aquest individu modèlic calia estendre les seves particularitats a la tipologia de la qual formà part. Al meu parer aquesta metodologia es justifica quan l'escassetat de fonts fa inviable l'anàlisi prosopogràfica d'un determinat col·lectiu. Pel que hem vist, Antoni Puigserver, en molts aspectes, va ser un representant modèlic d'allò que comunament imaginem que fou la petita burgesia o la classe mitjana de l'època de la Restauració. Molts trets de la seva vida privada i quotidiana concorden tant amb els descrits per Michelle Perrot, Anne Martin-Fugier, Roger-Henri Guerrand i Alain Corbin per als petits burgesos a la França de finals del segle XIX i inicis del XX a *l'Histoire de la vie privée*, com per Jacques Chastenot per a la classe mitjana britànica de l'era victoriana. També concorden amb els descobriments referents a la vida quotidiana d'aquesta classe social en aquesta mateixa època a Madrid i Alacant realitzats per Pilar Folguera i Inés Antón, respectivament. En el cas de les Balears, la manca d'estudis quantitatius, serials o prosopogràfics d'aquesta classe social justificaria l'elaboració d'una biografia modal d'Antoni Puigserver amb aquestes intencions.

Però Antoni Puigserver també presenta facetes molt poc convencionals, aspectes que no encaixen en la tòpica imatge d'aquest col·lectiu, la qual cosa qüestiona la pertinència de la metodologia de la «representativitat biogràfica» en aquest cas. Només com a cèlibe solitari ja constitueix una excepció minoritària. Si es confirmen les seves tendències al voyeurisme o fins i tot a la pedofília, podria ser considerat com un individu marginal i transgressor.

¹⁰⁵ Un cop més seguint el plantejament exposat a ANTÓN DAYAS, Inés. *Cultura material y...*, p. 14-15.

El predomini de l'anàlisi biogràfica d'aquest últim tipus d'individus per part de la microhistòria ha obert un debat sobre la representativitat d'aquests personatges davant la pretensió d'aquesta escola d'extreure coneixements generals sobre la cultura o la vida quotidiana a partir d'aquest tipus de casos particulars. Davant d'aquests dubtes els microhistoriadors han plantejat el concepte estadístic d'excepció normal. Aquest es basa en la idea que molts dels transgressors podien ser alhora representants convencionals, en la resta del seu quefer vital, d'una determinada categoria social, com l'heretge heterodox Menocchio ho era de la dels moliners. Per molt transgressor que fos Antoni Puigserver en determinats aspectes de la seva privacitat, la seva vida laboral, financera, social, cultural o religiosa probablement era representativa de la petita burgesia insular i espanyola de la Restauració.

5.3. Completar l'aportació d'anàlisis estructurals i biografies de grans homes

Una altra finalitat de la investigació biogràfica de l'individu ordinari és completar les aportacions de les anàlisis estructurals i de les biografies de grans homes a l'estudi integral de les grans etapes de la periodització històrica. Emilio La Parra ens explica que Kershaw va justificar la seva biografia de Hitler amb el propòsit d'analitzar la interacció entre l'home que va ser inductor i inspirador del que va passar al Tercer Reich i la societat que ho va fer possible i el va enlairar, perquè per conèixer una societat del passat hem de conèixer tant les seves elits com les seves masses.¹⁰⁶ Però, si per a Kershaw és inconcebible entendre el nazisme sense conèixer Hitler, no és igualment necessari, per conèixer les masses que el seguien o que el van patir, saber alguna cosa més sobre els individus ordinaris que les formaven? És el que fa Richard J. Evans a la seva popular trilogia sobre el Tercer Reich, gràcies a la síntesi de les aportacions de la història política, econòmica, social i cultural, amb al·lusions biogràfiques que il·lustren la manera com el van experimentar no només els dirigents sinó també els individus ordinaris.¹⁰⁷ La tesi d'Antoni Marimon sobre la crisi del 98 va iniciar aquest camí i, a més d'un capítol biogràfic dedicat al paper de Weyler en el conflicte, està farcida d'altres referències biogràfiques d'individus ordinaris afectats pel procés. L'estudi de Jaime Oliver sobre les vivències de la comunitat balear a Puerto Rico durant

¹⁰⁶ LA PARRA LÓPEZ, Emilio. «La biografía de...», p. 60-61.

¹⁰⁷ Evans recorre sovint a dades biogràfiques de personatges anònims, com els diaris de la mestra de primària Louise Solmitz o les memòries de Melita Maschmann, exmembre de les Joventuts Hitlerianes, entre molts altres. EVANS, Richard. *La llegada del III Reich*. Madrid: Península, 2017; EVANS, Richard. *El III Reich en el poder*. Madrid: Península, 2017; EVANS, Richard. *El III Reich en guerra*. Madrid: Península, 2017.

la crisi del 98 profunditza encara més en aquesta metodologia i les referències biogràfiques a individus corrents conformen el nucli de la seva proposta.

El testimoniatge vital d'Antoni Puigserver, observador i partícip des de baix del període de la Restauració, pot ajudar a completar i millorar el coneixement que tenim d'aquestes etapes a través dels estudis d'història política, econòmica, social o cultural¹⁰⁸ i de les biografies dels personatges importants que hi influïren d'una manera o altra.¹⁰⁹

5.4. Millorar l'anàlisi d'esdeveniments conjunturals i grups tancats

Per Gómez-Navarro les estructures *longue durée* no han aconseguit explicar les conjuntures en què es produeixen canvis socials molt ràpids¹¹⁰ i moltes vegades tampoc encaixen en les peculiaritats de determinades comunitats locals o grups professionals. La prosopografia d'individus corrents ens pot ajudar a entendre millor processos desenvolupats en un temps curt com a episodis de mobilització social (guerres, motins, revoltes, revolucions, etc.), processos repressius (caça de bruixes, persecucions religioses, purgues, genocidis, etc.), migracions, etc. Ginzburg i Poni posen l'exemple de la demografia nominativa aplicada per Henri a l'estudi d'una parròquia rural mitjançant la reconstrucció de les famílies, cosa que li va permetre recrear la trama de relacions socials i les diverses estratègies seguides per les famílies per adaptar-se a aquest context.¹¹¹ La biografia d'Antoni Puigserver i el testimoni del seu diari, com a individu ordinari implicat en fenòmens conjunturals com el desastre del 98,¹¹² o l'emigració espanyola i balear a les Antilles,¹¹³ o grups

108 Per posar només alguns exemples de la historiografia espanyola i insular, el clàssic de José Varela Ortega *Los amigos políticos. Partidos, elecciones y caciquismo en la Restauración (1875-1900)* i les nombroses aportacions d'Isabel Peñarrubia sobre la Restauració i el caciquisme des de *Mallorca davant el centralisme (1868-1910)*, de 1980, a *La Restauració a Mallorca (1874-1923)*, de 1997.

109 Biografies de personatges rellevants de la Restauració tant a l'Estat com a les Illes, com la de Cánovas del Castillo de José Luis Comellas, la d'Antoni Maura de Javier Tussell (entre d'altres), les de Weyler de Joan Santaner o Ramon Codina, les de Mossèn Alcover de Francesc de Borja Moll o de Tomeu Vidal, la de Joan March de Pere Ferrer, l'estudi de Miquel dels Sants Oliver de Damià Pons, la d'Alejandro Lerroux d'Álvarez Junco o la de Llorenç Bisbal d'Antoni Vidal, per citar-ne només algunes.

110 GÓMEZ-NAVARRO, José Luis. «En torno a la...», p. 11.

111 GINZBURG, Carlo; PONI, Carlo. «El nom y el com», 1998. A: COLOMINES, Agustí; OLMOS, Vicent S. (ed.). *Les raons del passat. Tendències historiogràfiques actuals*. Catarroja: Editorial Afers, 1998, p. 214.

112 Conjuntura molt estudiada per Antoni Marimon: MARIMON RIUTORT, Antoni. *Les repercussions de...; La crisi de 1898 a les Illes Balears*. Mallorca: El Tall, 1997; *La crisis de 1898*. Barcelona: Ariel, 1998.

113 Podria complementar l'obra de Jaume Ensenyat Julià *Mallorquins a Puerto Rico* i l'estudi col·lectiu *Mallorca i Puerto Rico: història d'una migració, 1837-1900*, ambdues publicades el 1992, a més dels treballs de Joan Buades, Benet Albertí o Antoni Marimon sobre el tema: BUADES, Joan. *L'emigració balear*

tancats com els repatriats a causa d'aquest conflicte, els funcionaris d'obres públiques, els cèlibes i solitaris, les persones influenciades per la Renaixença o els simpatitzants del moviment catòlic durant la Restauració ens pot ajudar a entendre'ls millor. Per exemple, la repatriació de funcionaris de l'Administració espanyola a les colònies després del desastre del 98 és un tema pràcticament inèdit en centrar-se la majoria d'investigadors en la qüestió dels soldats repatriats o la situació en què quedaren els espanyols després del canvi de sobirania.¹¹⁴

5.5. Millorar la representativitat de les estructures o superar aquest marc analític

Una altra de les opcions obertes pels estudis biogràfics de la gent corrent és la possibilitat de millorar els coneixements sobre les estructures socials col·lectives obtinguts per les diverses escoles historiogràfiques de la modernitat. És el que Horacio Tarcus ha definit com a «estudiar sistemàticament un grup social a través de l'anàlisi comparada de les biografies (idealment) de tots i cadascun dels que el componen».¹¹⁵ Com indica Gómez-Navarro, aquest exercici de biografia quantitativa o serial ens permetrà trobar les característiques compartides pels biografiats i il·lustrar els comportaments estadísticament més freqüents, per així descriure millor per exemple les classes i altres estructures socials o institucions culturals.¹¹⁶

Però, a més a més, el paleontòleg i biòleg evolutiu Stephen Jay Gould va afirmar que «l'observació atenta de les diferències individuals pot ser un mètode tan potent en la ciència com la quantificació de comportaments predictibles en una gran massa d'àtoms idèntics».¹¹⁷ Això indica que l'observació sistemàtica de la conducta d'individus ordinaris en el seu context pot millorar la representativitat establerta a partir de càlculs i estimacions estadístiques. Així, la biografia d'un individu concret com Antoni Puigserver ens podria servir, per exemple, per millorar el coneixement que tenim dels mecanismes de mobilitat social a la

a *Ultramar*. Mallorca: Documenta Balear, 2009; ALBERTÍ, Benet. *Per millorar la fortuna: història i memòria de l'emigració mallorquina (1830-1930)*. Mallorca: Documenta Balear, 2020; MARIMON, Antoni (coord.). *Les Balears i Amèrica: la crisi del 98 i l'emigració*. Mallorca: IEB, 1998.

114 Per exemple a la tesi doctoral d'Antoni Marimon els capítols dedicats als repatriats se centren de forma gairebé exclusiva en els soldats. MARIMON RIUTORT, Antoni. *Les repercussions de...*, p. 579-591 i 965-985.

115 TARCUS, Horacio. «La biografía colectiva. Por un Diccionario de las izquierdas y los movimientos sociales latinoamericanos». *Iberoamericana*, 52 (2013), p.142.

116 GÓMEZ-NAVARRO, José Luis. «En torno a la...», p. 18.

117 Citat a MUIR, Edward. «Observar les petiteses», p.184.

societat de classes capitalista balear, del funcionament d'una institució com el servei d'obres públiques, de les infraestructures de transports del seu temps o de moviments socials i culturals com la Renaixença o el moviment social catòlic.

En canvi, per als microhistoriadors l'objectiu no és tant corregir sinó superar la rigidesa de les estructures analitzant les relacions socials i les interaccions entre individus concrets. Així, els microhistoriadors creuen que l'estudi biogràfic de l'home comú és una de les eines possibles per superar aquestes abstraccions i substituir-les per l'estudi d'aquestes xarxes d'interaccions en què s'insereix l'individu i que són el veritable esquelet del sistema social.¹¹⁸ Les detallades descripcions que feu Antoni Puigserver al seu diari d'aquestes trames i actes ens poden resultar d'allò més útils seguint aquesta metodologia d'investigació. Segons Loriga, Ginzburg i Levi, «van utilitzar la informació biogràfica per qüestionar l'homogeneïtat aparent de les institucions seglars i eclesiàstiques, les comunitats locals, els grups socials i altres entitats.»¹¹⁹ Com s'ha dit, tant la vida d'Antoni Puigserver com les observacions etnogràfiques, de la conducta dels membres dels diferents estrats de la burgesia amb els quals es relacionava, ens poden portar a qüestionar l'aparent homogeneïtat d'aquesta classe social per exemple pel que fa a les tendències i pràctiques sexuals, que podrien allunyar-se dels estrictes codis de la «moral victoriana» decimonònica imaginada per Foucault per als membres de la burgesia.¹²⁰

Davant d'aquest qüestionament el perill pot ser ignorar allò comú, allò normal, per destacar allò discordant.¹²¹ Enfront d'aquesta possibilitat tant Levi com Ginzburg proposen un mètode inspirat en la psicoanàlisi freudiana: a partir de l'anàlisi de casos concrets, descobrir regularitats que ens portin a establir noves generalitzacions no detectades mitjançant mètodes quantitius o serials.¹²² Tot allò que ens sembla inusual o poc convencional en la vida d'aquest sobreestant i de les persones amb qui es relacionava o que observava tal vegada fos més habitual del que els estudis convencionals ens han desvelat fins ara.

118 MUIR, Edward. «Observar les petiteses», p. 189.

119 LORIGA, Sabina. «La escritura biográfica...», p. 39.

120 FOUCAULT, Michel. *Historia de la sexualidad*, vol. I, Madrid: Siglo XXI, p. 1987.

121 LORIGA, Sabina. «La escritura biográfica...», p. 41.

122 LEVI, Giovanni. «Microhistoria e Historia Global». *Historia Crítica*, 69 (2018), p. 22-23.

5.6. Analitzar la tensió individu-societat en la presa de decisions

Seguint les reflexions de Ginzburg o Levi, una de les possibilitats més estimulants obertes per la biografia de l'ésser humà comú és reflexionar sobre els límits de la llibertat i les diferents estratègies vitals desenvolupades dins d'uns mateixos contextos espai-temporals per diversos individus. Com diria Isabel Burdiel, es tracta de considerar les possibilitats i els límits de l'acció individual per mitjà de l'anàlisi del context en què es desenvolupa per mostrar-nos «tant les desviacions com les pràctiques habituals».¹²³ Tuñón de Lara va afirmar que la història ha deixat de ser un procés que «tot ho arrossega i del qual no es pot escapar» i que «hi ha marge per a l'acció individual».¹²⁴ Però també per a l'home corrent? Per a Giovanni Levi, posar l'enfocament sobre el destí d'un individu comú fa possible entendre el funcionament efectiu de les institucions i convencions socials i preguntar-nos sobre l'amplitud real de la llibertat d'elecció dels diferents agents històrics. Per a aquest autor, la llibertat no és absoluta i està limitada per factors socials i culturals, però sempre queda un marge d'acció respecte als sistemes de normes i autoritats.¹²⁵

Per tant, si per al «gran home» el principal objecte de la biografia és saber en quina mesura les seves decisions van influir en el context, per a l'home comú un dels propòsits serà descobrir fins on es veu limitat en la seva activitat vital pels condicionants ambientals, socioeconòmics, polítics i culturals o les decisions de les persones «importantes». Seria una manera d'avaluar la certesa de les tesis de Sartre per a qui l'home està condemnat a ser lliure i és responsable de tots i cadascun dels seus actes.¹²⁶ La veracitat d'aquesta teoria explicaria la diversitat de respostes davant d'un mateix estímul. Així, la biografia pot ser una eina per entendre millor l'ús que fa l'ésser humà de la seva llibertat i de la seva racionalitat i els factors que intervenen en la presa de decisions.

Antoni Puigserver va prendre moltes decisions a la seva vida. En algunes va seguir el patró habitual i en altres s'hi va desviar. Entendre les motivacions en què es fonamentaven totes aquestes eleccions ens pot ajudar a entendre millor el context en el qual es produïren.

123 BURDIEL, Isabel. «Historia política y biografía: más allá de las fronteras». *Ayer*, 93 (2014), p. 63.

124 Citat per LA PARRA LÓPEZ, Emilio. «La biografía de...», p. 64.

125 Citat per GÓMEZ-NAVARRO, José Luis. «En torno a la...», p. 17.

126 SARTRE, Jean-Paul. *El existencialismo es un humanismo*, 1989, p. 18-19 i 26-27.

6. Conclusions

Com hem vist, d'un temps ençà la investigació biogràfica ha recuperat el seu prestigi intel·lectual i s'han superat els vetos creuats entre biografia i història social. Com defensava La Parra, actualment ja no hi ha res que sobri en el quefer historiogràfic. Sembla, a més, que l'esperit que va originar la *fanfare* de Copland ha imbuït el món de la biografia històrica. Personatges ordinaris o desconeguts com Domenico Scandella *Menocchio*, el pare Chiesa, Louis-François Piganot, Benoît Lacombe, Glikl bas Judah Leib, Martin Guerra, sor Marie de l'Incarnation, Miquel Parets, Maria Sibylla Merian, Louise Solmitz, Manuel María Jiménez Sainz *Piedralén*, Melita Machmann o Domingos Alvares han estat rescatats de l'oblit per mostrar-nos millor el rostre del seu temps. I encara que aquests treballs fugen de l'hagiografia de l'ésser anònim, no puc deixar de pensar que, com va fer Copland amb la seva composició, la publicació de les seves biografies ha esdevingut un exercici que homenatja les vides de milions d'éssers desconeguts que han estat els veritables protagonistes de la història i que fins ara restaven ocults rere categories analítiques, com ara classe, nació, estat, moviment social, cultura política o gènere. Les seves vides ens aporten valuoses informacions per conèixer el passat, complementant tant les aportacions de les anàlisis estructurals o culturals fetes des de la perspectiva de les abstraccions col·lectives com les de les biografies de persones «importants». La reconstrucció de la vida d'Antoni Puigserver podria unir-se a aquesta llista de biografies d'individus comuns que ens han ajudat a recuperar la memòria d'aquell país estrany que és el passat. Cal conservar i catalogar el seu fons documental perquè la seva riquesa ofereix, ara com abans, amplíssimes possibilitats per als historiadors. Antoni Puigserver i Cerdà ha tornat del país de l'oblit i té moltes coses a contar-nos del seu temps i de la seva gent. Els seus esforços per transcendir no han estat en va.

LA CONSTITUCIÓ DE LA JOVENTUT SOCIALISTA DE LLUCMAJOR EL 1909 I EL DINAMISME DE LES ENTITATS SOCIALISTES DE LA LOCALITAT

Antoni Vidal Nicolau

La Joventut Socialista de Lluçmajor és una de les entitats polítiques més antigues del municipi. Constituïda el 1909, tengué una trajectòria remarcable des de la seva fundació fins al 1936. Era l'entitat per on passaven tots aquells que posteriorment se significarien dins el socialisme de Lluçmajor en el primer terç del segle xx, i també altra gent que tengué un contacte curt dins el socialisme i que posteriorment se n'allunyà.

Malauradament, la documentació interna de l'entitat, com la de totes les que formaven part del Front Popular, fou confiscada pels rebels a la República a l'inici de la Guerra Civil. Per això, no es poden consultar els llibres d'actes, el pagament de les quotes dels afiliats o les actes de les assemblees anuals de l'entitat. Així, s'han de consultar altres fonts com la premsa, especialment l'òrgan del socialisme de Mallorca, *El Obrero Balear*, i la premsa general del període. En el cas de Lluçmajor, també la premsa local com *La Escoba*, *Lluçmajor* i el *Heraldo de Lluçmayor*. Ara bé, hem tengut accés a una documentació relativa a la Joventut Socialista de Lluçmajor dipositada a la secció de Govern Civil de l'Arxiu del Regne de Mallorca, on hi ha la informació que anualment presentava la Joventut Socialista de Lluçmajor al Govern Civil relativa als seus ingressos i les seves despeses, el nombre d'afiliats i les juntes directives.

1. Els orígens del socialisme a Lluçmajor

A partir de l'experiència política del Sexenni Democràtic (1868-1874) el republicanisme tengué una destacada influència en la vida municipal a partir de les figures de Nicolau Taverner, Antoni Garcias i Damià Ripoll, entre d'altres. Seguidament, en els anys vuitanta del segle xix, una part dels afiliats a la Unió Obrera Balear continuaren mantenint una ideologia propera al republicanisme. Finalment, al darrer decenni del segle xix es constituí la primera societat obrera de sabaters de Lluçmajor La Emancipación del Obrero, que declarà una vaga al

taller de calçat de Can Claret. Aquesta societat rebé el suport dels socialistes de Palma que el gener de 1893 acudiren a Lluçmajor. En aquest cas, els principals dirigents de Palma (Francesc Roca, Pere Pascual i Bartomeu Bestard) assessoraren els sabaters de Lluçmajor. Fins i tot la vaga de sabaters de Can Claret rebé el suport de les campanyes de solidaritat que tengueren lloc a diferents tallers de Palma.¹ Els sabaters de Lluçmajor reclamaven un augment salarial. Però el setmanari republicà *La Voz del Pueblo* criticà l'actitud dels sabaters llucmajorers perquè rebutjava el procediment de la vaga com a instrument per millorar les seves condicions laborals i en canvi apostava pel mutualisme.²

Davant el fracàs dels socialistes de Palma de consolidar el socialisme a la localitat d'Inca, aquests centraren els seus esforços a conduir cap a la seva ideologia el moviment societatari que estava emergint a Lluçmajor. En el cas d'Inca, els sabaters organitzats es decantaren per apropar-se a les entitats anarquistes, i els socialistes de Palma veren frustrades les seves pretensions d'articular un nou nucli socialista a la Part Forana. Fins aleshores, Manacor era l'únic municipi, a part de Palma, on s'havia constituït una agrupació socialista.

A *El Obrero Balear* es dedicaren diversos articles a denunciar la pèssima situació de la classe obrera a la Part Forana. Per exemple, Jaume Marí, un dels principals dirigents socialistes d'aleshores, publicà el 1903 un article en què reclamava un canvi de mentalitat entre la classe obrera dels pobles. A més, els socialistes es consideraven amb l'obligació de propiciar aquest canvi de mentalitat.³

Així, Jaume Marí culpava la classe benestant de la situació dels més desafavorits: «Causa del atraso que hoy existe en los pueblos mallorquines lo es la ignorancia, fomentada por los que gracias a ella obtienen ventajosos resultados. Y el infeliz

1 Vegeu els números de *La Bandera Roja* de gener, febrer i març de 1893.

2 «Más que huelgas, el obrero debe pensar en la manera de aprovechar el tiempo y dar empleo a los ahorros colectivos emprendiendo por su cuenta la producción de artículos cuyos fabricantes trata de combatir [...] Sóbrale la razón al proletario, pero por muy cierto que esto sea, no es así como se obtienen ventajas.» *La Voz del Pueblo*, 9 d'abril de 1893, p. 3.

3 «El deber y la necesidad se imponen y para cumplir como buenos, no tenemos más remedio que apelar a todos los medios legales que estén a nuestro alcance para hacer comprender a los obreros que aún en la actualidad se desenvuelven en un ambiente corrompido; que tienen derecho a pensar como quieran y a detestar toda clase de imposición.» «A los obreros forenses», *El Obrero Balear*, núm. 111, 24 de gener de 1903, p. 1.

productor no conociendo más que aquello que le han enseñado, creyéndose cumplir con su deber defendiendo la causa del que le oprime».

Jaume Marí assenyalava l'Església que es presentava com la garantia d'estabilitat social però que realment únicament justificava les desigualtats i les injustícies i, a més, provocava que l'obrer es refugiàs dins la taverna.⁴ Per això considera que un camí per a l'alliberament de l'obrer seria la societat obrera de resistència:

«Por medio de la asociación empieza el obrero a conocer muchas cosas que antes le eran desconocidas, se acostumbra a la lectura útil y provechosa y en breve olvida las tabernas para dedicarse por completo a la vida societaria, base en la cual se apoya el obrero para hacerse útil, mediante los conocimientos que va adquiriendo.»⁵

Jaume Martí insistí en un altre article apel·lant el proletariat balear, és a dir, als obrers industrials i agrícoles, i presentava la Federació de Societats Obreres de les Balears com a eina per impulsar la causa obrera a les Illes Balears.⁶ També volia deixar enrere les tradicionals diferències entre l'entorn urbà de Palma i el rural de la Part Forana, i que la classe obrera estava formada per obrers industrials i agrícoles:

«Ya no hay distinciones entre nosotros “todos para uno y uno para todos”; somos explotados y todos defendemos la misma causa, todos venimos obligados a laborar en bien de la humanidad. Empiecen los obreros mallorquines a demostrar que tienen corazón y que sienten y se verá cuán pronto los de la capital y el campo se unen en fraternal abrazo para pedir cuenta a sus opresores.»⁷

4 «La vida o proceder de estos obreros no puede ser más perjudicial para su causa. Los días que se ven libres del trabajo, que son los domingos y fiestas, los dedican al sostenimiento de sus opresores, como en realidad así sucede. Pues sus quehaceres consisten en acudir a la iglesia y frecuentar los establecimientos alcohólicos.»; Íbidem.

5 Íbidem.

6 «No pueden ignorarlo por existir un Centro de Sociedades obreras que ampara a todo aquel que es asalariado y además ha hecho extensiva la propaganda para que los oprimidos sepan donde les llama el deber.»; «Al proletario balear», *El Obrero Balear*, 17 de gener de 1903, p. 1.

7 Íbidem.

Pels socialistes de Palma era important estendre l'associacionisme obrer per la Part Forana, i es volia aprofitar el fet que a Lluçmajor aparegués una societat obrera del calçat el 1901. Segurament, per evitar que es repetís a Lluçmajor el cas d'Inca, els socialistes de Palma tengueren una freqüent presència en els actes públics que els obrers de Lluçmajor celebraren en aquells primers anys del segle xx.

2. La constitució de La Recompensa del Trabajo el 1901

La primera notícia que es té de la societat de sabaters de Lluçmajor La Recompensa del Trabajo és del març de 1901, quan *El Obrero Balear* publica que «de la sociedad de Lluchmayor “Lluchmayorense constructora de calzado” se han recibido 29'00 pesetas para los huelguistas carpinteros». Així, durant les dotze setmanes de la vaga dels fusters, la nova societat obrera de sabaters de Lluçmajor contribuï solidàriament a ajudar els fusters en vaga.

I com una prova que els socialistes de Palma tenien prou ascendent sobre aquesta nova societat obrera, el setembre de 1901 ingressà dins la Federació Local de Societats Obreres de Palma, i va ser la primera societat obrera de la Part Forana que s'hi adherí.

A Lluçmajor, el 1902 se celebrà per primera vegada la festa del Primer de Maig. Ho feren seguint el mateix programa dels socialistes de Palma. Hi hagué un míting a les vuit del matí, una manifestació i a les dues de la tarda un te al Centre Obrer, per acabar a les cinc de la tarda amb una altra manifestació. La principal demanda que es feu fou la de la jornada de les vuit hores. La Recompensa del Trabajo creà una escola de primera i segona ensenyança: «Según tenemos noticia a ella concurren ya buen número de socios, ávidos de instruirse para su día emanciparse de instituciones viejas y chochas».

Ja començaven a fer-se els preparatius per a la constitució de l'Agrupació Socialista de Lluçmajor i per això se celebrà el 13 d'abril de 1903 un míting societatari i electoral. Una comissió de Palma formada per Francesc Roca, Sampol, Cardell, Joan Solivellas i Sitjar participaren en l'acte. L'article esmenta que «es probable que pronto formemos aquí una Agrupación Socialista.»

El setembre de 1903 tengué lloc la primera vaga de sabaters a Lluçmajor, perquè els patrons volien que els sabaters pagassin les bestretes, que era el material

complementari que s'utilitzava per elaborar un parell de sabates (fil, tatxes, goma, entre d'altres), i també per voler rebaixar els jornals als obrers sabaters. Acusaren un dels caps del Casino Republicà de ser el patró sabater més poc transigent en les negociacions. Tres dies després els obrers aconseguiren que els patrons acceptassin el pagament de les bestretes. Per a la festa que se celebrà a La Recompensa del Trabajo amb motiu de la presentació de la seva bandera, el socialista de Palma, Jaume Vicens, escrigué una composició poètica que es publicà a *El Obrero Balear*.

L'octubre de 1903 la Federació de Societats Obreres de Balears, juntament amb La Recompensa del Trabajo a Lluçmajor, organitzaren un acte a Lluçmajor. Intervingueren els obrers locals Sebastià Vidal, Tomàs Miquel, Sebastià Salvà i Joan Salvà. També els socialistes de Palma Jaume Vicens i Jaume Marí hi intervingueren. «El mitin se vio concurridísimo notándose también la presencia de varias compañeras.»

Pel novembre del mateix any hi hagué una altra reunió de propaganda societària i socialista a Lluçmajor. Hi intervingueren els llucmajorers Miquel Tomàs i Sebastià Salvà, i de Palma hi intervingueren els socialistes Jaume Vicens, Jaume Marí, Sebastià Crespí i Julià Cardell. Els companys de Palma incidiren en la necessitat d'enfortir el vessant polític de la causa obrera, «los cuales demostraron la importancia de la unión y la necesidad de luchar en el terreno político».

La presència de socialistes de Palma era constant. Per exemple, en el míting del Primer de Maig de 1904 es traslladà des de Palma per intervenir-hi Llorenç Bisbal. Al gener de 1905, es fan les primeres passes legals per constituir l'Agrupació Socialista de Lluçmajor.

La Federació de Societats Obreres de les Balears seguí molt de prop les gestions per constituir l'agrupació socialista a Lluçmajor. Així, hi hagué una reunió política a Lluçmajor al Teatre Recreatiu, Cas Coix, el 24 d'abril, amb una comissió de la Federació formada per Miquel Porcel, Llorenç Bisbal i Francesc Roca. S'hi convocava els afiliats a La Recompensa del Trabajo i s'hi convidava a tots els treballadors en general. L'objectiu de l'acte era engegar les actuacions per constituir una agrupació socialista a la localitat: «Los compañeros de Palma nos dieron todas las explicaciones necesarias para constituir la agrupación, de

lo que quedamos completamente satisfechos, acordando hacer los trabajos preliminares para que pronto sea un hecho la constitución de la Agrupación Socialista Lluchmayorense».⁸

Els companys de Palma els animaren a posar les bases de la nova entitat, però a partir del foment de l'ensenyament entre la classe obrera: «Las manifestaciones de los compañeros fueron de educación y enseñanza de la lucha entre capital y trabajo, exhortando a los reunidos la instrucción en primer término, y una fuerte organización para mejorar el miserable estado económico de hoy y emanciparse después».

3. La constitució de l'Agrupació Socialista de Lluçmajor el 1905

Finalment, el desembre de 1905 es constituí formalment l'Agrupació Socialista de Lluçmajor. El primer acte de l'Agrupació Socialista de Lluçmajor fou el 30 de desembre i tengué lloc amb la presència de companys de Palma i Manacor. Hi intervingueren Miquel Porcel, de Palma; Blanqué, de la cooperativa de Manacor; Mateu Soler, regidor socialista de Manacor; Llorenç Bisbal i Jaume Marí, per l'Agrupació Socialista de Palma, i Miquel Thomàs, de la de Lluçmajor.

A la vegada es constituí la Unión Campesina de Lluçmajor per intentar associar els treballadors agrícoles, així com els petits propietaris de parcel·les agràries. En l'article publicat a *El Obrero Blear* es fa menció de la societat Unión Obrera Blear de vint-i-cinc anys abans, «que murió en embrión a consecuencia de que la dirección de ella recayó en una caterva de arlequines vendidos a la monarquía». Els comentaris són durs contra els dirigents d'aquesta primera entitat obrera de Lluçmajor amb forta presència de republicans:

«En detalles puédese acrisolar que estos fueron unos falsos redentores del obrero, que por una modesta gratificación, que les ofrecieron los prohombres de los partidos turnantes al poder, no vacilaron un momento en cambiar de camisa. A estos lacayos, de carácter nómico y grotesco, hay que obviarlos de vuestra presencia, cuanto más evitar que os mangoneen la sociedad, no os dejéis alucinar por individuos corrompidos y menguados que aprovechan la ocasión para lanzaros aventuras peligrosas, para así ellos saciar su ambición, unos consiguiendo con la ayuda vuestra el nombramiento de

⁸ Lluchmayor», *El Obrero Blear*, 22 d'abril de 1905, p. 4.

maestros manuales de la Casa del pueblo, y otros logrando para después ir a la cosa de la burguesía, embutirse en un mugriento vestuario de polizonte.»⁹

El text anima els pagesos de Llucmajor a mantenir forta la nova societat de resistència i assolir una organització consolidada per evitar caure en errors passats:

«Organizarse agricultores, pero evitar metan la pata en vuestra sociedad aquella compañía tan conocida en Lluchmajor, que de muy jóvenes ya bien sabéis aprendieron a bailar con suma maestría el pataleo político, llegando con sus hábiles méritos a obtener el estigma de papagayos farsantes de la clase obrera.»

El 1907 sorgí la tercera cama del socialisme de Llucmajor, la cooperativa de consum La Nueva Vida. Els socialistes de Llucmajor mostraren una trajectòria molt diferent de la de les altres dues agrupacions de Mallorca del primer decenni del segle xx, Palma i Manacor. Amb la de Manacor compartien unes conjuntures econòmiques que no eren tan variables com en la de Palma. Com era habitual a la Part Forana, els salaris eren més baixos que a Palma, per la qual cosa la seva manufactura era més competitiva que la de Palma, especialment en períodes de crisi. A la vegada, el seu grup dirigent era més estable que el de Palma. Centraren gran part del projecte socialista en la base múltiple amb la cooperativa La Nueva Vida en el centre d'aquesta qüestió, i desenvoluparen unes actuacions de solidaritat obrera, principalment amb la contribució econòmica a diferents causes.

4. La campanya de propaganda d'Antoni Fabra i Ribas del 1909, clau per a la constitució de la Joventut Socialista de Llucmajor

El problema que tenien els socialistes de Palma era que es disposava d'un reduït grup dirigent que era molt actiu i que pretenia reforçar les societats obreres amb una major afiliació, però, en canvi, els afiliats eren escassos i sovint molt més passius que els seus líders. Això contrastava amb la situació de Llucmajor, on la implicació dels membres del gremi, especialment els sabaters, en els afers societaris i socialistes era més gran. Un exemple fou la preparació de la campanya de propaganda d'Antoni Fabra i Ribas i les contribucions econòmiques que feren

⁹ «A los obreros agricultores lluchmayorenses», *El Obrero Balear*, 13 de gener de 1906, p. 3.

els companys de Palma i els de Lluçmajor i algunes societats d'Artà i Marratxí. Aquestes campanyes de contribució econòmica ofereixen una informació molt útil sobre la situació i el suport que tenien les agrupacions socialistes o les societats obreres a cada localitat. En aquest cas, la vinguda d'Antoni Fabra i Ribas fou una iniciativa de l'Agrupació Socialista de Lluçmajor, a la qual se sumaren la resta d'agrupacions de Mallorca.

La recaptació de Palma prové de la Federació obrera, 40 pessetes; l'Agrupació Socialista i la Joventut Socialista, 10 pessetes cada una, i 22 persones que abonen entre totes 14,45 pessetes. Per la seva banda, a Lluçmajor la societat de sabaters contribueix amb 40 pessetes, la mateixa quantitat que la de totes les societats obreres de Palma que ho feren per via de la Federació Obrera. La cooperativa La Nueva Vida, altres 40 pessetes; l'Agrupació Socialista de Lluçmajor, 25 pessetes, i la Unión Campesina, 25 pessetes. És a dir, mentre les societats obreres de Palma contribueixen amb 40 pessetes, les de Lluçmajor aporten 105 pessetes. Pel que fa a les agrupacions socialistes, l'aportació de Palma és de 20 pessetes, mentre que la de Lluçmajor, 25 pessetes. Però el que també és remarcable és que les aportacions d'obers de Lluçmajor sumen 27,80 pessetes de 57 obrers, el doble que el que aportaren els 22 obrers de Palma.¹⁰

4.1. Fabra i Ribas a Lluçmajor

Unes 300 persones l'esperaven a l'entrada del poble. Disculpà l'absència de Pablo Iglesias, ja que la seva salut i les responsabilitats del Partit li impediren acompanyar-lo. Vingué de Palma acompanyat de Llorenç Bisbal. A la nit tengué lloc un míting al Teatre de Can Mataró. Hi intervingueren Tomàs Miquel, Llaneras en nom dels obrers de Felanitx i Llorenç Bisbal, que parlà de socialisme i religió. Finalment, hi intervingué Fabra i Ribas, que inicialment parlà de la misèria que provocava la producció capitalista. «Prácticamente demuestra la necesidad de que el proletariado se constituya en partido de clase y combata enérgicamente al enemigo burgués.» Exhortà a constituir societats de resistència i cooperatives, però advertí que així «aminoraréis algo el mal que padecéis, pero no habréis dado con su definitiva solución».

Acabà el seu discurs descrivint l'estat com un instrument burgès:

¹⁰ «Suscripción», *El Obrero Balear*, 17 d'abril de 1909, p. 2.

«[...] para dominar a la masa ignorante está sostenido por tres puntales: ejército, magistratura y clero, los cuales están dispuestos a todo, con tal de salvar el embrutecedor capital, mistificando y hasta decapitando al ignorante y pacífico pueblo mil veces engañado con vanas promesas hechas por radicales y demócratas que buscan medro y favoritismo en consistorios y cámaras.»¹¹

El 1907 es constituí la Joventut Socialista de Palma, després del frustrat intent de 1904 de Julià Cardell, impulsada per Jaume García i Antoni Marroig. Tot i que el 1908 estigué més aviat inactiva, el 1909 fou la primera entitat socialista que es mobilitzà contra la guerra del Marroc.

Però el socialisme de Palma patia especialment alts i baixos més profunds que altres agrupacions de la Part Forana. Per una banda, s'enfrontava a una dificultat a la qual no havien de fer front les agrupacions dels pobles: la competència dels anarquistes. Tant a Manacor com Lluçmajor o Marratxí els anarquistes no hi tengueren presència; en canvi, en diferents moments a Palma, com per exemple, des de 1901, hagueren de veure, per exemple, com el Centre de Picapedrers es convertia en una societat obrera controlada pels anarquistes. També es trobaren amb la competència més feble, però que en segons quins casos podia provocar la pèrdua d'influència de les societats obreres socialistes del catolicisme social, especialment pel que fa a l'associacionisme de les dones.

Tot i que posteriorment sobresortiria el lideratge de Joan Monserrat Parets, els primers socialistes destacaren pel seu interès a aprofundir en el missatge socialista, com a mínim en l'àmbit teòric, com es demostra amb la campanya propagandista d'Antoni Fabra i Ribas, en què les contribucions econòmiques procedents dels socialistes de Lluçmajor es feren càrrec del 60 % del total de les despeses de la campanya de propaganda. Però encara és més interessant que la idea de la mateixa campanya de propaganda, que inicialment havia de ser protagonitzada per Pablo Iglesias, sorgís de l'Agrupació Socialista de Lluçmajor. A la vegada, com a promotors i principals sostenidors econòmicament de la campanya, els socialistes de Lluçmajor tingueren Tomàs Miquel com un membre de la comissió de propaganda, que acompanyà Antoni Fabra i Ribas per tots

¹¹ «En Lluçmajor», *El Obrero Balear*, 26 de juny de 1909, p. 2 i 3.

els pobles que visitaren, juntament amb Llorenç Bisbal, i intervingué a tots els mítings celebrats.

Així, al juny de 1909, quan Antoni Fabra i Ribas arriba a Lluçmajor, es mostra sorprès de l'estructura societària constituïda a Lluçmajor perquè havia desenvolupat la idea de la base múltiple, encara que el jove socialista català també deixà ben clar que la base múltiple ha de ser un complement per assolir l'objectiu prioritari, la lluita de classes i la victòria del socialisme. Per això, la cara amarga del socialisme llucmajorer fou el seu fracàs en l'acció política, en què repetiren diversos fracassos electorals i només assoliren una regidoria amb Joan Monserrat Parets el 1915 i 1919 però gràcies a un pacte més o menys tàcit amb els liberals.

És evident que el socialisme de Lluçmajor vivia un període de consolidació de la seva base social i de creixement. De Lluçmajor partí la iniciativa de la campanya de propaganda d'Antoni Fabra i Ribas de 1909, així com la d'Amparo Martí i Toribio Reoyo de 1912. El 1911 Joan Monserrat mantingué la disputa pública amb Francesc Mulet, que permeté al primer rebatre les acusacions de l'escola tradicional sobre la nova escola obrera i laica.¹²

5. La constitució de la Joventut Socialista de Lluçmajor

Sembla evident que la consolidació del moviment socialista a Lluçmajor i la campanya d'Antoni Fabra i Ribas expliquen que l'octubre de 1909 es constituís la Joventut Socialista de Lluçmajor. A més, s'ha de tenir en compte que feia uns mesos havien tengut lloc els fets de la Setmana Tràgica de Barcelona, que provocaren una forta repressió contra els partits que hi donaren suport. En el cas de Mallorca, el setmanari *El Obrero Balear* fou clausurat durant uns mesos.

L'origen de la Joventut Socialista a Espanya es troba al País Basc, on el 1903 es constituí la d'Erandio, a partir de la iniciativa de Tomàs Meabe.¹³ En el cas de Palma, hi hagué un intent, el 1904, de constituir també la Joventut Socialista del

12 GALCERÁN, Rafael (2002). «Joan Monserrat Parets: Correspondència ideològica d'un socialista». *Educació i Cultura*, núm. 15, p. 43-61; OLIVER, Jaume (1983). «Joan Monserrat i Parets i l'escola dels socialistes». *Lluçmajor de Pinte en Ample*, núm. 17, Lluçmajor, p. 10 i 11.

13 GONZÁLEZ, Antonio. «La primera organización de jóvenes proletarios españoles las juventudes socialistas de España o el fracaso de una alternativa juvenil de clase (1903-1921)». *Studia Historica Historia Contemporánea*, núm. 5, 1987, p. 21-45.

municipi, però l'oposició del governador civil ho impedí. De totes maneres, el 1907 sí que en fou possible la constitució, impulsada per Jaume García Obrador i Antoni Marroig.

El 1909 es constituí la Joventut Socialista de Lluçmajor i a l'octubre d'aquell any es presentaren els estatuts de la nova entitat al Govern Civil. L'acte fundacional d'aquesta entitat tengué lloc el novembre de 1909.¹⁴ Els estatuts establien que podien formar part de l'entitat els individus entre quinze i trenta anys, que a part de la militància a aquesta entitat s'havia de militar en la societat obrera del seu ofici i que no es podia militar en un partit burgès.

La irrupció de la Joventut Socialista de Lluçmajor no només suposa una novetat quant a la formació de la primera entitat juvenil del municipi, sinó també pel fet d'haver immortalitzat l'acte de fundació amb una fotografia que es pot qualificar d'interessant i suggestiva. Gairebé no hi ha fotos d'aquella època i menys d'esdeveniments com aquest, que denota la voluntat innovadora dels joves fundadors de la Joventut Socialista.

La fotografia va acompanyada d'un text a la vasa que evidencia, per una banda, la crítica al sistema capitalista, la compra de vots i el clericalisme:

«Amenaza de los explotadores: Dicen a la gente poco instruida, «Si no me das tu voto, te expulsaré del trabajo», pero qué tontos son. No ven que no pueden vivir sin ellos.

Todos nosotros queremos que desaparezcan el capitalista, el clero y la ignorancia y el gobierno porque no hacen más que criar ganados.»

A la fotografia hi apareixen trenta-quatre joves, tots homes, tretze dels quals porten a les mans un exemplar del setmanari *El Socialista*, editat pel PSOE a Madrid; tres *El Obrero Balear*, editat per l'Agrupació Socialista de Palma; un mostra un exemplar d'*El Socialista* i un d'*El Obrero Balear*, i un altre mostra un exemplar de *La Lucha de Clases*, editat pels socialistes de Biscaia.

A la part del darrere, al centre es troba la senyera de l'entitat, que porta inscrit el nom *Juventud Socialista de Lluçmajor*, i una imatge de Karl Marx al centre.

¹⁴ «Lluçmajor». *El Obrero Balear*, 20 de novembre de 1909, p. 4.

De l'estat de comptes que es presentava al Govern Civil (vegeu la taula 1), es pot deduir que entre el 1910 i el 1917 la Joventut Socialista solia tenir un petit marge de benefici o de dèficit, exceptuant el 1912, que s'obtingueren uns ingressos remarcables, segurament per l'augment conjuntural dels afiliats, els quals pagaven unes quotes mensuals.

La Joventut Socialista de la localitat mantengué una dinàmica molt activa, i en la renovació dels càrrecs el 1913 Joan Monserrat Parets ocupà per primera vegada la presidència de la Joventut Socialista. També es convocaven mítings de propaganda a la mateixa localitat de l'agrupació i la Joventut Socialista.¹⁵ Per altra banda, Lluçmajor visqué una etapa de forta tensió entre el Lluçmajor conservador i les noves entitats socialistes, que començaren a fomentar l'anticlericalisme, especialment el rebuig a actes i rituals catòlics.

L'element juvenil dels socialistes de Lluçmajor també permeté un major dinamisme, com fou la fundació de l'escola obrera, sorgida el mateix mes que es constituí la Joventut Socialista, o l'assumpció per part de les mateixes entitats socialistes de la localitat de la gestió del cafè de Can Parrí, al número 4 de la plaça d'Espanya, que n'esdevindria la seu i que rebria el nom de Centre Obrer.¹⁶

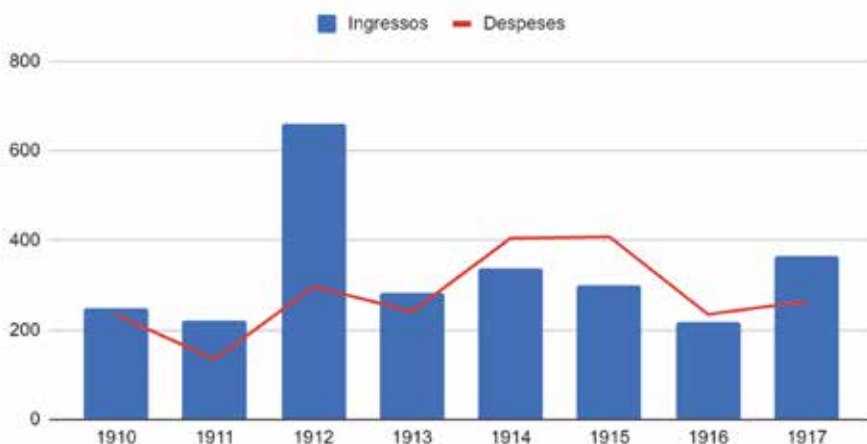
A la vegada, l'abril del 1912 es constituïa la Joventut Socialista de Manacor, amb 20 afiliats, amb la formació d'una comissió gestora que agilitzaria els tràmits per a l'aprovació dels seus estatuts.

Però no era fàcil mantenir el nivell d'adhesió que a vegades els dirigents esperaven, i així, en el 7è aniversari de la Joventut Socialista, Antoni Garcias, que presidí l'acte, mostrà la seva decepció per la manca de públic: «Se lamentó de ver que el acto no se viera lo concurrido que sería de esperar, pues la importancia de él requería la asistencia de todos los asociados.» Després parlà Tomàs Miquel, que «en primer término se lamentó al igual que el presidente de la poca asistencia».

15 GABRIEL, Pere (2024). *El moviment obrer a Mallorca (1848-1936)*. Palma: Documenta, p. 154-156.

16 Amb relació a l'acte d'inauguració del Centre Obrer, el militant de la Joventut Socialista de la localitat, Josep Monserrat, anotà el paper dels joves socialistes en la dinamització social de les entitats: «Varios jóvenes socialistas a la vera de sus respectivas enamoradas y unos cuantos camaradas de la Agrupación en amigable consorcio con requeridísimas compañeras de fatigas y miserias, daban a la sala un aspecto magnífico y de toda transcendencia, puesto de acuerdo con el acto que se iba a celebrar. Los dos portales de entrada permanecían parapetados de público, a causa de lo reducido del local». «Lluçmayor», *El Obrero Balear*, 15 de setembre de 1911, p. 4.

Taula 1

Ingressos i despeses Joventut Socialista de Lluçmajor
(en pessetes)

Font: ARM, GC 1601-734.

Militants fundadors de la Joventut Socialista de Lluçmajor, el 1909.
(Arxiu d'Antoni Monserrat Oliver).

JORNADES D'ESTUDIS LOCALS DE LLUCMAJOR

Ajuntament
de Llucmajor

COAIB
Consorci d'Obres d'Art i d'Indústria
de les Illes Balears

Universitat
de les Illes Balears

Departament
de Ciències Històriques
i Escena de les Arts

Govern de les
Illes Balears
Conselleria de Turisme,
Cultura i Esports

institut d'estudis
balearics

